પ્રસ્તાવના.

શ્રી ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષ ચરિત્રનો આ વિભાગ કેટલાએક વર્ષોથી જાહેરમાં આવેલો છે, કારણ કે આ બુકમાં સદરહુ ગ્રંથના સાતમા પર્વનું ભાષાંતર છે. આ સાતમા પર્વમાં સર્ગ ૧૩ છે. તેમાં પ્રથમના દશ સર્ગમા શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામીના શાસનમાં થયેલા શ્રી રામચંદ્ર (બળદેવ), લક્ષ્મણ (વાસુદેવ) અને રાવણ (પ્રતિવાસુદેવ) નું સવિસ્તર ચરિત્ર છે. એટલા ભાગનું ભાષાંતર પ્રથમ સંવત ૧૯૨૮ માં શા. વીસનજી ચતુર્ભુજે કરીને ગુજરાતી ઝીણા ટાઇપમાં છપાવેલું હતું: ત્યારબાદ તે બુકની અછત પડવાથી સંવત ૧૯૫૨ માં ચીમનલાલ સાંકળચંદ મારફતીઆએ ઘણે ભાગે તેની અક્ષરેઅક્ષર નકલ કરીને-માત્ર કોઈ કોઈ જગ્યાએ સહજ ભાષાફેર કરીને છપાવેલ છે. પ્રથમના ભાષાંતરકર્તાએ ભાષાંતર તો સ્વતઃ કરેલું જણાય છે, પરંતુ તેમની ભાષા કચ્છી હોવાથી લિંગનો ફેરફાર બહુ છે અને ઘણે સ્થાનકે એકવચન વાપરીને ગ્રંથની શોભાને હાનિ પહોંચાડી છે.

અમે તો આ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષ ચરિત્ર ગ્રંથનું મૂળથી જ સ્વતંત્ર ભાષાંતર કરીને પ્રસિદ્ધ કરવાનો આદર કરેલો હોવાથી આ સાતમા પર્વનું ભાષાંતર પણ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં સ્વતંત્ર રીતે કરેલું છે, જેની ખૂબી અને સુધારો પ્રથમની બુકોના લખાણ સાથે આ બુકનું લખાણ મુકાબલે મૂકવાથી સહજ સમજાય તેમ છે. અમારા લખાણની પ્રશંસા સ્વમુખે ન કરતાં તે કાર્ય વાંચનાર સજ્જનોની પરીક્ષા ઉપર જ રાખીએ છીએ.

આ સાતમા પર્વની અંદર પ્રથમના ૧૦ સર્ગમાં આવેલા જૈન રામાયણમાં રામ-લક્ષ્મણ ને રાવણ ઉપરાંત બીજા અનેક ઉત્તમ પુરૂષોના ચરિત્રો ને જ્ઞાની મુનિઓએ કહેલા પૂર્વભવો ખાસ વાંચવા લાયક છે. વાલી, સુગ્રીવ, હનુમાન, વિભીષણ, કુંભકર્ણ, ઇંદ્રજીત, મેઘવાહન, ભામંડળ, જનકરાજા, સહસ્રાંશુ રાજા, રામચંદ્રના વનવાસમાં મળેલા રાજાઓ, લવણાંકુશ કુમારો, દશરથરાજા, તેની રાણીઓ, મહાસતી સીતા, મંદોદરી, વિશલ્યા, અંજનાસુંદરી, વજ્રજંઘરાજા, મરૂતરાજા, નારદ, વસુ રાજા, ભરત ને શત્રુઘ્ન વિગેરે અનેક ઉત્તમ મનુષ્યોના વૃત્તાંતો ખાસ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા લાયક છે. જૈન રામાયણ તરીકે અદ્વિતીય પ્રસિદ્ધિ પામેલ આ ચરિત્ર બનાવીને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે આપણી ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો છે.

બીજા વાસુદેવોમાં દેખાતી ક્રૂરતા અને છળપ્રપંચ આ ચરિત્રમાં દૃષ્ટિગોચર થતા નથી. આ ચરિત્રમાં અનેક પ્રસંગે દુશ્મનો ઉપર પણ દયા દાખવવામાં આવી છે. વિશલ્યાના સ્નાનજળથી રાવણના લશ્કરમાં ઘાયલ થયેલાઓને પણ સજ્જ કરવામાં આવેલ છે. રાવણ પરસ્ત્રીલંપટ કહેવાય છે, પરંતુ તેણે પ્રથમ લીધેલ પ્રતિજ્ઞા (પરસ્ત્રીની ઇચ્છા વિના તેની સાથે વિલાસ

દોડ્યો. શ્રીકંઠ નાસીને કીર્તિધવળને શરણે આવ્યો અને પદ્માના હરણની બધી વાત્તા તેને જણાવી. પ્રલયકાળે જળવડે સાગરની જેમ સૈન્યવડે દિશાઓને આચ્છાદન કરતો પુષ્પોત્તર રાજા તરતજ ત્યાં આવ્યો. કીર્તિધવળે દૂત મોકલી પુષ્પોત્તરને કહેવરાવ્યું કે–'વિચાર કર્યા વગર માત્ર ક્રોધવડે કરવા ધારેલો આ તમારો યુદ્ધનો પ્રયાસ વ્યર્થ છે, કેમકે કન્યા કોઇને અવશ્ય આપવાની જ છે ત્યારે તે કન્યા શ્રીકંઠને સ્વેચ્છાએ વરી છે તેમાં કાંઇ શ્રીકંઠનો અપરાધ નથી; માટે તમારે યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી. તમારી દુહિતાનું મન જાણી હવે તો તે વધૂવરના વિવાહનું કૃત્ય કરવું યોગ્ય છે.' પદ્માએ પણ એક દૂતીદ્વારા પિતાને જણાવ્યું કે–'હે પિતા! શ્રીકંઠે મારૂં હરણ કર્યું નથી, પણ હું સ્વેચ્છાએ શ્રીકંઠને વરી છું.' દૂતી પાસેથી આવા ખબર સાંભળી ક્ષણવારમાં પુષ્પોત્તરનો કોપ શાંત થયો. **"પ્રાયઃ વિચારવાન્ પુરૂષોનો કોપ સહેલાઈથી શમે છે."**

ત્યારપછી પુષ્પોત્તર શ્રીકંઠ અને પદ્માનો ત્યાં મોટા ઉત્સવથી વિવાહ કરીને પોતાને નગરે ગયો. કીર્તિધવળે શ્રીકંઠને કહ્યું કે–"હે મિત્ર! તમે અહીં જ રહો, કારણ કે વૈતાઢ્યગિરિઉપર તમારા ઘણા શત્રુઓ છે આ રાક્ષસદ્વીપની નજીકમાં જ વાયવ્ય દિશાએ ત્રણ સો યોજનપ્રમાણ વાનરદ્વીપ છે. તે સિવાય બીજા પણ બર્બરકુલ અને સિંહલ વિગેરે મારા દ્વીપો છે કે જે ભ્રષ્ટ થઇને નીચે આવેલા સ્વર્ગના ખંડ જેવા છે, તેમાંથી એક દ્વીપમાં રાજધાની કરી મારાથી નજીક અવિયુક્ત થઇને તમે સુખે રહો. જો કે તમારે શત્રુઓથી જરા પણ ભય નથી, તથાપિ મારા વિયોગના ભયથી ત્યાં જવાને તમે યોગ્ય નથી." આ પ્રમાણે કીર્તિધવળે સ્નેહસહિત કહેવાથી તેના વિયોગથી કાયર થયેલા શ્રીકંઠે વાનરદ્વીપમાં નિવાસ કરવાને કબૂલ કર્યું. પછી કીર્તિધવળે વાનરદ્વીપમાં કિષ્કિંધાગિરિ ઉપર આવેલી **કિષ્કિંધા** નામની નગરીના રાજ્યપર શ્રીકંઠને બેસાડ્યો. ત્યાં આસપાસ ફરતા મોટા દેહવાળા અને ફળ ખાનારા ઘણા રમ્ય વાનરાઓ શ્રીકંઠ રાજાના જોવામાં આવ્યા. તેઓને માટે અમારી ઘોષણા કરાવી શ્રીકંઠે અન્નાદિ અપાવવા માંડયું, એટલે બીજાઓ પણ વાનરોનો સત્કાર કરવા લાગ્યા, કેમકે "यथा राजा तथा प्रजा" એવી કહેવત છે. ત્યારથી વિદ્યાધરો કૌતુકને લીધે ચિત્રમાં, લેપ્યમાં અને ધ્વજછત્રાદિ ઉપરના ચિન્હોમાં વાનરોનાં ચિત્રો જ કરવા લાગ્યા. વાનરદ્વીપના રાજ્યથી અને સર્વત્ર વાનરોનાં ચિન્હોથી ત્યાં રહેલા વિદ્યાધરો **વાનર** નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

શ્રીકંઠને **વજ્રકંઠ** નામે પુત્ર થયો, જે યુદ્ધલીલામાં ઉત્કંઠાવાળો અને સર્વ ઠેકાણે અકુંઠ પરાક્રમી હતો એકદા શ્રીકંઠ પોતાના સભાસ્થાનમાં બેઠો હતો તેવામાં નંદીશ્વરદ્વીપે શાશ્વત અર્હંતની યાત્રાને માટે જતા દેવતાઓ તેના જોવામાં આવ્યા. તત્કાળ ગ્રામની બહાર આવી માર્ગે ચાલતાં અનેક વાહનોમાં બેઠેલા દેવતાઓની પછવાડે તે પણ ભક્તિવશ થઇને ચાલવા લાગ્યો. વિમાનમાં બેસીને ચાલતાં, માર્ગમાં આવેલા ગિરિથી નદીનો વેગ જેમ અટકી પડે તેમ માનુષોત્તર ગિરિને ઉલ્લંઘતાં તેનું વિમાન સ્ખલિત થઇ ગયું. 'પૂર્વજન્મમાં મેં અલ્પ તપ કરેલું, તેથી મારો નંદીશ્વરદ્વીપે રહેલા અર્હંતોની યાત્રાનો મનોરથ પૂર્ણ થયો નહીં.' એવા વિચારથી નિર્વેદ પામી શ્રીકંઠે તત્કાળ દીક્ષા ગ્રહણ કરી, અને તીવ્ર તપસ્યા કરીને તે સિદ્ધિક્ષેત્રમાં ગયા.

શ્રીકંઠની પછવાડે વજ્રકંઠ વિગેરે અનેક રાજાઓ થઇ ગયા. પછી મુનિસુવ્રતપ્રભુના તીર્થમાં **ઘનોદધિ** નામે રાજા થયો. તે સમયે લંકાપુરીમાં **તડિત્કેશ** નામે રાક્ષસપતિ હતો. તેઓ બંને વચ્ચે પણ ગાઢો સ્નેહ થયો. એક વખતે રાક્ષસપતિ તડિત્કેશ અંતઃપુરસાથે **નંદન** નામના શ્રેષ્ઠ ઉદ્યાનમાં ક્રીડા કરવા ગયો. તડિત્કેશ ક્રીડા કરવામાં આસક્ત થતાં કોઇ વાનરે વૃક્ષઉપરથી ઉતરી **શ્રીચંદ્રા** નામની તેની મુખ્ય રાણીના સ્તનઉપર નખના ક્ષતો કર્યા. તે જોઇ રોષથી કેશને ઉંચા કરતા તડિત્કેશે એક બાણવડે તે વાનરને પ્રહાર કર્યો; કારણ કે **સ્રીનો પરાભવ પ્રાણીને અસહ્ય છે.** બાણના પ્રહારથી વિધુર થયેલો તે વાનર ત્યાંથી જરા જરા ઉછળીને નજીકમાં કાયોત્સર્ગે રહેલા કોઇ મુનિ હતા તેમની આગળ જઇને પડ્યો. મુનિએ પરલોકના માર્ગમાં પાથેય[1] સમાન નવકારમંત્ર તેને સંભળાવ્યો. તેના પ્રભાવથી મૃત્યુ પામીને તે વાનર અબ્ધિકુમાર[2] નિકાયમાં દેવતા થયો. અવધિજ્ઞાનથી પોતાનો પૂર્વભવ જાણી તેણે તરત જ ત્યાં આવી મુનિને વંદના કરી. **"સાધુ મુનિરાજ સજ્જનોને વંદનીય છે, તેમાં પણ ઉપકારી તો વિશેષ વંદનીય છે."** અહીં તડિત્કેશના સુભટોએ બીજા વાનરોને પણ મારવા માંડ્યા, તે જોઇ એ દેવતા કોપથી પ્રજ્વલિત થયો. તત્કાળ મોટા વાનરોનાં અનેક રૂપો વિકુર્વી વૃક્ષ અને શિલાઓના સમૂહની વૃષ્ટિ કરતો તે રાક્ષસોને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો. તે સર્વ દૈવી ચેષ્ટા જાણી તડિત્કેશે ત્યાં આવી તેની પૂજા કરીને પૂછ્યું કે-' તમે કોણ છો ? અને શામાટે ઉપદ્રવ કરો છો ? ' પૂજાવડે શાંત થયેલા અબ્ધિકુમારે પોતાનો વધ અને નમસ્કારમંત્રના પ્રભાવની વાર્ત્તા કહી સંભળાવી. પછી લંકાપતિએ તે દેવની સાથે મુનિની પાસે આવીને પૂછ્યું કે-' હે પ્રભુ ! આ કપિની સાથે મારે વૈર થવાનું શું કારણ છે ? ' મુનિ બોલ્યા—" શ્રાવસ્તી નગરીમાં **દત્ત** નામે તું મંત્રીપુત્ર હતો અને આ અબ્ધિકુમાર કાશી નગરમાં લુબ્ધક (પારાધી) હતો. એક વખતે તું દીક્ષા લઇને કાશીમાં આવતો હતો તેવામાં તે લુબ્ધકે તને સામો આવતો જોયો; તેથી અપશુકન થયા જાણી તને પ્રહાર કરીને તેણે પૃથ્વીપર પાડી નાખ્યો. ત્યાંથી મરણ પામીને તું [3]માહેંદ્રકલ્પમાં દેવતા થયો અને ત્યાંથી ચ્યવીને અહીં લંકામાં રાક્ષસપતિ થયો છે. એ લુબ્ધક નરકમાં જઇ આવીને અહીં વાનર થયો હતો. આ પ્રમાણે તારે વૈર થવાનું કારણ છે." પછી અસાધારણ ઉપકારી એવા તે મુનિને વંદના કરી, લંકાપતિની આજ્ઞા લઇને તે દેવ અંતર્ધાન થઇ ગયો. મુનિએ કહેલા પોતાના પૂર્વભવને સાંભળીને તડિત્કેશ પોતાના **સુકેશ** નામના પુત્રને રાજ્યપર બેસાડી દીક્ષા લઇ પરમપદને પામ્યા. રાજા ઘનોદધિ પણ **કિષ્કિંધી** નામના પોતાના પુત્રને કિષ્કિંધા નગરીનું રાજ્ય આપી દીક્ષા લઇ મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા.

એ સમયે વૈતાઢ્યગિરિપર **રથનુપૂર** નામના નગરમાં **અશનિવેગ** નામે વિદ્યાધરોનો રાજા હતો. તેને જાણે તેના બીજા બે ભુજદંડ હોય તેવા **વિજયસિંહ** અને **વિદ્યુદ્વેગ** નામે મહાજયવંત પુત્રો હતા. તે જ ગિરિ ઉપર આદિત્યપુરમાં **મંદિરમાળી**

---

૧ ભાતું. ૨ ભુવનપતિના દશ ભેદ નિકાયસંજ્ઞાએ છે, તેમા અબ્ધિકુમાર અથવા ઉદધિકુમાર નામે એક નિકાય છે. ૩ ચોથું દેવલોક.

નામે વિદ્યાધરનો રાજા હતો, તેને **શ્રીમાળા** નામે એક કન્યા હતી. તેના સ્વયંવરમાં મંદિરમાળીએ વિદ્યાધરોના રાજાઓને બોલાવ્યા. વિમાનમાં જ્યોતિષ્ દેવની જેમ તેઓ માંચા ઉપર આવીને બેઠા. પ્રતિહારીએ વર્ણન કરેલા વિદ્યાધરના રાજાઓને રાજકુમારી શ્રીમાળા, નીક જેમ જલથી વૃક્ષોને સ્પર્શ કરે તેમ દૃષ્ટિમાત્રથી સ્પર્શ કરવા લાગી. અનુક્રમે બીજા વિદ્યાધરોનું ઉલ્લંઘન કરી ગંગા નદી જેમ સમુદ્રપાસે જાય તેમ શ્રીમાળા કિષ્કિંધીકુમારની પાસે જઇ ઉભી રહી. ભવિષ્યકાળમાં ભુજલતાના આલિંગનની નિર્દોષ જામીન હોય તેવી વરમાળા તેના કંઠમાં આરોપણ કરી. તે સમયે સિંહની જેમ સાહસને પ્રિય માનતો વિજયસિંહ ભ્રગુટીથી મુખને ભયંકર કરી રોષ લાવી આ પ્રમાણે બોલ્યો–" સદા અન્યાયના કરનારા આ વિદ્યાધરોને મારા રાજ્યમાંથી ચોરને કાઢી મૂકે તેમ પૂર્વે વૈતાઢ્યગિરિની રાજધાનીમાંથી કાઢી મૂક્યા છે, તે આ દુર્વિનીત અને કુળાધમને અહીં પાછા કોણે બોલાવ્યા છે ? પણ ફીકર નહીં. હવે ફરીવાર ન આવે તેટલા માટે હું તેમને પશુઓની જેમ મારી નાખું છું." આ પ્રમાણે કહી મહાવીર્યવાન્ અને યમરાજ જેવો તે વિજયસિંહ આયુધોને ઉછાળતો કિષ્કિંધી રાજાની પાસે તેનો વધ કરવા માટે આવ્યો. એટલે સુકેશ વિગેરે કિષ્કિંધી તરફથી અને બીજા કેટલાક વિજયસિંહ તરફથી દુર્ધર પરાક્રમી વિદ્યાધરો સામસામે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઇ ગયા. દંતાદંતી યુદ્ધ કરવાને પ્રવર્ત્તેલા હાથીઓથી આકાશમાં તણખાઓ ઝરવા લાગ્યા, ભાલાભાલી યુદ્ધમાં સ્વારેસ્વાર અથડાવા લાગ્યા, બાણાબાણી યુદ્ધમાં મહારથીઓ મળવા લાગ્યા અને ખડ્ગાખડ્ગી યુદ્ધમાં પેદળો પડવા લાગ્યા. થોડીવારમાં બધી ભૂમિ રૂધિરમય થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે કલ્પાંત કાળની જેમ દારૂણ યુદ્ધ પ્રવર્ત્યું. ચિરકાળ યુદ્ધ કરી કિષ્કિંધીના અનુજબંધુ **અંધકે** વૃક્ષપરથી ફળને પાડે તેમ વિજયસિંહના મસ્તકને બાણથી પાડી નાખ્યું. તે વખતે વિજયસિંહના પક્ષના વિદ્યાધરો ત્રાસ પામી ગયા; કેમકે ધણી વિના શૌર્યતા ક્યાંથી રહે ? **' નાયક વગરનું સૈન્ય હણાયેલું જ છે. '** પછી શરીરધારી જયલક્ષ્મી હોય તેવી શ્રીમાળાને લઇ, જય મેળવીને કિષ્કિંધી રાજા પરિવારસહિત કિષ્કિંધા નગરીએ આવ્યો. અકસ્માત્ વજ્રપાતની જેમ પુત્રના વધનો વૃત્તાંત સાંભળી અશનિવેગ વેગથી કિષ્કંધી ઉપર ચડી આવ્યો. જળવડે મોટા દ્વીપની ભૂમિને નદીનું પૂર વીંટી લે તેમ તેણે પુષ્કળ સૈન્યથી કિષ્કંધા નગરીને વીંટી લીધી. ગુહામાંથી બે સિંહોની જેમ સુકેશ અને કિષ્કિંધી અંધકસહિત યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાથી નગરીની બહાર નીકળ્યા. અતિ ક્રોધ પામેલો વીર અશનિવેગ શત્રુઓને તૃણની જેમ ગણતો સર્વ પ્રકારે યુદ્ધ કરવાને પ્રવર્ત્યો. ક્રોધાંધ થયેલા અશનિવેગે રણભૂમિમાં સિંહ જેવા અને વિજયસિંહને હણનારા અંધકના મસ્તકને છેદી નાંખ્યું. પછી પવને આસ્ફાલિત કરેલા વાદળાની જેમ વાનરો અને રાક્ષસોનું સૈન્ય દશે દિશાઓમાં નાસી ગયું, અને લંકા તથા કિષ્કિંધાના પતિ પોતપોતાનું અંતઃપુર અને પરિવાર લઇ પાતાળલંકામાં નાસી ગયા. 'એવે પ્રસંગે કોઇ ઠેકાણે પલાયન કરવું, તે પણ એક ઉપાય છે.' આરાધર (મહાવત)ને મારીને હાથી શાંત થાય તેમ પોતાના પુત્રના હણનારને મારીને રથનુપૂરનો રાજા **અશનિવેગ** શાંત કોપવાળો થયો. શત્રુઓના નિર્ઘાતથી હર્ષ પામેલા અને નવું રાજ્ય સ્થાપન કરવામાં આચાર્ય જેવા તેણે લંકાના રાજ્ય ઉપર **નિર્ઘાત** નામના ખેચરને

બેસાડ્યો. પછી અશનિવેગ ત્યાંથી પાછો ફરી અમરાવતીમાં ઇંદ્ર આવે તેમ વૈતાઢ્યગિરિપર રહેલા પોતાના રથનુપૂર નગરમાં આવ્યો. અન્યદા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી તેણે પોતાના પુત્ર **સહસ્રારને** રાજ્ય સોંપીને દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

પાતાળલંકામાં રહેલા સુકેશને **ઇંદ્રાણી** નામની સ્ત્રીથી **માળી, સુમાળી** અને **માલ્યવાન** નામે ત્રણ પુત્રો થયા; અને કિષ્કંધીને શ્રીમાળાથી **આદિત્યરજા** અને **ૠક્ષરજા** નામે બે પરાક્રમી પુત્રો થયા. એક વખતે કિષ્કંધી મેરૂપર્વતપર શાશ્વત અર્હંતની યાત્રા કરીને પાછો ફર્યો, ત્યાં માર્ગમાં **મધુ** નામનો પર્વત તેના જોવામાં આવ્યો. બીજો મેરૂ હોય તેવા તે પર્વતની ઉપર મનોરમ ઉદ્યાનમાં ક્રીડા કરવાથી કિષ્કિંધીનું મન અધિક વિશ્રાંતિ પામ્યું, તેથી તે પરાક્રમી કિષ્કિંધીએ કૈલાસપર કુબેરની જેમ તે પર્વતની ઉપર નગર વસાવીને પોતાના પરિવારસાથે ત્યાં નિવાસ કર્યો. સુકેશના વીર્યવંત ત્રણે પુત્રો પોતાના રાજ્યને શત્રુએ ગ્રહણ કરેલું જાણી અગ્નિની જેમ ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થઈ ગયા. તેઓએ લંકામાં આવી યુદ્ધ કરીને નિર્ઘાત ખેચરનો નિગ્રહ કર્યો. '**ચિરકાળનું વૈર મૃત્યુને માટે થઇ પડે છે.**' પછી લંકાપુરીમાં માળી રાજા થયો અને કિષ્કિંધીના કહેવાથી કિષ્કિંધા નગરમાં આદિત્યરજા રાજા થયો.

અહીં વૈતાઢ્યગિરિપર આવેલા રથનુપૂર નગરમાં અશનિવેગ રાજાના પુત્ર સહસ્રાર રાજાની **ચિત્તસુંદરી** નામે ભાર્યાને મંગળકારી શુભ સ્વપ્નનું દર્શન થતાં કોઈ ઉત્તમ દેવ ચ્યવીને તેના ગર્ભમાં અવતર્યો. સમય આવતાં ચિત્તસુંદરીને ઇંદ્રની સાથે સંભોગ કરવાનો દોહદ ઉત્પન્ન થયો. તે દુર્વચ[1] અને દુઃપૂર[2] હોવાથી તેના દેહની દુર્બળતાનું કારણ થઈ પડ્યો. સહસ્રાર રાજાએ જ્યારે ઘણા આગ્રહથી પૂછ્યું ત્યારે તેણીએ લજ્જાથી નમ્ર મુખ કરીને તે દોહદની વાર્ત્તા પતિને જણાવી. પછી સહસ્રારે વિદ્યાથી ઇંદ્રનું રૂપ લઈ તેણીને ઇંદ્રપણું સમજાવી તેનો દોહદ પૂર્ણ કર્યો. સમય આવતાં પૂર્ણ પરાક્રમી પુત્રનો જન્મ થયો. ઇંદ્રના સંભોગનો દોહદ થયેલ હોવાથી તે પુત્રનું નામ ઇંદ્ર પાડ્યું. યૌવન વય પ્રાપ્ત થતાં એ વિદ્યાના અને ભુજાના પરાક્રમી પુત્રને રાજ્ય સોંપી સહસ્રાર રાજા ધર્મપરાયણ થયો. ઇંદ્રે સર્વ વિદ્યાધરોના રાજાઓને સાધી લીધા અને ઇંદ્રના દોહદવડે જન્મવાથી તે પોતાને ઈંદ્ર માનવા લાગ્યો. તેણે ચાર દિક્પાળો, સાત સેના તથા સેનાપતિઓ, ત્રણ પ્રકારની પર્ષદા, વજ્ર આયુધ, ઐરાવત હાથી, રંભાદિક વારાંગના, બૃહસ્પતિ નામે મંત્રી અને નૈગમેષી નામે પત્તિસૈન્યનો નાયક એ પ્રમાણે સર્વ સ્થાપિત કર્યું. એવી રીતે ઇંદ્રના પરિવારના નામને ધરનારા વિદ્યાધરોથી 'હું ઇંદ્ર છું' એવી બુદ્ધિવડે તેણે અખંડ રાજ્ય કરવા માંડ્યું. જ્યોતિઃપુરના રાજા **મયૂરધ્વજની આદિત્યકીર્તિ** નામની સ્ત્રીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા **સોમ** નામના વિદ્યાધરને પૂર્વ દિશાનો દિક્પાળ કર્યો, કિષ્કિંધાપુરીના રાજા **કાલાગ્નિની** સ્ત્રી **શ્રીપ્રભાના** પુત્ર **યમ** નામે રાજાને દક્ષિણ દિશાનો દિક્પાળ કર્યો, મેઘપુરના રાજા **મેઘરથની** સ્ત્રી **વરૂણાના** ઉદરથી જન્મેલા **વરૂણ** નામે વિદ્યાધરને પશ્ચિમ દિશાનો દિક્પાળ કર્યો અને કાંચનપુરના રાજા **સુરની સ્ત્રી કનકાવતીના**

---

૧ ન કહી શકાય એવો. ૨ ન પૂર્ણ થાય તેવો.

ઉદરથી જન્મેલા **કુબેર** નામના વિદ્યાધરને ઉત્તર દિશાનો દિક્‌પાળ કર્યો. ઈત્યાદિક સર્વ સંપત્તિસહિત ઇંદ્ર રાજા રાજ્ય કરવા લાગ્યો. 'હું ઇંદ્ર છું' એમ માનતા તે ઇંદ્ર વિદ્યાધરને બીજા હસ્તીને મદગંધી હાથી સહન કરી ન શકે તેમ માળી રાજા સહન કરી શકયો નહિ; તેથી અતુલ પરાક્રમી ભાઈઓ, મંત્રીઓ અને મિત્રોસહિત માળી રાજા તેની સાથે યુદ્ધ કરવા ચાલ્યો. **"પરાક્રમી પુરૂષોને બીજો વિચાર હોતો નથી."** બીજા પણ રાક્ષસવીરો વાનરવીરોને લઈને સિંહ, હાથી, અશ્વ, મહિષ, વરાહ અને વૃષભાદિક વાહનોપર બેસી આકાશમાર્ગે ચાલવા લાગ્યા. તે સમયે ગધેડા, શિયાળીઆ અને સારસ વિગેરે તેમની દક્ષિણમાં રહ્યા છતાં ફળમાં વામપણાને ધારણ કરતાં તેઓને વિઘ્નરૂપ થયા. બીજાં પણ અપશુકનો અને દુર્નિમિત્તો થયાં એટલે સુબુદ્ધિમાન સુમાળીએ યુદ્ધ કરવા જતાં વાર્યો; પણ ભુજબળથી ગર્વ પામેલો માળી તેનું વચન નહિ માની વૈતાઢ્યગિરિપર આવ્યો અને તેણે યુદ્ધને માટે ઇંદ્ર વિદ્યાધરને બોલાવ્યો. ઇંદ્ર ઐરાવત હાથીપર બેસી હાથમાં વજ્રને ઉછાળતો નૈગમેષી પ્રમુખ સેનાપતિઓથી અને સોમાદિક ચાર લોકપાળોથી પરવર્યો સતો વિવિધ આયુધને ધારણ કરનારા અનેક સુભટોની સાથે રણક્ષેત્રમાં આવ્યો. આકાશમાં વિદ્યુત્ અસ્ત્રથી ભયંકર મેઘની જેમ ઇંદ્ર અને રાક્ષસનાં સૈનિકોનો પરસ્પર સંઘટ્ટ થયો. કોઇ ઠેકાણે પર્વતોના શિખરોની જેમ રથો પડવા લાગ્યા, પવને ઉડાડેલા વાદળાની જેમ કોઇ ઠેકાણે હાથીઓ નાસવા લાગ્યા, કોઈ ઠેકાણે રાહુની શંકા કરાવતા સુભટોના મસ્તકો પડવા લાગ્યાં, એક પગ કપાવાથી જાણે બાંધી લીધા હોય તેમ કેટલાક અશ્વો ચાલવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે ઇંદ્રની સેનાએ ક્રોધથી માળી રાજાની સેનામાં ભંગ પાડ્યો. "કેશરીના પંજામાં આવેલો હસ્તી બળવાન્ હોય તો પણ શું કરી શકે?"

પછી સુમાળીપ્રમુખ વીરોથી વીંટાયેલો રાક્ષસપતિ માળી યુથસહિત વનહસ્તીની જેમ મોટા સંરંભથી ચડી આવ્યો. એ પરાક્રમી વીરે કરારવડે મેઘની જેમ ગદા, મુદ્‌ગર અને બાણોથી ઇંદ્રની સેનાને તત્કાળ ઉપદ્રવિત કરી દીધી. એટલે તત્કાળ લોકપાળ અને સેનાપતિઓસહિત ઇંદ્ર ઐરાવત હાથીપર આરૂઢ થઇ યુદ્ધ કરવાને નજીક આવ્યો. ઇંદ્ર માળી સાથે અને લોકપાળ વિગેરે સુભટો સુમાળીપ્રમુખની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેમની વચ્ચે પ્રાણનો સંશય થાય તેવું યુદ્ધ ચિરકાળ પ્રવર્ત્યું. **"પ્રાયઃ જયાભિલાષીઓને પ્રાણ તૃણસમાન હોય છે."** દંભરહિત યુદ્ધ કરતાં ઇંદ્રે મેઘ જેમ વિદ્યુતવડે ઘોને મારે તેમ વીર્યવાન્ માળીને વજ્રવડે મારી નાખ્યો. જ્યારે માળી હણાયો ત્યારે રાક્ષસો અને વાનરો ત્રાસ પામી ગયા. પછી સુમાળીનો આશ્રય લઇ તેઓ પાતાળલંકામાં જતા રહ્યાં. ઇંદ્રે **કૌશિકાની** કુક્ષિથી ઉત્પન્ન થયેલા **વિશ્રવાના** પુત્ર **વૈશ્રમણને** લંકાનું રાજ્ય આપ્યું અને પોતે પોતાના પુરમાં પ્રવેશ કર્યો.

પાતાળલંકામાં રહેતા સુમાળીને **પ્રીતિમતી** નામની સ્ત્રીથી **રત્નશ્રવા** નામે એક પુત્ર થયો. યૌવનવય પ્રાપ્ત થતાં એકદા તે વિદ્યા સાધવાને માટે કુસુમોદ્યાનમાં આવ્યો. ત્યાં એકાંતમાં અક્ષમાળા ધારણ કરીને જપ કરતો અને નાસિકાના અગ્રભાગમાં દૃષ્ટિ રાખતો તે ચિત્રમાં આળેખેલો હોય તેમ સ્થિર થયો. રત્નશ્રવા આ પ્રમાણે રહ્યો હતો તેવામાં કોઈ નિર્દોષ અંગવાળી વિદ્યાધરની કુમારી પિતાની આજ્ઞાથી તેની સમીપે આવી

અને બોલી કે 'માનવસુંદરી નામે મહાવિદ્યા હું તને સિદ્ધ થઈ છું.' આ પ્રમાણે સાંભળી વિદ્યા સિદ્ધ થયેલી જાણી રત્નશ્રવાએ જપમાળા છોડી દીધી. એટલે પોતાની આગળ પેલી વિદ્યાધરકુમારી જોવામાં આવી. રત્નશ્રવાએ પૂછ્યું કે-'તું કોણ છે? કોની પુત્રી છો? અને શામાટે અહિં આવી છે?' તે બોલી-"અનેક કૌતુકનાં ગૃહરૂપ **કૌતુકમંગળ** નામના નગરમાં **વ્યોમબિંદુ** નામે એક વિદ્યાધરોનો રાજા છે. તેની કૌશિકા નામે એક મોટી પુત્રી છે, જે મારી બ્હેન થાય છે. તેની સાથે યક્ષપુરનો રાજા **વિશ્રવા** પરણ્યો છે. તેને **વૈશ્રમણ** નામે એક નીતિમાન્ પુત્ર છે, જે હાલ ઇદ્રના શાસનથી લંકાનગરીમાં રાજ્ય કરે છે. હું કૌશિકાની નાની બેન **કૈકસી** નામે છું. મને કોઈ નિમિત્તિયાના કહેવાથી મારા પિતાએ તમને આપી છે તેથી હું અહીં આવી છું." પછી સુમાળીપુત્ર રત્નશ્રવા બંધુઓને બોલાવીને ત્યાં જ તેની સાથે પરણ્યો અને પુષ્પક નામના વિમાનમાં બેસીને તેની સાથે ક્રીડા કરવા લાગ્યો.

એક વખતે કૈકસીએ રાત્રિમાં સ્વપ્નોને વિષે હાથીના કુંભસ્થળને ભેદવામાં આસક્ત એવો કેશરીસિંહ મુખમાં પ્રવેશ કરતો જોયો. તેણીએ પ્રાતઃકાળે તે સ્વપ્નની વાર્તા પોતાના સ્વામીને કહી, એટલે રત્નશ્રવાએ કહ્યું કે-'આ સ્વપ્નના પ્રભાવથી તારે વિશ્વમાં અદ્વિતીય પરાક્રમી પુત્ર થશે.' સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થયા પછી તેણે ચૈત્યપૂજા કરી, અને તે રત્નશ્રવાની પ્રિયાએ મહાસારભૂત ગર્ભને ધારણ કર્યો. તે ગર્ભના સદ્‌ભાવથી કૈકસીની વાણી અત્યંત ક્રૂર થઈ અને સર્વ અંગ શ્રમને જીતે તેવું દૃઢ થયું. દર્પણ વિદ્યમાન છતાં તેણી પોતાનું મુખ ખડ્ગમાં જોવા લાગી, ઇંદ્રને પણ શંકારહિતપણે આજ્ઞા કરવાને ઇચ્છિવા લાગી, હેતુવિના પણ તેનું મુખ હુંકાર શબ્દ કરવા લાગ્યું, ગુરૂજનને પણ તેણે પોતાનું મસ્તક નમાવવું બંધ કર્યું, શત્રુઓના મસ્તક ઉપર ચિરકાળ ચરણ મૂકવાને ઇચ્છવા લાગી. આ પ્રમાણે ગર્ભના પ્રભાવથી તેણે દારૂણ ભાવ ધારણ કરવા માંડ્યાં. સમય આવતાં શત્રુઓના આસનને કંપાવનારા અને ચૌદ હજાર વર્ષના આયુષ્યને ધારણ કરનારા પુત્રને તેણે જન્મ આપ્યો. સૂતિકાની શય્યામાં ઉછળતો અને અતિ પરાક્રમવાળો તે પુત્ર ચરણકમળને પછાડતો ઉભો થયો; અને પડખે રહેલા કરંડીઆમાંથી પૂર્વે ભીમેંદ્રે[1] આપેલો નવ માણિક્યમય હાર પોતાને હાથે બહાર કાઢ્યો. પછી પોતાની સહજ ચપળતાથી તે બાળકે તે હાર પોતાના કંઠમાં નાંખ્યો. તે જોઇ કૈકસી પરિવારસહિત ઘણો વિસ્મય પામી. તેણે રત્નશ્રવાને કહ્યું કે-"હે નાથ! પૂર્વે રાક્ષસેંદ્રે તમારા પૂર્વજ મેઘવાહન રાજાને જે હાર આપ્યો હતો, તમારા પૂર્વજોએ આજ સુધી દેવતાની જેમ જેની પૂજા કરી હતી, નવ માણિક્યથી રચેલો જે હાર કોઇથી પણ ધારણ કરી શકાતો ન હતો અને નિધાનની જેમ એક હજાર નાગકુમારો જેની રક્ષા કરતા હતા, તે હાર તમારા શિશુએ ખેંચી કાઢીને પોતાના કંઠમાં આરોપણ કર્યો છે." તે બાળકનું મુખ તે હારના નવ માણિક્યમાં પ્રતિબિંબરૂપે સંક્રાંત થયું, તે જોઈને તે જ વખતે રત્નશ્રવાએ તેનું **દશમુખ** એવું નામ પાડ્યું, અને કહ્યું કે મેરૂગિરિ ઉપર ચૈત્યવંદન કરવાને ગયેલા સુમાળી પિતાએ કોઈ મુનિને પૂછ્યું હતું ત્યારે ચારજ્ઞાનધારી મુનિએ કહ્યું હતું કે-'તમારા પૂર્વજનો નવ માણિક્યનો હાર જે વહન કરશે તે અર્ધચક્રી (પ્રતિવાસુદેવ) થશે.'

---

૧ રાક્ષસ નામની વ્યંતરનિકાયના ઇંદ્ર.

ત્યારપછી કૈકસીએ ભાનુ (સૂર્ય) ના સ્વપ્નથી સૂચિત ભાનુકર્ણ એવા નામના બીજા પુત્રને જન્મ આપ્યો, જેનું બીજું નામ કુંભકર્ણ પણ થયું. પછી ચંદ્રના જેવા નખ હોવાથી **ચંદ્રનખા** અને જગતમાં વિખ્યાત **સૂર્પણખા** નામે એક પુત્રીને કૈકસીએ જન્મ આપ્યો. કેટલોક કાળ ગયા પછી ચંદ્રના સ્વપ્નથી સૂચિત **વિભીષણ** નામના એક ઉત્તમ પુત્રને જન્મ આપ્યો. કાંઇક અધિક સોળ ધનુષ્ય ઉંચી કાયાવાળા તે ત્રણે સહોદર ભાઈઓ દિવસે દિવસે પ્રથમ વયને યોગ્ય એવી ક્રીડાવડે નિર્ભયપણે સુખે રમવા લાગ્યા.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये
सप्तमे पर्वणि राक्षसवंशवानरवंशोत्पत्तिरावण-
जन्मवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः

સર્ગ ૨ જો.

રાવણ દિગ્વિજય.

એક વખતે **દશમુખે** પોતાના અનુજબંધુ સાથે આકાશમાં જોયું તો વિમાનમાં બેસીને આવતા સમૃદ્ધિવાન **વૈશ્રવણ** રાજાને દીઠો. એટલે ' આ કોણ છે ? ' એમ તેણે તેની માતાને પૂછયું. **કૈકસી** બોલી કે–" મારી મોટી બેન **કૌશિકાનો** એ પુત્ર છે, વિશ્રવા નામે વિદ્યાધરના રાજાનો તે કુમાર છે અને સર્વ વિદ્યાધરોના સ્વામી ઇંદ્ર રાજાનો એ મુખ્ય સુભટ છે. ઇંદ્રે તારા પિતામહના જ્યેષ્ઠ બંધુ માળીને મારીને રાક્ષસદ્વીપસહિત આપણી લંકાનગરી આ વૈશ્રવણને આપી છે. હે વત્સ ! ત્યારથી લંકાપુરી મેળવવાનો મનોરથ મનમાં રાખીને તારા પિતા અદ્યાપિ અહીં રહેલા છે. ' સમર્થ શત્રુમાં એમ કરવું જ યુક્ત છે. ' રાક્ષસપતિ ભીમેંદ્રે શત્રુઓના પ્રતિકારને માટે રાક્ષસવંશના અંકુરરૂપ આપણા પૂર્વજના પુત્ર મેઘવાહન રાજાને રાક્ષસદ્વીપ, પાતાળલંકા અને રાક્ષસીવિદ્યાસહિત લંકાનગરી આપેલી હતી. એ ઘણા કાળથી ચાલી આવતી આપણા વંશની રાજધાની શત્રુઓએ હરી લેતાં તારા પિતામહ અને તારા પિતા પ્રાણરહિતની જેમ અહીં રહેલા છે, અને રક્ષક વગરના ક્ષેત્રમાં સાંઢડાની જેમ તે લંકામાં આપણા શત્રુઓ સ્વેચ્છાએ વિચરે છે, તે તારા પિતાને જીવતાં શલ્ય જેવું છે. હે વત્સ ! તે તારા પિતામહના આસન ઉપર અનુજબંધુ સાથે બેઠેલા તને આ મંદભાગ્યા કયારે જોશે ? અને તારા કારાગ્રહમાં કબજે કરેલા એ લંકાના લુંટારાને જોઇને હું પુત્રવતીઓમાં શિરોમણિ કયારે થઇશ ? હે વત્સ ! આકાશપુષ્પની જેવા આવા વ્યર્થ મનોરથ કરતી હું મરૂદેશમાં હંસલીની જેમ પ્રતિદિન ક્ષીણ થતી જાઉં છું. "

માતાનાં આવા વચન સાંભળી ક્રોધથી ભીષણ મુખ કરતા વિભીષણે કહ્યું–" માતા ! ખેદ કરો નહીં, તમે તમારા પુત્રોનું પરાક્રમ જાણતા નથી. હે દેવી ! આ બલવાન

આર્ય દશમુખની આગળ ઇંદ્ર, વૈશ્રવણ અને બીજા વિદ્યાધરો કોણ માત્ર છે? સુતેલો સિંહ જેમ ગજેંદ્રની ગર્જનાને સહન કરે તેમ આજસુધી અજાણ્યા એવા મારા ભાઈ દશમુખે શત્રુઓના હાથમાં રહેલું લંકાનું રાજ્ય સહન કરેલું છે. આર્ય દશમુખની વાત તો મૂકી દો, પણ આ આર્ય કુંભકર્ણ પણ બીજા સુભટોને નિઃશેષ કરવાને સંપૂર્ણ સમર્થ છે. વળી હે માતા! તે કુંભકર્ણની વાત પણ કોરે મૂકો. હું પણ તેની આજ્ઞાથી વજ્રના પાતની જેમ અકસ્માત્ શત્રુઓનો સંહાર કરવાને સમર્થ છું." આ પ્રમાણે સાંભળીને દાંતવડે અધરને ડસતો રાવણ બોલ્યો કે—"હે માતા! તું વજ્રના જેવી કઠિન જણાય છે કે આવું શલ્ય ચિરકાળથી ધારણ કરે છે. એ ઈંદ્રાદિક વિદ્યાધરોને તો હું એક નિમેષમાત્રમાં બાહુના બળથી જ હણી નાંખુ, તો પછી શસ્ત્રાશસ્ત્રીની વાર્ત્તા તો એક તરફ જ રહો. વસ્તુતઃ તે સઘળાઓ મારે મન તૃણસમાન છે. જો કે ભુજાના પરાક્રમથી તે શત્રુઓને જીતવાને હું સમર્થ છું, તથાપિ કુળક્રમાગતે આવેલી વિદ્યાશક્તિ મારે સાધવી જોઇએ, માટે હે માતા! હું મારા અનુજબંધુઓની સાથે તે નિર્દોષ વિદ્યાને સાધીશ; તેથી આજ્ઞા આપો એટલે હું તેની સિદ્ધિને માટે જાઉં." આ પ્રમાણે કહી માતાપિતાને નમસ્કાર કરી, તેમણે મસ્તકપર ચુંબન કરેલો રાવણ અનુજબંધુઓની સાથે **ભીમ** નામના અરણ્યમાં ગયો, જ્યાં સુતેલા સિંહોના નિઃશ્વાસથી આસપાસનાં વૃક્ષો કંપતાં હતાં, ગર્વિષ્ઠ કેશરીઓનાં પુંછડાંના પછાડાથી ભૂમિતળ ફુટી જતું હતું, ઘણાં ઘુવડ પક્ષીઓના ધુંત્કારથી વૃક્ષો અને ગુહાઓ અતિ ભયંકર ભાસતી હતી અને તાંડવનૃત્ય કરતાં ભૂતોના ચરણાઘાતથી ગિરિના શિખરપરથી પાષાણો ત્રુટી પડતા હતા. દેવતાઓને પણ ભયંકર અને આપત્તિના એક સ્થાનરૂપ એ અરણ્યમાં રાવણે અનુજબંધુઓની સાથે પ્રવેશ કર્યો. તપસ્વીની જેમ મસ્તકપર જટામુગટને ધારણ કરી, અક્ષસૂત્ર (માળા) હાથમાં રાખી, નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર દૃષ્ટિ કરી અને શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી તે ત્રણે બંધુઓએ બે પહોરમાં જ સર્વ વાંચ્છિતને આપનારી અષ્ટાક્ષરી વિદ્યાને સાધી લીધી. પછી જેનો દશ હજાર કોટી જાપ કરવાથી ફળપ્રાપ્તિ થાય છે એવો ષોડશાક્ષર મંત્ર જપવાનો તેઓએ આરંભ કર્યો.

એ સમયે જંબૂદ્વીપનો પતિ **અનાદૃત** નામે દેવતા અંતઃપુરસહિત ત્યાં ક્રીડા કરવા આવ્યો. તેણે એ ત્રણે જણને મંત્ર સાધતાં જોયા. તે યક્ષપતિએ તેમને વિદ્યા સાધવામાં વિઘ્ન કરવા સારૂ અનુકૂળ ઉપસર્ગ કરવાને માટે પોતાની સ્ત્રીઓને તેની પાસે મોકલી. તે સ્ત્રીઓ તેમને ક્ષોભ પમાડવાને આવી; પણ તેઓના અતિ સુંદર રૂપથી પોતાના સ્વામીનું શાસન ભૂલી જઈ પોતે જ ક્ષોભ પામી ગઈ. તેઓને નિર્વિકારી, સ્થિર આકૃતિવાળા અને મૌન રહેલા જોઈ કામદેવના આવેશથી પરવશ થઈને તેઓ કહેવા લાગી—"અરે ધ્યાનમાં જડ થઈ ગયેલા વીરો! યત્નપૂર્વક અમારી સામે તો જુઓ. આ દેવીઓ પણ તમને વશ થઇ ગઈ છે, તો એથી બીજી કઇ સિદ્ધિ તમારે જોઇએ છીએ? હવે વિદ્યાસિદ્ધિને માટે કેમ યત્ન કરો છો? આવો ક્લેશ કરવાની હવે તમારે જરૂર નથી. તમે વિદ્યાથી શું કરવાના છો? અમે દેવીઓ જ તમને સ્વતઃ સિદ્ધ થઇ ચૂકી છીએ, માટે ત્રણ જગતના રમણીય પ્રદેશોમાં જઇ દેવસમાન એવા તમે સ્વેચ્છાએ અમારી સાથે યથારૂચિ ક્રીડા કરો." આવી રીતે તેઓએ કામનાથી કહ્યું, પરંતુ

ઘણા ધૈર્યવાન હોવાથી તેઓ ડગ્યા નહિ એટલે તે યક્ષિણીઓ વિલખી થઈ ગઇ, કેમકે 'એક હાથે કદાપિ તાળી પડતી નથી.' તે સમયે જંબૂદ્વીપપતિ યક્ષે પોતે ત્યાં આવીને કહ્યું—"અરે મુગ્ધ પુરૂષો ! તમે આવું કાષ્ઠચેષ્ટિત કેમ આરંભ્યું છે ? હું ધારૂં છું કે કોઇ દુરાત્મા અનાપ્ત[1] પાખંડીએ અકાળ મૃત્યુને માટે તમને આ પાખંડ શિક્ષા આપી લાગે છે; માટે હવે આવો ધ્યાનનો દુરાગ્રહ છોડીને ચાલ્યા જાઓ અથવા જોઇએ તે માગો. હું પણ કૃપાળુ થઇને તમને વાંછિત આપીશ." આ પ્રમાણે કહ્યા છતાં પણ જ્યારે તેઓ મૌન રહ્યા ત્યારે તે યક્ષ ક્રોધ કરીને બોલ્યો—'અરે મૂઢો ! મારા જેવા પ્રત્યક્ષ દેવને છોડી તમે બીજાનું ધ્યાન કેમ કરો છો ?' આવી રીતે ક્રૂર વાણી બોલતા યક્ષે તેમને ક્ષોભ કરવાને માટે પોતાના વાનમંતર[2] સેવકોને ભ્રગુટીની સંજ્ઞાથી આજ્ઞા કરી. તત્કાલ કિલકિલ શબ્દ કરતા અને બહુ રૂપને ધારણ કરતા તે સેવકો પર્વતોનાં શિખરો ઉપાડી ઉપાડીને તેમની આગળ નાંખવા લાગ્યા, કોઈ સર્પ થઇ ચંદનના વૃક્ષની જેમ તેમની ફરતા વીંટાવા લાગ્યા, કોઇ સિંહ થઈ તેમની આગળ દારૂણ શબ્દ કરવા લાગ્યા અને કોઈ રીંછ, ભલ્લ, ન્હાર, વ્યાઘ્ર અને બિડાલ વિગેરેનાં રૂપ લઇ તેમને બ્હીવરાવવા લાગ્યા; તથાપિ તેઓ જરા પણ ક્ષોભ પામ્યા નહિ. પછી તેઓએ કૈકસી, રત્નશ્રવા અને સૂર્પણખાનાં રૂપ વિકુર્વી તેમને બાંધી તેઓની આગળ નાંખ્યાં. તે માયામય રત્નશ્રવા વિગેરે નેત્રમાં અશ્રુ લાવી કરૂણ સ્વરે આ પ્રમાણે આક્રંદ કરવા લાગ્યા—"હે વત્સો ! તિર્યંચોને જેમ લુબ્ધક હણે તેમ આ નિર્દય પુરૂષો તમારા જોતાં અમોને મારે છે, માટે હે વત્સ દશમુખ ! તું ઉભો થા. તારા જેવો એકાંતભક્ત પુત્ર અમારી ઉપેક્ષા કેમ કરે છે ? હે પુત્ર ! તું બાળક હતો ત્યારે તેં પોતાની મેળે કંઠમાં મહાન્ હાર પહેર્યો હતો, તે તારૂં બાહુબળ અને અહંકાર અત્યારે કયાં ગયાં ? રે કુંભકર્ણ ! તું પણ અમારાં વચનોને કેમ સાંભળતો નથી ? અને ઉદાસીનની જેમ અમારી દીન થઇ ગયેલાની આવી ઉપેક્ષા કેમ કરે છે ? રે પુત્ર વિભીષણ ! એક ક્ષણ વાર પણ તું ભક્તિવિમુખ થતો નહોતો, પણ અત્યારે દુષ્ટ દૈવે તને ફેરવી નાંખ્યો હોય તેમ કેમ જણાય છે ?" આવી રીતે તેમણે વિલાપ કર્યો, તથાપિ તેઓ જ્યારે જરા પણ સમાધિથી ચલિત થયા નહિ, ત્યારે પછી યક્ષકિંકરોએ તેમનાં મસ્તકો તેમની આગળ છેદી નાંખ્યાં. આવું તેમની આગળ થતું દારૂણ કર્મ પણ જાણે જોતાં જ ન હોય તેમ ધ્યાનને આધીન ચિત્ત કરીને રહેલા તેઓ જરા પણ ક્ષોભ પામ્યા નહિ. પછી તેમણે માયા રચીને કુંભકર્ણ અને વિભીષણનાં મસ્તક રાવણની આગળ પાડ્યાં અને રાવણનું મસ્તક તે બંનેની આગળ પાડ્યું. તે જોઇને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાથી કુંભકર્ણ અને વિભીષણ જરા ક્ષોભ પામી ગયા, પરંતુ તેનું કારણ માત્ર ગુરૂભક્તિ હતી; કાંઈ તેમનું અલ્પ સત્ત્વ નહોતું. પરમાર્થને જાણનારો રાવણ તો તે અનર્થને માટે કાંઈ પણ ચિંતવન નહિ કરતો વિશેષ ધ્યાનનિષ્ઠ થઈ પર્વતની જેમ નિશ્ચળ રહ્યો. તે સમયે આકાશમાં 'સાધુ સાધુ' એવી દેવતાઓની વાણી થઈ, તેથી ચકિત થઇને યક્ષસેવકો તત્કાળ ત્યાંથી નાસી ગયા અને તે જ વખત 'અમે સર્વ તમારે વશ છીએ' એમ ઉંચે સ્વરે બોલતી એક હજાર વિદ્યાઓ આકાશને પ્રકાશિત કરતી રાવણની પાસે આવીને ઉભી રહી.

---

૧ જેનું વચન પ્રમાણ ન થાય તેવા અપ્રમાણિક. ૨ વ્યંતરજાતિના દેવો.

પ્રજ્ઞપ્તિ, રોહિણી, ગૌરી, ગાંધારી, નભ:સંચારિણી, કામદાયિની, કામગામિની, અણિમા, લઘિમા, અક્ષોભ્યા, મન:સ્તંભનકારિણી, સુવિધાના, તપોરૂપા, દહની, વિપુલોદરી, શુભપ્રદા, રજોરૂપા, દિનરાત્રિવિધાયિની, વજ્રોદરી, સમાકૃષ્ટિ, અદર્શની, અજરામરા, અનલસ્તંભની, તોયસ્તંભની, ગિરિદારણી, અવલોકિની, વહ્નિ, ઘોરા, વીરા, ભુજંગિની, વારિણી, ભુવના, અવંધ્યા, દારૂણી, મદનાશની, ભાસ્કરી, રૂપસંપન્ના, રોશની, વિજયા, જયા, વર્દ્ધની, મોચની, વારાહી, કુટિલાકૃતિ, ચિત્તોદ્ભવકરી, શાંતિ, કૌબેરી, વશકારિણી, યોગેશ્વરી, બલોત્સાહી, ચંડા, ભીતિ, પ્રધર્ષિણી, દુર્નિવારા, જગત્કંપકારિણી અને ભાનુમાલિની ઈત્યાદિક મહાવિદ્યાઓ પૂર્વે કરેલાં સુકૃતવડે મહાત્મા રાવણને થોડા દિવસમાં જ સિદ્ધ થઇ. સંવૃદ્ધિ, જૃંભણી, સર્વાહારિણી, વ્યોમગામિની અને ઇંદ્રાણી—એ પાંચ વિદ્યાઓ કુંભકર્ણને સાધ્ય થઇ. સિદ્ધાર્થા, શત્રુદમની, નિર્વ્યાઘાતા અને આકાશગામિની—એ ચાર વિદ્યાઓ વિભીષણને સાધ્ય થઇ. જંબૂદ્વીપના પતિ અનાદૃતદેવે આવી રાવણને અમાવ્યો. "મોટા પુરૂષોના અપરાધમાં તેમને પ્રણિપાત કરવો, તે જ તેનો મુખ્ય ઉપાય છે." પ્રથમ કરેલાં વિઘ્નાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને ઇચ્છતો હોય તેમ તે બુદ્ધિમાન યક્ષે રાવણને માટે **સ્વયંપ્રભ** નામે નગર ત્યાં રચાવ્યું. તેઓને થયેલી વિદ્યાસિદ્ધિના ખબર સાંભળી તેમનાં માતપિતા, બહેન અને બંધુવર્ગ ત્યાં આવ્યો તેઓએ તેમનો સત્કાર કર્યો. માતપિતાની દૃષ્ટિમાં અમૃતવૃષ્ટિ અને બંધુવર્ગમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરતા તે ત્રણે ભાઇઓ ત્યાં સુખે રહેવા લાગ્યા. પછી રાવણે છ ઉપવાસ કરીને દિશાઓને સાધવામાં ઉપયોગી ચંદ્રહાસ નામનું શ્રેષ્ઠ ખડ્ગ સાધ્યું.

તે સમયમાં વૈતાઢ્યગિરિપર દક્ષિણશ્રેણીના આભૂષણભૂત **સુરસંગીત** નામના નગરમાં **મય** નામે વિદ્યાધરનો રાજા હતો. તેને **હેમવતી** નામે ગુણોના ધામરૂપ એક સ્ત્રી હતી. તેની કુક્ષિથી **મંદોદરી** નામે એક દુહિતા થઈ હતી તે યૌવનવતી થતાં તેનો પિતા **મય** વિદ્યાધર તેના વરને માટે વિદ્યાધરકુમારોના ગુણાગુણનો વિચાર કરવા લાગ્યો. જ્યારે તેમાં કોઈ યોગ્ય વર તેના જોવામાં આવ્યો નહિ ત્યારે તે તેની ચિંતામાં મગ્ન થઇ ગયો. તેવામાં તેના મંત્રીએ કહ્યું—'સ્વામી! ખેદ કરો નહિ, બલવાન અને રૂપવાન એવો રત્નશ્રવાનો પુત્ર **દશાનન** તેને યોગ્ય વર છે. પર્વતોમાં મેરૂની જેમ સહસ્ર વિદ્યાને સિદ્ધ કરનાર અને દેવતાઓથી પણ અકંપિત એ રાવણની સદશ વિદ્યાધરોમાં કોઈ પણ રાજકુમાર નથી.' તે સાંભળી 'તારી વાત બરાબર છે' એવું કહી હર્ષિત થઈને બાંધવ, સૈન્ય અને અંત:પુરના પરિવાર સાથે મંદોદરીને પણ લઇ, પ્રથમથી પોતાના આવવાના ખબર આપીને પોતાની પુત્રી રાવણને આપવા માટે મય વિદ્યાધર સ્વયંપ્રભ નગરે આવ્યો. ત્યાં સુમાળી વિગેરે જે ગોત્રવૃદ્ધ મહાશયો હતા તેઓ રાવણ ને મંદોદરીનો સંબંધ કરવાને કબૂલ થયા. પછી શુભ દિવસે સુમાળી અને મય વિગેરેએ તેમનો વિવાહ કરાવ્યો. વિવાહોત્સવ કરીને મય વિગેરે સર્વ પોતાને નગરે ગયા. રાવણ એ સુંદર રમણીની સાથે ચિરકાળ ક્રીડા કરવા લાગ્યો.

એક વખતે રાવણ, પડખે લટકતા મેઘમંડલથી જાણે પાંખોવાળો હોય તેવા મેઘરવ નામના પર્વત ઉપર કીડા કરવાને ગયો. ત્યાં ક્ષીરસાગરમાં અપ્સરાની જેમ એક સરો-

વરમાં સ્નાન કરતી ૭ હજાર ખેચરકન્યાઓ તેના જોવામાં આવી. તે વખતે પદ્મિનીઓ જેમ સૂર્યને જુએ તેમ નેત્રકમળને પ્રફુલ્લિત કરતી તેઓ પોતાનો સ્વામી કરવાની ઇચ્છાએ રાવણને અનુરાગથી જોવા લાગી. સ્વલ્પ સમયમાં કામથી અતિ પીડિત થતાં તેઓ લજ્જા છોડી ' તમે અમારા પતિ થાઓ ' એમ સ્વતઃ રાવણની પ્રાર્થના કરવા લાગી. તેઓમાં સર્વશ્રી અને સુરસુંદરની પુત્રી **પદ્માવતી, મનોવેગા** અને બુધની દુહિતા **અશોકલતા** તથા કનક અને સંધ્યાની પુત્રી **વિદ્યુત્પ્રભા** મુખ્ય હતી. તેમને તથા તે શિવાય બીજી પણ જગતપ્રખ્યાત વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી તે સર્વ સરાગી કન્યાઓને રાગી રાવણ તે જ વખત ગાંધર્વવિધિથી પરણ્યો. તે કન્યાઓના રક્ષકપુરૂષોએ જઇને તેમના પિતાઓને જણાવ્યું કે-' તમારી કન્યાઓને પરણી લઇને કોઇક ચાલ્યો જાય છે. ' તે સાંભળી **અમરસુંદર** નામે વિદ્યાધરનો ઇંદ્ર તે કન્યાઓના પિતાઓની સાથે ક્રોધ પામીને રાવણને મારવાની ઇચ્છાથી તેની પછવાડે દોડ્યો તેને આવતો જોઇ તે સર્વ નવોઢા કન્યાઓએ રાવણને કહ્યું કે—" સ્વામી ! વિમાનને ત્વરાથી ચલાવો, વિલંબ કરો નહીં; કેમકે આ અમરસુંદર વિદ્યાધરનો ઇંદ્ર એકલો પણ અજય્ય છે, તો કનક અને બુધ વિગેરેના પરિવારથી પરવર્યો સતો આવે છે ત્યારે તો શી વાત કરવી ? " તેમની આવી વાણી સાંભળી રાવણ હસીને બોલ્યો—' અરે સુંદરીઓ ! સર્પોની સાથે ગરૂડની જેમ તેઓની સાથે મારૂં યુદ્ધ જુઓ.' આ પ્રમાણે રાવણ કહેતો હતો તેટલામાં તો મહાગિરિપર મેઘની જેમ તે વિદ્યાધરો શસ્ત્રથી દુર્દિન કરતા તેની પાસે આવી પહોંચ્યા. વીર્યથી દારૂણ એવા રાવણે અસ્ત્રોવડે અસ્ત્રોને ખંડિત કરી તેમને નહીં મારવાની ઇચ્છાથી **પ્રસ્વાપન** નામના અસ્ત્રવડે મોહિત કરી દીધા અને નાગપાશવડે તેમને પશુની જેમ બાંધી લીધા. પછી જ્યારે સર્વ પ્રિયાઓએ પિતૃભિક્ષા માગી ત્યારે રાવણે તેમને છોડી મૂક્યા એટલે તેઓ પોતપોતાના નગરમાં ચાલ્યા ગયા અને હર્ષ પામેલા લોકો જેને અર્ઘ્ય આપતા હતા એવો રાવણ તે બાળાઓની સાથે **સ્વયંપ્રભ** નગરમાં આવ્યો.

કુંભપુરના રાજા **મહોદરની સુરૂપનયના** પત્નીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યુતની માળા જેવી કાંતિવાળી અને પૂર્ણકુંભના જેવા સ્તનવાળી **તડિન્માળા** નામે એક યૌવનવતી પુત્રીને કુંભકર્ણ પરણ્યો અને વૈતાઢ્યગિરિની દક્ષિણશ્રેણીમાં જ્યોતિષપુરના રાજા **વીરની નંદવતી** રાણીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી પંકજની શોભાને ચોરનાર દષ્ટિવાળી અને દેવાંગના જેવી **પંકજશ્રી** નામની કન્યા સાથે વિભીષણ પરણ્યો. રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીએ ચંદ્રની જેવા તેજસ્વી અને અદ્દભુત પરાક્રમી **ઇંદ્રજિત** નામના એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. કેટલોક કાળ ગયા પછી મેઘની જેમ નેત્રને આનંદ આપનાર **મેઘવાહન** નામના એક બીજા પુત્રને જન્મ આપ્યો.

કુંભકર્ણ અને વિભીષણ પિતાનું વૈર યાદ કરી વૈશ્રવણે આશ્રિત કરેલી લંકાને સદા ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા; તેથી એક વખતે વૈશ્રવણે દૂત મોકલી સુમાળીને કહેવરાવ્યું કે– " રાવણના અનુજબંધુ અને તમારા લઘુ પુત્ર કુંભકર્ણ અને વિભીષણને શિખામણ દઈને વારો. એ બંને વીરમાની અને દુર્મદ બાળકો પાતાળલંકામાં રહેવાથી કુવાના દેડકાની જેમ પોતાની અને બીજાની શક્તિને જાણતા નથી. તેઓ મત્ત થઈ વિજય

મેળવવાની ઇચ્છાએ છળ કરી મારી નગરીને ઉપદ્રવ કર્યા કરે છે, પણ ચિરકાળ મેં તેમની ઉપેક્ષા કરી છે. હે ક્ષુદ્ર! જો તું તેમને સમજાવીશ નહી તો તારી સાથે તેમને માળીને માર્ગે મોકલી દઇશ. તું તો અમારૂં બળ જાણે છે." આવાં દૂતનાં વચન સાંભળી મહામનસ્વી રાવણ ક્રોધથી બોલ્યો—"અરે! એ વૈશ્રવણ કોણ છે? જે બીજાને કર આપનારો છે અને બીજાના શાસનથી જે લંકાપર શાસન ચલાવે છે, તે છતાં આવું ઉદ્ધત બોલતાં કેમ શરમાતો નથી? આહા! કેવી મોટી ધીઠતા! તું દૂત છે માટે તને મારતો નથી, તેથી તું અહીંથી ચાલ્યો જા." આ પ્રમાણે રાવણના કહેવાથી તે દૂતે તત્કાળ વૈશ્રવણપાસે જઇને તે બધો વૃત્તાંત કહ્યો દૂતના ગયા પછી તેની પાછળ તરતજ રાવણ પોતાના સહોદરોને અને સૈન્યને લઈ મોટા ક્રોધથી લંકાસમીપે આવ્યો. આગળ મોકલેલા દૂતે તેને ખબર આપ્યા, એટલે વૈશ્રવણ યુદ્ધ કરવાને માટે મોટી સેના લઇને લંકાપુરીની બહાર નીકળ્યો. થોડા વખતમાં અનિવારિત પ્રસરતો પવન જેમ વનભૂમિનો ભંગ કરે તેમ રાવણે તેની સેનાનો ભંગ કરી નાંખ્યો જ્યારે રાવણે તેની સેનાનો ભંગ કર્યો ત્યારે પોતાનો ભંગ થયેલો માનનારા વૈશ્રવણનો ક્રોધાગ્નિ બુઝાઈ ગયો અને તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે-"કમળો છેદાતાં સરોવરની જેમ, દંતભંગ થતાં દંતીની જેમ, શાખાચ્છેદ થતાં વૃક્ષની જેમ, મણિરહિત અલંકારની જેમ, જ્યોત્સ્નારહિત ચંદ્રની જેમ અને નિર્જળ થયેલા મેઘની જેમ શત્રુઓએ માનભંગ કરેલા માની પુરૂષની સ્થિતિને ધિક્કાર છે! પરંતુ તે પુરૂષ જો મુક્તિને માટે યત્ન કરે તો જરૂર વાસ્તવિક સ્થાનને પામે છે 'થોડું છોડી દઇ તેના બદલામાં બહુની *ઇચ્છા કરનાર પુરૂષ લજ્જાનું સ્થાન થતો નથી'* માટે અનેક અનર્થને આપનારા આ રાજ્યની મારે જરૂર નથી. હવે હું તો મોક્ષમંદિરના દ્વારરૂપ દીક્ષા ગ્રહણ કરીશ આ કુંભકર્ણ અને વિભીષણ જો કે મારા અપકારી થયેલા હતા, પણ તે કારણે આવા માર્ગનું મને દર્શન થવાથી તેઓ મારા ઉપકારી થયા છે. આગળ પણ મારી માસીનો પુત્ર હોવાથી રાવણ મારો બંધુ છે અને અત્યારે કર્મથી પણ બંધુ છે, કારણ કે તેના તરફથી આવો ઉપક્રમ થયા વગર મારી આવી બુદ્ધિ થાત નહિ." આવો વિચાર કરી વૈશ્રવણે શસ્ત્રાદિક છોડી, તત્ત્વનિષ્ઠ થઈ પોતાની મેળે દીક્ષા ગ્રહણ કરી એ ખબર જાણી રાવણે તેમની પાસે આવી, નમસ્કાર કરી અંજલી જોડી કહ્યું કે-'તમે મારા જ્યેષ્ઠ બંધુ છો, માટે આ અનુજના અપરાધને ક્ષમા કરો હે બાંધવ! તમે નિઃશંક થઇ આ લંકામાં રાજ્ય કરો. અમે અહિંથી બીજે જઈશુ કારણ કે પૃથ્વી ઘણી વિશાળ છે.' આ પ્રમાણે રાવણે કહ્યું તથાપિ તેજ ભવમાં મોક્ષે જનાર તે મહાત્મા વૈશ્રવણ પ્રતિમા ધરી રહ્યા હતા તેથી કાંઇ પણ બોલ્યા નહિ વૈશ્રવણને નિઃસ્પૃહ જાણી રાવણે તેમને ખમાવી પ્રણામ કરીને લંકાપુરી અને પુષ્પક વિમાન ગ્રહણ કર્યું. પછી વિજયલક્ષ્મીરૂપ લતામાં પુષ્પ જેવા તે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી રાવણ અર્હંત પ્રતિમાને વાંદવા માટે સમેતશિખરગિરિપર ગયો. ત્યા પ્રતિમાને વંદના કરીને નીચે ઉતરતાં રાવણે સેનાના કલકલ શબ્દની સાથે એક વનના હાથીની ગર્જના સાંભળી. તે સમયે પ્રહસ્ત નામના એક પ્રતિહારે આવી રાવણને કહ્યું કે-'હે દેવ! આ હસ્તિરત્ન આપનુ વાહન થવાને યોગ્ય છે' પછી જેના દાંત પહોળા અને ઉંચા છે, નેત્ર મધુ પિંગલ વર્ણના છે, કુંભસ્થળ શિખર જેવું ઉન્નત છે, મદને ઝરનારી નદીનો જે ગિરિ છે અને જે સાત હાથ ઉંચો ને નવ હાથ લાંબો છે એવા તે વનગજેંદ્રને

ક્રીડામાત્રમાં વશ કરી રાવણ તેની ઉપર આરૂઢ થયો. તેના ઉપર બેસવાથી ઐરાવત ઉપર બેઠેલા ઇંદ્રના જેવી શોભાને અનુસરતા રાવણે તે હસ્તીનું ભુવનાલંકાર એવું નામ પાડ્યું, અને તેને ગજશ્રેણીમાં બાંધી રાવણે તે રાત્રિ ત્યાં જ નિર્ગમન કરી.

પ્રાતઃકાળે પરિવાર સાથે રાવણ સભામાં આવીને બેઠો, તેવામાં ઘા વાગવાથી જર્જરિત થઈ ગયેલો **પવનવેગ** નામે વિદ્યાધર પ્રતિહારની પાસે આજ્ઞા મંગાવી સભામાં આવી પ્રણામ કરીને બોલ્યો કે—" હે દેવ ! કિષ્કિંધી રાજાના પુત્ર સૂર્યરજા અને ઋક્ષરજા પાતાળલંકામાંથી કિષ્કિંધા નગરીએ ગયા હતા. ત્યાં યમની જેવા ભયંકર અને પ્રાણનો સંશય કરે તેવા યમરાજાની સાથે તેમને મોટું યુદ્ધ થયું. ચિરકાળ યુદ્ધ કરી છેવટે યમરાજાએ તે બંનેને ચોરની જેમ બાંધી લઈને પોતાના કારાગૃહમાં નાંખ્યા છે. ત્યાં યમરાજા વૈતરણીસહિત નરકાવાસ બનાવી તે બંનેને પરિવારસાથે છેદનભેદન વિગેરેનાં દુઃખ આપે છે. હે અલંઘનીય આજ્ઞાવાળા દશમુખ ! તેઓ તમારા ક્રમે આવેલા સેવકો છે માટે તેમને છોડાવો, કેમકે તેમનો પરાભવ તે તમારો પરાભવ જ છે." તે સાંભળી રાવણ બોલ્યો–" તમે કહો છો તે નિઃશંક એમજ છે. ' આશ્રયના દુર્બળપણાથી જ આશ્રિતનો પરાભવ થાય છે.' તે દુર્બુદ્ધિએ પરોક્ષ રીતે મારા સેવકોને બાંધ્યા છે અને કારાગ્રહમાં નાંખ્યા છે, તો તેનું ફળ હું તેને સત્વર આપીશ." આ પ્રમાણે કહી અનેક પ્રકારની ઇચ્છાવાળો અને ઉગ્ર ભુજવીર્યને ધારણ કરનારો રાવણ સૈન્યસહિત યમ દિક્પાલે પાળેલી કિષ્કિંધાપુરીએ આવ્યો. ત્યાં ત્રપુપાન, શિલાસ્ફાલન અને પર્શુછેદ વિગેરે[1] મહા દુઃખોવાળાં સાત દારૂણ નરકો રાવણના જોવામાં આવ્યાં. તેમાં પોતાના સેવકોને ક્લેશ પામતા જોઈ સર્પોને ગરૂડ ત્રાસ પમાડે તેમ રાવણે રોષ કરી તેના રક્ષક તરીકે રહેલા પરમાધાર્મિકોને[2] ત્રાસ પમાડ્યો. પછી તે કલ્પિત નરકોમાં રહેલા પોતાના સેવકોને અને બીજાઓને પણ સર્વને તેમાંથી છોડાવ્યા. "**મોટા પુરૂષોનું આગમન કોના ક્લેશનો છેદ નથી કરતું ?**" પછી ક્ષણમાં તે નરકના રક્ષકો કુંફાડા મારતા અને ઉંચા હાથ કરતા યમરાજાપાસે ગયા અને સર્વ સમાચાર તેને કહ્યા. તે સાંભળી યુદ્ધરૂપ નાટકનો સૂત્રધાર યમરાજા બીજો યમ હોય તેમ ક્રોધથી રક્ત નેત્ર કરતો યુદ્ધ કરવાને, નગરીની બહાર નીકળ્યો. સૈનિકો સૈનિકોની સાથે, સેનાપતિઓ સેનાપતિઓની સાથે અને ક્રોધી યમરાજ ક્રોધી રાવણની સાથે એમ પરસ્પર યુદ્ધ ચાલ્યું. ઘણીવાર સુધી બાણાબાણી યુદ્ધ કર્યા પછી ઉન્મત્ત હસ્તી શુંડાદંડને ઉંચો કરી જેમ દોડે તેમ યમરાજા દારૂણ દંડ લઈને વેગથી રાવણ ઉપર દોડ્યો. શત્રુઓને નપુંસકની જેવા ગણનારા રાવણે ક્ષુરપ્ર બાણવડે કમળની જેમ તે દંડના ચુરેચુરા કરી નાંખ્યા. ફરીવાર યમરાજે રાવણને બાણોથી ઢાંકી દીધો, એટલે રાવણે સર્વ ગુણોને જેમ લોભ નિવારે તેમ તે સર્વ બાણોને દૂર કરી નાંખ્યા. પછી એક સાથે ઘણાં બાણોને વર્ષાવતા રાવણે બળનો નાશ કરનાર જરાની જેમ યમરાજને જર્જરિત કરી દીધો; એટલે યમરાજ સંગ્રામમાંથી નાસીને વેગવડે રથનુપૂરના રાજા ઇંદ્ર વિદ્યાધરને શરણે ગયો. ઇંદ્રરાજાને નમી અંજલિ જોડીને તે બોલ્યો કે–" હે પ્રભુ ! મારા યમપણાને હવે હું તિલાં-

---

૧ નરકોની કલ્પના કરીને ગુન્હેગારોને તપાવેલું સીસું પાવું, પથ્થરની શીલા સાથે પછાડવા, ફરશીવડે છેદન કરવા વિગેરે દુઃખો. ૨ નરકમાં પરમાધામી દુઃખ આપે છે તેમ અહિં પણ તે નામ આપેલું છે.

જળિ આપું છું હે નાથ ! રોષથી કે તોષથી હવે હું યમપણું કરીશ નહિ, કારણ કે અત્યારે યમના પણ યમ જેવો રાવણ રૂઠેલો છે. તેણે નરકના રક્ષકોને નસાડી સર્વ નારકીને છોડાવી દીધા છે; અને તેની પાસે ક્ષાત્રવ્રતરૂપ ધન છે, તેથી જ તેણે મને રણમાંથી જીવતો મૂકયો છે. તેણે વૈશ્રવણને જીતીને લંકાનું રાજ્ય અને તેનું પુષ્પક વિમાન કબજે કર્યું છે અને સુરસુંદર જેવા વીર વિદ્યાધરને પણ જીતી લીધો છે." યમરાજનાં આવા વચન સાંભળી ઇંદ્ર વિદ્યાધર ક્રોધ પામ્યો અને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો પણ બળવાનની સાથે યુદ્ધ કરવામાં ભીરૂ એવા કુલમંત્રીઓએ અનેક ઉપાયોથી સમજાવીને તેને અટકાવ્યો. પછી તેણે યમરાજને સુરસંગીત નામનું નગર આપ્યું અને પોતે રથનુપૂર નગરમાં રહીને પૂર્વવત્ વિલાસ કરવા લાગ્યો.

અહીં પૂર્ણપરાક્રમી રાવણ આદિત્યરજાને કિષ્કિંધાપુરી અને ઋક્ષરાજાને ઋક્ષપુર આપી દેવતાઓની જેમ બાંધવો અને નગરજનોથી સ્તવાતો લંકા નગરીમાં ગયો. અમરાવતીમાં ઇંદ્રની જેમ લંકામાં રહીને રાવણે પોતાના પિતામહનું રાજ્ય ચલાવવા માંડયું.

વાનરોના રાજા આદિત્યરજાને **ઇંદુમાલિની** નામની રાણીથી **વાલી** નામે એક મહા બળવાન પુત્ર થયો. બાહુબલમાં ઉગ્ર એવો વાલી નિત્ય સમુદ્રાંત જંબૂદ્વીપની પ્રદક્ષિણા કરીને સર્વ ચૈત્યોની વંદના કરતો હતો. આદિત્યરજાને **સુગ્રીવ** નામે બીજો પુત્ર થયો અને **શ્રીપ્રભા** નામે તેનાથી નાની પુત્રી થઇ. ઋક્ષરજાને **હરિકાંતા** નામની સ્ત્રીથી **નલ** અને **નીલ** નામના જગત્પ્રખ્યાત પુત્રો થયા. રાજા આદિત્યરજા પોતાના મહાબળવાન પુત્ર વાલીને રાજ્ય આપી પોતે દીક્ષા લઇ તપ કરીને મોક્ષે ગયા. વાલીએ સમ્યગ્દષ્ટિ, ન્યાયી, દયાળુ અને મહાપરાક્રમી એવા પોતાની જેવા પોતાના લઘુબંધુ સુગ્રીવને યુવરાજપદે સ્થાપન કર્યો. એક વખતે રાવણ અંતઃપુરસહિત હાથીપર બેસીને ચૈત્યવંદન કરવા માટે મેરૂગિરિપર ગયો હતો; તે વખતે મેઘપ્રભના પુત્ર **ખર** નામના એક ખેચરે લંકામાં સૂર્પણખાને જોઇ. જોતાં જ પોતે અનુરાગી થઇ એ સાનુરાગી કન્યાનું હરણ કર્યું અને ત્યાંથી પાતાળલંકામાં ગયો. ત્યાં રહેલા આદિત્યરજાના પુત્ર **ચંદ્રોદરને** કાઢી મૂકીને પોતે તે નગરી કબજે કરી લીધી. ક્ષણવાર પછી મેરૂપરથી રાવણ લંકામાં આવ્યો. ત્યાં તેણે ચંદ્રણખા (સૂર્પણખા) ના હરણના ખબર સાંભળ્યાં, તેથી તત્કાળ ગુસ્સે થયો અને હાથીના શિકાર ઉપર કેસરીસિંહ દોડે તેમ તે ખર વિદ્યાધરનો ઘાત કરવાને ચાલ્યો. તે વખતે મંદોદરીએ ત્યાં આવી રાવણને કહ્યું કે—" હે માનદ ! આવો અનુચિત સમારંભ કેમ કરો છો ? જરા વિચાર કરો, કેમકે કન્યા તો અવશ્ય કોઇને આપવી જ પડત, તો તે કન્યા જ કદિ સ્વેચ્છાએ તેના મનગમતા કુલીન વરને વરે તો તેમાં ખોટું શું છે ? તે તો ઉલટું સારૂં ગણાય. એ દૂષણનો પુત્ર ખર વિદ્યાધર સૂર્પણખાને યોગ્ય વર છે, અને તે તમારો એક નિર્દોષ અને પરાક્રમી સુભટ થઇ પડે તેવો છે; માટે પ્રધાનપુરૂષોને મોકલી તેની સાથે તેનો વિવાહ કરો અને તેને પાતાળલંકાનું રાજ્ય સોંપી તેના ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. " આ પ્રમાણે બને અનુજબંધુઓએ પણ રાવણને કહ્યું, એટલે તેણે **મય** અને **મારીચ** નામના બે રાક્ષસ અનુચરોને મોકલી સૂર્પણખાને ખર સાથે પરણાવી દીધી. પછી ખર વિદ્યાધર પાતાળલંકામાં રહી રાવણની આજ્ઞા પાળતો **ચંદ્રનખાની** સાથે નિર્વિઘ્ને ભોગ ભોગવવા લાગ્યો. તેણે ચંદ્રોદરને કાઢી મૂકયો હતો તે

કાળયોગે મૃત્યુ પામ્યો; તે વખતે તેની **અનુરાધા** નામે પત્ની ગર્ભિણી હતી તે નાસીને વનમાં જતી રહી. તેણે વનમાં સિંહણ જેમ સિંહને જન્મ આપે તેમ નીતિપ્રમુખ ગુણોના પાત્ર **વિરાધ** નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. યૌવનવય પ્રાપ્ત થતાં તે વિરાધ સર્વ કળાસાગરના પારને પામી ગયો. પછી એ મહાભુજ અસ્ખલિત વેગે પૃથ્વીપર વિહાર કરવા લાગ્યો.

એ અરસામાં રાવણે પોતાની રાજસભામાં કથા પ્રસંગે 'વાનરેશ્વર **વાલી** ઘણો પ્રૌઢ પ્રતાપી અને બળવાન છે' એવું સાંભળ્યું, તેથી તરતજ સૂર્યની જેમ બીજાના પ્રતાપને નહિ સહન કરનારા રાવણે એક દૂતને શિક્ષા આપી વાલીની પાસે મોકલ્યો. તેણે આવી વાલીને નમસ્કાર કરી ધીર વચને કહ્યું-' હું રાવણનો દૂત છું, તેથી તેનો કહેવરાવેલો એક સંદેશો સાંભળો-તમારા પૂર્વજ **શ્રીકંઠ** શત્રુઓથી પરાભવ પામી અમારા શરણ્ય એવા પૂર્વજ **કીર્ત્તિધવળને** શરણે આવ્યા હતા. પોતાના શ્વસુરપક્ષના જાણી તેમનું શત્રુઓથી રક્ષણ કરી તેમના વિયોગથી કાયર થઈ આ વાનરદ્વીપમાં જ તેમને રાખ્યા હતા. ત્યારથી આપણે પરસ્પર સ્વામીસેવકનો સંબંધ થયેલો છે અને એ પ્રમાણે આપણા બંને પક્ષમાં ઘણા રાજાઓ થઇ ગયા છે. એ જ અનુક્રમે સત્તરમા તમારા પિતામહ **કિષ્કિંધી** રાજા થયા. તે વખતે **સુકેશ** નામે મારા પ્રપિતામહ થયા હતા. તેઓની વચ્ચે પણ તેવી રીતનોજ સંબંધ ચાલ્યો હતો. તે પછી અઢારમા **સૂર્યરજા** નામે તમારા પિતા થયા; જેઓ યમરાજાને ત્યાં બંદિખાને પડ્યા હતા તેને મેં જ છોડાવેલા છે તે સર્વ જન જાણે છે, અને પાછા તેમને મેં કિષ્કિંધા નગરીના રાજ્યઉપર બેસાર્યા હતા તે પણ પ્રખ્યાત છે. અધુના તેમના વાલી નામે તમે પુત્ર થયા છો તો આપણા પૂર્વથી ચાલ્યા આવતા સ્વામીસેવકના સંબંધવત્ તમે અમારી સેવા કરો." દૂતના આવા વચન સાંભળી ગર્વરૂપ અગ્નિના શમી વૃક્ષજેવા મહામતસ્વી વાલીએ અવિકારી આકૃતિ રાખી ગંભીર વાણીએ કહ્યું—"રાક્ષસો અને વાનરોના રાજાઓને એટલે કે તમારા અને મારા બંને કુળને આજ દિન સુધી પરસ્પર અખંડિત સ્નેહસંબંધ છે, તે હું જાણું છું. આપણા પૂર્વજોએ સંપત્તિ અને વિપત્તિમાં પરસ્પર સહાય આપેલી છે તેનું કારણ માત્ર સ્નેહ છે; કાંઈ સ્વામી-સેવકપણું નથી. હે દૂત ! સર્વજ્ઞ અર્હંતદેવ અને સાધુગુરૂ વિના કોઇ બીજો સેવવા યોગ્ય સ્વામી હું જાણતો જ નથી, તો તારા સ્વામીને આવો મનોરથ કેમ થયો છે ? પોતાને સ્વામી અને અમોને સેવક માનનારા તારા રાજાએ કુળક્રમથી આવેલો સ્નેહસંબંધ આજે ખંડિત કર્યો છે; પરંતુ મિત્રકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને પોતાની શક્તિ નહિ જાણનારા તે રાવણની ઉપર હું કાંઈ પણ વિપ્રિય[1] કરીશ નહિ; કારણ કે હું લોકાપવાદથી બીહું છું. જો કદિ તે કાંઈ વિપ્રિય કરશે તો હું તેનો પ્રતિકાર કરીશ, પણ પૂર્વના સ્નેહરૂપી વૃક્ષને છેદવામાં અગ્રેસર નહીં થાઉં. હે દૂત ! તારા સ્વામી તેની શક્તિ પ્રમાણે જે કરવું હોય તે ભલે કરે, તું અહીંથી ચાલ્યો જા." આ પ્રમાણે કહી વાલીએ વિદાય કરેલા દૂતે રાવણની પાસે આવી તે સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો.

દૂતની વાણી સાંભળી જેનો ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયેલો છે એવો રાવણ મોટું સૈન્ય લઈ તત્કાળ કિષ્કિંધાપુરી સમીપે આવ્યો. ભુજવીર્યથી શોભતો વાલી રાજા પણ તૈયાર

૧ અપ્રિય-નુકશાનકારક ક્રિયા.

થઇને તેની સામો આવ્યો. **પરાક્રમી વીરોને યુદ્ધના અતિથિ પ્રિય હોય છે.** પછી બંને સૈન્યમાં પાષાણપાષાણી, વૃક્ષાવૃક્ષી અને ગદાગદી યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમાં રથો પડતા પાપડની જેમ ચૂરાવા લાગ્યા, હાથીઓ મૃત્તિકાના પિંડની જેમ ભંગાવા લાગ્યા, ઘોડાઓ કોળાની જેમ સ્થાને સ્થાને ખંડિત થવા લાગ્યા અને પેદલો ચંચા (ચાડીયા) ની જેમ ભૂમિપર પડવા લાગ્યા આ પ્રમાણે પ્રાણીઓનો સંહાર થતો જોઇ કપીશ્વર વાલીને દયા આવી, તેથી તે વીરે સત્વર રાવણપાસે આવીને કહ્યું કે—" વિવેકી પુરૂષોને એક સામાન્ય પ્રાણીનો પણ વધ કરવો યોગ્ય નથી તો હસ્તી વિગેરે પંચેન્દ્રિય જીવના વધની તો વાત જ શી કરવી ? જો કે પરાક્રમી પુરૂષોને શત્રુઓનો વિજય કરવો યોગ્ય છે, પરંતુ પરાક્રમી પુરૂષો પોતાની ભુજાઓથી જ વિજય ઇચ્છે છે. હે રાવણ ! તું પરાક્રમી છે અને વળી શ્રાવક છે, માટે સૈન્યને યુદ્ધ કરાવવું છોડી દે; કારણ કે અનેક પ્રાણીઓનો સંહાર થવાથી તે યુદ્ધ ચિરકાળ નરકની પ્રાપ્તિને માટે થાય છે." આ પ્રમાણે જ્યારે વાલીએ રાવણને સમજાવ્યો ત્યારે ધર્મને જાણનાર અને સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધમાં ચતુર એવા રાવણે પોતાની જાતે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો, પણ રાવણે જે જે અસ્ત્રો મૂક્યાં તે તે કપીશ્વર વાલીએ અગ્નિના તેજને સૂર્યની જેમ પોતાના અસ્ત્રથી પરાસ્ત કરી નાંખ્યા પછી રાવણે સર્પાસ્ત્ર અને વરૂણાસ્ત્ર પ્રમુખ મંત્રાસ્ત્રો મૂક્યાં તેને પણ ગરૂડાસ્ત્ર વિગેરે પ્રતિસ્પર્ધિ અસ્ત્રોથી વાલીએ છેદી નાંખ્યા. જ્યારે સર્વ શસ્ત્રો ને મંત્રાસ્ત્રો નિષ્ફળ થયાં ત્યારે દશમુખે મોટા સર્પની જેવું ભયંકર **ચંદ્રહાસ** નામનું ખડ્ગ ખેંચ્યું. જાણે એક શિખરવાળો ગિરિ હોય અથવા એક દાંતવાળો હાથી હોય તેમ રાવણ તે ખડ્ગ ઉંચું કરીને વાલીને મારવા દોડ્યો તત્કાળ વાલીએ શાખાસહિત વૃક્ષની જેમ રાવણને ચંદ્રહાસ ખડ્ગસહિત ડાબે હાથે એક લીલામાત્રમાં ઉપાડી લીધો અને એક દડાની માફક તેને કાખમાં રાખી કપીશ્વર વાલી અવ્યગ્રપણે ક્ષણવારમાં ચાર સમુદ્રસહિત પૃથ્વી ફરતો ફેરો ફરી આવ્યો; અને પછી પાછો ત્યાં આવી લજ્જાથી જેની ગ્રીવા નમેલી છે એવા રાવણને છોડી દઇ આ પ્રમાણે કહ્યું કે—" હે રાવણ ! વીતરાગ, સર્વજ્ઞ, આપ્ત અને ત્રૈલોક્યપૂજિત એવા અરિહંત દેવ શિવાય બીજો કોઇ પણ મારે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી. અંગમાંથી જ ઉઠેલા માનરૂપી શત્રુને ધિક્કાર છે કે જેનાથી મોહ પામીને મને નમાવવાનું અભિમાન ધરવાથી તું આવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છે, પણ પૂર્વના ઉપકારોનું સ્મરણ કરીને મેં તને છોડી મૂક્યો છે અને આ પૃથ્વીનું રાજ્ય આપ્યું છે; માટે તું અખંડ આજ્ઞાએ તેનું પાલન કર. જો હું વિજયની ઇચ્છા કરૂં તો તારે માટે આ પૃથ્વી કયાંથી હોય ? કેમકે સિંહોએ સેવેલા વનમાં હસ્તીઓનું સ્થાન હોય જ નહિ; પણ હું તો હવે મોક્ષસામ્રાજ્યના કારણભૂત દીક્ષાને જ ગ્રહણ કરીશ અને આ સુગ્રીવ તારી આજ્ઞા ધારણ કરતો સતો કિષ્કિંધા નગરીનો રાજા થશે."

આ પ્રમાણે કહી તત્કાળ વાલીએ પોતાના રાજ્ય ઉપર સુગ્રીવને બેસાર્યો અને પોતે **ગગનચંદ્ર** મુનિની પાસે જઇ વ્રત ગ્રહણ કર્યું. વિવિધ પ્રકારના અભિગ્રહ ધરી તપને આચરતા અને મુનિની પડિમાને વહેતા વાલી મુનિ ધ્યાનવાન્ અને મમતારહિત થઇ પૃથ્વીપર વિહાર કરવા લાગ્યા. જેમ વૃક્ષને પુષ્પ, પત્ર અને ફળાદિ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત

કાળયોગે મૃત્યુ પામ્યો; તે વખતે તેની **અનુરાધા** નામે પત્ની ગર્ભિણી હતી તે નાસીને વનમાં જતી રહી. તેણે વનમાં સિંહણ જેમ સિંહને જન્મ આપે તેમ નીતિપ્રમુખ ગુણોના પાત્ર **વિરાધ** નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. યૌવનવય પ્રાપ્ત થતાં તે વિરાધ સર્વ કળાસાગરના પારને પામી ગયો. પછી એ મહાભુજ અસ્ખલિત વેગે પૃથ્વીપર વિહાર કરવા લાગ્યો.

એ અરસામાં રાવણે પોતાની રાજસભામાં કથા પ્રસંગે 'વાનરેશ્વર **વાલી** ઘણો પ્રૌઢ પ્રતાપી અને બળવાન છે' એવું સાંભળ્યું, તેથી તરતજ સૂર્યની જેમ બીજાના પ્રતાપને નહિ સહન કરનારા રાવણે એક દૂતને શિક્ષા આપી વાલીની પાસે મોકલ્યો. તેણે આવી વાલીને નમસ્કાર કરી ધીર વચને કહ્યું–' હું રાવણનો દૂત છું, તેથી તેનો કહેવરાવેલો એક સંદેશો સાંભળો–તમારા પૂર્વજ **શ્રીકંઠ** શત્રુઓથી પરાભવ પામી અમારા શરણ્ય એવા પૂર્વજ **કીર્તિધવળને** શરણે આવ્યા હતા. પોતાના શ્વસુરપક્ષના જાણી તેમનું શત્રુઓથી રક્ષણ કરી તેમના વિયોગથી કાયર થઈ આ વાનરદ્વીપમાં જ તેમને રાખ્યા હતા. ત્યારથી આપણે પરસ્પર સ્વામીસેવકનો સંબંધ થયેલો છે અને એ પ્રમાણે આપણા બંને પક્ષમાં ઘણા રાજાઓ થઇ ગયા છે. એ જ અનુક્રમે સત્તરમા તમારા પિતામહ **કિષ્કિંધી** રાજા થયા. તે વખતે **સુકેશ** નામે મારા પ્રપિતામહ થયા હતા. તેઓની વચ્ચે પણ તેવી રીતનો જ સંબંધ ચાલ્યો હતો. તે પછી અઢારમા **સૂર્યરજા** નામે તમારા પિતા થયા; જેઓ યમરાજાને ત્યાં બંદિખાને પડ્યા હતા તેને મેં જ છોડાવેલા છે તે સર્વ જન જાણે છે, અને પાછા તેમને મેં કિષ્કિંધા નગરીના રાજ્યઉપર બેસાર્યા હતા તે પણ પ્રખ્યાત છે. અધુના તેમના વાલી નામે તમે પુત્ર થયા છો તો આપણા પૂર્વથી ચાલ્યા આવતા સ્વામીસેવકના સંબંધવત્ તમે અમારી સેવા કરો." દૂતના આવા વચન સાંભળી ગર્વરૂપ અગ્નિના શમી વૃક્ષજેવા મહામનસ્વી વાલીએ અવિકારી આકૃતિ રાખી ગંભીર વાણીએ કહ્યું—"રાક્ષસો અને વાનરોના રાજાઓને એટલે કે તમારા અને મારા બંને કુળને આજ દિન સુધી પરસ્પર અખંડિત સ્નેહસંબંધ છે, તે હું જાણું છું. આપણા પૂર્વજોએ સંપત્તિ અને વિપત્તિમાં પરસ્પર સહાય આપેલી છે તેનું કારણ માત્ર સ્નેહ છે; કાંઈ સ્વામી–સેવકપણું નથી. હે દૂત! સર્વજ્ઞ અર્હંતદેવ અને સાધુગુરૂ વિના કોઇ બીજો સેવવા યોગ્ય સ્વામી હું જાણતો જ નથી, તો તારા સ્વામીને આવો મનોરથ કેમ થયો છે? પોતાને સ્વામી અને અમોને સેવક માનનારા તારા રાજાએ કુળક્રમથી આવેલો સ્નેહસંબંધ આજે ખંડિત કર્યો છે; પરંતુ મિત્રકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને પોતાની શક્તિ નહિ જાણનારા તે રાવણની ઉપર હું કાંઈ પણ વિપ્રિય[1] કરીશ નહિ; કારણ કે હું લોકાપવાદથી બીહું છું. જો કદિ તે કાંઈ વિપ્રિય કરશે તો હું તેનો પ્રતિકાર કરીશ, પણ પૂર્વના સ્નેહરૂપી વૃક્ષને છેદવામાં અગ્રેસર નહીં થાઉં. હે દૂત! તારા સ્વામી તેની શક્તિ પ્રમાણે જે કરવું હોય તે ભલે કરે, તું અહીંથી ચાલ્યો જા." આ પ્રમાણે કહી વાલીએ વિદાય કરેલા દૂતે રાવણની પાસે આવી તે સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો.

દૂતની વાણી સાંભળી જેનો ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયેલો છે એવો રાવણ મોટું સૈન્ય લઈ તત્કાળ કિષ્કિંધાપુરી સમીપે આવ્યો. ભુજવીર્યથી શોભતો વાલી રાજા પણ તૈયાર

૧ અઘટિત–નુકશાનકારક ક્રિયા.

થઇને તેની સામે આવ્યો. **પરાક્રમી વીરોને યુદ્ધના અતિથિ પ્રિય હોય છે.** પછી બંને સૈન્યમાં પાષાણપાષાણી, વૃક્ષાવૃક્ષી અને ગદાગદી યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમાં રથો પડતા પાપડની જેમ ચૂરાવા લાગ્યા, હાથીઓ મૃત્તિકાના પિંડની જેમ ભંગાવા લાગ્યા, ઘોડાઓ કોળાની જેમ સ્થાને સ્થાને ખંડિત થવા લાગ્યા અને પેદલો ચંચા (ચાડીયા) ની જેમ ભૂમિપર પડવા લાગ્યા આ પ્રમાણે પ્રાણીઓનો સંહાર થતો જોઇ કપીશ્વર વાલીને દયા આવી, તેથી તે વીરે સત્વર રાવણપાસે આવીને કહ્યું કે—" વિવેકી પુરૂષોને એક સામાન્ય પ્રાણીનો પણ વધ કરવો યોગ્ય નથી તો હસ્તી વિગેરે પંચેન્દ્રિય જીવના વધની તો વાત જ શી કરવી? જો કે પરાક્રમી પુરૂષોને શત્રુઓનો વિજય કરવો યોગ્ય છે, પરંતુ પરાક્રમી પુરૂષો પોતાની ભુજાઓથી જ વિજય ઇચ્છે છે. હે રાવણ! તું પરાક્રમી છે અને વળી શ્રાવક છે, માટે સૈન્યને યુદ્ધ કરાવવું છોડી દે; કારણ કે અનેક પ્રાણીઓનો સંહાર થવાથી તે યુદ્ધ ચિરકાળ નરકની પ્રાપ્તિને માટે થાય છે." આ પ્રમાણે જ્યારે વાલીએ રાવણને સમજાવ્યો ત્યારે ધર્મને જાણનાર અને સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધમાં ચતુર એવા રાવણે પોતાની જાતે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો, પણ રાવણે જે જે અસ્ત્રો મૂક્યાં તે તે કપીશ્વર વાલીએ અગ્નિના તેજને સૂર્યની જેમ પોતાના અસ્ત્રથી પરાસ્ત કરી નાંખ્યા. પછી રાવણે સર્પાસ્ત્ર અને વરૂણાસ્ત્ર પ્રમુખ મંત્રાસ્ત્રો મૂક્યાં તેને પણ ગરૂડાસ્ત્ર વિગેરે પ્રતિસ્પર્ધિ અસ્ત્રોથી વાલીએ છેદી નાંખ્યા. જ્યારે સર્વ શસ્ત્રો ને મંત્રાસ્ત્રો નિષ્ફળ થયાં ત્યારે દશમુખે મોટા સર્પની જેવું ભયંકર **ચંદ્રહાસ** નામનું ખડ્ગ ખેંચ્યું. જાણે એક શિખરવાળો ગિરિ હોય અથવા એક દાંતવાળો હાથી હોય તેમ રાવણ તે ખડ્ગ ઉંચું કરીને વાલીને મારવા દોડ્યો. તત્કાળ વાલીએ શાખાસહિત વૃક્ષની જેમ રાવણને ચંદ્રહાસ ખડ્ગસહિત ડાબે હાથે એક લીલામાત્રમાં ઉપાડી લીધો અને એક દડાની માફક તેને કાખમાં રાખી કપીશ્વર વાલી અવ્યગ્રપણે ક્ષણવારમાં ચાર સમુદ્રસહિત પૃથ્વી ફરતો ફેરો ફરી આવ્યો; અને પછી પાછો ત્યાં આવી લજ્જાથી જેની ગ્રીવા નમેલી છે એવા રાવણને છોડી દઇ આ પ્રમાણે કહ્યું કે—" હે રાવણ! વીતરાગ, સર્વજ્ઞ, આપ્ત અને ત્રૈલોક્યપૂજિત એવા અરિહંત દેવ શિવાય બીજો કોઇ પણ મારે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી. અંગમાંથી જ ઉઠેલા માનરૂપી શત્રુને ધિક્કાર છે કે જેનાથી મોહ પામીને મને નમાવવાનું અભિમાન ધરવાથી તું આવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છે, પણ પૂર્વના ઉપકારોનું સ્મરણ કરીને મેં તને છોડી મૂક્યો છે અને આ પૃથ્વીનું રાજ્ય આપ્યું છે; માટે તું અખંડ આજ્ઞાએ તેનું પાલન કર. જો હું વિજયની ઇચ્છા કરૂં તો તારે માટે આ પૃથ્વી કયાંથી હોય? કેમકે સિંહોએ સેવેલા વનમાં હસ્તીઓનું સ્થાન હોય જ નહિ; પણ હું તો હવે મોક્ષસામ્રાજ્યના કારણભૂત દીક્ષાને જ ગ્રહણ કરીશ અને આ સુગ્રીવ તારી આજ્ઞા ધારણ કરતો સતો કિષ્કિંધા નગરીનો રાજા થશે "

આ પ્રમાણે કહી તત્કાળ વાલીએ પોતાના રાજ્ય ઉપર સુગ્રીવને બેસાર્યો અને પોતે **ગગનચંદ્ર** મુનિની પાસે જઇ વ્રત ગ્રહણ કર્યું. વિવિધ પ્રકારના અભિગ્રહ ધરી તપને આચરતા અને મુનિની પડિમાને વહેતા વાલી મુનિ ધ્યાનવાન્ અને મમતારહિત થઇ પૃથ્વીપર વિહાર કરવા લાગ્યા. જેમ વૃક્ષને પુષ્પ, પત્ર અને ફળાદિ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત

થાય તેમ વાલી મુનિને અનુક્રમે અનેક લબ્ધિઓ ઉત્પન્ન થઇ. અન્યદા અષ્ટાપદગિરિપર જઇ ભુજાને લાંબી કરીને તે કાયોત્સર્ગે રહ્યા કે જેથી તે બાંધેલા હિંચકાવાળા વૃક્ષની જેવા દેખાવા લાગ્યા. એક માસે કાયોત્સર્ગ પારીને તેમણે પારણું કર્યું. એવી રીતે વારંવાર મહિના મહિના સુધી કાયોત્સર્ગ કરી પારણું કરવા લાગ્યા.

અહીં સુગ્રીવે રાવણને પોતાની બ્હેન **શ્રીપ્રભા** પરણાવી કે જે સુકાઇ ગયેલા પૂર્વ સ્નેહરૂપી વૃક્ષમાં સારણી[1] જેવી થઇ. ચંદ્ર જેવી ઉજ્જ્વળ કીર્ત્તિવાળા સુગ્રીવે વાલીના **ચંદ્રરશ્મિ** નામના પરાક્રમી પુત્રને યુવરાજપદે સ્થાપન કર્યો. સુગ્રીવે જેની આજ્ઞા માન્ય કરી છે એવો રાવણ તેની બ્હેન **શ્રીપ્રભાને** પરણી સાથે લઇને લંકામાં ગયો. બીજી પણ કેટલીક વિદ્યાધરોની રૂપવતી કન્યાઓને રાવણ બળાત્કારે પરણ્યો

એક દિવસ રાવણ નિત્યાલોક નામના નગરમાં **નિત્યાલોક** નામના રાજાની **રત્નાવળી** નામની કન્યાને પરણવા ચાલ્યો. માર્ગમાં અષ્ટાપદગિરિની ઉપર આવતાં તેનું **પુષ્પક** વિમાન કિલ્લાપાસે શત્રુઓનું લશ્કર સ્ખલિત થાય તેમ સ્ખલિત થયું. સાગરમાં નાંગર નાંખવાથી અટકેલા વહાણની જેમ અને બાંધી લીધેલા હસ્તીની જેમ પોતાના વિમાનને અટકેલું જોઇ રાવણને ઘણો કોપ ચડ્યો. 'આ મારા વિમાનને સ્ખલિત કરનાર કયો પુરૂષ યમરાજના મુખમાં પેસવાને ઇચ્છે છે?' આ પ્રમાણે કહેતા રાવણે નીચે ઉતરી પર્વતના મસ્તકપર જોયું તો ત્યા જાણે પર્વતમાંથી નવીન શિખર થયું હોય તેવા કાયોત્સર્ગે રહેલા વાલી મુનિને પોતાના વિમાનની નીચે જોયા, એટલે રાવણે તેમને કહ્યું-"અરે વાલી મુનિ! શું તું અદ્યાપિ મારી ઉપર ક્રોધ રાખે છે? અને શું આ જગતને છેતરવા માટે દંભ કરીને વ્રત લઇ બેઠો છે? અગાઉ પણ કોઇ પ્રકારની માયાવડે મને ઉપાડીને ફેરવ્યો હતો પછી 'આ મારા કરેલાનો બદલો વાળશે' એવી શંકાથી તેં તત્કાળ દીક્ષા લીધી હતી, પણ અદ્યાપિ હું રાવણ તે નો તે છું અને મારી ભુજાઓ પણ તે ની તે જ છે. હવે મારો વખત આવ્યો છે તો જોઇ લે. હું તારા કરેલાનો બદલો વાળું છુ. જેમ ચંદ્રહાસ ખડ્ગસહિત મને ઉપાડીને તું ચારે સમુદ્ર ફરતો ફર્યો હતો તેમ હવે અત્યારે તને આ પર્વતસહિત ઉપાડીને લવણસમુદ્રમાં નાંખી દઉં છું" આ પ્રમાણે કહી જેમ સ્વર્ગમાંથી પડેલું વજ્ર પૃથ્વીને ફાડી નાંખે તેમ રાવણ પૃથ્વીને ફાડી અષ્ટાપદગિરિની નીચે પેઠો પછી ભુજાબળથી મદોદ્ધત એવા રાવણે એક સાથે સહસ્ર વિદ્યાનું સ્મરણ કરી તે દુર્ધર પર્વતને ઉપાડ્યો. તે સમયે તેના તડતડાટ શબ્દોથી વ્યંતરો ત્રાસ પામવા લાગ્યા, ઝલઝલ શબ્દવડે ચપળ થયેલા સમુદ્રથી રસાતળ પૂરાવા લાગ્યું, ખડખડ થઇને પડતા પાષાણોથી વનના હસ્તીઓ ક્ષોભ પામવા લાગ્યા અને કડકડાટ શબ્દ કરતા ગિરિનિતંબના ઉપવનમાંહેનાં વૃક્ષો ભાંગી પડવા લાગ્યાં. આવી રીતે રાવણે પર્વત ઉપાડ્યો, તે અવધિજ્ઞાનથી જાણી અનેક લબ્ધિરૂપ નદીઓના સાગર અને શુદ્ધબુદ્ધિવાળા મહામુનિ વાલી આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યા-"અરે! આ દુર્મતિ રાવણ અદ્યાપિ મારી ઇર્ષ્યાથી અનેક પ્રાણીઓનો સંહાર અકાળે કરવા તૈયાર થયો છે અને ભરતેશ્વરે કરાવેલા આ ચૈત્યનો નાશ કરીને ભરતક્ષેત્રના આભૂષણરૂપ આ

---

૧ પાણીની નીક.

તીર્થનો ઉચ્છેદ કરવાનો યત્ન કરે છે. જો કે હું અત્યારે નિ:સંગ, પોતાના શરીરમાં પણ નિ:સ્પૃહ, રાગદ્વેષરહિત અને સમતાજળમાં નિમગ્ન છું; તથાપિ આ ચૈત્યના અને પ્રાણીઓના રક્ષણને માટે રાગદ્વેષ ધારણ કર્યા વગર આ રાવણને જરા શિક્ષા આપું." આવો વિચાર કરી મુનીશ્વર વાલીએ પગના અંગુઠાવડે અષ્ટાપદગિરિના ઉપલા ભાગને જરા દબાવ્યો, એટલે તત્કાળ મધ્યાહ્ન વખતે દેહની છાયાની પેઠે અને જળની બહાર રહેલા કૂર્મની પેઠે રાવણનાં ગાત્ર સંકોચ પામી ગયા, તેના ભુજદંડ ભાંગી ગયા અને મુખથી રૂધિર વમન કરતો તેમજ પૃથ્વીને રોવરાવતો રાવણ ઉંચે સ્વરે રોવા લાગ્યો. તે દિવસથી તે સાચો 'રાવણ' કહેવાયો. તેનું દીન રૂદન સાંભળી દયાળુ મુનિએ તેને છોડી મુક્યો, કેમકે 'આ કાર્ય માત્ર શિક્ષાને માટે જ હતું, ક્રોધથી હતું નહિ.' પછી ગિરિના તળમાંથી નીકળીને પ્રતાપરહિત થયેલો રાવણ પશ્ચાત્તાપ કરતો વાલી મુનિપાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરી અંજલિ જોડીને આ પ્રમાણે બોલ્યો—"જે પોતાની શક્તિને જાણતા નથી, જે અન્યાયના કરનારા છે અને જે લોભથી જીતાયેલા છે તે સર્વમાં હું ધુરંધર છું. હે મહાત્મા! હું નિર્લજ્જ થઇને વારંવાર તમારો અપરાધ કરૂં છું, અને તમે શક્તિવાન્ છતાં કૃપાળુ થઇને તે સહન કરો છો. હે પ્રભુ! હવે હું માનું છું કે તમે પૂર્વે મારી ઉપર કૃપા કરીને જ પૃથ્વીને છોડી દીધી છે, કાંઈ અસમર્થપણે છોડી દીધી નથી; તથાપિ તે વખતે મારા જાણવામાં એમ આવ્યું નહિ. હે નાથ! જેમ હસ્તીનો શિશુ પર્વતને ફેરવવા માટે પ્રયત્ન કરે તેમ મેં અજ્ઞાનથી મારી શક્તિને તોળવા માંડી હતી. આજે મારા જાણવામાં આવ્યું કે પર્વત અને રાફડામાં તથા ગરૂડ અને ચાસ પક્ષીમાં જેટલો તફાવત છે તેટલો તફાવત તમારા અને મારા વચ્ચે છે. હે સ્વામી! મૃત્યુની અણી ઉપર રહેલા એવા મને તમે પ્રાણ આપ્યા છે. મારી જેવા અપકારી ઉપર પણ તમારી આવી ઉપકારબુદ્ધિ છે માટે તમને નમસ્કાર છે." આ પ્રમાણે દ્રઢ ભક્તિપૂર્વક વાલી મુનિને કહી, ખમાવી અને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને રાવણે તેમને નમસ્કાર કર્યો. આવા તે મુનિના માહાત્મ્યથી હર્ષ પામેલા દેવતાઓએ 'સાધુ સાધુ' એવા શબ્દો કહીને વાલી મુનિની ઉપર આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. પછી ફરી વાર વાલી મુનિને પ્રણામ કરી તે પર્વતના મુગટ જેવા ભરતરાજાના કરાવેલા ચૈત્યસમીપ રાવણ આવ્યો. ત્યાં ચૈત્યની બહાર ચંદ્રહાસ ખડ્ગ વિગેરે શસ્ત્રો મૂકી પોતે અંત:પુરસહિત અંદર જઈ ઋષભાદિક અર્હંતની અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરી પછી એ મહાસાહસિક રાવણે ભક્તિથી પોતાની નસોને ખેંચી તેની તંત્રી કરીને ભુજવીણા વગાડવા માંડી. દશાનન ગ્રામરાગથી રમ્ય એવી વીણા વગાડતો હતો અને તેના અંત:પુરની સ્ત્રીઓ સપ્ત સ્વરથી મનોહર ગીત ગાતી હતી, તેવામાં પન્નગપતિ ધરણેંદ્ર તે ચૈત્યની યાત્રા માટે આવ્યા. તેણે પૂજા કરીને પ્રભુને વંદના કરી. તે વખતે અર્હંતના ગુણમય એવા કરણ અને ધ્રુવક વિગેરે ગીતોનું વીણાવડે ગાયન કરતા રાવણને જોઇ ધરણેંદ્રે કહ્યું—'હે રાવણ! અર્હંતના ગુણોની સ્તુતિમય આ ગાયન બહુ જ સુંદર છે, તે પણ તારા ભાવસહિત હોવાથી તારી ઉપર હું સંતુષ્ટ થયો છું. અર્હંતના ગુણોની સ્તુતિનું મુખ્ય ફળ તો મોક્ષ છે, તથાપિ તારી સંસારવાસના હજુ જીર્ણ થઇ નથી તેથી તને હું શું આપું? તારે જોઇએ તે માગી લે.' રાવણ બોલ્યો—'હે નાગેંદ્ર! દેવના પણ દેવ અર્હંત પ્રભુના ગુણસ્તવનથી તમે તુષ્ટ થયા તે તમને ઉચિત છે, કારણ કે તે તમારી હૃદયમાં રહેલી સ્વામી-

રાવણ અધિક ઉદ્દીપ્ત થયો અને બોલ્યો—'અરે મરવાને ઇચ્છનારા તે રાજાએ કાજળથી દેવદૃષ્ય વસ્ત્રની જેમ પોતાના અંગથી દૂષિત એવા જળવડે આ મારી દેવપૂજાને દૂષિત કરી છે, માટે હે રાક્ષસસુભટો ! મત્સ્યને જેમ માછીમાર બાંધી લાવે તેમ એ પાપી અને વીરમાની રાજાને બાંધીને તત્કાળ અહીં લઈ આવો." રાવણની આવી શીઘ્ર આજ્ઞા થતાં જ રેવાનદીના ઉદ્ભટ તરંગોની જેમ લાખો રાક્ષસવીરો રેવાનદીના કિનારાને અનુસરીને દોડવા લાગ્યા અને બીજા વનના ગજેંદ્રોની સાથે જેમ ગજેંદ્રો યુદ્ધ કરે તેમ તીર ઉપર રહેલા સહસ્રાંશુ રાજાના સૈનિકોની સાથે તે નિશાચરો યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. મેઘ જેમ કરાઓથી અષ્ટાપદને[1] ઉપદ્રવ કરે તેમ આકાશમાં રહીને વિદ્યાવડે તેમને મોહિત કરી તેઓ ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. પોતાના સૈનિકોને ઉપદ્રવ પામેલા જોઇ ક્રોધથી અધરને કંપાવતા સહસ્રાંશુએ હાથની સંજ્ઞાથી પોતાની પ્રિયાઓને આશ્વાસન આપ્યું અને પોતે ગંગામાંથી ઐરાવત હસ્તી બહાર નીકળે તેમ રેવાનદીમાંથી બહાર નીકળ્યો તરતજ તેણે ધનુષ્ય ઉપર પણચ ચડાવી અને રૂના સમૂહને પવન ઉડાડી મૂકે તેમ તે મહાબાહુ સહસ્રાંશુએ બાણોથી આકાશમાં રહેલા રાક્ષસવીરોને વિદ્રાવિત કરી નાખ્યા પોતાના સૈનિકોને રણમાંથી પાછા વળતાં જોઇ રાવણ ક્રોધાયમાન થયો અને સહસ્રાંશુની ઉપર બાણોને વર્ષાવતો સામો આવ્યો. બંને વીર ક્રોધી, ઉગ્ર અને સ્થિર થઈ ચિરકાળ વિવિધ પ્રકારનાં આયુધોથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. છેવટે ભુજાના વીર્યથી અજેય એવાં માહિષ્મતીના રાજા સહસ્રાંશુને જાણીને રાવણે હસ્તીની જેમ તેને વિદ્યાથી મોહિત કરીને પકડી લીધો. પોતાને જીતેલો માનતો રાવણ તે મહાવીર્યને જીતીને પણ તેની પ્રશંસા કરતો સતો અનુત્સેકપણે તેને પોતાની છાવણીમાં લાવ્યો.

જેવામાં રાવણ હર્ષ પામતો આવીને સભામાં બેઠો તેવામાં **શતબાહુ** નામે એક ચારણમુનિ આકાશમાંથી ઉતરીને સભામાં આવ્યા મેઘની સાથે મયૂરની જેવો રાવણ તત્કાળ સિંહાસનઉપરથી ઉભો થઈ મણિમય પાદુકાને છોડી દઇને તેમની સામે આવ્યો. તેમને અર્હંતપ્રભુના ગણધર જેવા માનતો રાવણ પાંચ અંગથી ભૂમિનો સ્પર્શ કરતો તેમના ચરણમાં પડ્યો. પછી પોતે અર્પણ કરેલા આસન ઉપર તે મુનિને બેસાર્યા અને પોતે પ્રણામ કરીને તેમની સામે પૃથ્વીઉપર બેઠો. મૂર્તિમાન્ વિશ્વાસ હોય તેવા વિશ્વને આશ્વાસન આપવામાં બાંધવરૂપ તે મુનિએ તેને કલ્યાણની માતા જેવી ધર્મલાભરૂપ આશીષ આપી. પછી રાવણે અંજલિ જોડીને એ શ્રેષ્ઠ મુનિને આવવાનું કારણ પૂછ્યું એટલે તે મુનિ નિર્દોષ વાણીએ બોલ્યા—"હું **શતબાહુ** નામે માહિષ્મતી નગરીનો રાજા હતો. અન્યદા અગ્નિથી સિંહની જેમ હું સંસારવાસથી ભય પામી ગયો; તેથી સહસ્રાંશુ નામના મારા પુત્રને રાજ્ય સોંપી મોક્ષમાર્ગમાં રથ જેવું આ વ્રત મેં ગ્રહણ કરેલું છે." આટલું અર્ધ બોલતાં રાવણ ગ્રીવા નમાવીને બોલી ઉઠ્યો—'શું આ મહાભુજ આપ પૂજ્યપાદના પુત્ર છે ?' મુનિએ હા કહી એટલે રાવણ બોલ્યો—'હું દિગ્વિજય માટે ફરતાં આ રેવાનદીને કાંઠે આવ્યો અને અહીં પડાવ કરી વિકસિત કમળોથી પ્રભુની પૂજા કરી તન્મય થઈ એકાગ્ર મને ધ્યાન કરવા લાગ્યો તેવામાં આ તમારા પુત્રે પોતાના સ્નાનથી મલીન એવા જળને છોડી મારી પૂજામાં ભંગ કર્યો, તેથી ક્રોધ લાવીને મેં આ કાર્ય

૧ આઠ પગવાળું સિંહ કરતાં જોરાવર જાનવર.

કરેલું છે, પરંતુ હું માનું છું કે એ મહાત્માએ આ કાર્ય અજ્ઞાનથી કરેલું હશે; કારણ કે તમારો પુત્ર કદિ પણ આવી અર્હંતની આશાતના કરે નહિ." આ પ્રમાણે કહી રાવણે સહસ્રાંશુને ત્યાં બોલાવ્યો. લજ્જાથી નમ્ર મુખ કરી તેણે મુનિરૂપ પિતાને પ્રણામ કર્યો. રાવણે તેને કહ્યું કે–"હે સહસ્રાંશુ ! આજથી તમે મારા ભ્રાતા છો અને તમારી જેમ આ મુનિ મારા પણ પિતા છે; માટે જાઓ તમારા રાજ્યઉપર અધિકાર ચલાવો અને બીજી પણ પૃથ્વી ગ્રહણ કરો. અમે ત્રણ ભાઈઓ છીએ તેમ રાજલક્ષ્મીના અંશને ભજનારા આજથી તમે અમારા ચોથા ભાઇ થયા છો." આ પ્રમાણે કહી સહસ્રાંશુને છોડી દીધો એટલે તેણે કહ્યું કે–'મારે અત્યારથી આ રાજ્યનું કે શરીરનું પણ કાંઇ કામ નથી. હું તો પિતાએ આશ્રય કરેલા અને સંસારનો નાશ કરનારા વ્રતનો જ આશ્રય કરીશ. એ સાધુઓનો માર્ગ પ્રાંતે નિર્વાણને આપે છે.' આ પ્રમાણે કહી પોતાનો પુત્ર રાવણને સોંપી એ ચરમદેહી[1] સહસ્રાંશુએ પિતાની પાસે વ્રત ગ્રહણ કર્યું. મિત્રતાને લીધે પોતે દીક્ષા ગ્રહણ કર્યાના ખબર અયોધ્યાના પતિ અનરણ્ય રાજાને કહેવરાવ્યા. તે ખબર સાંભળીને અયોધ્યાપતિએ વિચાર્યું કે–'મારા પ્રિય મિત્ર સહસ્રાંશુની સાથે મારે એવો સંકેત હતો કે આપણે સાથે વ્રત ગ્રહણ કરવું.' આવી પોતાની પ્રતિજ્ઞા સંભારીને સત્યધનવાળા તેણે પોતાના પુત્ર **દશરથ** રાજાને રાજ્ય સોંપીને વ્રત ગ્રહણ કર્યું. પછી રાવણ શતબાહુ અને સહસ્રાંશુ મુનિને વંદના કરી સહસ્રાંશુના પુત્રને રાજ્યઉપર બેસાડીને આકાશમાર્ગે ચાલ્યો; તેવામાં યષ્ટિઓના ઘાતથી જર્જર થઇ ગયેલ નારદ મુનિ 'અન્યાય, અન્યાય' એવો પોકાર કરતા ત્યાં આવ્યા. તેણે રાવણને કહ્યું–"હે રાજા ! આ રાજપુરનગરમાં **મરૂત** નામે રાજા છે. તે દુષ્ટ બ્રાહ્મણોના સહવાસથી મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈને યજ્ઞ કરે છે. તે યજ્ઞમાં હોમ કરવા માટે કસાઈઓની જેમ બ્રાહ્મણોએ પાશમાં બાંધીને આણેલા નિરપરાધી પશુઓ પોકાર કરતા મારા જોવામાં આવ્યા, તેથી આકાશમાંથી નીચે ઉતરી બ્રાહ્મણોથી વીંટાયેલા તે **મરૂતરાજાને** મેં દયા લાવીને પૂછ્યું કે–'આ શું આરભ્યું છે ?' મરૂતે કહ્યું–'આ બ્રાહ્મણોએ કહેલો યજ્ઞ થાય છે. અહીં અંતર્વેદીમાં દેવની તૃપ્તિ માટે પશુઓને હોમવાનાં છે. આ મહાધર્મ છે અને તે સ્વર્ગનો હેતુ કહેલો છે, માટે આ પશુઓથી આજે હું યજ્ઞ કરીશ.' પછી મેં તેને કહ્યું–'આ શરીર વેદી છે, આત્મા યજમાન છે, તપ અગ્નિ છે, જ્ઞાન વ્રત છે, સમિધ કર્મ છે, ક્રોધાદિક પશુઓ છે, સત્ય યજ્ઞસ્તંભ છે, સર્વ પ્રાણીઓની રક્ષા તે દક્ષિણા છે અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર–એ ત્રણ રત્નો તે ત્રણ દેવ (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર) છે. આ વેદોદિત યજ્ઞ જો યોગવિશેષથી કર્યો હોય તો તે મુક્તિનું સાધન થાય છે. રાક્ષસની જેવા જે લોકો છાગ (મેંઢા) વિગેરે પ્રાણીઓના વધવડે યજ્ઞ કરે છે તે મૃત્યુ પામીને ઘોર નરકમાં જાય છે અને ત્યાં ચિરકાળ દુઃખ ભોગવે છે; માટે હે રાજા ! તમે ઉત્તમ વંશમાં ઉત્પન્ન થયા છો, બુદ્ધિમાન સમૃદ્ધિમાન છો, તેથી શિકારીઓને કરવા યોગ્ય એવા આ પાપથી નિવૃત્ત થાઓ. જો પ્રાણીઓના વધથી સ્વર્ગ મળતું હોય તો પછી આ બધો જીવલોક થોડા દિવસોમાં શૂન્ય (ખાલી) થઇ જાય.' આવાં મારાં વચન સાંભળી યજ્ઞના અગ્નિ જેવા સર્વ બ્રાહ્મણો ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થઇ હાથમાં દંડ અને

---

૧ એ જ ભવમાં મોક્ષે જવાવાળા હોવાથી છેલ્લો દેહ ધારણ કરનારા.

પટ્ટક વિગેરે લઈ ઉભા થયા અને તેઓએ મને મારવા માંડ્યો. ત્યાંથી નાસીને નદીના પૂરથી પરાભવ પામેલો માણસ જેમ બેટને પામે તેમ હું તમને પ્રાપ્ત થયો છું અર્થાત તમે મને મળ્યા છો. તમારા અવલોકનથી મારી તો રક્ષા થઇ, પણ જે નિરપરાધી પશુઓને હણવા માટે તે નરપશુઓ તૈયાર થયા છે તેઓની ત્યાં જઇને રક્ષા કરો." આવાં તેનાં વચન સાંભળી તે સઘળું જોવાની ઇચ્છાએ રાવણ વિમાનમાંથી ઉતરીને યજ્ઞમંડપમાં આવ્યો. મરૂતરાજાએ પાદ્ય તથા સિંહાસન વિગેરે આપીને તેની પૂજા કરી. પછી રાવણે ક્રોધાયમાન થઈને મરૂતરાજાને કહ્યું કે–'અરે! નરકની અભિમુખ થઇને તમે આવો યજ્ઞ કેમ કરો છો? ત્રણ જગતના હિતકારી એવા સર્વજ્ઞ પુરૂષોએ અહિંસાવડે ધર્મ કહેલો છે, તો આ પશુહિંસાત્મક યજ્ઞથી તે ધર્મ શી રીતે થાય? તેથી બે લોકનો નાશ કરનાર આ યજ્ઞ કરશો તો આ લોકમાં મારા કારાગૃહમાં નિવાસ થશે અને પરલોકે નરકમાં વાસ થશે.' તે સાંભળી મરૂતરાજાએ તત્કાળ યજ્ઞ કરવો છોડી દીધો, કેમકે બધા વિશ્વને ભયંકર એવી રાવણની આજ્ઞા અલંઘનીય હતી.

પછી રાવણે નારદને પૂછયું કે–'આવા પશુવધાત્મક યજ્ઞો ક્યારથી પ્રવર્ત્યા હશે?' નારદ બોલ્યા–'ચેદી દેશમાં **શુક્તિમતી** નામે એક વિખ્યાત નગરી છે, જેની આસપાસ નર્મ સખી હોય તેવી **શુક્તિમતી** નામની નદી વીંટાયેલી છે. તે નગરીમાં સારા આચરણવાળા અનેક રાજાઓ થઇ ગયા પછી મુનિસુવ્રતસ્વામીના તીર્થમાં **અભિચંદ્ર** નામે સર્વ રાજ્યકર્ત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજા થયો હતો. તેનો પુત્ર **વસુ** નામે થયો, જે મહાબુદ્ધિમાન્ અને સત્યવચનીપણામાં વિખ્યાત થયો. **ક્ષીરકદંબ** નામના એક ગુરૂની પાસે તે ગુરૂનો પુત્ર પર્વત, રાજપુત્ર વસુ અને હું એમ ત્રણે જણ ભણતા હતા. એક વખતે રાત્રિએ અભ્યાસના શ્રમથી થાકી જઇને અમે ઘરની ઉપર અગાશીમાં સુતા હતા, તેવામાં કોઇ બે ચારણશ્રમણમુનિ આકાશમાર્ગે જતાં માંહોમાંહી આ પ્રમાણે બોલ્યા–'આ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓમાં એક સ્વર્ગે જશે અને બે નરકે જશે.' આ વાર્તાલાપ ક્ષીરકદંબ ગુરૂના સાંભળવામાં આવ્યો તેથી તેઓ ખેદ પામીને ચિંતવવા લાગ્યા કે–'અહો! મારા જેવો ગુરૂ અધ્યાપક છતાં આમાંથી બે શિષ્યો નરકમાં જશે!' પછી અમારામાંથી કોણ સ્વર્ગે જશે અને કોણ નરકે જશે તેનો નિર્ણય કરવાની જિજ્ઞાસાથી ગુરૂએ અમો ત્રણેને એક સાથે બોલાવ્યા, અને અમો ત્રણેને એક એક પિષ્ટનો કુકડો આપીને કહ્યું કે–'જ્યાં કોઇ ન જુએ તેવે ઠેકાણે જઇને આ કુકડાને તમારે મારી નાંખવો.' પછી વસુ અને પર્વતે તો કોઈક શૂન્ય પ્રદેશમાં જઇ પોતાની આત્મહિતકારી ગતિની માફક તે પિષ્ટના કુકડાને મારી નાંખ્યો. હું એકલો નગરની બહાર દૂર દેશે જઈ એકાંતમાં રહીને દિશાઓને જોતો વિચાર કરવા લાગ્યો કે–'ગુરૂએ આ બાબતમાં પ્રથમ અમને આજ્ઞા આપી છે કે જ્યાં કોઈ જુએ નહિ તેવે સ્થાને આ કુકડાને મારવો; પણ અહીં તો કુકડો પોતે જુએ છે, હું જોઉં છું, આ ખેચરો જુએ છે, લોકપાળો જુએ છે અને જ્ઞાનીઓ પણ જુએ છે; એવું કોઈ સ્થાન નથી કે જ્યાં કોઇ પણ જુએ નહિ, તેથી ગુરૂની વાણીનું તાત્પર્ય એવું જણાય છે કે 'આ કુકડાને મારવો નહિ.' એ પૂજ્યગુરૂ સદા દયાળુ અને હિંસાથી વિમુખ છે, તેથી તેમણે અમારી બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવાને માટેજ જરૂર આવી આજ્ઞા આપી હશે.' આવો વિચાર

કરી એ કુકડાને હણ્યા વગર હું પાછો આવ્યો અને કુકડાને નહિ હણવાનો હેતુ ગુરૂને જણાવ્યો. ગુરૂએ ' જરૂર આ શિષ્ય સ્વર્ગે જશે ' એવો નિશ્ચય કરી ગૌરવવડે મને શાબાશ શાબાશ, એમ કહી આલિંગન કર્યું. પછી થોડીવારે વસુ અને પર્વત આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે–' જ્યાં કોઇ ન જુએ તેવે ઠેકાણે કુકડાને અમોએ મારી નાંખ્યો. ' ગુરૂએ ધિક્કારપૂર્વક કહ્યું કે–' રે પાપીઓ ! તમે પોતે જોતા હતા અને ઉપર ખેચર વિગેરે જોતા હતા, છતાં તમે તે કુકડાને કેમ મારી નાંખ્યો ? ' પછી ખેદથી તેમને નવો અભ્યાસ કરાવવાનો વિચાર બંધ કરી ઉપાધ્યાયે ચિંતવ્યું કે–" આ વસુ અને પર્વતને અધ્યયન કરાવવાનો મારો પ્રયાસ વ્યર્થ થયો. જેમ જળનું પડવું સ્થાનના ભેદથી મોતીપણે પણ થાય છે અને લવણપણે પણ થાય છે તેમ ગુરૂનો ઉપદેશ પાત્ર પ્રમાણે જ પરિણમે છે પર્વત મારો પ્રિય પુત્ર છે અને વસુ પુત્રથી પણ અધિક છે. તેઓ જ્યારે નરકમાં જવાના છે તો પછી મારે ગૃહવાસમાં રહેવાનું શું પ્રયોજન છે ? " આવો નિર્વેદ (વૈરાગ્ય) પામી ઉપાધ્યાયે તરત જ દીક્ષા લીધી, અને વ્યાખ્યાન (પાઠન) કરાવવામાં નિપુણ એવા પર્વતે પોતાના પિતાનું ગુરૂપદ લીધું. ગુરૂના પ્રસાદથી સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થઇ હું ત્યાંથી મારા સ્થાનકે ચાલ્યો ગયો અને રાજાઓમાં ચંદ્રસમાન અભિચંદ્રરાજાએ સમય આવતાં વ્રત ગ્રહણ કર્યું એટલે લક્ષ્મીવડે વાસુદેવ જેવો વસુ રાજા થયો. તે પૃથ્વીમાં સત્યવાદી તરીકે પ્રખ્યાત થયો, તેથી તે પ્રખ્યાતિ પાળવાને માટે તે હંમેશા સત્ય જ બોલતો હતો એક વખતે વિંધ્યગિરિના નિતંબમાં કોઇ શિકારી મૃગયા રમવા આવ્યો. તેણે એક બાણ ફેંકતાં તે વચમાં સ્ખલિત થઇ ગયું બાણની સ્ખલના થવાનો હેતુ જાણવાને તે ત્યાં ગયો, તો તેને આકાશ જેવી નિર્મળ સ્ફટિકની શિલાનો સ્પર્શ થયો; તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે–' ચંદ્રમાં ભૂમિની છાયાની જેમ કોઈ બીજે સ્થાને ચરતો મૃગ આ શિલામાં પ્રતિબિંબિત થયેલો મારા જોવામાં આવ્યો હશે, કારણ કે આ શિલા હાથના સ્પર્શ વિના કાંઈ જણાય તેવી નથી માટે એ વસુરાજાને યોગ્ય છે ' આમ વિચારી તે શિકારીએ એકાંતમાં જઈને વસુરાજાને તેની જાણ કરી, તેથી રાજાએ હર્ષથી તે શિલા ગ્રહણ કરી અને તેને ઘણું ધન આપ્યું. પછી વસુરાજાએ ગુપ્ત રીતે તે શિલાની એક આસનવેદી[1] કરાવી અને તે વાત ગુપ્ત રાખવાને માટે તેના કારીગરોને મરાવી નાંખ્યા; કારણ કે **રાજાઓ કોઈના મિત્ર હોતા નથી.** પછી તે શિલાની વેદી ઉપર ચેદીદેશના રાજા વસુએ પોતાનું સિંહાસન રાખ્યું, તેથી વસુરાજાના સત્યના પ્રભાવથી આ સિંહાસન જમીનથી અધર આકાશમાં રહ્યું છે એમ અબુધ લોકો જાણવા લાગ્યા, અને ' સત્યથી સંતુષ્ટ થયેલા દેવતાઓ વસુરાજાની સાંનિધ્ય કરે છે ' આવી તેની ઉગ્ર પ્રસિદ્ધિ સર્વ દિશાઓમાં ફેલાણી. તે પ્રસિદ્ધિથી ભય પામીને અનેક રાજાઓ તેને વશ થઈ ગયા, કારણ કે **સાચી કે ખોટી ગમે તેવી પણ પ્રસિદ્ધિ માણસોને જય આપે છે.**

એક વખતે ફરતો ફરતો હું ત્યાં ગયો. તે વખતે બુદ્ધિમાન શિષ્યોને ઋગ્વેદની વ્યાખ્યા આપતો પર્વત મારા જોવામાં આવ્યો તેમાં अजैर्यष्टव्य એ શબ્દનો ' મેંઢાથી યજ્ઞ

૧ સિંહાસન મૂકવાની વેદિકા (ઓટલો)

કરવો ' એવો અર્થ તે શિખવતો હતો. તે સાંભળી મેં તેને કહ્યું–" અરે ભાઇ ! ભ્રાંતિથી તું આવું જુઠું કેમ બોલે છે? આપણા ગુરૂએ તો અજ પદનો અર્થ એવો બતાવ્યો છે કે ત્રણ વર્ષનું જુનું ધાન્ય કે જે ફરી વાર ઉગતું નથી તે अज કહેવાય છે, કારણ કે તેની વ્યુત્પત્તિ એવી છે કે " न जायंते इति अजा: " જે ન ઉત્પન્ન થાય (ઉગે નહીં) તે अज કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આપણા ગુરૂએ બતાવેલી વ્યાખ્યા તું શા હેતુથી ભૂલી ગયો ? " પર્વત બોલ્યો કે-' મારા પિતા (ગુરૂ)એ એવું કહ્યું જ નથી. તેમણે તો अज નો અર્થ ' मेष ' (મેંઢો) જ કહેલ છે, અને નિઘંટુ (કોષ)માં પણ તેમજ છે.' મેં કહ્યું કે- ' શબ્દોના અર્થોની કલ્પના મુખ્ય અને ગૌણ એમ બે પ્રકારની હોય છે, તેમાં ગુરૂએ અહીં ગૌણ અર્થ કહેલો છે. વળી ગુરૂ ધર્મનો જ ઉપદેશ કરનાર હોય છે અને ધર્માત્મક વચન તે જ વેદ કહેવાય છે; માટે હે મિત્ર ! તે બંનેને અન્યથા કરીને તું પાપ ઉપાર્જન કર નહિ.' ત્યાર પર્વત આક્ષેપથી બોલ્યો–' અરે ! ગુરૂએ તો अज શબ્દનો અર્થ મેંઢા જ કહેલો છે, તે છતાં ગુરૂનો ઉપદેશ અને શબ્દનો અર્થ ઉલ્લંઘીને તું અધર્મ ઉપાર્જન કરે છે. લોકો મિથ્યાભિમાનવાળી વાણી દંડના ભયથી બોલતા નથી, માટે આપણા વચ્ચે પોતપોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરવામાં જે ખોટો ઠરે તેની જીહ્વા છેદવાની પ્રતિજ્ઞા થાઓ; અને આપણા બંનેની વચ્ચે આપણા સહાધ્યાયી અને સત્યવાદી વસુરાજાને પ્રમાણિક ઠરાવો. ' તે સાંભળી મેં તે પ્રમાણે કબૂલ રાખ્યું, કારણ કે **સત્યવાદીઓને ક્ષોભ હોતો નથી.**

આ પ્રતિજ્ઞાની ખબર થતાં પર્વતને તેની માતાએ એકાંતમાં કહ્યું કે-" હે પુત્ર ! ' अज એટલે ત્રણ વર્ષનું ધાન્ય ' એવું મેં પણ તારા પિતાપાસેથી ઘરનું કામકાજ કરતાં સાંભળ્યું હતું; તેથી તેં ગર્વથી જે આ જીહ્વા છેદવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે સારૂં કર્યું નથી; કારણ કે **અવિચારિત કાર્યના કરનારા વિપત્તિનું સ્થાન થઈ પડે છે.** " પર્વત બોલ્યો કે-' હે માતા ! હું તો પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂકયો છું તેથી હવે જે થયું તે થયું; મારો નિશ્ચય ફરવાનો નથી.' પછી પોતાના પુત્ર પર્વતને પ્રાસ થવાનાં કષ્ટની પીડાથી હૃદયમાં આકુળવ્યાકુળ થતી તેની માતા વસુરાજાની પાસે આવી, કારણ કે **પુત્રને માટે પ્રાણી શું ન કરે ?**

પર્વતની માતાને જોઇ વસુરાજા બોલ્યો–' હે માતા ! આજે તમારા દર્શનથી મારે ક્ષીરકદંબ ગુરૂના દર્શન થયા છે. કહો, તમારૂં શું કામ કરૂં ? અથવા તમને શું આપું ? ' તે બોલી–' હે રાજા ! મને પુત્રરૂપ ભિક્ષા આપો. હે વત્સ ! પુત્રવિના મારે બીજાં ધનધાન્ય શા કામનાં છે ? ' વસુ બોલ્યો–" માતા ! તમારો પુત્ર પર્વત મારે પાળવા યોગ્ય અને પૂજવા યોગ્ય છે, કારણ કે ' ગુરૂની જેમ ગુરૂના પુત્રની સાથે પણ વર્તવું જોઈએ ' એમ વેદ કહે છે. હે માતા ! આજે અકાળે રોષ ધરનારા કાળે કોનું પાનું ઉખેળ્યું છે ? મારા ભાઈ પર્વતને કોણ મારવા ઇચ્છે છે ? કહો, તમે કેમ આતુર થઇ ગયા છો ? " આ પ્રમાણે પૂછવાથી તેણે अज શબ્દની વ્યાખ્યાનું વૃત્તાંત, પુત્રનું પણ અને તેમાં તમારૂં પ્રમાણિકપણું-એ સર્વ વાતો જણાવી અને પ્રાર્થના કરી કે-" હે વત્સ ! તારા ભાઇ પર્વતની રક્ષા કરવાને માટે તું ' अज ' શબ્દનો અર્થ ' મેંઢા ' એવો કર; કારણ કે મોટા પુરૂષો પ્રાણુથી પણ બીજાનો ઉપકાર કરે છે તો વચનથી કેમ ન કરે ? "

તે સાંભળી વસુરાજા બોલ્યો—' હે માતા ! હું મિથ્યા વચન શા માટે બોલું ? કારણ કે **સત્યવાદી પુરૂષો પ્રાણનો નાશ થાય તો પણ અસત્ય બોલતા નથી.** પાપથી ભય પામનારા પુરૂષે સામાન્ય પણ અસત્ય બોલવું નહિ, તો આ ગુરૂની વાણીને અન્યથા કરવાવાળી કૂટ સાક્ષી આપવી, તેની તો શી વાત કરવી ? ' માતાએ કહ્યું—' કાં તો ગુરૂના પુત્રનું માન રાખી તેને બચાવ અથવા સત્યવ્રતનો આગ્રહ રાખી ગમે તે કર. ' આવાં સરોષ વચન સાંભળીને વસુએ ગુરૂપુત્રનું માન રાખવાનું કબૂલ કર્યું, એટલે ક્ષીરકદંબ ગુરૂની પત્ની હર્ષ પામીને પોતાને ઘેર આવી. પછી હું અને પર્વત બંને વસુરાજાની પર્ષદામાં ગયા.

વસુરાજાની સભામાં મધ્યસ્થ ગુણવડે શોભનારા સભ્યજનો અને સત્અસત્ વાદ—રૂપ ક્ષીર અને નીરનો ભેદ કરવામાં હંસ જેવા વાદીઓ એકઠા મળેલા હતા. વસુરાજા ગગનમાં ચંદ્રની જેમ પેલી આકાશ જેવી સ્ફટિક શિલાની વેદીપર રહેલા સિંહાસન—પર સભાપતિ થઇને બેઠો હતો. તેમને મેં અને પર્વતે અજ શબ્દની વ્યાખ્યાનો જે પોતપોતાનો પક્ષ હતો તે કહી સંભળાવ્યો, અને કહ્યું કે—' હે સત્યવાદી ! આમાં જે સત્ય હોય તે કહો. ' તે વખતે બીજા વૃદ્ધ વિપ્રોએ રાજાને કહ્યું કે—" હે રાજા ! આ વિવાદ તો તમારી ઉપર જ છે ભૂમિ અને આકાશમાં સૂર્યની જેમ આ બંને વચ્ચે તમે પ્રમાણિક સાક્ષી છો. ઘટ વિગેરે જે દશ દિવ્ય[1] છે તે સત્યથી રહેલા છે, સત્યથી મેઘ વર્ષે છે અને સત્યથી દેવતા સિદ્ધ થાય છે હે રાજા ! તમારાથી જ આ સર્વ લોક સત્યમાં રહેલો છે, તેથી આ વિષે તમને શું કહીએ ? જે તમારા સત્ય વ્રતને યોગ્ય હોય તે કહો. " આવાં વચન સાંભળ્યાં છતાં પણ પોતાની સત્યપણાની પ્રસિદ્ધિને છોડી દઇને વસુરાજાએ કહ્યું—' ગુરૂએ અજ શબ્દનો અર્થ મેંઢા કહ્યો છે. ' આવાં વસુરાજાનાં અસત્ય વચનથી ક્રોધ પામીને ત્યાં રહેલા દેવતાઓએ આકાશ જેવા સ્ફટિકની આસનવેદિકા ચૂર્ણ કરી નાંખી. તત્કાળ વસુરાજા જાણે નરકપાતનું પ્રસ્થાન કરતો હોય તેમ પૃથ્વીપર પડી ગયો. અસત્ય વચન બોલવાથી કોપ પામેલા દેવતાઓએ પાડીને મારી નાંખેલો વસુરાજા મરણ પામીને ઘોર નરકમાં ગયો. વસુનો પુત્ર **પૃથુવસુ, ચિત્રવસુ, વાસવ, શુક્ર, વિભાવસુ, વિશ્વાસુ, સુર** અને **મહાસુર**—તે આઠે અનુક્રમે પિતાની રાજગાદી ઉપર બેઠા; પણ દેવતાઓએ કોપથી તત્કાળ તેઓને પણ મારી નાંખ્યા તેથી નવમો **સુવસુ** નામે પુત્ર ત્યાંથી નાસીને નાગપુર ગયો અને દશમો **વૃહદ્ધ્વજ** નામનો પુત્ર મથુરાપુરીએ ગયો. પછી પુરજનોએ હાસ્ય કરી પર્વતને નગરીની બહાર કાઢી મૂક્યો. તેને **મહાકાળ** નામના અસુરે ગ્રહણ કર્યો.

રાવણે પૂછ્યું—' એ **મહાકાળ** અસુર કોણ હતો ? ' એટલે નારદ તેની કથા કહેવા લાગ્યા—' અહીં **ચારણયુગલ** નામે એક નગર છે. ત્યાં **અયોધન** નામે એક રાજા થયો, તેને **દિતિ** નામે પ્રિયા હતી. તેને **સુલસા** નામે એક રૂપવતી દુહિતા થઈ હતી. અયોધન રાજાએ તેના સ્વયંવરમાં બોલાવવાથી સર્વ રાજાઓ ત્યાં આવ્યા, તેઓમાં

---

૧ જળ, અગ્નિ, ઘડો, કોશ, વિષ, માષા, ચોખા, ફળ, ધર્મ અને પુત્રને સ્પર્શ કરવો—આ દશ દિવ્ય કહેવાય છે.

સગર નામે રાજા સર્વથી અધિક હતો. તે સગરની આજ્ઞાથી **મંદોદરી** નામની એક પ્રતિહારી અયોધન રાજાના આવાસમાં વારંવાર જતી હતી. એક વખતે દિતિ રાણી સુલસાકુમારીની સાથે ગૃહોદ્યાનના કદલીગૃહમાં બેઠી હતી, તેવામાં મંદોદરી પણ ત્યાં આવી ચડી. તે બંનેનાં વચનો સાંભળવાની ઇચ્છાથી મંદોદરી લતાઓમાં સંતાઈ ગઇ. તે વખતે દિતિએ સુલસાને કહ્યું કે—હે વત્સે ! તારા આ સ્વયંવરમાં મારા મનમાં એક શલ્ય છે, અને તેનો ઉદ્ધાર કરવો તારે આધીન છે; માટે તું સારી રીતે મૂળથી તે વાત સાંભળ—શ્રી ઋષભસ્વામીને **ભરત** અને **બાહુબલી** નામે મુખ્ય બે વંશધર પુત્રો હતા, જેઓના પુત્ર **સૂર્ય** અને **સોમ** થયા હતા. તેમાં સોમના વંશમાં **તૃણબિંદુ** નામે મારો ભાઈ થયેલો છે અને તારા પિતા **અયોધન** રાજા સૂર્યના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે. અયોધન રાજાની બેન **સત્યયશા** તૃણબિંદુ રાજાની સ્ત્રી થયેલ છે અને તેને **મધુપિંગ** નામે એક પુત્ર થયેલો છે. હે સુંદરી ! તને એ મધુપિંગને આપવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે, અને તારા પિતા તને સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓમાંથી કોઈ પણ વરને આપવાને ઇચ્છે છે. હવે સ્વયંવરમાં તું કોને વરીશ તે હું જાણી શકતી નથી, તેથી એક મોટું શલ્ય મારા હૃદયમાં સાલે છે; માટે સર્વ રાજાઓની વચમાં તારે મારા ભ્રાતૃજ (ભત્રીજા) મધુપિંગને વરવો એમ કબૂલ કર." આવી પોતાની માતાની શિક્ષા સુલસાએ સ્વીકારી. આ સર્વ વાત ગુપ્ત રીતે સાંભળીને મંદોદરીએ સગરરાજાપાસે નિવેદન કરી.

સગરરાજાએ પોતાના પુરોહિત વિશ્વભૂતિને આજ્ઞા કરી, એટલે તત્કાળ તે શીઘ્રકવિએ એક **રાજલક્ષણસંહિતા** રચી કાઢી. તેમાં તેણે એવું લખ્યું કે જેથી સગરરાજા સર્વ રાજલક્ષણોથી યુક્ત ગણાય અને મધુપિંગ રાજલક્ષણરહિત ઠરે. તે પુસ્તક તેણે પુરાણની જેમ પેટીમાં મૂક્યું. પછી એક વખતે રાજાની આજ્ઞાથી તે પુરોહિતે રાજસભામાં તે પ્રગટ કર્યું. તે વખતે પ્રથમ સગરરાજાએ કહ્યું કે—'આ પુસ્તક વંચાતાં તેમાં બતાવેલા રાજલક્ષણોથી જે રહિત જણાય તે સર્વને વધ કરવા યોગ્ય અને ત્યાજ્ય છે.' પછી જેમ જેમ પુરોહિતે તે પુસ્તક વાંચવા માંડયું તેમ તેમ તેમાં બતાવેલાં લક્ષણ પોતાનામાં નહિ હોવાથી મધુપિંગ અત્યંત લજ્જા પામવા લાગ્યો. છેવટે મધુપિંગ ત્યાંથી ઉઠી ગયો અને સુલસા સગરરાજાને વરી. તત્કાળ તેમનો વિવાહ થયો અને પછી સર્વે પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

મધુપિંગ અપમાન થવાથી બાળતપ કરીને મૃત્યુ પામ્યો અને સાઠ હજાર અસુરોનો સ્વામી **મહાકાળ** નામે અસુર થયો. તેણે અવધિજ્ઞાનવડે સુલસાના સ્વયંવરમાં પોતાનું અપમાન થવાના કારણભૂત સગરરાજાએ કૃત્રિમ બનાવેલું સર્વ ચરિત્ર જાણ્યું; તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે–'સગરરાજાને અને બીજા રાજાઓને મારી નાંખુ.' પછી તે અસુર તેમનું છિદ્ર જોતો જોતો ફરવા લાગ્યો. એક વાર તેણે **શુક્તિમતી** નગરીપાસે શુક્તિમતી નદીમાં પર્વતને જોયો એટલે બ્રાહ્મણનો વેશ લઇને તે પર્વતની પાંસે આવ્યો અને કહ્યું કે–"હે મહામતે !-હું **શાંડિલ્ય** નામે તારા પિતાનો મિત્ર છું. પૂર્વે હું અને તારો પિતા ક્ષીરકદંબ બંને **ગૌતમ** નામના બુદ્ધિમાન ઉપાધ્યાયની પાસે સાથે જ ભણ્યા હતા. હમણા નારદે અને બીજા લોકોએ તારૂં અપમાન કર્યું તે વાર્તા સાંભળીને હું અહીં આવ્યો છું. હું મંત્રોથી વિશ્વને મોહિત કરીને તારા પક્ષની પૂર્તિ કર્યા કરીશ." આ પ્રમાણે કહી તે અસુરે પર્વ-

તની સાથે રહી દુર્ગતિમાં પાડવાને માટે ઘણા લોકોને કુધર્મ (મિથ્યાત્વ) માં મોહિત કરી દીધાં. લોકોમાં સર્વ ઠેકાણે વ્યાધિ અને ભૂત વગેરેના દોષો ઉત્પન્ન કરી પર્વતના મતને નિર્દોષ ઠરાવવા માંડ્યો. શાંડિલ્યની આજ્ઞાથી પર્વતે રોગની શાંતિ કરવા માંડી અને લોકોને ઉપકાર કરી કરીને પોતાના મતમાં સ્થાપન કરવા માંડ્યા. સગરરાજાના નગરમાં, અંતઃપુરમાં અને પરિવારમાં પણ તે અસુરે અત્યંત દારૂણ રોગો વિકુર્વ્યા. સગરરાજા પણ લોકની પ્રતીતથી પર્વતને ભજવા લાગ્યો, એટલે તેણે શાંડિલ્યની સાથે રહીને સર્વ ઠેકાણે રોગની શાંત કરી.

પછી શાંડિલ્યના કહેવા પ્રમાણે પર્વતે લોકોને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો કે–"**સૌત્રામણિ** યજ્ઞમાં વિધિવડે સુરાપાન કરવાથી દોષ લાગતો નથી માટે તેમાં સુરાપાન કરવું, **ગોસવ** નામના યજ્ઞમાં અગમ્યા સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવું, **માતૃમેધ** યજ્ઞમાં માતાનો વધ અને **પિતૃમેધ** યજ્ઞમાં પિતાનો વધ અંતર્વેદિમાં કરવો, તેથી કિંચિંત્માત્ર દોષ લાગતો નથી. કાચબાના પૃષ્ઠ ઉપર અગ્નિ મૂકી 'जुज्वकारव्याय स्वाहा' એમ બોલી પ્રયત્નથી હુતદ્રવ્યવડે તેમાં હોમ કરવો. જો કાચબો ન મળે તો માથે તાળવાળા, પીળાવર્ણના, ક્રિયારહિત અને કુસ્થાનમાં અવતરેલા એવા કોઈ શુદ્ધ દ્વિજાતી(બ્રાહ્મણાદિ)ના જળવડે પવિત્ર કરેલા કૂર્માકાર[1] મસ્તક ઉપર અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરીને તેમાં આહુતિ નાખવી. જે થઈ ગયેલું છે અને જે થવાનું છે તે સર્વ પુરૂષ (ઇશ્વર) જ છે, જે અમૃતના સ્વામી થયેલા છે (મોક્ષે ગયેલા છે) અને જે અન્નથી નિર્વાહ કરે છે તે સર્વ ઇશ્વરરૂપ જ છે. એવી રીતે સર્વ એક પુરૂષ (ઇશ્વર) રૂપ જ છે, તેથી કોણ કોને મારે છે ? માટે યજ્ઞમાં ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રાણીઓની હિંસા કરવી અને યજ્ઞમાં યજમાને માંસનું ભક્ષણ કરવું; કારણ કે તે દેવતાના ઉપદેશથી કરેલું છે અને મંત્રાદિવડે પવિત્રિત છે " આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી સગરરાજાને પોતાના મતમાં ભેળવી તેણે કુરૂક્ષેત્ર વિગેરેમાં ઘણા યજ્ઞો કરાવ્યા. થોડે થોડે તેનો મત પ્રસરતાં તેણે રાજસુયાદિક[2] યજ્ઞો પણ કરાવ્યા, અને પેલા અસુરે યજ્ઞના કરનારાઓને, યજ્ઞમાં હોમેલા પ્રાણી કે રાજા વિગેરેને વિમાનપર રહેલા બતાવ્યા; તેથી વિશ્વાસ વધતાં પર્વતના મતમાં રહીને લોકો પ્રાણીહિંસાત્મક યજ્ઞો નિઃશંકપણે કરવા લાગ્યા.

આ બધું જોઇને મેં દિવાકર નામના એક વિદ્યાધરને કહ્યું કે–' આ યજ્ઞોમાંથી બધા પશુઓને તારે હરી લેવા.' એટલે મારૂં વચન માનીને તે યજ્ઞમાંથી પશુઓનું હરણ કરવા લાગ્યો. તે પેલા પરમાધાર્મિક અસુરના જાણવામાં આવ્યું, જેથી તેની વિદ્યાનો ઘાત કરવાને તે મહાકાળે યજ્ઞમાં ઋષભદેવની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવા માંડી, એટલે તે દિવાકર ખેચર વિરામ પામી ગયો. પછી હું ઉપાયક્ષીણ થવાથી શાંત થઇને બીજે ચાલ્યો ગયો. પછી તે અસુરે માયાથી યજ્ઞમાં સગરરાજાની ભાવના કરી, અને તત્કાળ સુલસાસહિત સગરરાજાને યજ્ઞના અગ્નિમાં હોમી દીધો. પછી તે મહાકાળ અસુર કૃતાર્થ થઇને પોતાને સ્થાને ગયો.

આ પ્રમાણે પાપના પર્વતરૂપ તે પર્વતથકી યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોએ હિંસાત્મક યજ્ઞો પ્રવર્ત્તાવ્યા છે, તે તમારે અટકાવવા યોગ્ય છે." આવાં નારદનાં વચન અંગીકાર કરી સત્કારપૂર્વક તેને વિદાય કરીને રાવણે મરૂતરાજાને ક્ષમા આપી. મરૂત રાવણને નમીને

---

૧ કાચબાની જેવા આકારવાળા. ૨ જેમા રાજાનો હોમ કરવો તે રાજસુય યજ્ઞ.

બોલ્યો—"હે સ્વામી! આ કૃપાનો ભંડાર પુરૂષ કોણ હતો કે જેણે આ પાપમાંથી અમને તમારી પાસે નિવૃત્ત કરાવ્યા ?" આવા તેના પ્રશ્નથી રાવણ નારદની ઉત્પત્તિ કહેવા લાગ્યા:-

"**બ્રહ્મરૂચી** નામે એક બ્રાહ્મણ હતો તે તાપસ થયો હતો, છતાં તેની કૂર્મી નામે સ્ત્રી સગર્ભા થઇ. એક વખતે તેને ઘેર સાધુઓ આવ્યા તેમાંથી એક સાધુ બોલ્યા કે- "તમોએ સંસારના ભયથી ગૃહવાસનો ત્યાગ કર્યો તે તો બહુ સારૂં કર્યું, પણ ફરીવાર સ્ત્રીનો સંગ રાખીને વિષયમાં ચિત્તને લુબ્ધ કરો છો, ત્યારે ગૃહવાસથી આ વનવાસ શી રીતે શ્રેષ્ઠ ગણાય ?" તે સાંભળી બ્રહ્મરૂચીએ જિનશાસનનો સ્વીકાર કરીને દીક્ષા લીધી અને તે કૂર્મી પરમ શ્રાવિકા થઇ. મિથ્યાત્વને છોડી ત્યાં જ રહીને તેણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે પુત્રે જન્મસમયે રૂદન કર્યું નહોતું તેથી તેનું નામ **નારદ** પાડયું. એકદા તે કૂર્મી બીજે ગઈ હતી તેવે સમયે જૃંભક દેવતાએ તેના પુત્રને હરી લીધો. એટલે પુત્રશોકથી તેણે **ઇંદુમાળા** નામની આર્યાપાસે જઇને દીક્ષા લીધી. જૃંભક દેવતાઓએ તે પુત્રને ઉછેર્યો અને શાસ્ત્ર ભણાવ્યાં. પછી અનુક્રમે તેને આકાશગામિની વિદ્યા આપી. શ્રાવકનાં અણુવ્રત ધરતો એ પુત્ર યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો. મસ્તકપર શિખા રાખવાથી એ યતિ કે ગૃહસ્થ ગણાતો નથી. તે નારદ કલહ જોવાનો આકાંક્ષી છે, ગીત અને નૃત્યનો શોખીન છે અને હંમેશાં કામદેવની ચેષ્ટાથી રહિત છતાં અતિ વાચાલ અને અતિ વત્સલ છે, વીર અને કામુક પુરૂષોની વચ્ચે તે સંધી ને વિગ્રહ કરાવે છે, હાથમાં છત્ર, અક્ષમાળા અને કમંડળુ રાખે છે અને પગમાં પાદુકા પહેરે છે, દેવતાઓએ તેને ઉછેર્યો છે તેથી તે પૃથ્વીમાં દેવર્ષિના નામથી પ્રખ્યાત છે અને પ્રાય: બ્રહ્મચારી અને સ્વેચ્છાચારી છે." આ પ્રમાણે નારદની વાર્તા સાંભળીને મરુત રાજાએ પોતે અજ્ઞાનથી કરેલા યજ્ઞના અપરાધને ખમાવ્યો. પછી મરૂત રાજાએ **કનકપ્રભા** નામની પોતાની કન્યા રાવણને આપી અને રાવણ તેની સાથે પરણ્યો.

પવનની જેવો બળવાન અને મોટા પરાક્રમવાળો રાવણ મરૂત રાજાના યજ્ઞનો ભંગ કરીને ત્યાંથી મથુરાનગરીએ આવ્યો. મથુરાનો રાજા **હરિવાહન** શિવની જેમ ત્રિશૂળ-ધારી **મધુ** નામના પુત્રની સાથે રાવણની સામે આવ્યો. ભક્તિથી આવેલા હરિવાહનની સાથે કેટલીક વાર્તા કર્યા પછી રાવણે પૂછયું કે-'આ તમારા પુત્રને ત્રિશૂળનું આયુધ કયાંથી ?' પિતાએ ભ્રકુટીની સંજ્ઞાથી આજ્ઞા આપી, એટલે મધુ મધુરતાથી બોલ્યો-"આ ત્રિશૂળનું આયુધ મારા પૂર્વજન્મના મિત્ર ચમરેંદ્રે મને આપેલું છે. એ આપતી વખત ચમરેંદ્રે કહ્યું હતું કે-ધાતકીખંડ દ્વીપના ઐરાવત ક્ષેત્રમાં **શતદ્વાર** નગરને વિષે **સુમિત્ર** નામે એક રાજપુત્ર અને પ્રભવ નામે એક કુળપુત્ર હતો. આ બંને વસંત અને મદનની જેમ મિત્ર હતા. તેઓ બાલ્યવયમાં એક ગુરૂની પાસે કળાભ્યાસ કરતા હતા અને અશ્વિની-કુમારની જેમ અવિયુક્તપણે સાથે રહીને ક્રીડા કરતા હતા. જ્યારે સુમિત્રકુમાર યુવાન થઇને નગરમાં રાજા થયો ત્યારે તેણે પોતાના મિત્ર પ્રભવને પોતાની જેવો સરખી સમૃદ્ધિવાળો કર્યો. એક વખતે સુમિત્ર રાજા અશ્વથી હરાઇ કોઈ મહાઅરણ્યમાં ગયો. ત્યાં એક પલ્લીપતિની **વનમાળા** નામની પુત્રીને પરણ્યો. તેને લઈ રાજા પોતાના નગરમાં આવ્યો, એટલે ઉત્કૃષ્ટ રૂપ યૌવનવાળી તે વનમાળા પ્રભવના જોવામાં આવી. તેનું દર્શન થયું ત્યારથી કામપીડિત થતો પ્રભવ કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્રની જેમ દિવસે દિવસે કૃશ થવા

લાગ્યો. તેને મંત્રતંત્રથી અસાધ્ય રીતે અતિ કૃશ થતો જાણી રાજા સુમિત્રે કહ્યું–' હે બાંધવ ! તારા દિલમાં જે ચિંતા કે દુઃખ હોય તે ખુલ્લી રીતે જણાવ. ' પ્રભવે કહ્યું–' હે વિભુ ! તે તમને કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે તે મનમાં રહ્યું છે તો પણ કુળને કલંકિત કરે છે. ' જ્યારે રાજાએ અતિ આગ્રહથી પૂછયું ત્યારે તે બોલ્યો કે–' તમારી રાણી વનમાળા ઉપરનો અનુરાગ તે જ મારા દેહની દુર્બળતાનું કારણ છે. ' રાજાએ કહ્યું–' તારે માટે આ રાજ્યનો પણ ત્યાગ કરૂં, તો આ સ્ત્રી કોણ માત્ર છે ? આજેજ એ સ્ત્રી ગ્રહણ કર. ' આ પ્રમાણે કહી તેને વિદાય કરીને તેની પછવાડે જ રાત્રિના પ્રારંભમાં સ્વયંદૂતીની જેમ વનમાળાને તેને ઘેર મોકલી. તેણે આવીને પ્રભવને કહ્યું–' તમને દુઃખી જોઇને રાજાએ મને તમને સોંપી દીધી છે; માટે હવે મારા પ્રાણાધાર થઇને મને આજ્ઞા આપો. મારે પતિની આજ્ઞા બળવાન છે. મારા સ્વામી તમારા માટે પ્રાણને પણ છોડી દેવા તૈયાર છે, તો મારા જેવી દાસી કોણ માત્ર છે ? તો હવે તમે ઉદાસ થઇને કેમ જુઓ છો ? ' પ્રભવ બોલ્યો– ' અરે ! મને નિર્લજ્જને ધિક્કાર છે ! તે સુમિત્ર મહાસત્ત્વવાન્ છે કે જેનું મારા ઉપર આવું સૌહૃદ છે. બીજાને પ્રાણ અપાય છે પણ પ્રિયા અપાતી નથી, કેમકે તે મહાદુષ્કર છે, તે છતાં મિત્રે અત્યારે મારે માટે તેમ પણ કર્યું. પિશુનની[1] જેમ મારી જેવાને કાંઈ નહિ કહેવા યોગ્ય કે નહિ માગવા યોગ્ય નથી, અને કલ્પવૃક્ષની જેમ તે સુમિત્રમા જેવા પુરૂષોને કાંઇ પણ નહિ આપવા યોગ્ય નથી માટે હે વનમાળા ! તમે મારી માતાતુલ્ય છો તેથી અહીંથી ચાલ્યા જાઓ અને હવે પતિની આજ્ઞા છતાં પણ આ પાપરાશિ મનુષ્યની સામું પણ જોશો નહિ તેમજ તેને બોલાવશો પણ નહિ. ' આ બધાં વચનો ત્યાં ગુપ્ત રીતે આવીને રાજા સાંભળતો હતો; તેથી તે પોતાના મિત્રનું આવું સત્ત્વ જોઇને અત્યંત હર્ષ પામ્યો. પછી પ્રભવે વનમાળાને નમસ્કારપૂર્વક વિદાય કરીને એક દારૂણ ખડ્ગ ખેંચી પોતાના મસ્તકને છેદવા માંડ્યુ. તે વખતે રાજા સુમિત્રે પ્રગટ થઈ ' હે મિત્ર ! સાહસ કર નહિ ' એમ કહી તેના હાથમાંથી ખડ્ગ ખેંચી લીધું તે વખતે જાણે પૃથ્વીમાં પેસવાને ઇચ્છતો હોય તેમ પ્રભવ લજ્જાથી નીચુ મુખ કરી ઉભો રહ્યો. સુમિત્રે ઘણી મહેનતે તેને સ્વસ્થ કર્યો પછી બંને મિત્રો પૂર્વની જેમ મૈત્રી રાખીને પાછા રાજ્ય કરવા લાગ્યા. કેટલેક કાળે સુમિત્ર દીક્ષા લઈ મૃત્યુ પામીને ઈશાન દેવલોકમાં દેવ થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને આ મથુરાના રાજા હરિવાહનની **માધવી** નામની સ્રીના ઉદરથી તું **મધુ** નામે પરાક્રમી પુત્ર થયો છે. પેલો પ્રભવ ચિરકાળ ભવમાં ભ્રમણ કરી **વિશ્વાવસુની જ્યોતિર્મતિ** નામે સ્રીથી **શ્રીકુમાર** નામે પુત્ર થયો હતો, અને તે ભવમાં નિયાણાસહિત તપ કરી કાળયોગે મૃત્યુ પામીને આ હું ચમરેંદ્ર થયો છું એ પ્રમાણે તારા પૂર્વભવનો હું મિત્ર છું. આ પ્રમાણે બધું વૃત્તાંત કહી તેણે મને આ ત્રિશૂળ આપેલું છે. આ ત્રિશૂળ બે હજાર યોજન સુધી જઇ ઇચ્છિત કાર્ય કરીને પાછું આવે છે. "

આ પ્રમાણે તેનું વૃત્તાંત સાંભળીને રાવણે ભક્તિ અને શક્તિથી વિરાજિત એવા તે મધુકુમારને પોતાની **મનોરમા** નામે કન્યા આપી. પછી લંકાના પ્રયાણદિવસથી અઢાર વર્ષ ગયાં ત્યારે રાવણ [2]સુવર્ણગિરિપર રહેલા પાંડુકવનમાં ચૈત્યોની પૂજા કરવાને

૧ દુર્જન અથવા ચાડીઆ. ૨ મેરૂપર્વત

માટે ગયો; ત્યાં મોટી ધામધુમ સાથે સંગીતયુક્ત પૂજાના મહોત્સવપૂર્વક રાવણે ઉત્કંઠાથી સર્વ ચૈત્યોને વંદના કરી. તે વખતે દુર્લંઘ્યપુરમાં રહેલા ઇંદ્રરાજાના પૂર્વદિક્પાલ **નલકુબરને** પકડવા માટે કુંભકર્ણ વિગેરે રાવણની આજ્ઞાથી ગયા. ત્યાં તે નલકુબરે **આશાળી** વિદ્યાવડે પોતાના નગરની આસપાસ સો યોજનપર્યંત અગ્નિમય કિલ્લો કરેલો હતો, અને તેમાં એવા અગ્નિમય યંત્રો ગોઠવ્યાં હતાં કે જેમાંથી નીકળતા કણીઆ જાણે આકાશમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન કરતા હોય તેવા દેખાતા હતા. તેવા કિલ્લાનો અવષ્ટંભ લઇને, કોપથી પ્રજ્વલિત અગ્નિકુમારની જેમ એ નલકુબર સુભટોથી વિંટાઇને રહ્યો હતો. સુઇને ઉઠેલા પુરૂષો જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુના મધ્યાહ્ન કાળના સૂર્યને જોઇ શકે નહીં તેમ કુંભકર્ણ વિગેરે પણ ત્યાં આવી તે કિલ્લાની સામું જોઇ શકયા નહીં. 'આ દુર્લંઘ્યપુર ખરેખર દુર્લંઘ્ય છે' એવું વિચારી તેઓ ઉત્સાહભંગ થઇને પાછા આવ્યા અને કોઈક પ્રકારે તેમણે તે ખબર રાવણને પહોંચાડ્યા. તે સાંભળી રાવણ પોતે ત્યાં આવ્યો અને તેવો કિલ્લો જોઇ તેને ગ્રહણ કરવાના ઉપાયને માટે ચિરકાળ બંધુની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો. તે સમયે રાવણની ઉપર અનુરાગી થયેલી નલકુબરની પત્ની **ઉપરંભાએ** એક દૂતીને મોકલી. તેણે આવીને રાવણને કહ્યું—"મૂર્ત્તિમતી જયલક્ષ્મી હોય તેવી ઉપરંભા તમારી સાથે ક્રીડા કરવાને ઇચ્છે છે. તમારા ગુણોથી તેનું મન તો હરાઇ ગયેલું છે, માત્ર શરીર જ ત્યાં રહેલું છે. હે માનદ ! આ કિલ્લાને રક્ષણ કરનારી **આશાળી** નામની વિદ્યા છે તે ઉપરંભા પોતાના શરીરની જેમ તમારે આધીન કરી દેશે; તેથી તમે આ નગરને નલકુબરસહિત તાબે કરશો. વળી હે દેવ ! અહીં **સુદર્શન** નામે એક ચક્ર તમે સાધ્ય કરશો." રાવણે હાસ્યસાથે વિભીષણની સામું જોયું એટલે 'एवमस्तु' એમ કહીને તેણે તે દૂતિકાને વિદાય કરી. પછી રાવણે કોપ કરીને વિભીષણને કહ્યું—"અરે ! આવું કુળવિરૂદ્ધ કાર્ય તેં કેમ સ્વીકાર્યું ? રે મૂઢ ! આપણા કુળમાં કોઈ પુરૂષોએ રણભૂમિમાં શત્રુઓને પૃષ્ઠ અને પરસ્ત્રીને હૃદય કદિ પણ આપ્યું નથી. અરે વિભીષણ ! આવાં વચનથી પણ તેં આપણા કુળમાં નવીન કલંક લગાડ્યું છે ! તારી આવી મતિ કેમ થઈ કે જેથી તું એવું બોલ્યો ?" વિભીષણે કહ્યું—"હે આર્ય મહાભુજ ! પ્રસન્ન થાઓ. શુદ્ધ હૃદયવાળા પુરૂષોને વાણીમાત્રથી કલંક લાગતું નથી. તે ઉપરંભા ભલે આવે ને તમને વિદ્યા આપે. શત્રુ તમારે વશ થાય, એટલે પછી તમે તેને અંગીકાર કરશો નહીં. વાણીની યુક્તિથી તેને છોડી દેજો." વિભીષણનાં આવાં વચન રાવણે સ્વીકાર્યાં, તેવામાં તેને આલિંગન કરવામાં લંપટ એવી ઉપરંભા ત્યાં આવી પહોંચી. પોતાના પતિએ નગરને કિલ્લારૂપ કરેલી આશાળી વિદ્યા તેણે રાવણને આપી; અને તે સિવાય બીજાં વ્યંતરરક્ષિત અમોઘ શસ્ત્રો પણ આપ્યાં. પછી રાવણે તે વિદ્યાથી તે અગ્નિનો પ્રાકાર (કિલ્લો) સંહરી લીધો, અને લશ્કર તથા વાહનસહિત દુર્લંઘ્યપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. તત્કાળ નલકુબર તૈયાર થઇ યુદ્ધ કરવાને આવ્યો; પરંતુ હાથી જેમ ચામડાની ધમણને પકડી લે તેમ વિભીષણે સહજમાં તેને પકડી લીધો. સુર અને અસુરોથી અજેય એવું ઇંદ્રસંબંધી મહા દુર્ધર સુદર્શન ચક્ર રાવણને ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયું. પછી નલકુબર નમી પડ્યો એટલે રાવણે તેને તેનું નગર પાછું સોંપી દીધું; કારણ કે **પરાક્રમી પુરૂષો જેવા વિજયના અર્થી હોય છે તેવા દ્રવ્યના અર્થી હોતા નથી.** પછી રાવણે ઉપરંભાને કહ્યું—"હે ભદ્રે ! મારી સાથે વિનયથી વર્તનાર અને તારા કુળને યોગ્ય એવા તારા પતિ-

ને જ તું અંગીકાર કર; કારણ કે તેં મને વિદ્યાદાન કર્યું તેથી તું તો મારા ગુરૂસ્થાને છો, તેમજ પરસ્ત્રીઓને હું માતા અને બેન તરીકે જ જોઉં છું. તું કાસધ્વજની પુત્રી છે અને સુંદરીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તો બન્ને કુળમાં શુદ્ધ એવી તને કલંક ન લાગો." આ પ્રમાણે કહી તેને નલકુબર રાજાને સોંપી. જાણે રીસાઇને પિતાને ઘરે ગયેલી સ્ત્રી નિર્દોષપણે પાછી આવે તેમ તે આવી. રાજા નલકુબરે રાવણનો મોટો સત્કાર કર્યો.

પછી ત્યાંથી રાવણ સેનાની સાથે રથનૂપુર નગરે આવ્યો. રાવણને આવેલો સાંભળીને મહાબુદ્ધિમાન સહસ્રાર રાજાએ[1] પોતાના પુત્ર ઇંદ્રપ્રત્યે સ્નેહપૂર્વક કહ્યું કે–"હે વત્સ! તારા જેવા મોટા પરાક્રમી પુત્રે જન્મ લઇને બીજા વંશની ઉન્નતિ ન્યૂન કરી આપણા વંશને પરમ ઉન્નતિને પમાડ્યો છે. આ બધી બાબત તેં એકલા પરાક્રમથી જ કરેલી છે; પરંતુ હવે નીતિને પણ અવકાશ આપવો જોઇએ. કોઇવાર એકાંત પરાક્રમ વિપત્તિને પણ આપે છે. અષ્ટાપદ વિગેરે બલિષ્ટ પ્રાણીઓ એકાંત પરાક્રમથી વિનાશ પામે છે. આ પૃથ્વી હંમેશાં બલવાનથી પણ અતિ બલવાન વીરોને ઉત્પન્ન કરે છે; માટે 'હું સર્વથી વિશેષ પરાક્રમી છું.' એવો અહંકાર કોઇએ કરવો નહીં. હાલમાં સુકેશ રાક્ષસના કુળમાં સૂર્યસમાન લંકાપતિ રાવણ નામે એક વીર ઉત્પન્ન થયેલો છે, જે સર્વના વીરત્વને હરનારો છે, પ્રતાપમાં સૂર્ય જેવો છે, અને સહસ્રાંશુ જેવા વીરને કબજે કરનારો છે. વળી તેણે લીલામાત્રમાં કૈલાસ[2] પર્વતને ઉપાડ્યો હતો, મરૂતરાજાના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો હતો, જંબૂદ્વીપના પતિ યક્ષરાજથી પણ તેનું મન ક્ષોભ પામ્યું નહોતું, અર્હંત પ્રભુની પાસે પોતાની ભુજવીણાવડે ગાયન કરતો જોઇને સંતુષ્ટ થયેલા ધરણેંદ્રે તેને અમોઘ શક્તિ આપી છે અને પ્રભુ, મંત્ર તથા ઉત્સાહ એ ત્રણે શક્તિથી તે ઉર્જિત છે. વળી જાણે તેની બે ભુજા હોય તેવા તેની સરખા બે ભાઇઓ (કુંભકર્ણ અને વિભીષણ) થી તે ઉત્કટ છે. એ રાવણે તારા સેવક વૈશ્રવણને તથા યમને હેલામાત્રમાં ભગ્ન કરી દીધા છે, વાલીના ભાઇ વાનરપતિ સુગ્રીવને પોતાનો પેત્તિ કર્યો છે અને જેની આસપાસ અગ્નિનો દુર્લંઘ્ય કિલ્લો હતો એવા દુર્લંઘ્યપુરમાં પણ પ્રવેશ કરીને તેના અનુજ ભાઇએ નલકુબરને પણ કબજે કર્યો છે એવો તે વીર રાવણ અત્યારે તારી સામે આવ્યો છે; તો પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવો એ ઉદ્ધત રાવણ પ્રણિપાતરૂપ અમૃતવૃષ્ટિથી શમી જશે, તે સિવાય શાંત થશે નહિ માટે તારી રૂપવતી નામે સ્વરૂપવતી પુત્રી રાવણને પરણાવ કે જેથી એવો સંબંધ બંધાવાને લીધે તારે તેની સાથે ઉત્તમ સંધી થશે." પિતાનાં આવાં વચન સાંભળી ઇંદ્ર ક્રોપક કરી બોલ્યો કે–"હે પિતા! આ વધ કરવા લાયક રાવણને હું મારી કન્યા કેમ કરીને આપું? કારણ કે તેની સાથે આધુનિક વૈર નથી પણ વંશપરંપરાનું વૈર છે પિતા વિજયસિંહને તેના પક્ષના રાજાએ મારી નાંખ્યા હતા તે સંભારો. તેના પિતામહ માળીને માથે જે મેં કર્યું હતું તે આને માથે પણ કરીશ. એ ભલે આવે, તે કોણ માત્ર છે? તમે સ્નેહને લીધે ભીરૂ થાઓ નહિ. સ્વાભાવિક ધૈર્યને ધારણ કરો. તમે તમારા પુત્રનું પરાક્રમ ઘણીવાર જોયેલું છે. શું તમે મારા પરાક્રમને જાણતા નથી?"

---

૧ પૂર્વે સહસ્રાર રાજાએ દીક્ષા લીધાનો અધિકાર આવી ગયો છે, પણ તે આ યુદ્ધ થયા પછીની હકીકત સમજવી. ૨ અષ્ટાપદ પર્વત

આ પ્રમાણે ઇંદ્ર કહેતો હતો તેવામાં દુર્ધર રાવણે રથનૂપુર નગરે આવીને પોતાની સેનાવડે તે નગરને ઘેરી લીધું. મહાપરાક્રમી રાવણે પ્રથમ દૂત મોકલ્યો. તે દૂતે મિષ્ટ વચનોવડે ઇંદ્રને કહ્યું કે—"હે ઇંદ્ર ! જે રાજાઓ વિદ્યા અને ભુજાબળથી ગર્વિષ્ઠ હતા તે સર્વેએ આવીને ભેટ ધરી રાવણની પૂજા કરેલી છે. રાવણની વિસ્મૃતિથી અને તમારી સરલતાથી આટલો કાળ ચાલ્યો ગયો, પરંતુ હવે ભક્તિ બતાવવાનો તમારે સમય આવ્યો છે તેથી તેના પ્રત્યે ભક્તિ બતાવો અથવા શક્તિ બતાવો. જો ભક્તિ અને શક્તિ બંનેથી રાહત થશો તો એમના એમ વિનાશ પામી જશો." ઇંદ્ર બોલ્યો કે—"હે દૂત ! દીન રાજાઓએ તેને પૂજ્યો તેથી તે રાવણ મત્ત થઇ ગયો છે તેટલા માટે તે મારી પાસેથી પણ પૂજાની વાંચ્છા કરે છે, પરંતુ આટલો કાળ તો રાવણનો જેમ તેમ સુખને માટે ગયો પણ હવે તેનો આ કાળરૂપ કાળ આવેલો છે; માટે તું જઇને તારા સ્વામીને કહે કે તે ભક્તિ અથવા શક્તિ બતાવે. જો શક્તિ અને ભક્તિએ રહિત થશે તો તે પણ સત્વર વિનાશ પામી જશે." દૂતે આવીને રાવણને તે પ્રમાણે કહ્યું એટલે રાવણ કોપથી ભયંકર થઇ મોટા ઉત્સાહથી સર્વ સૈન્યની સાથે તૈયાર થઇ ગયો. ઇંદ્ર પણ તૈયાર થઈને ઉતાવળે રથનૂપુર નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો, કેમકે **વીર પુરૂષો બીજા વીરના અહંકારને કે આડંબરને સહન કરી શકતા નથી.**

પછી સામંતોની સાથે સામંતો, સૈનિકોની સાથે સૈનિકો અને સેનાપતિઓની સાથે સેનાપતિઓ–એમ બંને સૈન્યનું પરસ્પર તુમુલ યુદ્ધ શરૂ થયું. શસ્ત્રોને વર્ષાવતા સૈન્ય વચ્ચે સંવર્ત અને પુષ્કરાવર્ત મેઘની જેમ મોટો સંકેત થઈ પડ્યો. પછી 'આ બિચારા મસલાના જેવા સૈનિકોને મારીને શું કરવું ?' એમ કહેતો રાવણ ભુવનાલંકાર નામના ગજેંદ્ર ઉપર ચડી અને પણચ ઉપર ધનુષ ચડાવી ઐરાવણ હસ્તીઉપર રહેલા ઇંદ્રની સામે આવ્યો. રાવણ અને ઇંદ્રના હાથીઓ પરસ્પર મુખમાં સુંઢ વીંટાળીને જાણે નાગપાશ રચતા હોય તેમ સામસામા મળ્યા. બંને મહાબલવાન ગજેંદ્રો દાંતે દાંતે પરસ્પરને પ્રહાર કરી અરણિ કાષ્ટના મથનની જેમ તેમાંથી અગ્નિના તણખા ઉડાડવા લાગ્યા. માંહોમાંહે દાંતના આઘાતથી, વિરહિણી સ્ત્રીના હાથમાંથી નીકળી પડે તેમ સુવર્ણવલયની શ્રેણી તેમાંથી નીકળીને પૃથ્વીપર પડવા લાગી. પરસ્પર દાંતના ઘાતથી છેદાઇ ગયેલા શરીરમાંથી, ગંડસ્થળમાંથી મદધારાની જેમ રૂધિરની ધારાઓ ઝરવા લાગી. તે અવસરે રાવણ અને ઇંદ્ર પણ ક્ષણવાર શસ્ત્રોથી, ક્ષણવાર બાણોથી અને ક્ષણવાર મુદ્ગરોથી બીજા બે હાથી હોય તેમ સામસામા પ્રહાર કરવા લાગ્યા. એ બંને મહાબલવાન હતા, તેથી તેઓ એકબીજાનાં અસ્ત્રોને અસ્ત્રોવડે ચૂર્ણ કરતા હતા. એમ પૂર્વ અને પશ્ચિમ સાગરની જેમ તેઓમાંથી એક પણ બળરહિત થયો નહીં ને રણરૂપ યજ્ઞમાં દીક્ષિત થયેલા તે બંને બાધ્ય અને બાધકતાને કરનારા ઉત્સર્ગ તથા અપવાદ માર્ગની જેમ મંત્રાસ્ત્રોથી એકબીજાના અસ્ત્રને તત્કાળ બાધ કરતા સતા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જ્યારે ઐરાવણ અને ભુવનાલંકાર–એ બંને હાથી એક ડીંટમાં રહેલાં બે ફળની જેમ ગાઢપણે મળી ગયા ત્યારે છળને જાણનાર રાવણ પોતાના હાથીઉપરથી ઉછળીને ઐરાવણઉપર કૂદી પડ્યો, અને તેના મહાવતને મારી નાંખીને મોટા હાથીની જેમ ઇંદ્રને બાંધી લીધો. પછી મધપુડાને ભમરીઓની જેમ રાક્ષસવીરોએ હર્ષથી ઉગ્ર કોળાહળ કરીને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો અર્થાત્ તેની ફરતા ફરી

વળ્યા. જ્યારે રાવણે ઇંદ્રને પકડી લીધો ત્યારે તેનું સર્વ સૈન્ય ઉપદ્રવિત થઈ ગયું, કારણ કે "સ્વામી જીતાતાં સૈન્ય પણ જીતાય છે." પછી રાવણ ઐરાવણહસ્તીસહિત ઇંદ્રને પોતાની છાવણીમાં લઇ ગયો અને પોતે વૈતાઢ્યની બંને શ્રેણીઓનો નાયક થયો. ત્યાંથી પાછો ફરીને રાવણ તત્કાળ લંકામાં ગયો અને કાષ્ઠના પાંજરામાં પોપટને નાંખે તેમ ઇંદ્રને કારાગૃહમાં નાંખ્યો.

આ ખબર પડતાં ઇંદ્રનો પિતા સહસ્રાર દિક્પાળોસહિત લંકામાં આવ્યો, અને રાવણને નમસ્કાર કરી એક પાળાની જેમ અંજલિ જોડીને બોલ્યો કે—"જેણે એક પાષાણના ખંડની જેમ કૈલાસ પર્વતને ધારણ કર્યો હતો એવા તમારી જેવા પરાક્રમી વીરથી જીતાતાં અમને જરા પણ લજ્જા આવતી નથી, તેમજ તમારી જેવા વીરની પાસે યાચના કરવાથી પણ અમને બીલકુલ શરમાવું પડે તેમ નથી; માટે હું યાચના કરૂં છું કે મારા પુત્ર ઇંદ્રને છોડી દો અને મને પુત્રરૂપ ભિક્ષા આપો." રાવણ બોલ્યો કે—"જો એ ઇંદ્ર તેના દિક્પાલ અને પરિવારસહિત નિરંતર આ પ્રમાણેનું કામ કરવું કબૂલ કરે તો હું તેને છોડું. સાંભળો:—

મારી આ લંકાપુરીને ક્ષણે ક્ષણે વાસગૃહની ભૂમિની જેમ તૃણ, કાષ્ઠ વિગેરે કચરાથી રહિત કરે, નિત્ય પ્રાત:કાળે મેઘની જેમ આ નગરીને દિવ્ય સુગંધી જળવડે સિંચન કરે અને સર્વ દેવાલયોમાં માળીની જેમ પુષ્પોને ચુંટી અને ગુંથીને તેની માળાઓ પૂરી પાડે. આ પ્રમાણે નિત્યકાર્ય કરતો સતો આ તમારો પુત્ર ફરીથી રાજ્યનું ગ્રહણ કરો અને મારા પ્રસાદથી આનંદ પામો." પછી 'તે પ્રમાણે મારો પુત્ર કરશે' એવું જ્યારે સહસ્રારે કબૂલ કર્યું ત્યારે રાવણે પોતાના બંધુની જેમ સત્કાર કરી ઇંદ્રને છોડી મૂકયો. પછી ઇંદ્ર રથનૂપુરમાં આવીને મોટા ઉદ્વેગથી રહેવા લાગ્યો કેમકે **તેજસ્વી પુરૂષોને નિસ્તેજ થવું તે મૃત્યુથી પણ દુઃસહ છે.**

એવામાં **નિર્વાણસંગમ** નામે એક જ્ઞાની મુનિ ત્યાં સમોસર્યા. તે સાંભળી ઇંદ્ર તેમને વાંદવા આવ્યો. ઇંદ્રે પૂછ્યું કે—"ભગવન્! કયા કર્મથી આ રાવણના તિરસ્કારને હું પ્રાપ્ત થયો તે કહો." મુનિ બોલ્યા—'**અરિંજય** નામના નગરમાં પૂર્વે **જ્વલનસિંહ** નામે એક વિદ્યાધરોનો રાજા હતો. તેને **વેગવતી** નામે પ્રિયા હતી. તેઓને એક **અહિલ્યા** નામે રૂપવતી દુહિતા થઇ. તેના સ્વયંવરમાં વિદ્યાધરોના સર્વ રાજાઓ એકઠા થયા. તેમાં **ચંદ્રાવર્ત** નગરનો રાજા **આનંદમાળી** અને **સૂર્યાવર્ત** નગરનો સ્વામી **તડિત્પ્રભ** પણ આવ્યા હતા. તે તડિત્પ્રભ તું પોતે જ હતો. તમે બન્ને સાથે આવ્યા હતા, તે છતાં તારો ત્યાગ કરીને **અહિલ્યા** સ્વેચ્છાએ **આનંદમાળીને** વરી, તેથી તારો પરાભવ થયો. ત્યારથી 'હું છતાં અહિલ્યા તેને કેમ વરે?' એવી આનંદમાળીની ઉપર તને ઇર્ષ્યા થઈ.

એકદા આ સંસારપર વૈરાગ્ય થવાથી આનંદમાળીએ દીક્ષા લીધી અને તીવ્ર તપસ્યા કરતો સતો તે મહર્ષિઓની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યો. એક વખતે વિહાર કરતો કરતો તે **રથાવર્ત** નામના ગિરિઉપર આવ્યો અને ધ્યાનમાં સ્થિત થયો. ત્યાં તે તારા જોવામાં આવ્યો એટલે તને અહિલ્યાના સ્વયંવરનું સ્મરણ થયું, તેથી તેં તત્કાળ તેને બાંધી લીધો અને અનેક પ્રકારના પ્રહાર કર્યા તથાપિ તે પર્વતની જેમ જરા પણ

ધ્યાનથી ચલિત થયો નહિ. તે વખતે **કલ્યાણ ગણધર** નામે તેના ભાઈ જે સાધુઓમાં અગ્રણી હતા અને જે તેની સાથે જ હતા તેણે તને તેમ કરતો જોઇને વૃક્ષપર વિદ્યુત્‌ની જેમ તારી ઉપર તેજોલેશ્યા મૂકી. તે સમયે તારી પત્ની સત્યશ્રીએ ભક્તિવચનથી તે મુનિને શાંત કર્યા, તેથી તેમણે તેજોલેશ્યા પાછી સંહરી લીધી જેથી તું દગ્ધ થયો નહિ; પણ મુનિતિરસ્કારના પાપથી કેટલાએક ભવમાં પારભ્રમણ કરી, કોઈક ભવમાં શુભ કર્મ ઉપાર્જન કરી તું આ સહસ્રારનો પુત્ર ઈંદ્ર થયેલો છે. આ રાવણથી તારો જે પરાભવ થયો તે મહામુનિને તિરસ્કાર અને પ્રહાર કરવાના કર્મનું ફળ તને પ્રાપ્ત થયેલું છે. ઇંદ્રથી માંડીને એક કીડા સુધી સર્વને લાંબે કાળે પણ તેનાં કરેલાં કર્મ અવશ્ય ફળ આપે છે, એવી સંસારની સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે પોતાનો પૂર્વવૃત્તાંત સાંભળી ઈંદ્રે પોતાના પુત્ર **દત્તવીર્ય**ને રાજ્ય આપીને દીક્ષા લીધી અને ઉગ્ર તપ કરીને મોક્ષે ગયા.

અન્યદા રાવણ **સ્વર્ણતુંગગિરિ** ઉપર જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે એવા **અનંતવીર્ય** નામના મુનિને વંદના કરવા ગયો. વંદના કરીને રાવણ યોગ્ય સ્થાને બેઠો અને કર્ણને અમૃતની નીક જેવી તેમની ધર્મદેશના સાંભળી. દેશનાને અંતે રાવણે પૂછ્યું કે— 'મારૂં મરણ શા કારણથી અને કોનાથી થશે ?' ભગવાન્ મહર્ષિ બોલ્યા કે—'હે રાવણ ! ભવિષ્યમાં થનારા વાસુદેવને હાથે પરસ્ત્રીના દોષથી પ્રતિવાસુદેવ એવા તારૂં મૃત્યુ થશે.' તે સાંભળી રાવણે તત્કાળ તે જ મુનિની પાસે એવો અભિગ્રહ લીધો કે—"મને નહિ ઇચ્છતી પરસ્ત્રીની સાથે હું કદિ પણ રમીશ નહિ." પછી જ્ઞાનરત્નના સાગર એવા તે મુનિને વંદના કરીને રાવણ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી પોતાની નગરીમાં આવ્યો, અને પોતાના નગરની સ્ત્રીઓના નેત્રરૂપ નીલકુમુદને હર્ષવૈભવ આપવામાં ચંદ્રસમાન થયો.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये
सप्तमे पर्वणि रावणदिग्विजयो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

સર્ગ ૩ જો.

હનુમાનની ઉત્પત્તિ અને વરૂણને સાધવું.

વૈતાઢ્યગિરિઉપર આવેલા **આદિત્યપુર** નામના નગરમાં **પ્રહ્લાદ** નામે એક રાજા હતો. તેને **કેતુમતી** નામે પ્રિયા હતી. તેમને **પવનંજય** નામે એક પુત્ર થયો, જે બળથી અને આકાશગમનથી પવનના જેવો વિજયી હતો. તે સમયમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે સમુદ્રને કિનારે આવેલા દંતી પર્વતની ઉપર **માહેંદ્રપુર** નગરમાં **મહેંદ્ર** નામે એક વિદ્યાધરોનો રાજા હતો. તેને **હૃદયસુંદરી** નામે પત્ની હતી. તેમને **અરિંદમ** વિગેરે સો પુત્રોની ઉપર **અંજનાસુંદરી** નામે એક પુત્રી થઈ હતી. જ્યારે તે બાળા ઉત્કટ યૌવ-

નને પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે તેના પિતાને વરની ચિંતા થતાં મંત્રીઓ તેને લાયક એવા હજારો યુવાન વિદ્યાધરોના નામ આપવા લાગ્યા. પછી મહેંદ્રની આજ્ઞાથી તે મંત્રીઓએ અનેક વિદ્યાધરોનાં કુમારોના યથાવસ્થિત સ્વરૂપ પટઉપર જુદા જુદા આળેખી મંગાવીને બતાવવા માંડ્યા.

એક વખતે કોઇ મંત્રીએ વિદ્યાધરપતિ હિરણ્યાભ અને તેની પત્ની સુમનાના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્યુત્પ્રભ નામના વિદ્યાધરનું અને પ્રહ્લાદ રાજાના પુત્ર પવનંજયનું મનોહર સ્વરૂપ ચિત્રમાં આળેખીને મહેંદ્ર રાજાને બતાવ્યું. તે બન્ને રૂપ જોઇ મહેંદ્રે મંત્રીને પૂછ્યું કે—'આ બન્ને સરખા રૂપવાન્ અને કુલીન છે, તેથી તે બન્નેમાંથી કુમારી અંજનાસુંદરી માટે કયો વર પસંદ કરવો ?' મંત્રી બોલ્યો—'હે સ્વામી ! આ વિદ્યુત્ જેવી પ્રભાવાળો વિદ્યુત્પ્રભ અઢાર વર્ષનું આયુષ્ય પૂરૂં કરી મોક્ષે જવાનો છે, એવું નિમિત્તિયાઓએ મને પ્રથમ સ્પષ્ટ કહેલું છે, અને આ પ્રહ્લાદનો પુત્ર પવનંજય દીર્ઘ આયુષ્યવાળો છે તેથી પવનંજય યોગ્ય વર છે; માટે અંજનાસુંદરી તેને આપો.'

એ સમયમાં સર્વ વિદ્યાધરેંદ્રો પોતપોતાનો પરિવાર લઇ મોટી સમૃદ્ધિસાથે નંદીશ્વરદ્વીપે યાત્રાને માટે જતા હતા તેમાં મહેંદ્ર રાજાને આવેલા જોઇ પ્રહ્લાદે કહ્યું કે—'તમારી પુત્રી અંજનાસુંદરી મારા પુત્ર પવનંજયને આપો.' મહેંદ્રે તે વાત સ્વીકારી કારણ કે પ્રથમથી જ એ વિચાર તેના હૃદયમાં હતો; પ્રહ્લાદની પ્રાર્થના તો નિમિત્તમાત્ર જ હતી. પછી 'આજથી ત્રીજે દિવસે માનસ સરોવરની ઉપર વિવાહ કરવો' એમ નક્કી કરી તે બન્ને પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

પછી મહેંદ્ર અને પ્રહ્લાદે આહ્લાદસહિત સર્વ સ્વજનોને લઇને માનસ સરોવરને કિનારે જઈ નિવાસ કર્યો. તે પ્રસંગે પવનંજયે પ્રહસિત નામના પોતાના મિત્રને પૂછ્યું કે–'અંજનાસુંદરી કેવી છે તે તમે જોઈ છે ?' પ્રહસિત હસીને બોલ્યો–'મેં તેને જોઈ છે. અંજનાસુંદરી રંભાદિક અપ્સરાઓ કરતાં પણ અધિક સૌંદર્યવાન્ છે. તેનું નિરૂપમ રૂપ જેવું દૃષ્ટિથી જોવાય છે તેવું વાચાળ માણસથી પણ વચનવડે કહી શકાય તેમ નથી.' પવનંજય બોલ્યો—'મિત્ર ! હજુ વિવાહનો દિવસ દૂર છે અને મારે આજે જ તે સુંદરીને દૃષ્ટિગોચર કરવાની ઈચ્છા છે, તો તે કાર્ય શી રીતે કરવું ? વહાલી સ્ત્રીમાં ઉત્કંઠિત થયેલા પુરૂષોને એક ઘડી દિવસ જેવી અને એક દિવસ માસ જેવો થઇ પડે છે, તો મારા આ ત્રણ દિવસ શી રીતે જશે ?' પ્રહસિત બોલ્યો—'મિત્ર ! સ્થિર થા, રાત્રિએ આપણે અનુપલક્ષિત[1] થઈને ત્યાં જઇશું અને તે કાંતાને જોઇશું.' પછી તે રાત્રે પવનંજય પ્રહસિતને સાથે લઇને અંજનાસુંદરી તેના મહેલને સાતમે માળે રહેતી હતી ત્યાં આવ્યો. રાજસ્પર્શની[2] જેમ ગુપ્ત રહીને પવનંજય મિત્રની સાથે તે અંજનાસુંદરીને સારી રીતે નિરખવા લાગ્યો. તે વખતે વસંતતિલકા નામની તેની સખી અંજનાસુંદરીને કહેતી હતી કે–'હે સખિ ! તને ધન્ય છે કે પવનંજય જેવો પતિ પામી.' તે સાંભળીને મિશ્રકા નામે બીજી સખી બોલી ઉઠી—'અરે સખી ! વિદ્યુત્પ્રભ જેવા ઉત્તમ વરને મૂકી બીજા વરના વખાણ શામાટે કરે છે. ?' વસંતતિલકાએ કહ્યું—'અરે મુગ્ધા

---

૧ કોઇ ન ઓળખે તેવી રીતે. ૨ ગુપ્ત રાજપુરૂષ.

તું કાંઇ પણ જાણતી નથી. વિદ્યુત્પ્રભ અલ્પ આયુષ્યવાળો છે, તેથી તે આપણી સ્વામિનીને કેમ યોગ્ય થાય ? મિશ્રકા બોલી—'સખી ! તું મંદબુદ્ધિવાળી લાગે છે. અમૃત થોડું હોય તો પણ તે શ્રેષ્ઠ છે અને વિષ ઘણું હોય તો પણ તે કશા કામનું નથી.'

આ પ્રમાણે તે બંને સખીઓનો પરસ્પર આલાપ સાંભળી પવનંજય વિચારવા લાગ્યો કે–'તે વિદ્યુત્પ્રભ અંજનાસુંદરીને પ્રિય જણાય છે, તેથી તે આ બીજી દાસીને બોલતાં અટકાવતી નથી.' આ પ્રમાણે ચિંતવી અંધકારમાં જેમ અકસ્માત્ નિશાચર પ્રગટ થાય તેમ પવનંજય ક્રોધથી ખડ્ગ ખેંચીને પ્રગટ થયો અને બોલ્યો કે—'એ વિદ્યુત્પ્રભને વરવાનું અને તેની સાથે વરાવવાનું જેને ઠીક લાગ્યું છે તે બંનેનું મસ્તક છેદી નાંખુ.' એમ બોલતો પવનંજય રોષથી તે તરફ ચાલ્યો, એટલે તેના બાહુદંડને પકડી રાખી પ્રહસિત બોલ્યો—'અરે મિત્ર ! શું તું નથી જાણતો કે સ્ત્રી અપરાધી હોય તો પણ ગાયની જેમ વધ કરવાને લાયક નથી. તેમાં પણ આ અંજનાસુંદરી તો નિરપરાધી છે. તે માત્ર લજ્જાને લીધે તેની સખીને બોલતાં અટકાવતી નથી, તે ઉપરથી તે કાંઈ અપવાદવાળી ઠરતી નથી.' આ પ્રમાણે કહી પ્રહસિતે અત્યાગ્રહપૂર્વક તેને અટકાવ્યો, એટલે પવનંજય ત્યાંથી નીકળી પોતાના આવાસમાં આવ્યો અને ત્યાં આખી રાત દુઃખિતહૃદયે જાગૃતપણે જ વ્યતીત કરી. પ્રાતઃકાળે તેણે પોતાના મિત્ર પ્રહસિતને કહ્યું કે—'મિત્ર ! આ સ્ત્રી પરણવી કશા કામની નથી; કારણ કે એક સેવક પણ જો વિરક્ત હોય તો તે આપત્તિને માટે થાય છે તો સ્ત્રીની શી વાત કરવી ? માટે ચાલો આપણે આ કન્યાને તજી દઈને અહીંથી આપણી નગરીએ જઈએ, કેમકે જે પોતાના આત્માને રૂચે નહિ તે સ્વાદિષ્ટ ભોજન હોય તો પણ શા કામનું ?' આ પ્રમાણે કહીને પવનંજય ચાલવા લાગ્યો એટલે પ્રહસિત તેને પકડી રાખીને શાંત વચને સમજાવવા લાગ્યો કે—"પોતે કબૂલ કરેલા કાર્યનું પણ ઉલ્લંઘન કરવું તે મહાન્ પુરૂષોને ઘટિત નથી, તો જે કાર્ય અનુલ્લંઘ્ય એવા ગુરૂજનોએ કબૂલ કરેલું હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવાની તો વાત જ કેમ થાય ? ગુરૂજન મૂલ્યથી વેચી દે વા પ્રસાદથી આપી દે, તો પણ તે સત્પુરૂષોને પ્રમાણ છે; તેને માટે બીજી ગતિ જ નથી. વળી આ અંજનાસુંદરીમાં તો એક લેશમાત્ર દોષ નથી. વળી સહૃદ્જનનું હૃદય તેવા દોષના આરોપથી દૂષિત થાય તેમ છે, તેમજ તારા અને તેના માતાપિતા ઉત્તમ પુરૂષો તરીકે પ્રખ્યાત છે તે છતાં ભ્રાતા ! સ્વચ્છંદવૃત્તિએ અહીંથી ચાલ્યા જવાનો વિચાર કરતા કેમ લજ્જા પામતો નથી ? તારે શું તેઓને લજ્જિત કરવા છે ? " આ પ્રમાણે પ્રહસિતના કહેવાથી પવનંજય જરા વિચાર કરીને હૃદયમાં શલ્ય છતાં પણ ત્યાં રહ્યો. પછી નિર્ણય કરેલે દિવસે પવનંજય અને અંજનાસુંદરીનો પાણિગ્રહણનો મહોત્સવ થયો. તે તેઓના માતાપિતાના નેત્રરૂપ કુમુદને ચંદ્ર જેવો આહ્લાદકારી લાગ્યો.

પછી મહેંદ્રે સ્નેહથી પૂજેલો પ્રહ્લાદ સર્વ સ્વજનની સાથે તે વધૂવરને લઈને હર્ષથી પોતાની નગરીએ આવ્યો. ત્યાં પ્રહ્લાદે અંજનાસુંદરીને પૃથ્વીપર રહેલા વિમાનની જેવો એક સાત માળનો સુંદર મહેલ રહેવાને આપ્યો; પરંતુ પવનંજયે તો વાણીથી પણ અંજનાસુંદરીની સંભાળ લીધી નહિ; કારણ કે **માની પુરૂષો પોતાના અપમાનને જેમ તેમ ભૂલી જતા નથી.** અંજનાકુમારી ચંદ્રવિનાની રાત્રિની જેમ પવનંજયવિના નેત્રાશ્રુવડે અંધકારવાળું મુખ કરી અસ્વસ્થતાના પાત્રભૂત થઈને રહેવા લાગી.

વારંવાર પલંગપર બંને પડખાને પછાડતી એ બાળાની રાત્રિઓ વર્ષના જેવી લાંબી થઈ પડી. અનન્ય મનવાળી અંજનાસુંદરી બે જાનુ વચ્ચે મુખકમળ રાખીને પતિનું જ આલેખન કરતી દિવસોનું નિર્ગમન કરવા લાગી. સખીઓ તેને વારંવાર મીઠે વચને બોલાવતી, તથાપિ હેમંતઋતુમાં કોયલની જેમ તે પોતાનું મૌનપણું છોડતી નહોતી.

એવી રીતે કેટલોક કાળ વ્યતીત થતાં એક વખતે રાક્ષસપતિ રાવણના દૂતે આવી પ્રહ્લાદ રાજાને કહ્યું—"દુર્મતિ વરૂણ રાવણની સાથે નિરંતર વૈર ધરાવ્યા કરે છે અને પ્રણિપાતને સ્વીકારતો નથી. જ્યારે તેને નમસ્કાર કરવાનું કહેવરાવ્યું ત્યારે અહંકારનો મોટો ગિરિ અને અનિષ્ટ વચનો બોલનાર એ વરૂણ નેત્રથી પોતાના ભુજદંડને જોતો આ પ્રમાણે બોલ્યો–'અરે એ રાવણ કોણ છે અને તેનાથી શું થવાનું છે? હું ઇંદ્ર, વૈશ્રવણ, નલકુબર, સહસ્રાંશુ, મરૂત, યમરાજ કે કૈલાસગિરિ નથી; હું તો વરૂણ છું. કદિ દેવતાધિષ્ઠિત રત્નોથી એ દુર્મતિ રાવણ ગર્વિષ્ટ થયો હોય તો તે ભલે અહીં આવે. તેના ચિરકાળથી એકઠા થયેલા ગર્વને હું ક્ષણવારમાં દૂર કરીશ.' આવાં તેનાં વચન સાંભળી રાવણે ક્રોધ પામી તેના ઉપર ચડાઈ કરી અને સમુદ્રની વેળા કાંઠાના ગિરિને જેમ રૂંધે તેમ તેના નગરને લશ્કરવડે રૂંધી દીધું; એટલે વરૂણ યુદ્ધ કરવા માટે રાતાં નેત્રવાળો થઈ **રાજીવ** અને **પુંડરીક** વિગેરે પુત્રોથી પરવર્યો સતો નગરની બહાર નીકળ્યો અને યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તે મોટા સંગ્રામમાં વરૂણના વીરપુત્રો મહાયુદ્ધ કરી ખરદૂષણને બાંધીને તેના નગરમાં લઇ ગયા. પછી રાક્ષસોના સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું, એટલે વરૂણ પણ પોતાના આત્માને કૃતાર્થ માનતો પોતાની નગરીમાં પેઠો પછી રાવણે વિદ્યાધરોના પ્રત્યેક રાજાને બોલાવવાને દૂતો મોકલ્યા જેઓમાં મને તમારે માટે મોકલેલો છે."

આ પ્રમાણે દૂતનાં વચન સાંભળી પ્રહ્લાદ રાજા રાવણને સહાય કરવા માટે ત્યાં જવા તૈયાર થવા લાગ્યો, એટલે પવનંજયે આવીને કહ્યું કે—"હે તાત! તમે અહીં જ રહો હું જઇને તે રાવણના મનોરથને પૂર્ણ કરીશ હું તમારો પુત્ર છું." આ પ્રમાણે કહી આગ્રહથી પિતાની સંમતિ લઈ અને બધા લોકોને બોલાવી પવનંજય ત્યાં જવા ચાલ્યો પતિની આ યાત્રાના ખબર લોકોના મુખથી સાંભળીને સતી અંજનાસુંદરી ઉત્કંઠિત થઈ આકાશના શિખરથી દેવી ઉતરી આવે તેમ પ્રાસાદઉપરથી નીચે ઉતરી, પોતાના પતિને જોવાને માટે પુતળીની જેમ સ્તંભને ટેકો દઇ અનિમેષ નેત્રે અને અસ્વાસ્થ્યથી પીડિત હૃદયે ઉભી રહી. દ્વારના સ્તંભને આધારે જેનું શરીર રહેલું હતું, બીજના ચંદ્ર જેવી જે લાગતી હતી, શિથિલ કેશવડે જેનું લલાટ ઢંકાયેલું હતું, નિતંબભાગ ઉપર જેની કૃશ શિથિલ થયેલી ભુજલતા લટકતી હતી, જેના અધરપલ્લવ તાંબૂલના રંગ વગરના ધૂસરા લાગતા હતા, અશ્રુજળથી જેનું મુખ ધોવાતું હતું અને જેનાં નેત્રમાંથી અંજન ચાલ્યું ગયું હતું એવી અંજનાને પોતાની સન્મુખ ઉભેલી પવનંજયે ચાલતી વખતે જોઈ. તેને જોતાં જ તેણે વિચાર્યું કે—'અહો! આ દુષ્ટ બુદ્ધિશાળી સ્ત્રીનું નિર્લજ્જપણું અને નિર્ભયપણું કેવું છે? અથવા તેનું દુર્મનપણું પહેલાંથી જ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, પણ માત્ર માતાપિતાની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનના ભયથી જ મારે તેને પરણવી પડી છે.' તે વખતે અંજના તેના ચરણમાં પડી અંજલિ જોડીને બોલી કે—"હે સ્વામી! તમે બધાની સંભાળ લીધી, બધાની સાથે હળ્યામળ્યા

પવનંજય ત્યાંથી ઉડી માનસ સરોવરના તટઉપર રહેલી પોતાની છાવણીમાં આવ્યો. પછી દેવતાની જેમ સૈન્યની સાથે આકાશમાર્ગે ચાલી તે લંકાપુરીમાં આવ્યો અને રાવણને પ્રણામ કર્યો. ત્યારપછી કાંતિવડે તરૂણ સૂર્યની જેમ પ્રકાશતો રાવણ પણ પોતાની સેનાની સાથે પાતાળમાં વરૂણની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો.

અહીં તે દિવસથી અંજનાસુંદરીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો; તેથી તેનાં સર્વ અવયવો વિશેષ સૌંદર્યથી શોભવા લાગ્યાં. મુખપર ગાલની શોભા પાંડુવર્ણી થઇ, સ્તનનાં મુખ શ્યામ થયાં, ગતિ અત્યંત મંદ થઈ અને નેત્ર વિશાળ તેમજ ઉજ્વલ થયાં. તે શિવાય બીજા પણ ગર્ભના લક્ષણો તેના શરીર ઉપર સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યા, તે જોઇને **કેતુમતી** નામે તેની સાસુ તિરસ્કારથી બોલી—"અરે પાપિણી! બન્ને કુળને કલંક આપનારૂં આ કાર્ય તે શું કર્યું? પતિ દેશાંતર છતાં તું ગર્ભિણી કેમ થઇ? મારો પુત્ર તારી અવજ્ઞા કરતો ત્યારે હું જાણતી હતી કે તે અજ્ઞાનથી તને દૂષિત ગણે છે, પણ તું વ્યભિચારિણી છે તે આજસુધી મારા જાણવામા નહોતું." આવી રીતે જ્યારે સાસુએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે અંજનાસુંદરીએ આંખમાં અશ્રુ લાવીને પતિસમાગમના ચિન્હરૂપ મુદ્રિકા તેને બતાવી. તે જોવા છતાં પણ લજ્જાથી નમ્ર મુખ કરી રહેલી અંજનાને તેની સાસુએ ફરીવાર તિરસ્કારથી કહ્યું કે—"અરે દુષ્ટા! જે તારો પતિ તારૂં નામ લેતો નહિ તેની સાથે તારો સંગમ શી રીતે થાય? માટે માત્ર મુદ્રિકા બતાવી અમને શામાટે છેતરે છે? વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ એવા છેતરવાના પ્રકારો ઘણા જાણે છે. હે સ્વચ્છંદચારિણી! તું આજે જ મારા ઘરમાંથી નીકળીને તારા પિતાને ઘેર જા; અહીં ઉભી રહે નહિ. મારૂં સ્થાન તારા જેવીને માટે યોગ્ય નથી." આ પ્રમાણે અંજનાનો તિરસ્કાર કરી રાક્ષસીની જેવી નિર્દય કેતુમતીએ તેને તેના પિતાને ઘેર મૂકી આવવા માટે સેવકપુરૂષોને આજ્ઞા કરી. તેઓ અંજનાને વસંતતિલકાસહિત વાહનમાં બેસારી મંહેદ્રનગરની સમીપે લઇ ગયા, અને ત્યાં નેત્રમાં અશ્રુ લાવી તેને વાહનમાંથી ઉતારી. પછી માતાની જેમ નમસ્કાર કરી અને તેને ખમાવીને તેઓ પાછા ગયા. **ઉત્તમ સેવકો સ્વામીના પરિવાર ઉપર પણ સ્વામીની સમાન વૃત્તિવાળા હોય છે.**

તે સમયે જાણે તેના દુઃખથી દુઃખી થયો હાય તેમ સૂર્ય અસ્ત પામી ગયો, કારણ કે **સત્પુરૂષો સજ્જનની વિપત્તિ જોઈ શકતા નથી.** પછી ત્યાં અંજનાએ ઘુવડ પક્ષીના ઘોર ઘુત્કારથી, ફાઉડીઓના ફેત્કારથી, નાહારોના આક્રંદથી, શીકારી પ્રાણીઓના વિવિધ શબ્દોથી અને રાક્ષસોના સંગીતની જેવા પિંગળાના કોલાહલથી જાણે પોતાના કાન ફુટી ગયા હોય તેમ આખી રાત્રિ જાગ્રતપણે જ નિર્ગમન કરી. પ્રાતઃકાળે તે દીનબાળા લજ્જાથી સંકોચ પામતી સતી ભિક્ષુકીની જેમ પરિવારરહિત પિતાના ગૃહદ્વાર પાસે હળવે હળવે આવી. તેને અચાનક આવેલી જોઇ પ્રતિહારી સંભ્રમ પામી ગયો. પછી વસંતતિલકાના કહેવાથી તેની તેવી અવસ્થા તેણે રાજાની પાસે નિવેદન કરી. તે રાજાનું મુખ નમ્ર અને શ્યામ થઇ ગયું. તે વિચારમાં પડ્યો કે–'અહા! વિધિના વિપાકની પેઠે સ્ત્રીઓનું ચરિત્ર પણ અચિંત્ય છે. આ કુલટા અંજના મારા કુળને કલંકિત કરવાને માટે મારે ઘેર આવી છે; પરંતુ અંજનનો લેશ પણ ઉજ્વળ વસ્ત્રને દૂષિત કરે છે.' આ પ્રમાણે રાજા ચિંતવતો હતો તેવામાં તેનો **પ્રસન્નકીર્તિ** નામે નીતિમાન પુત્ર અપ્રસન્નમુખે કહેવા લાગ્યો—' આ

દુષ્ટાને સત્વર અહીંથી કાઢી મૂકો. તેણે આપણા કુળને દૂષિત કર્યું છે. સર્પે ડસેલી આંગળીને બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ શું નથી છેદી નાંખતો ?' તે વખતે મહોત્સાહ નામનો એક મંત્રી બોલ્યો— ' દુહિતાઓને સાસુ તરફથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પિતાના ઘરનું જ શરણ હોય છે. હે પ્રભુ ! કદિ તેની સાસુ કેતુમતીએ ક્રૂર થઇને આ નિર્દોષ બાળાઉપર કોઇ ખોટો દોષ ઉત્પન્ન કરીને કાઢી મૂકી હશે તો શી ખબર ? માટે જ્યાં સુધી આ સદોષ છે કે નિર્દોષ છે એવી સ્પષ્ટતા ન થાય ત્યાં સુધી તેનું ગુપ્ત રીતે પાલન કરો. એને પોતાની પુત્રી જાણીને એના ઉપર એટલી કૃપા કરો.' રાજાએ કહ્યું–" સર્વ ઠેકાણે સાસુ તો એવી હોય છે, પણ વધૂઓનું આવું ચરિત્ર કોઈ ઠેકાણે હોય નહિ. આપણે પ્રથમથી સાંભળ્યું છે કે આ અંજના પવનંજયને ધિક્કારને પાત્ર હતી અર્થાત્ પવનંજયને તેની સાથે પ્રીતિભાવ નહોતો, તો પવનંજયથકી તેને ગર્ભ શી રીતે સંભવે ? માટે આ સર્વથા દોષવતી છે. તેની સાસુએ તેને કાઢી મૂકી તે સારૂં જ કર્યું છે; માટે અહીંથી પણ કાઢી મૂકો. તેનું મુખ આપણે જોશું નહિ." આવી રાજાની આજ્ઞા થતાં જ દીનમુખે આક્રંદ કરતા લોકોએ કષ્ટથી જોયેલી તે અંજનાને દ્વારપાળે કાઢી મૂકી. ક્ષુધા અને તૃષાથી પીડિત, શ્રાંત થયેલી, નિઃશ્વાસ નાંખતી, અશ્રુ વર્ષાવતી, દર્ભથી વિંધાયેલા પગમાંથી નીકળેલા રૂધિરવડે ભૂમિતળને રંગતી, પગલે પગલે સ્ખાલત થતી અને વૃક્ષે વૃક્ષે વિશ્રામ લેતી અંજના દિશાઓને પણ રોવરાવતી સખીની સાથે ચાલી નીકળી. જે જે નગરમાં કે ગામમાં તે જતી ત્યાં પ્રથમથી આવેલા રાજપુરૂષો તેને રહેવા દેતા નહિ; તેથી તે કોઈ પણ જગ્યાએ સ્થિતિ કરી શકી નહિ. ચારે તરફ ભટકતી તે બાળા અનુક્રમે એક મહાટવીમાં આવી પહોંચી. ત્યાં પર્વતના કુંજમાં એક વૃક્ષની નીચે બેસીને તે વિલાપ કરવા લાગી—" અહા ! હું મંદભાગ્યવાળીને ગુરૂજનોથી પણ અપરાધનું વિવેચન થયા શિવાય પ્રથમથી જ દંડ થયો. હે કેતુમતી સાસુ ! તમે કુળને કલંક લાગવા ન દીધું તે સારૂં કર્યું. હે પિતા ! તમે પણ સંબંધીના ભયથી સારૂ વિચાર્યું. દુઃખિત નારીઓને આશ્વાસનનું કારણ માતા છે. હે માતા ! તમે પણ પતિના છંદને અનુસરીને મારી ઉપેક્ષા કરી. હે ભાઇ ! પિતા જીવતાં તારો કાંઇ દોષ નથી. હે નાથ ! એક તમે દૂર રહેતાં મારે સર્વે જનો શત્રુ થયા. હે પ્રિય ! સર્વથા પતિવિનાની સ્ત્રી એક દિવસ પણ જીવશો નહિ કે જેવી રીતે મંદભાગ્યમાં શિરોમણિ એવી હું હજુ જીવું છું !"

આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી અંજનાને તેની સખીએ સમજાવીને આગળ ચલાવી. દૂર જતાં એક ગુફાની અંદર ધ્યાન કરતાં **અમિતગતિ** નામના એક મુનિ તેમના જોવામાં આવ્યા. તે ચારણશ્રમણ મુનિને નમસ્કાર કરીને તે બને સ્ત્રીઓ વિનયપૂર્વક તેમની પાસે બેઠી એટલે મુનિએ પણ ધ્યાન સમાપ્ત કર્યું; અને પોતાનો દક્ષિણ કર ઉંચો કરીને મનોરથ અને કલ્યાણરૂપ મોટા આરામમાં નીક જેવી **ધર્મલાભરૂપ** આશિષ આપી પછી વસંતતિલકાએ ભક્તિથી નમસ્કાર કરીને અંજનાનું બધું દુઃખ મૂળથી મુનિને કહી બતાવ્યું અને આ અંજનાના ગર્ભમાં કોણ છે ? અને કયા કર્મથી અંજનાને આવી દશા પ્રાપ્ત થઇ છે ? આ પ્રમાણે પૂછ્યું. એટલે મુનિ બોલ્યા કે—" આ જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રને વિષે મંદર નામના નગરમાં **પ્રિયનંદી** નામે એક વણિક રહેતો હતો. તેને જયા નામની સ્ત્રીથી ચંદ્રની જેમ કળાનો નિધિ અને જેને દમ (ઇન્દ્રિયદમન) પ્રિય છે એવો **દમયંત** નામે એક પુત્ર થયો. એક

વખતે તે ઉદ્યાનમાં ક્રીડા કરવા ગયો ત્યાં સ્વાધ્યાય ધ્યાનમાં તત્પર એવા એક મુનિરાજના તેને દર્શન થયા. તેણે તેમની પાસેથી શુદ્ધ બુદ્ધિએ ધર્મ સાંભળ્યો અને પ્રતિબોધ પામીને સમકિત તથા બીજા વિવિધ નિયમો ગ્રહણ કર્યા. ત્યારથી તેણે મુનિઓને યોગ્ય અને અનિંદિત દાન આપવા માંડ્યું. તપ અને સંયમમાં જ એકનિષ્ઠા રાખતો તે કાળક્રમે મૃત્યુ પામી બીજા દેવલોકમાં પરમર્દ્ધિક દેવતા થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને આ જંબૂદ્વીપમાં મૃગાંકપુરના રાજા **વીરચંદ્રની પ્રિયંગુલક્ષ્મી** નામની રાણીથી પુત્રપણે અવતર્યો તે **સિંહચંદ્ર** એવા નામથી વિખ્યાત થઇ જૈનધર્મને સ્વીકારી કર્મયોગે મૃત્યુ પામીને દેવપણાને પ્રાપ્ત થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને આ વૈતાઢ્યગિરિપર આવેલા **વરૂણ** નામના નગરમાં **સુકંઠ** રાજા અને **કનકોદરી** રાણીનો **સિંહવાહન** નામે પુત્ર થયો. ચિરકાળ રાજ્ય ભોગવી **શ્રી વિમળપ્રભુના** તીર્થમાં **લક્ષ્મીધર** મુનિની પાસે તેણે વ્રત ગ્રહણ કર્યું. દુસ્તપ તપસ્યા કરી મૃત્યુ પામીને તે લાંતક દેવલોકમાં દેવતા થયો ત્યાંથી ચ્યવીને આ તારી સખી અંજનાના ઉદરમાં આવ્યો છે. એ પુત્ર ગુણોનું સ્થાન, મહાપરાક્રમી, વિદ્યાધરોનો રાજા, ચરમદેહી[1] અને પાપરહિત મનવાળો થશે. હવે તારી સખીનો પૂર્વ ભવ સાંભળ **કનકપુર** નગરમાં **કનકરથ** નામે એક મહારથીઓમાં શિરોમણિ રાજા હતો. તેને **કનકોદરી** અને **લક્ષ્મીવતી** નામે બે પત્નીઓ હતી, તેમાં લક્ષ્મીવતી અત્યંત શ્રદ્ધાળુ શ્રાવિકા હતી. તે પોતાના ગૃહચૈત્યમાં રત્નમય જિનબિંબને સ્થાપિત કરીને ઉભય કાળ તેની પૂજા અને વંદના કરતી હતી. કનકોદરીને તે વિષે ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થવાથી તે દુષ્ટ હૃદયની સ્ત્રીએ એક વખતે તે જિનબિંબ હરી લઇ અપવિત્ર ઉકરડામાં સંતાડી દીધું. તે વખતે **જયશ્રી** નામે એક સાધ્વી વિહાર કરતા કરતા ત્યાં આવ્યા. તે તેને પ્રતિમા સંતાડતી દેખીને બોલ્યા—'અરે ભલી સ્ત્રી! આ તેં શું કર્યું? આ ભગવંતની પ્રતિમાને અહીં નાખવાથી તેં તારા આત્માને સંસારનાં અનેક દુઃખનો પાત્ર કર્યો.' જયશ્રી સાધ્વીના આ પ્રમાણે કહેવાથી કનકોદરીને પશ્ચાત્તાપ થયો તેથી તત્કાળ તે પ્રતિમા ત્યાંથી લઇ શુદ્ધ કરી ખમાવીને જે સ્થાનેથી લીધી હતી ત્યાં મૂકી દીધી ત્યારથી તે સમકિતધારી થઇને જૈનધર્મને પાળવા લાગી. અનુક્રમે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મૃત્યુ પામીને તે સૌધર્મકલ્પમાં દેવી થઇ. ત્યાથી ચ્યવીને આ તારી સખી મહેંદ્ર રાજાની પુત્રી થઇ. તેણે અર્હંતની પ્રતિમા દુઃસ્થાને નાંખી હતી તેનું આ ફળ તેને પ્રાપ્ત થયેલું છે. તું તે ભવમાં તે કર્મ કરવામાં તેને અનુમોદન કરનાર અને મદદગાર હતી, તેથી તું પણ તેની સાથે તેનું ફળ ભોગવે છે. પણ હવે તે દુષ્ટ કર્મનું ફળ પ્રાયઃ ભોગવી લીધું છે; માટે ભવે ભવે શુભ ફળને આપનાર જિનધર્મને ગ્રહણ કરો અહીંથી આ સ્ત્રીનો મામો અકસ્માત આવીને તેને પોતાને ઘેર લઇ જશે અને થોડા સમયમાં તેને તેના પતિની સાથે પણ મેળાપ થશે."

આ પ્રમાણે કહી તે બન્ને સ્ત્રીઓને આર્હત ધર્મમાં સ્થાપિત કરીને તે મુનિ ગરૂડની જેમ આકાશમાં ઉડી ગયા તેવામાં ત્યાં આવતો એક યુવાન સિંહ તેમના જોવામાં આવ્યો. પોતાના પુચ્છના પછાડવાથી જાણે પૃથ્વીને ફાડતો હોય તેવો તે દેખાતો હતો, મોટા બુત્કાર ધ્વનિથી દિશાઓના કુંજને પૂરી દેતો હતો, હાથીઓના રૂધિરથી વિકરાળ હતો,

1 છેલ્લું જેનું શરીર છે એવો અર્થાત્ તે જ ભવમા મોક્ષે જનારો

નેત્રો દીપક જેવાં ચકચકિત હતાં, દાઢો વજ્રના કંદ જેવી હતી, દાંત કરવતના જેવાં ક્રૂર હતા, કેશવાળી અગ્નિની જ્વાળા જેવી હતી, નખ લોહના અંકુશ જેવા હતા અને તેનું ઉરઃસ્થળ શિલા જેવું હતું. આવા સિંહને જોતાં જ તે બન્ને સ્ત્રીઓ જાણે ભૂતળમાં પેસવાને ઇચ્છતી હોય તેમ જમીન તરફ જોતી સતી કંપવા લાગી અને ભય પામેલી હારણીની જેમ હવે કયાં જવું ? એવા ભયથી સ્થિર થઈ ગઈ. તેવામાં તે ગુહાના અધિપાત **મણિચૂળ** નામના ગંધર્વે અષ્ટાપદ પ્રાણીનું રૂપ લઇ તે સિંહને મારી નાંખ્યો. પછી અષ્ટાપદનું રૂપ સંહરી લઇ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરી તેણે એ બન્ને સ્ત્રીઓના હર્ષને માટે પોતાની પ્રિયાસહિત અર્હત્ ગુણની સ્તુતિ કરવા માંડી. પછી તે સ્ત્રીઓએ તેનું સાંનિધ્ય છોડ્યું નહિ. બન્ને જણી તે ગુફામાં જ રહી અને ત્યાં મુનિસુવ્રત પ્રભુની પ્રતિમાનું સ્થાપન કરીને નિરંતર તેનું પૂજન કરવા લાગી.

એક દિવસે સિંહણ જેમ સિંહને જન્મ આપે તેમ અંજનાએ ચરણમાં વજ્ર, અંકુશ અને ચક્રના ચિન્હવાળા એક પરાક્રમી પુત્રને જન્મ આપ્યો. વસંતતિલકાએ હર્ષિત થઈ અન્ન-જળ વિગેરે લાવીને તેનું પ્રસૂતિકર્મ કર્યું. તે વખતે પુત્રને ઉત્સંગમાં લઇ દુઃખી અંજના મુખપર અશ્રુ લાવીને તે ગુહાને રૂદન કરાવતી સતી વિલાપ કરવા લાગી—"હે મહાત્મા પુત્ર ! આવા ઘોર વનમાં તારો જન્મ થવાથી પુણ્યવગરની હું રાંક સ્ત્રી તારો જન્મોત્સવ શી રીતે કરૂં ?" આ પ્રમાણે રૂદન કરતી અંજનાને જોઈ **પ્રતિસૂર્ય** નામના એક ખેચરે તેની પાસે આવી મધુર વાણીએ તેને દુઃખનું કારણ પૂછયું, એટલે તેની સખીએ આંખમાં આંસુ લાવીને વિવાહથી માંડીને પુત્રના જન્મસુધીનું અંજનાના દુઃખનું સર્વ વૃતાંત કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળી તેની આંખમાં પણ આંસુ આવ્યા પછી તે બોલ્યો—"હે બાળા! હું હનુપુરનો રાજા છું. પિતા **ચિત્રભાનુ** અને માતા **સુંદરીમાળાનો** હું પુત્ર છું. **માનસવેગા** નામની તારી માતાનો હું ભાઇ થાઉં છું સારા ભાગ્યે તને જીવતી જોઇને હું ખુશી થયો છું તો હવે તું આશ્વાસિત થા' તે પોતાનો માતુલ (મામો) છે, એવું જાણી અંજના અધિક અધિક રૂદન કરવા લાગી. "**ઇષ્ટજનના અવલોકનસમયે પ્રાયઃ ફરીને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે.**" તેને રૂદન કરતી નિવારીને પ્રતિસૂર્યે પોતાની સાથે આવેલા કોઇ દૈવજ્ઞ (જોષી)ને તે પુત્રના જન્મ વિષે પૂછયું. દૈવજ્ઞે કહ્યું—'આ કુમાર શુભ ગ્રહના બળવાળા લગ્નમાં જન્મેલો છે તેથી પુણ્યવાન છે. તે અવશ્ય મોટો રાજા થશે અને આ ભવમાં જ સિદ્ધિને પામશે આજે ચૈત્ર માસના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમી તિથિ છે, શ્રવણ નક્ષત્ર છે અને રવિવાર છે, સૂર્ય ઉંચનો થઇ મેષ રાશિમાં આવ્યો છે, ચંદ્ર મકરનો થઇ મધ્ય ભવનમાં રહેલો છે, મંગળ મધ્યમ થઇ મેષ રાશિમાં છે, બુધ મધ્યપણે મીનરાશિમાં આવ્યો છે, ગુરૂ ઉંચનો થઇ કર્કરાશિમાં રહ્યો છે, શુક્ર ઉંચનો થઈ મીન રાશિમાં છે, શનિ પણ મીન રાશિમાં છે, મીનલગ્નનો ઉદય છે અને બ્રહ્મ યોગ છે તેથી તેનો જન્મસમય સર્વ રીતે શુભ છે."

પછી પ્રતિસૂર્ય પુત્ર અને સખીસહિત પોતાની ભાણેજને ઉત્તમ વિમાનમાં બેસારીને પોતાના નગર તરફ લઈ ચાલ્યો. માર્ગે જતાં વિમાન ઉપર લટકતા ઉંચા રત્નમય ઝુમખાની ઘુઘરીઓને લેવાની ઈચ્છાથી તે બાળક માતાના ઉત્સંગમાંથી ઉછળ્યો, તેથી આકાશમાંથી

વજ્રની જેમ તે પર્વત ઉપર પડ્યો. તેના પડવાના આઘાતથી તે ગિરિના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. પુત્રના પડી જવાથી તત્કાળ અંજના પોતાના હાથથી હૃદયને કુટવા લાગી અને પ્રતિસ્વથી ગુફાઓને પણ રોવરાવતી સતી રોવા લાગી. પ્રતિસૂર્યે તરતજ બાળકની પછવાડે જઇ તેને અક્ષત અંગે ઉપાડી લીધો અને નાશ પામેલા નિધાનની જેમ પાછો લાવીને અંજનાને સોંપ્યો. પછી મનની જેવા વેગવાળા વિમાનવડે પ્રતિસૂર્ય જ્યાં મહોત્સવ થઈ રહ્યો છે એવા હનુપુર નગરમાં શીઘ્ર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં અંજનાને તેણે હર્ષથી પોતાના ઘરમાં ઉતારી. જાણે કુળદેવી આવી હોય તેમ માનીને તેના સર્વ અંતઃપુરે તેની પૂજા કરી. જન્મતાં જ હનુપુર નગરમાં પ્રથમ આવ્યો, તેથી માતુલ પ્રતિસૂર્યે અંજનાના પુત્રનું **હનુમાન** એવું નામ પાડ્યુ તેના વિમાનમાંથી પડવાવડે પર્વત ચૂર્ણ થઈ ગયો, તેથી તેણે તેનુ **શ્રીશૈલ** એવું બીજું પણ નામ પાડ્યું. માનસ સરોવરના કમલવનમાં રાજહંસના શિશુની જેમ હનુમાનકુમાર યથાસુખે ક્રીડા કરતો ત્યાં મોટો થવા લાગ્યો અને 'જે દોષ કેતુમતી સાસુએ પોતાની ઉપર આરોપણ કરેલો છે તે હવે કેવી રીતે ઉતરશે ?' તેની નિરંતર ચિંતા કરતી અંજના શલ્યસહિત હોય તેમ રહેવા લાગી.

અહીં રાવણની મદદે ગયેલા પવનંજયે સંધી કરીને ખર-દૂષણને વરૂણપાસેથી છોડાવ્યા અને રાવણને સંતોષ પમાડ્યો પછી રાવણ પારવારસાથે લંકામાં ગયો અને પવનંજય તેની રજા લઈ પોતાના નગરમાં આવ્યો માતાપિતાને પ્રણામ કરી તે અંજનાના વાસગૃહમાં આવ્યો. ત્યાં અંજનારહિત તે વાસગૃહ જ્યોત્સ્નારહિત ચંદ્રના જેવું નિસ્તેજ જોવામાં આવ્યું. ત્યાં રહેલી કોઈ એક સ્ત્રીને તેણે પૂછ્યું કે-'નેત્રને અમૃતાંજન જેવી મારી પ્રિયા અંજના ક્યાં છે ?' તેણે કહ્યું કે-"તમે રણયાત્રામાં ગયા પછી કેટલેક દિવસે ગર્ભસંભવના દોષથી તમારી માતા કેતુમતીએ તેને કાઢી મૂકી છે, અને પાપી સેવકપુરૂષો તમારી માતાના હુકમથી મહેંદ્રનગરની નજીકના અરણ્યમાં હરિણીની જેમ ભયાકુલ એવી તે બાળાને મૂકી આવ્યા છે." તે સાંભળતાં જ પવનજય પવનવેગે પારેવાની જેમ પ્રિયાને મળવાને ઉત્સુક થઈ પોતાના સાસરાના નગરમાં આવ્યો. ત્યાં પણ પ્રિયાને જોઇ નહીં ત્યારે તેણે કોઇ સ્ત્રીને પૂછ્યું કે-'અહીં મારી અંજના પ્રિયા આવી હતી કે નહિં ?' તે સ્ત્રીએ કહ્યું કે-"હા, તે વસંતતિલકાસાથે અહીં આવી હતી, પણ તેની ઉપર આવેલા વ્યભિચારના દોષથી તેના પિતાએ તેને કાઢી મૂકેલી છે" તે વચનથી જાણે વજ્રથી હણાયો હોય તેવો થઇ પવનંજય પ્રિયાને શોધવા માટે પર્વત અને વન વિગેરેમાં ભમવા લાગ્યો. કોઈ ઠેકાણે જ્યારે તેને પોતાની પ્રિયાના ખબર મળ્યા નહિ ત્યારે શાપથી ભ્રષ્ટ થયેલા દેવની જેમ ખેદ પામી તેણે પોતાના પ્રહસિત નામના મિત્રને કહ્યું—"હે મિત્ર ! તું જઇને મારા માતાપિતાને કહે કે બધી પૃથ્વીમાં ભટકતાં હજુ સુધી મેં કોઇ ઠેકાણે અંજનાસુંદરીને જોઈ નહીં. હજુ ફરીવાર અરણ્યમાં જઈ તે બિચારીનો શોધ કરીશ. જો મળશે તો સારૂં, નહિં તો છેવટે હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ." પવનંજયના કહેવાથી પ્રહસિતે તત્કાળ આદિત્યપુરમાં આવી પ્રહ્લાદ અને કેતુમતીને તે સંદેશો કહ્યો તે સાંભળીને કેતુમતી જાણે હૃદયમાં પાષાણથી હણાઇ હોય તેમ મૂર્છિત થઈને પૃથ્વીપર પડી.

થોડીવારે સંજ્ઞા મેળવીને તે બોલી કે–"હે કઠિન હૃદયવાળા પ્રહસિત! મરવાનો નિશ્ચય કરનારા તારા તે પ્રિયમિત્રને વનમાં એકલો મૂકીને તું અહીં કેમ આવ્યો? અથવા મેં પાપિણીએ વિચાર્યા વગર અંજના જેવી ખરેખર નિર્દોષ સ્ત્રીને કાઢી મૂકી તે કેવું ખરાબ કર્યું છે? એ સાધ્વી ઉપર દોષારોપણ કરવાનું મને અહીં જ પૂર્ણ ફળ મળ્યું છે. **"અતિ ઉગ્ર પાપ અને પુણ્યનું ફળ અહીં જ મળે છે."**

આ પ્રમાણે રૂદન કરતી કેતુમતીને નિવારીને અંજનાને શોધવા નીકળેલા પવનંજયની જેમ પ્રહ્લાદ રાજા પવનંજયને શોધવા ચાલ્યા અંજના અને પવનંજયની શોધને માટે પ્રહ્લાદે પોતાના મિત્ર એવા સર્વ વિદ્યાધર રાજાઓની પાસે અનેક દૂતોને મોકલ્યા, અને પોતે અનેક વિદ્યાધરોની સાથે પુત્ર અને પુત્રવધૂને શોધતો શોધતો ત્વરાથી ભૂતવન નામના વનમાં આવ્યો ત્યાં એક ચિતા રચીને તેમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરતો પવનંજય તેમના જોવામાં આવ્યો પછી ચિતાની પાસે ઉભો રહી પવનંજય બોલ્યો કે–'હે વનદેવતાઓ! વિદ્યાધરોના રાજા પ્રહ્લાદ અને કેતુમતીનો હું પુત્ર છું. અંજના નામે એક મહાસતી મારી પત્ની હતી તેની સાથે વિવાહ કર્યો ત્યારથી મેં દુષ્ટબુદ્ધિએ એ નિર્દોષ સ્ત્રીને દુઃખી કરી છે તેનો ત્યાગ કરીને સ્વામીના કાર્યને માટે હું રણયાત્રાએ જતો હતો, તેવામાં દૈવયોગે તેને નિર્દોષ જાણીને પાછો તેની પાસે આવ્યો અને તેની સાથે સ્વેચ્છાએ ક્રીડા કરી મારા આવ્યાની નિશાની આપી હું માતાપિતાથી અજ્ઞાત રહી પાછો મારા સૈન્યમાં આવ્યો. તેજ દિવસે તે કાંતાને ગર્ભ રહ્યો મારા દોષને લીધે તેની પર દોષની શંકા રાખતા વડિલોએ તેને કાઢી મૂકી તે અત્યારે ક્યાં હશે તે કાંઇ જણાતું નથી. તે આગળ અને હમણા પણ નિર્દોષ જ છે તે છતાં મારા અજ્ઞાનદોષથી દારૂણ દશાને પ્રાપ્ત થઇ છે. અરે! મારા જેવા અપઠિત (મૂર્ખ) પતિને ધિક્કાર છે! મેં બધી પૃથ્વીમાં ભટકીને તેનો શોધ કર્યો, તથાપિ રત્નાકરમાં રત્નની જેમ તે મને મંદભાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ નથી, માટે તે આજે હું મારા શરીરને અગ્નિમાં હોમું છુ કેમકે જો જીવતો રહું તો યાવજ્જીવિત આ વિરહાનલ હું સહન કરી શકું તેમ નથી, માટે હે દેવતાઓ! જો તમે મારી કાંતાને જુઓ તો તેને આ ખબર આપજો કે તારા પતિએ તારા વિયોગથી અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો છે."

આ પ્રમાણે કહીને જેમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો છે એવી તે ચિતામાં ઝંપાપાત કરવાને પવનંજયે ઉછાળો માર્યો, તે વખતે તેનાં સર્વ વચનો જેણે સાભળ્યાં છે એવા પ્રહ્લાદે અતિ સંભ્રમથી ઉતાવળે તેની પાસે આવી તેને બે હાથવડે પકડીને છાતીસાથે દબાવ્યો 'પ્રિયાના વિયોગની પીડાના ઉપાયરૂપ મૃત્યુમાં મને આ શું વિઘ્ન થયું?' એમ પવનંજયે ઉંચે સ્વરે કહ્યું એટલે પ્રહ્લાદ નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને બોલ્યો કે—'હે પુત્ર! નિર્દોષ પુત્રવધૂને કાઢી મૂકવામાં ઉપેક્ષા રાખનાર આ તારો પાપી પિતા પ્રહ્લાદ છે હે વત્સ! તારી માતાએ પ્રથમ એક અવિચારી કામ કર્યું છે હવે તું તેવું બીજું કામ કર નહિ. સ્થિર થા, તું બુદ્ધિમાન છે. હે વત્સ! તારી વધૂની શોધ કરવાને માટે મેં હજારો વિદ્યાધરોને આજ્ઞા કરી છે; માટે તેના આગમનની રાહ જો.'

હવે જે વિદ્યાધરોને શોધને માટે મોકલ્યા હતા તેઓમાંથી કેટલાક પવનંજય અને અંજનાનો શોધ કરતાં કરતાં હનુપુરમાં આવ્યા તેઓએ ત્યાં પ્રતિસૂર્ય અને અંજનાને

ખબર આપ્યા કે—'અંજનાના વિરહદુઃખથી પવનંજયે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે.' તેમના પાસેથી તેવું દુઃશ્રવ વચન સાંભળી જાણે વિષપાન કર્યું હોય તેમ અંજના 'અરે હું મારી ગઇ' એમ બોલતી મૂર્છા ખાઇને પૃથ્વીપર ઢળી પડી. ચંદનજળથી સિંચન કરતાં અને પંખાથી પવન વીંજતાં એ બાળા સંજ્ઞા પામી. તે ઉઠીને દીનવચને રૂદન કરતી બોલવા લાગી કે—"પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પતિના શોકથી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે પતિ વિના તેઓનું જીવિત માત્ર દુઃખને માટે જ થાય છે, પણ જે શ્રીમંત પતિઓ હજારો સ્ત્રીઓના ભોગવનારા છે તેઓને તો પ્રિયાનો શોક ક્ષણિક હોવો જોઈએ; તે છતાં તેમને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાનું શું કારણ? હે નાથ! મારે વિરહે તમે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરો અને તમારો વિરહ છતાં હું ચિરકાળ જીવતી રહું, તે કેટલું બધું વિપરીત કહેવાય? અથવા મહાસત્ત્વવાળા તે અને અલ્પસત્ત્વવાળી હું, તેઓની વચ્ચે નીલમણિ અને કાચની જેટલા અંતરની અત્યારે ખબર પડી. આ બાબતમાં મારાં સાસુ–સસરાનો કે મારાં માતાપિતાનો કાંઈ દોષ નથી, માત્ર હું મંદભાગ્યવાળીના કર્મનો જ દોષ છે." આ પ્રમાણે રૂદન કરતી અંજનાને સમજાવી પુત્રસહિત તેને સાથે લઈ પ્રતિસૂર્ય એક ઉત્તમ વિમાનમાં બેસી પવનંજયને શોધવા ચાલ્યો. તે ફરતો ફરતો ભૂતવનમાં આવ્યો. દૂરથી પ્રહસિતે અશ્રુવાળા નેત્રે તેને જોયો એટલે અંજનાસહિત આવતા પ્રતિસૂર્યની ખબર તેણે તત્કાળ પ્રહ્લાદ અને પવનંજયને વિનયપૂર્વક કહી. પ્રતિસૂર્ય અને અંજનાએ વિમાનમાંથી ઉતરી ભક્તિથી પૃથ્વીપર મસ્તક નમાવી દૂરથી જ પ્રહ્લાદને નમસ્કાર કર્યો. પછી પ્રતિસૂર્યને આલિંગન કરી પોતાના પૌત્ર હનુમાનને ઉત્સંગપર બેસારી પ્રહ્લાદે આહ્લાદ પામીને સંભ્રમથી કહ્યું—'હે ભદ્ર! આ દુઃખસમુદ્રમાં કુટુંબસહિત ડુબી જતાં એવા મારો ઉદ્ધાર કરનારા તમે છો, તેથી મારા સર્વ સંબંધીઓમાં તમે અગ્રેસર બંધુ છો. મારા વંશની પૂર્વભૂત શાખા અને સંતતીના કારણભૂત આ મારી પુત્રવધૂને મેં દોષ વિના ત્યજી દીધી હતી તેની તમે રક્ષા કરી, તે ઘણું સારૂં કર્યું છે."

પોતાની પ્રિયાને જોઇ તત્કાળ પવનંજય સમુદ્રની જેમ દુઃખની ભરતીથી નિવૃત્ત થયો અને શોકાગ્નિ શાંત થવાથી તે અત્યંત ખુશી થયો. સર્વ વિદ્યાધરોએ વિદ્યાના સામર્થ્યથી ત્યાં આનંદસાગરમાં ચંદ્રરૂપ મોટો ઉત્સવ કર્યો. પછી તેઓ પોતાના વિમાનોથી આકાશને તારાવાળું કરતાં હર્ષથી હનુપુરમાં ગયા. મહેંદ્ર રાજા પણ માનસવેગાસહિત ત્યાં આવ્યો અને કેતુમતી દેવી તથા બીજા સર્વ સંબંધીઓ પણ ત્યાં આવી મળ્યા. એકબીજાના સંબંધી અને બંધુરૂપ ત્યાં મળેલા વિદ્યાધરોના રાજાઓએ પરસ્પર મળીને પૂર્વના ઉત્સવથી પણ અધિક ઉત્સવ કર્યો. પછી પરસ્પરની રજા લઇ સર્વે પોતપોતાના સ્થાને ગયા અને પવનંજય પોતાની પ્રિયા અંજના અને કુમાર હનુમાનની સાથે ત્યાં રહ્યો.

કુમાર હનુમાન પિતાના મનોરથોની સાથે મોટો થયો અને તેણે સર્વ કળા અને વિદ્યા સાધી લીધી. શેષનાગની જેવી લાંબી ભુજાવાળો, અસ્ત્રશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અને કાંતિવડે સૂર્ય જેવો હનુમાન અનુક્રમે યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો.

આ સમયમાં ક્રોધીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને બળના પર્વત જેવો રાવણ સંધીમાં કાંઇ દૂષણ ઉત્પન્ન કરીને વરુણને જીતવા ચાલ્યો. દૂતો મોકલીને તેડાવેલા વિદ્યાધરો વૈતાઢ્યગિરિના

કટક જેવું કટક તૈયાર કરીને ત્યાં જવા ચાલ્યા. પવનંજય અને પ્રતિસૂર્ય પણ ત્યાં જવાને તૈયાર થયા. તે વખતે અવષ્ટંભ આપવામાં ગિરિ જેવો હનુમાન આ પ્રમાણે બોલ્યો કે-'હે પિતાઓ! તમે બંને અહીં જ રહો, હું એકલો જ શત્રુઓને જીતી લઈશ. **તીક્ષ્ણ હથિયાર પાસે હોવા છતાં બાહુથી કોણ યુદ્ધ કરે ?** હું બાળક છું એવું ધારી મારી ઉપર અનુકંપા લાવશો નહિ; કારણ કે આપણા કુળમાં જન્મેલા પુરૂષોને પરાક્રમનો અવસર આવે ત્યારે વયનું પ્રમાણ રહેતું નથી.' એવી રીતે કહી અતિ આગ્રહથી તેમને રોકી, પોતાને જવા માટે તેમની રજા મેળવી. તેઓએ જેના મસ્તકપર ચુંબન કરેલું છે એવા હનુમાને પ્રસ્થાનમંગળ કર્યું. એ દુર્વાર પરાક્રમી હનુમાન મોટા સામંતો, સેનાપતિઓ અને સેંકડો સૈનિકોથી પરવર્યો સતો રાવણની છાવણીમાં આવ્યો. જાણે મૂર્ત્તિમાન્ વિજય હોય તેવા હનુમાનને આવતો અને પ્રણામ કરતો જોઈ રાવણે હર્ષથી તેને પોતાના ઉત્સંગમાં બેસાર્યો. પછી રાવણ વરૂણની નગરીપાસે જઇ યુદ્ધ કરવા માટે ઉભો રહ્યો, એટલે વરૂણ અને તેના પરાક્રમી સો પુત્રો યુદ્ધ કરવા માટે નીકળ્યા વરૂણના પુત્રો રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અને વરૂણ સુગ્રીવ વિગેરે વીરોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. મોટા પરાક્રમી અને રાતા નેત્રવાળા વરૂણના પુત્રોએ ડુક્કરને જાતિવંત શ્વાન જેમ ખેદ પમાડે તેમ રાવણને યુદ્ધમાં મુંઝવી દીધો. તે સમયે ગજેંદ્રોની સામે કેસરીકિશોરની જેમ ક્રોધથી દુર્ધર એવા દારૂણ હનુમાને પશુઓની જેમ પોતાની વિદ્યાના સામર્થ્યથી વરૂણના પુત્રોને બાંધી લીધા. તે જોઇ માર્ગમાં વૃક્ષોને હાથી ધ્રુજાવે તેમ સુગ્રીવ વિગેરે વીરોને કંપાવતો વરૂણ ક્રોધથી હનુમાન તરફ દોડી આવ્યો. બાણોની શ્રેણીને વર્ષાવતા રાવણે નદીના વેગને પર્વત રોકે તેમ વરૂણને વચમાં જ સ્ખલિત કર્યો; તેથી જેમ વૃષભ સાથે વૃષભ અને હાથી સાથે હાથી લડે તેમ ક્રોધાંધ વરૂણની સાથે રાવણે ઘણીવાર યુદ્ધ ચલાવ્યું. છેવટે છળને જાણનારા રાવણે સર્વ બળથી વરૂણને આકુળવ્યાકુળ કરી ઉછળીને ઇદ્રને બાંધી લીધો હતો તેમ તેને બાંધી લીધો. "સર્વ ઠેકાણે છળ બળવાન છે." પછી જય જય નાદથી દિશાઓના મુખને શબ્દાયમાન કરતો વિશાળ સ્કંધવાળો રાવણ પોતાની છાવણીમાં આવ્યો અને પુત્રસહિત વશ થઇને રહેવા કબૂલ થયેલા વરૂણને રાવણે છોડી મૂકયો. **મહાત્માઓનો કોપ પ્રણિપાત સુધી જ હોય છે.**

વરૂણે **સત્યવતી** નામની પોતાની પુત્રી હનુમાનને આપી, કેમકે "પોતાની જાતે જેનું બળ જોયેલું છે એવો જામાતા મળવો દુર્લભ છે."

રાવણ ત્યાંથી લંકામાં આવ્યો અને ચંદ્રણખા (સૂર્પનખા)ની **અનંગકુસુમા** નામની પુત્રી તેણે હર્ષથી હનુમાનને આપી. સુગ્રીવે **પદ્મરાગા,** નળે **હરિમાલિની** અને બીજાઓએ પણ પોતાની હજારો દુહિતા હનુમાનને આપી. રાવણે હર્ષથી દૃઢ આલિંગન કરી વિદાય કરેલો પરાક્રમી હનુમાન હનુપુર ગયો, અને બીજા પણ જે વાનરપતિ (સુગ્રીવ) વિગેરે વિદ્યાધરો હતા તે પણ હર્ષસહિત પોતપોતાનાં નગરે ગયા.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि हनुमदुत्पत्तिवरुणसाधनो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

સર્ગ ૪ થો.

રામ લક્ષ્મણની ઉત્પત્તિ, વિવાહ અને વનવાસ.

મિથિલા નગરીમાં હરિવંશને વિષે વાસવકેતુ નામે એક રાજા હતો. તેને વિપુલા નામે સ્ત્રી હતી. તેઓને પૂર્ણ લક્ષ્મીવાળો અને પ્રજાઓને જનકસમાન જનક નામે એક પુત્ર થયો. અનુક્રમે તે રાજા થયો. એ સમયમાં અયોધ્યા નગરીમાં શ્રીઋષભ ભગવાનના રાજ્ય પછી ઇક્ષ્વાકુવંશની અંતર્ગત રહેલા સૂર્યવંશમાં અનેક રાજાઓ થયા, જેઓમાંથી કેટલાક મોક્ષે ગયા અને કેટલાક સ્વર્ગે ગયા. તે વંશમાં વીશમા અર્હંતનું તીર્થ પ્રવર્તતાં એક વિજય નામે રાજા થયો. તેને હિમચૂલા નામે પ્રિયા હતી. તેઓને વજ્રબાહુ અને પુરંદર નામે બે પુત્રો થયા. તે સમયમાં નાગપુરમાં ઇભવાહન રાજાને તેની ચૂડામણિ નામની રાણીથી મનોરમા નામે એક પુત્રી થઇ હતી. જ્યારે તે યૌવનવતી થઈ ત્યારે રોહિણીને ચંદ્રની જેમ વજ્રબાહુ તેને મોટા ઉત્સવથી પરણ્યો. ઉદયસુંદર નામનો તેનો સાળો ભક્તિથી જેની પછવાડે આવેલ છે એવો વજ્રબાહુ મનોરમાને લઇને પોતાના નગર તરફ ચાલ્યો. આગળ ચાલતાં માર્ગમાં એક ગુણસાગર નામના મુનિ તેમના જોવામાં આવ્યા. તે ઉદયાચળઉપર રહેલા સૂર્યની જેમ વસંતગિરિપર તપતેજથી પ્રકાશિત થઈ રહેલા હતા. તે મુનિ આતાપના કરતા ઉંચું જોઈ રહેલા હતા, તેથી જાણે મોક્ષમાર્ગને જોતા હોય તેમ દેખાતા હતા. મેઘને જોતાં મયૂરની જેમ તેને જોતાં જ વજ્રબાહુને અત્યંત હર્ષ ઉત્પન્ન થયો, તેથી તત્કાળ પોતાના વાહનને ઉભું રાખીને તે બોલ્યો—'અહા ! કોઈ આ મહાત્મા મુનિ વંદન કરવા યોગ્ય છે. તે ચિંતામણિ રત્નની જેમ ઘણા પુણ્યથી જોવામાં આવ્યા છે.' તે સાંભળી તેના સાળા ઉદયસુંદરે ઉપહાસ્યમાં કહ્યું કે-'હે કુમાર ! કેમ દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા છે ?' વજ્રબાહુ બોલ્યો—'હા, તેમ કરવાને મારૂં મન છે.' ઉદયસુંદરે ફરીવાર મશ્કરીમાં કહ્યું—'હે રાજા ! જો તમારું મન હોય તો વિલંબ કરો નહિ. હું તમને સહાય આપીશ.' વજ્રબાહુએ કહ્યું—'મર્યાદાને સમુદ્ર ન તજે તેમ તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરશો નહિ.' તેણે 'બહુ સારું' કહ્યું એટલે તત્કાળ વજ્રબાહુ જેમ મોહઉપરથી ઉતરે તેમ વાહનઉપરથી ઉતરી પડ્યો અને ઉદયસુંદર વિગેરેથી પરવર્યો સતો વસંતશૈલઉપર ચડ્યો. તેનો દૃઢ વિચાર જાણી ઉદયસુંદર બોલ્યો કે—"હે સ્વામી ! તમે દીક્ષા લેશો નહિ, મારા આ ઉપહાસ્ય વચનને ધિક્કાર છે ! આપણા બંનેની વચ્ચે દીક્ષા વિષે ફક્ત મશ્કરીનાં જ વચનો હતાં, તો તે વચનને ઉલ્લંઘન કરવામાં કાંઇ પણ દોષ નથી. પ્રાયઃ વિવાહનાં ગીતની જેમ ઉપહાસ્યનાં વચનો સત્ય હોતાં નથી. તમે અમને સર્વ પ્રકારની આપત્તિઓમાં સહાયકારી થશો, એવા અમારા કુળના મનોરથને દીક્ષા લઇને અકસ્માત્ તમે ભાંગશો નહિ. હજુ આ તમારે હાથે વિવાહની નિશાનીરૂપ માંગલિક કંકણ છે, તો સહસા તે વિવાહથી પ્રાપ્ત થનારા ભોગોને કેમ છોડી દ્યો છો ? હે સ્વામી ! તેમ કર-

વાથી મારી બેન મનોરમા સાંસારિક સુખના સ્વાદથી ઠગાઈ જશે, અને તમે જ્યારે તૃણની જેમ તેનો ત્યાગ કરી દેશો ત્યારપછી તે કેવી રીતે જીવી શકશે ? ” વજબાહુ કુમાર બોલ્યો—“ હે ઉદયસુંદર ! માનવજન્મરૂપી વૃક્ષનું સુંદર ફળ ચારિત્ર જ છે. વળી સ્વાતી નક્ષત્રના મેઘનું જળ જેમ છીપમાં મોતીરૂપ થાય છે તેમ તમારાં મશ્કરીનાં વચન પણ મને પરમાર્થરૂપ થયાં છે. તમારી બેન મનોરમા જો કુળવાન્ હશે તો તે પણ મારી સાથે દીક્ષા ગ્રહણ કરશે, નહિ તો તેનો માર્ગ કલ્યાણકારી થાઓ; પણ મારે તો હવે ભોગથી સર્યું. હવે તું મને વ્રત લેવાની આજ્ઞા આપ અને મારી પછવાડે તું પણ વ્રત ગ્રહણ કર; **કેમકે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવી તે જ ક્ષત્રિયોનો કુળધર્મ છે.**

આ પ્રમાણે ઉદયસુંદરને પ્રતિબોધ આપીને વજબાહુ ગુણરૂપ રત્નોના સાગર **ગુણસાગર** નામના મુનિની પાસે આવ્યા. તરત જ વજબાહુએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી, એટલે તેની પછવાડે ઉદયસુંદર, મનોરમા અને બીજા પચીશ રાજકુમારોએ દીક્ષા લીધી. વજબાહુએ દીક્ષા લીધી એવા ખબર સાંભળી ‘ એ બાળક છતાં ઉત્તમ છે, અને હું વૃદ્ધ છતાં ઉત્તમ નથી ’ એમ વિચારતાં વિજયરાજાને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો; તેથી તેણે **પુરંદર** નામના લઘુ પુત્રને રાજ્યઉપર બેસારીને **નિર્વાણમોહ** નામના મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી. અનુક્રમે પુરંદરે પણ પોતાની **પૃથિવી** નામની રાણીની કુક્ષીથી ઉત્પન્ન થયેલા **કીર્તિધર** નામના પુત્રને રાજ્ય સોંપીને **ક્ષેમંકર** નામના મુનિપાસે દીક્ષા લીધી. કીર્તિધર રાજા ઈંદ્રાણી સાથે ઈંદ્રની જેમ **સહદેવી** નામની પત્નીની સાથે વિષયસુખ ભોગવવા લાગ્યો. એકદા તેને દીક્ષા લેવાની ઈચ્છા થઈ, એટલે મંત્રીઓએ તેને કહ્યું કે—“ જ્યાં સુધી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો નથી ત્યાં સુધી તમારે વ્રત લેવું યોગ્ય નથી. જો તમે અપુત્રપણામાં વ્રત લેશો તો આ પૃથ્વી અનાથ થઇ જશે; માટે હે સ્વામી ! પુત્ર ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી રાહ જુઓ. ” મંત્રીઓએ આ પ્રમાણે કહેવાથી કીર્તિધર રાજા દીક્ષા ન લેતાં ગૃહવાસમાં રહ્યો. કેટલેક કાળ ગયા પછી તેને સહદેવી રાણીથી **સુકોશલ** નામે પુત્ર થયો. તેનો જન્મ થતાં જ ‘ આ બાળપુત્ર જન્મેલો જાણી મારા પતિ દીક્ષા લઇ લેશે ’ એવું ધારી સહદેવીએ તેને ગોપવી દીધો. તે બાલક ગુપ્ત છતાં રાજાના જાણવામાં આવી ગયો, કેમકે ‘ ઉદય પામેલા સૂર્યને ગોપવવાને કોણ સમર્થ છે ? ’ પછી સ્વાર્થકુશળ એવા કીર્તિધર રાજાએ સુકોશલકુમારને રાજ્યઉપર બેસારીને **વિજયસેન** મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી. તીવ્ર તપસ્યા કરતા અને અનેક પરીસહોને સહન કરતા તે રાજર્ષિ ગુરૂની આજ્ઞા પામીને એકાકી વિહાર કરવા લાગ્યા. એક વખતે કીર્તિધર મુનિ માસોપવાસી હોવાથી પારણાની ઇચ્છાએ સાકેતનગરમાં[1] આવ્યા. ત્યાં મધ્યાહ્ન વખતે ભિક્ષાને માટે તે ભમવા લાગ્યા. રાજમહેલઉપર રહેલી સહદેવીએ તેમને જોયા, એટલે તેણે વિચાર્યું કે—“ પૂર્વે આ પતિ દીક્ષિત થયા તેથી હું પતિરહિત તો થઇ છું, હવે મારો પુત્ર સુકોશલ જો એમને જોઇને દીક્ષા લેશે તો હું પુત્રવગરની થઇશ અને આ પૃથ્વી ધણીવગરની થઇ જશે; માટે આ રાજ્યની કુશળતા રહેવા સારૂ આ મુનિ મારા પતિ છે, વ્રતધારી છે અને નિરપરાધી છે, તે છતાં પણ તેને નગરમાંથી કાઢી મૂકાવવા જોઈએ. ” આવો વિચાર કરીને સહદેવીએ

૧. અયોધ્યા.

બીજા વેશધારીઓની પાસે તેને નગરની બહાર કાઢી મૂકાવ્યા. **જેમનું મન લોભથી પરાભવ પામ્યું હોય છે તેને ચિરકાળ વિવેક રહેતો જ નથી.** તે વ્રતધારી સ્વામીને નગરની બહાર કાઢી મૂકેલા જાણી સુકોશલની ધાત્રીમાતા છુટે મુખે રોવા લાગી. રાજા સુકોશલે તેને પૂછ્યું કે–' તું કેમ રૂએ છે ? ' ત્યારે તેણે શોકયુક્ત ગદ્ગદ્ સ્વરે કહ્યું–" હે વત્સ ! જ્યારે તમે બાળક હતા ત્યારે તમારા પિતાએ તમને રાજ્યઉપર બેસારીને દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ હમણા ભિક્ષાને માટે આપણા નગરમાં આવ્યા હતા. તેમનું દર્શન થતાં જ તમે વ્રત ગ્રહણ કરશો એવી શંકાથી તમારી માતાએ તેમને નગર બહાર કાઢી મૂકાવ્યા છે, એ દુઃખથી હું રૂદન કરૂં છું. " તે સાંભળતાં જ સુકોશલ વિરક્ત થઈ પિતાની પાસે આવ્યો અને અંજલિ જોડી વ્રતની યાચના કરી. તે વખતે તેની પત્ની **ચિત્રમાળા** ગર્ભિણી હતી, તે મંત્રીઓની સાથે આવીને કહેવા લાગી કે–' હે સ્વામી ! આ અનાથ રાજ્યનો ત્યાગ કરવાને તમે યોગ્ય નથી. ' રાજા સુકોશલે કહ્યું કે–' તારા ગર્ભમાં જે પુત્ર છે તેનો મેં રાજ્યઉપર અભિષેક કરેલો છે; કેમકે ભવિષ્યકાળમાં પણ ભૂતકાળનો ઉપચાર થાય છે. ' એ પ્રમાણે કહી સર્વ લોકોની સંભાવના કરી સુકોશલે પિતાની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને મહાઆકરી તપસ્યા કરવા લાગ્યા. મમતારહિત અને કષાયવર્જિત એ પિતા–પુત્ર મહામુનિ થઈ પૃથ્વીતળને પવિત્ર કરતાં સાથે જ વિહાર કરવા લાગ્યા. પુત્રના વિયોગથી સહદેવીને ઘણો ખેદ થયો; તેથી આર્ત્તધ્યાનપરાયણપણે મૃત્યુ પામીને તે કોઇ ગિરિની ગુફામાં વાઘણ થઈ.

કીર્તિધર અને સુકોશલ મુન કે જે મનને દમન કરનારા, પોતાના શરીરમાં પણ નિઃસ્પૃહ અને સ્વાધ્યાય ધ્યાનમાં તત્પર હતા તેઓ ચાતુર્માસ નિર્ગમન કરવાને માટે એક પર્વતની ગુફામાં સ્થિર આકૃતિ કરીને રહ્યા. જ્યારે કાર્તિક માસ આવ્યો ત્યારે તે બને મુનિ પારણાને માટે ચાલ્યા. ત્યાં માર્ગમાં યમદૂતી જેવી પેલી દુષ્ટ વાઘણે તેઓને દીઠા. તત્કાળ તે વાઘણ મુખ ફાડીને સામી દોડી આવી. " દુહૃદ અને સુહૃદ જનોનું દૂરથી આગમન સરખું જ હોય છે. " વાઘણ નજીક આવીને ઉપર પડવા તૈયાર થઇ, એટલે તે મુનિઓ ધર્મધ્યાનમાં તત્પર થઈને ત્યાં જ કાયોત્સર્ગે રહ્યા. તે વાઘણ પ્રથમ વિદ્યુતની પેઠે સુકોશલ મુનિઉપર પડી અને દૂરથી દોડીને પ્રહાર કરવાવડે તેમને પૃથ્વીપર પાડી નાંખ્યા. પછી નખરૂપ અંકુશથી તેના ચર્મને ચટચટ શબ્દ કરતું ફાડી નાખ્યું અને મરૂદેશની વટેમાર્ગુ સ્ત્રી જેમ અતિ તૃપાર્તપણે પાણી પીએ તેમ તે રૂધિરપાન કરવા લાગી, રાંક સ્ત્રી જેમ વાલુંક[1] ખાય તેમ દાંતથી તડતડ તોડીને માંસ ખાવા લાગી અને ઇક્ષુદંડ (શેરડી)ને જેમ હાથિણી પીલી નાંખે તેમ તે કટકટ કરતી કઠોર અસ્થિઓને દાંતરૂપ યંત્રના અતિથિ કરવા લાગી; પરંતુ ' આ વાઘણ મને કર્મક્ષયમાં સહાયકારી છે ' એમ માની મુનિ જરા પણ ગ્લાનિ પામ્યા નહીં, ઉલટા રોમાંચકંચુકને ધરવા લાગ્યા. વાઘણવડે આ પ્રમાણે ભક્ષણ કરાતા સુકોશલ મુનિ શુક્લધ્યાનવડે તત્કાળ કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે ગયા, તેવી જ રીતે કીર્તિધર મુનિ પણ કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી અનુક્રમે અદ્વૈત સુખના સ્થાનરૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થયા.

૧. તોડીને ખાવા જેવો તુચ્છ પદાર્થ.

અહીં સુકોશલ રાજાની સ્ત્રી **ચિત્રમાળાએ** એક કુલનંદન પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનું **હિરણ્યગર્ભ** નામ પાડ્યું; કારણ કે તે ગર્ભમાંથી જ રાજા થયો હતો. જ્યારે તે યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો ત્યારે **મૃગાવતી** નામે એક મૃગાક્ષી સ્ત્રીને પરણ્યો તે મૃગાવતી રાણીથી હિરણ્યગર્ભ રાજાને જાણે બીજો હિરણ્યગર્ભ હોય તેવો **નઘુષ** નામે પુત્ર થયો. એક વખતે હિરણ્યગર્ભને પોતાના મસ્તકપર ત્રીજી વય[1] નું જાણે જામીન (દૂત) હોય તેવું એક પળી જોવામાં આવ્યું; તેથી તત્કાળ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં નઘુષને પોતાના રાજ્યઉપર બેસારી તેમણે **વિમલ** મુનિની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. નરોમાં સિંહ જેવા નઘુષને **સિંહિકા** નામે એક પત્ની હતી, તેની સાથે ક્રીડા કરતો નઘુષરાજા પિતાનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. એક વખતે નઘુષ રાજા પોતાની પત્ની સિંહિકાને રાજ્યમાં મૂકીને ઉત્તરાપથના રાજાઓને જીતવા ગયો. તે વખતે દક્ષિણાપથના રાજાઓએ જાણ્યું કે–' અત્યારે નઘુષ રાજ્યમાં નથી, માટે ચાલો આપણે તેનું રાજ્ય લઇ લઈએ.' આમ વિચારી તેઓએ અયોધ્યાપાસે આવીને ઘેરો નાખ્યો. **"શત્રુઓને છળ નિષ્ઠ જ હોય છે."** તે વખતે સિંહિકા રાણીએ પુરૂષની જેમ તેઓની સામે થઈ તેઓને જીતીને નસાડી મૂક્યા. " શું સિંહણ હાથીને મારતી નથી ? "

નઘુષ રાજા ઉત્તરાપથના રાજાઓને જીતીને અયોધ્યામાં આવતાં તેણે પોતાની પત્નીએ કરેલા દક્ષિણાપથના રાજાઓના વિજયનું વૃત્તાંત સાંભળ્યું. તે વિચારવા લાગ્યો કે–" અહા ! મારા જેવા પરાક્રમીને પણ આ કામ કરવું દુષ્કર છે તો આ સ્ત્રીએ તે કામ શી રીતે કર્યું ? માટે જરૂર તેમાં તેની સ્પષ્ટ ધૃષ્ટતા જણાય છે. મહાકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીઓને તેવું કામ કરવું ઉચિત નથી; માટે જરૂર આ સ્ત્રી અસતી હોવી જોઇએ. સતી સ્ત્રીઓને તો પતિ જ દેવ હોય છે, તેથી તેઓ પતિસેવા વિના બીજું કાંઈ જાણતી જ નથી; તો આવું કામ તો કરે જ કેમ ? " આ પ્રમાણે ચિત્તમાં નિશ્ચય કરીને તેણે ખંડિત પ્રતિમાની જેમ એ અતિચારી સિંહિકાને તજી દીધી.

એકદા નઘુષ રાજાને દાહજ્વર ઉત્પન્ન થયો તે દુષ્ટ શત્રુની જેમ સેંકડો ઉપચારોથી પણ શાંત થયો નહિ. તે સમયે સિંહિકા પોતાનું સતીપણું જણાવવાને અને પતિની દાહજ્વરની પીડા શમાવવાને જળ લઈને તેની સમીપ આવી. પછી તે સતીપણાને જણાવતી સતી બોલી કે–' હે નાથ ! તમારા વિના બીજા કોઈ પુરૂષને મે કયારે પણ જો ઈચ્છ્યો ન હોય તો આ જળસિંચનથી તમારો જ્વર અત્યારે જ ચાલ્યો જજો ' આ પ્રમાણે કહીને તેણે સાથે લાવેલા જળથી પોતાના પતિઉપર અભિષેક કર્યો, તેથી તત્કાળ જાણે અમૃતથી સિંચાયો હોય તેમ તે રાજા જ્વરરહિત થઈ ગયો. દેવતાઓએ સિંહિકા ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને ત્યારથી રાજાએ પણ તેનો પૂર્વવત્ માનપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. કેટલોક કાળ ગયા પછી નઘુષ રાજાને સિંહિકાદેવીથી **સોદાસ** નામે પુત્ર થયો. તે યોગ્ય વયનો થતાં તેને રાજ્યપર બેસારીને નઘુષ રાજાએ સિદ્ધિ (મોક્ષ) ના ઉત્તમ ઉપાયરૂપ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. સોદાસ રાજાના રાજ્યમાં અર્હંતોના અઠ્ઠાઇ મહોત્સવમાં મંત્રીઓએ પૂર્વ રાજ્યની જેમ અમારી ઘોષણા કરાવી, અને તેઓએ સોદાસને પણ કહ્યું કે—' હે રાજા ! તમારા પૂર્વજો અર્હંતના અઠ્ઠાઈ ઉત્સવમાં માંસ ખાતા નહિ, માટે તમે પણ ખાશો નહિ ' સોદાસે તે

---

૧ વૃદ્ધત્વ.

વાત સ્વીકારી, પણ તેને સદા માંસભોજન પ્રિય હતું તેથી તેણે રસોઇઆને આજ્ઞા કરી કે–' તારે ગુપ્ત રીતે અવશ્ય માંસ લાવવું.' તે સમયે મંત્રીઓએ અમારી ઘોષણા ચલાવેલી હોવાથી રસોઇઆને કોઇ ઠેકાણેથી માંસ મળ્યું નહિ. "કોઇ પણ માણસ આકાશપુષ્પની જેમ અસત્ વસ્તુને મેળવી શકતો જ નથી.'' 'આમ તેમ ફરતાં કોઇ સ્થાનકેથી પણ મને માંસ મળતું નથી અને રાજાની આજ્ઞા છે, તો હવે મારે શું કરવું?' એમ વિચારતાં રસોઇઆએ એક મરેલું બાળક જોયું. રસોઇઆએ તે મૃત બાળકનું માંસ લઇ તેને સુધારી સોદાસને આપ્યું. તે માંસને ખાતો ખાતો સોદાસ મીઠું લાગવાથી તેનું વર્ણન કરવા લાગ્યો કે–' અહો! આ માંસનો રસ અતિ તૃપ્તિ કરે તેવો છે.' તેણે રસોઇઆને પૂછયું કે–' આ માંસ મને અપૂર્વ લાગે છે, માટે આ કયા જીવનું માંસ છે તે કહે?' તેણે કહ્યું–' આ નરમાંસ છે.' રાજા બોલ્યો–' હવેથી પ્રતિદિન આવું નરમાંસ જ સુધારીને મને ખાવા આપજે.' પછી રસોઇઆએ રાજાને માટે પ્રતિદિન નગરનાં બાળકોનું હરણ કરવા માંડયું. "અન્યાયનું કારણ હોય તો પણ રાજાની આજ્ઞા હોય તો ભય લાગતો નથી." આવી રીતે રાજાને દારૂણ કર્મ કરનારો જાણીને ગૃહમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્પની જેમ મંત્રીઓએ તેને પદભ્રષ્ટ કરી અરણ્યમાં કાઢી મૂકયો અને તેના પુત્ર સિંહરથને રાજ્યઉપર બેસાર્યો. સોદાસ નરમાંસને ખાતો પૃથ્વીમાં ઉચ્છૃંખલપણે ભટકવા લાગ્યો.

એક વખતે સોદાસે દક્ષિણાપથમાં ભમતાં ભમતાં એક મહર્ષિને દીઠા એટલે તેમને ધર્મ પૂછયો. તેને બોધ દેવા લાયક જાણી તે મહામુનિએ મદ્યમાંસનો પરિહાર જેમાં પ્રધાનપણે રહેલો છે એવો અર્હત્ ધર્મ કહ્યો. તે ધર્મ સાંભળી સોદાસ ચકિત થઇ ગયો અને પ્રસન્ન હૃદયવાળો થઇ તરત જ પરમ શ્રાવક થયો. તે અરસામાં **મહાપુર** નગરનો રાજા અપુત્ર મૃત્યુ પામ્યો. ત્યાં મંત્રીઓએ કરેલા પાંચ દિવ્યવડે સોદાસને અભિષેક થતાં તે ત્યાંનો રાજા થયો. સોદાસે પોતાના પુત્ર સિંહરથપાસે એક દૂત મોકલીને કહેવરાવ્યું કે–' તું સોદાસની આજ્ઞા માન્ય કર.' દૂતે જઇ તે પ્રમાણે કહ્યું. એટલે સિંહરથે તે દૂતનો તિરસ્કાર કરીને કાઢી મૂકયો. તેણે આવીને સોદાસને જે બન્યું હતું તે યથાર્થ કહી આપ્યું. પછી સિંહરથઉપર સોદાસ અને સોદાસઉપર સિંહરથ એમ બન્નેએ યુદ્ધ કરવા માટે પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં બન્નેના સૈન્ય એકઠાં થયાં એટલે યુદ્ધ શરૂ થયું. છેવટે સોદાસે સિંહરથને જીતી લઇ હાથે પકડી તેને બન્ને રાજ્ય આપીને પોતે દીક્ષા લીધી.

સિંહરથનો પુત્ર બ્રહ્મરથ થયો. તે પછી અનુક્રમે **ચતુર્મુખ, હેમરથ, શતરથ, ઉદયપૃથુ, વારિરથ, ઇન્દુરથ, આદિત્યરથ, માંધાતા, વીરસેન, પ્રતિમન્યુ, પદ્મબંધુ, રવિમન્યુ, વસંતતિલક, કુબેરદત્ત, કુંથુ, શરભ, દ્વિરદ, સિંહદશન, હિરણ્યકશિપુ, પુંજસ્થળ, કાકુસ્થળ** અને રઘુ વિગેરે અનેક રાજાઓ થયા. તેઓમાં કેટલાક મોક્ષે ગયા અને કેટલાક સ્વર્ગે ગયા. પછી શરણાર્થીને શરણ કરવા યોગ્ય અને સ્નેહીઓના ઋણમાંથી મુક્ત રહેનાર **અનરણ્ય** નામે રાજા સાકેતનગર (અયોધ્યા) માં થયો. તેને પૃથ્વીદેવીના ઉદરથી **અનંતરથ** અને **દશરથ** નામે બે પુત્રો થયા. તે અનરણ્ય રાજાને **સહસ્રકિરણ** નામે એક મિત્ર હતો. તેણે રાવણસાથે યુદ્ધમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી દીક્ષા લીધી. તેની સાથેની દઢ મિત્રતાથી અનરણ્ય રાજાએ માત્ર એક માસના

થયેલા નાના પુત્ર દશરથને રાજ્યલક્ષ્મી સોંપીને અનંતરથ પુત્રસહિત દીક્ષા લીધી. અનુક્રમે અનરણ્ય રાજર્ષિ મોક્ષે ગયા અને અનંતરથ મુનિ તીવ્ર તપસ્યા કરતા સતા પૃથ્વીપર વિહાર કરવા લાગ્યા.

દશરથ ક્ષીરકંઠ બાલ્યાવસ્થામાં રાજા થયો પરંતુ વયે અને પરાક્રમે સાથે જ વૃદ્ધિ પામ્યો, તેથી નક્ષત્રમાં ચંદ્ર, ગ્રહોમાં સૂર્ય અને પર્વતોમાં મેરૂની જેમ અનેક રાજાઓની મધ્યમાં શોભવા લાગ્યો. જ્યારે દશરથ રાજા રાજ્યના સ્વામી થયા ત્યારે લોકોને પરચક્ર વિગેરેથી થતા ઉપદ્રવો આકાશપુષ્પની જેમ અદૃષ્ટપૂર્વ થઈ ગયા. યાચકોને ઈચ્છા પ્રમાણે દ્રવ્ય અને આભૂષણો વિગેરેનું અનર્ગલ દાન દેવાથી તે રાજા મદ્યાંગ વિગેરે દશ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષો ઉપરાંત અગ્યારમું કલ્પવૃક્ષ ગણાવા લાગ્યો. પોતાના વંશના ક્રમથી આવેલા સામ્રાજ્યની જેમ આર્હત્ ધર્મને પણ તે સર્વદા અપ્રમત્તપણે ધારણ કરવા લાગ્યો.

દશરથ રાજા યુદ્ધમાં જયશ્રીની જેમ દર્ભસ્થળ (કુશસ્થળ) નગરના રાજા **સુકોશલની અમૃતપ્રભા** નામની રાણીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થએલી **અપરાજિતા**[1] નામની એક રૂપલાવણ્યવતી પવિત્ર કન્યા પરણ્યા. ત્યારપછી રોહિણીને ચંદ્ર પરણે તેમ **કમલસંકુલ** નગરના રાજા **સુબંધુતિલકની મિત્રાદેવી** રાણીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી **કૈકેયી**[2] નામની કન્યાને પરણ્યા. તે કૈકેયીના **મિત્રાભુ, સુશીલા** અને **સુમિત્રા** એવાં બીજાં નામ પણ હતાં. ત્યારપછી પુણ્ય, લાવણ્ય અને સૌંદર્યથી જેનું ઉત્તમ અંગ છે એવી **સુપ્રભા** નામની અનિંદિત રાજપુત્રીને પણ પરણ્યા. વિવેકી જનમાં શિરોમણિરૂપ દશરથ રાજા ધર્મ અર્થને બાધા કર્યા વગર તે ત્રણે રાજકન્યાઓની સાથે વિષયસુખ ભોગવવા લાગ્યા.

આ સર્વ વૃત્તાંત ત્યાં સભામાં બેઠેલા નારદે સાંભળ્યું તેથી તરત જ તે દશરથ રાજાની પાસે આવ્યા. રાજા દશરથ તે દેવર્ષિને આવતાં જોઇ દૂરથી જ ઉભો થયો અને નમસ્કાર કરી તેમને ગુરૂસમાન ગૌરવતાથી બેસાર્યા. પછી દશરથે પૂછ્યું કે–' તમે ક્યાંથી આવો છો ? ' નારદે કહ્યું કે–" શ્રી સીમંધર પ્રભુનો સુર અસુરોએ કરેલો નિષ્ક્રમણોત્સવ[1] જોવા હું પૂર્વવિદેહક્ષેત્રમાં પુંડરીકિણી નગરીને વિષે ગયો હતો અને તે મહોત્સવ જોઇને મેરૂઉપર ગયો હતો. ત્યાં અનેક તીર્થંકરોને વાંદીને પછી લંકાનગરીમાં ગયો. ત્યાં શાંતિગૃહમાં રહેલા શાંતિનાથને નમીને રાવણની રાજસભામાં ગયો. ત્યાં કોઇ નિમિત્તિઆએ રાવણનો વધ જાનકીને નિમિત્તે તમારા પુત્રથી કહ્યો તે મારા સાંભળવામાં આવ્યો અને તે સાંભળીને વિભીષણે તમને અને રાજા જનકને મારી નાંખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે પણ મેં સાંભળી. હવે તે મહાભુજ અલ્પસમયમાં જ અહીં આવી પહોંચશે આ સર્વ વૃત્તાંત જાણી તમારી સાથેની સાધર્મિકપણાની પ્રીતિને લીધે લંકાપુરીથી હું સંભ્રમસહિત ઉતાવળો અહીં તમને તે વાત કહેવાને આવ્યો છું " તે સાંભળી દશરથે નારદની પૂજા કરીને વિદાય કર્યા. ત્યાંથી જનકરાજાપાસે જઇને નારદે તેમને પણ એ વૃત્તાંત જણાવ્યો. રાજા દશરથ મંત્રીઓને બોલાવી આ વૃત્તાંત કહી તેમને રાજ્ય સોંપીને યોગીની જેમ કાળવંચના કરવાને માટે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. મંત્રીઓએ શત્રુને મોહ ઉપજાવવા માટે દશરથ રાજાની એક લેપ્યમય મૂર્ત્તિ કરાવીને રાજ્યગૃહની અંદર અંધારામાં સ્થાપિત કરી. જનક રાજાએ પણ દશરથની જેમ કર્યું અને તેના મંત્રીઓએ પણ દશરથના મંત્રીઓની જેમ જ કર્યું. પછી દશરથ અને જનક રાજા અલક્ષ્યપણે પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યા.

વિભીષણ કોપથી અયોધ્યામાં આવ્યો અને ત્યાં અંધકારમાં રહેલી દશરથની લેપ્યમય મૂર્ત્તિના મસ્તકને તેણે ખડ્ગથી છેદી નાંખ્યું. તે વખતે બધા નગરમાં કોળાહળ થઈ રહ્યો, અંતઃપુરમાં મોટો આક્રંદધ્વનિ થયો, સામંત રાજાઓ અંગરક્ષકસહિત તૈયાર થઇને ત્યાં દોડી આવ્યા અને ગૂઢ મંત્રવાળા મંત્રીઓએ રાજાની સર્વ પ્રકારની ઉત્તરક્રિયા કરી. દશરથ રાજાને મૃત્યુ પામેલા જાણી વિભીષણ લંકા તરફ ચાલ્યો ગયો. એકલા જનકરાજાથી કાંઇ થઇ શકે તેમ નથી એવું ધારી તેણે જનકને માર્યા નહિ.

મિથિલ અને ઇક્ષ્વાકુ વંશના રાજા જનક અને દશરથ પરસ્પર સાથે રહી, એક અવસ્થાના મિત્ર થઇ પૃથ્વીપર ફરવા લાગ્યા. તેઓ ફરતાં ફરતાં ઉત્તરાપથમાં આવ્યા. ત્યાં કૌતુકમંગળ નગરના રાજા **શુભમતિની પૃથ્વીશ્રી** રાણીના ઉદરથી જન્મેલી, **દ્રોણમેઘની** બેન **કૈકેયી** નામની કન્યાના સ્વયંવરની વાર્તા સાંભળીને તે બંને તે સ્વયંવરમંડપમાં ગયા. ત્યાં **હરિવાહન** વિગેરે રાજાઓ આવ્યા હતા, તેઓની વચમાં કમલઉપર બે હંસ બેસે તેમ તેઓ ઉંચે આસને બેઠા. રત્નાલંકારથી વિભૂષિત થઇને કન્યારત્ન **કૈકેયી** જાણે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી હોય તેમ તે સ્વયંવરમંડપમાં આવી. પ્રતિહારીના હાથનો ટેકો લઈ દરેક રાજાને જોતી જોતી તે, નક્ષત્રોને ચંદ્રલેખા ઉલ્લંઘન કરે તેમ ઘણા રાજાઓનું ઉલ્લંઘન કરી ગઈ. અનુક્રમે તે સમુદ્રપાસે

---

૧ દીક્ષા લેવા માટે નીકળતાં થતો ઉત્સવ [સીમંધર પ્રભુએ મુનિસુવ્રત અને નમિનાથના અંતરમાં દીક્ષા લીધી છે તે આ સમય સમજવો.]

ગંગાની જેમ દશરથ રાજાની પાસે આવી. ત્યાં બેસારૂને ઉતારીને નાવિકા જેમ જલમાં ઉભી રહે તેમ તે ઉભી રહી. પછી તત્કાળ રોમાંચિત દેહવાળી કૈકેયીએ મોટા હર્ષથી પોતાની ભુજલતાની જેમ દશરથના કંઠમાં વરમાળા આરોપણ કરી. તે જોઇને હરિવાહન વિગેરે અભિમાની રાજાઓ પોતાનો તિરસ્કાર થયેલો માની પ્રજ્વલિત અગ્નિની જેમ કોપથી પ્રજ્વલિત થઇ ગયા. આ વરાક અને કાપડી જેવા એકાકી રાજાને આ કૈકેયી વરી છે; પણ આપણે તેને ખુંચવી લઇશું તો તે પાછી શી રીતે ગ્રહણ કરી શકશે?' આ પ્રમાણે ઘણા આડંબરથી બોલતા તે સર્વ રાજાઓ પોતપોતાની છાવણીમાં જઈને સર્વ પ્રકારે તૈયાર થયા. માત્ર **શુભમતિ** નામનો રાજા દશરથના પક્ષમાં હતો, તે ચતુરંગ સેના લઈ મોટા ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવાને સજ્જ થયો. એ સમયે એકાકી દશરથે કૈકેયીને કહ્યું કે—" હે પ્રિયા! જો તું સારથી થા તો હું આ શત્રુઓને મારી નાંખુ." તે સાંભળી કૈકેયી ઘોડાની રાશ લઇને એક મોટા રથઉપર આરૂઢ થઈ; કારણ કે તે બુદ્ધિમતી રમણી બોંતેર કળાઓમાં પ્રવીણ હતી. પછી રાજા દશરથ ધનુષ્ય, ભાથા અને કવચને ધારણ કરીને રથઉપર ચડ્યા જો કે તે એકાકી હતા, પણ શત્રુઓને તૃણની જેમ ગણવા લાગ્યા. ચતુર કૈકેયીએ હરિવાહન પ્રમુખ સર્વ રાજાઓના રથોની સાથે સમકાળે પ્રત્યેકની સન્મુખ પોતાનો રથ વેગથી યોજી દેવા માંડ્યો, એટલે બીજો ઇંદ્ર હોય તેવા અંખડ પરાક્રમવાળા શીઘ્રવેગી દશરથે શત્રુઓના એકેએક રથને ખંડિત કરી નાંખ્યા. એ પ્રમાણે દશરથ રાજા સર્વ ભૂપતિઓને પરાજિત કરીને પછી જંગમ પૃથ્વી જેવી કૈકેયીને પરણ્યા. પછી રથી દશરથે તે નવોઢા રમણીને કહ્યું કે–" હે દેવી! હું તારા સારથીપણાથી પ્રસન્ન થયો છું, માટે વરદાન માગ." કૈકેયી બોલી—" હે સ્વામી! જ્યારે સમય આવશે ત્યારે હું વરદાન માગીશ. ત્યાં સુધી એ વરદાન તમારી પાસે થાપણરૂપે રહો." રાજાએ તેમ કરવાને કબૂલ કર્યું. પછી હઠથી હરી લીધેલા શત્રુઓના બેસુમાર સૈન્યસાથે લક્ષ્મીની જેમ કૈકેયીને લઇને અસખ્ય પરિવારવાળો દશરથ રાજા રાજગૃહ નગરે ગયો અને જનક રાજા પોતાની મિથિલા નગરીમાં ગયો. **સમયને જાણનારા બુદ્ધિમાન્ પુરૂષો યોગ્ય રીતે જ રહે છે, જેમ તેમ રહેતા નથી.** રાજા દશરથ મગધપતિને જીતી લઈને રાજગૃહ નગરે જ રહ્યો, ગવણની શંકાથી અયોધ્યામાં ગયો જ નહિ. પછી અપરાજિતા રાણી વિગેરે પોતાના અંતઃપુરને ત્યાં બોલાવ્યું **પરાક્રમી વીરોને સર્વ ઠેકાણે રાજ્ય છે.** પોતાની ચારે રાણીઓની સાથે ક્રીડા કરતો રાજા દશરથ રાજગૃહી નગરીમાં ચિરકાળ રહ્યો **રાજાઓને સ્વોપાર્જિત ભૂમિ વિશેષ પ્રીતિ આપે છે.**

અન્યદા અપરાજિતા પટ્ટરાણીએ રાત્રિના શેષ ભાગે બળભદ્રના જન્મને સૂચવનારાં હાથી, સિંહ, ચંદ્ર અને સૂર્ય એ ચાર સ્વપ્ન જોયાં. તે વખતે કોઈ મહર્દ્ધિકદેવ બ્રહ્મદેવલોકમાંથી ચ્યવીને સરસીમાં હંસની જેમ તે અપરાજિતાના ઉદરમાં અવતર્યો. અનુક્રમે વર્ણથી પુંડરીક કમળને અનુસરતા અને મનુષ્યોમાં પુંડરીક જેવા સંપૂર્ણ લક્ષણવાળા એક પુત્રને અપરાજિતાએ જન્મ આપ્યો. પૂર્ણચંદ્રના દર્શનથી સમુદ્રની જેમ તે પ્રથમ અપત્યરત્નના મુખકમળના દર્શનથી રાજા અત્યંત હર્ષ પામ્યો. રાજાએ તે વખતે ચિંતામણિ રત્નની જેમ યાચકોને વાંચ્છિત દાન આપવા માંડ્યું. " પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં આપેલું દાન

અક્ષય થાય છે ” એવી લોકોક્તિ છે. તે સમયે લોકોએ એવો મહોત્સવ કર્યો કે જેથી રાજા દશરથ કરતાં પણ તેમનો અતિ હર્ષ જણાઈ આવ્યો. નગરજનો રાજાના દરબારમાં દૂર્વા, પુષ્પ અને ફળાદિથી યુક્ત મંગળમય પૂર્ણપાત્રો લાવવા લાગ્યાં, નગરમાં સર્વ ઠેકાણે મધુરગીત ગવાવા લાગ્યાં, કેસરના છંટકાવ થવા લાગ્યા અને તોરણોની શ્રેણીઓ બંધાવા લાગી. તે પ્રભાવિક પુત્રના પ્રભાવથી રાજા દશરથને અનેક રાજાઓની તરફથી પણ અણધાર્યાં ભેટણાં આવવા લાગ્યાં. રાજા દશરથે પદ્મા–લક્ષ્મીને નિવાસ કરવાના પદ્મ (કમળ) રૂપ તે પુત્રનું **પદ્મ** એવું નામ પાડ્યું અને લોકમાં તે **રામ** એવા નામથી પ્રખ્યાત થયો.

ત્યારપછી અન્યદા રાણી સુમિત્રાએ રાત્રિના શેષ ભાગે વાસુદેવના જન્મને સૂચવનારાં હાથી, સિંહ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, લક્ષ્મી અને સમુદ્ર એ સાત સ્વપ્ન જોયાં. તે સમયે એક પરમર્દ્ધિક દેવ દેવલોકમાંથી ચ્યવીને સુમિત્રા દેવીના ઉદરમાં અવતર્યો. સમય થતાં વર્ષાઋતુના મેઘની જેવા વર્ણવાળા અને સંપૂર્ણ લક્ષણને ધરનારા એક જગન્મિત્ર પુત્રરત્નને તેણે જન્મ આપ્યો. તે સમયે દશરથ રાજાએ શ્રીમત્ અર્હંતના સર્વ નગરચૈત્યોમાં સ્નાત્રપૂર્વક અષ્ટપ્રકારી પૂજા રચાવી. હર્ષ પામેલા રાજાએ કારાગૃહમાં પૂરેલા શત્રુઓને પણ છોડી મૂકયા. **ઉત્તમ પુરૂષોનો જન્મ થતાં કોણ સુખે ન જીવે ?** તે વખતે માત્ર પ્રજાસહિત દશરથ રાજા જ એકલા ઉચ્છ્વાસ પામ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ દેવી પૃથ્વી પણ તત્કાળ ઉચ્છ્વાસને પામી હતી. જેવી રીતે રામના જન્મ વખતે રાજાએ ઉત્સવ કર્યો હતો, તેથી પણ અધિક ઉત્સવ આ વખતે કર્યો; કારણ કે “ હર્ષમાં કોણ તૃપ્તિ પામે ? ” દશરથ રાજાએ તે પુત્રનું **નારાયણ** એવું નામ પાડ્યું, પણ લોકોમાં તે **લક્ષ્મણ** એવા બીજા નામથી પ્રખ્યાત થયો.

પયપાન કરનારા તે બંને કુમારો અનુક્રમે પિતાની દાઢીમૂછના કેશને આકર્ષણ કરવાની શિક્ષાને આપનાર બાલ્યવયને પ્રાપ્ત થયા. ધાત્રીમાતાઓએ લાલિત કરેલા તે બંને કુમારોને રાજા દશરથ પોતાનાં બીજા બે ભુજદંડ હોય તેમ વારંવાર જોવા લાગ્યા. સ્પર્શથી જાણે અંગમાં અમૃતને વર્ષાવતા હોય તેમ તેઓ સભામાં એક ઉત્સંગમાંથી બીજા ઉત્સંગમાં એમ વારંવાર સંચરવા લાગ્યા. અનુક્રમે મોટા થતાં તે બન્ને પુત્રો નીલાંબર અને પીતાંબર ધારણ કરીને ચરણપાતથી પૃથ્વીતળને કંપાવતા ચાલવા લાગ્યા. જાણે મૂર્તિમાન્ બે પુણ્યરાશિ હોય તેમ તેઓએ માત્ર કળાચાર્યને સાક્ષી રાખીને જ સર્વ કળાઓ સંપાદન કરી. લીલામાત્રમાં મુષ્ટિના પ્રહારથી બરફની જેમ તે મહાપરાક્રમી વીરો મોટા પર્વતોને ચૂર્ણ કરી નાખતા હતા. જ્યારે તેઓ કસરતશાળામાં રહ્યા સતા ધનુષ્યને પણચ ઉપર ચડાવતા ત્યારે સૂર્ય પણ પોતાનો વેધ થશે એવી શંકાથી કંપાયમાન થતો હતો. તેઓ પોતાના માત્ર ભુજાબળથી પણ શત્રુઓના બળને તૃણસમાન ગણતા હતા. રાજા દશરથ તે બંનેની શસ્ત્ર અને અસ્ત્રોમાં સંપૂર્ણ કુશળતાથી તથા અપાર ભુજાના બળથી પોતાને દેવાસુરોથી પણ અજય્ય માનવા લાગ્યો.

અન્યદા તે કુમારોના પરાક્રમથી ધીરજનું અવલંબન કરીને રાજા દશરથ ઈક્ષ્વાકુ રાજાઓની રાજધાની અયોધ્યા નગરીમાં આવ્યો. ત્યાં દુર્દશામાંથી મુક્ત થયેલો તે,

વાદળામાંથી નીકળેલા સૂર્યના જેવા પ્રતાપથી પ્રકાશતો સતો રાજ્ય કરવા લાગ્યો. અન્યદા કૈકેયી રાણીએ શુભ સ્વપ્નથી સૂચિત અને ભરતક્ષેત્રના આભૂષણરૂપ **ભરત** નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. સુપ્રભાએ પણ જેની ભુજાનું પરાક્રમ શત્રુઘ્ન છે એવા **શત્રુઘ્ન** નામના કુળનંદન પુત્રને જન્મ આપ્યો. સ્નેહથી રાતદિવસ અવિયુક્ત રહેતા ભરત અને શત્રુઘ્ન પણ જાણે બીજા બળદેવ અને વાસુદેવ હોય તેમ શોભતા હતા. રાજા દશરથ ચાર ગજદંતાકૃતિ પર્વતોથી જેમ મેરૂગિરિ શોભે તેમ ચાર પુત્રોથી શોભવા લાગ્યા.

આ જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રને વિષે **દારૂ** નામના ગ્રામમાં **વસુભૂતિ** નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને **અનુકોશા** નામની સ્ત્રીથી **અતિભૂતિ** નામે એક પુત્ર થયો. અતિભૂતિને **સરસા** નામે પત્ની થઈ. એક વખતે **કયાન** નામના એક બ્રાહ્મણે તેના ઉપર રાગ થવાથી છળવડે તેનું અપહરણ કર્યું. **કામાતુર મનુષ્ય શું ન કરે ?** અતિભૂતિ તેને શોધવાને માટે ભૂતની જેમ પૃથ્વીઉપર ભમવા લાગ્યો અને તે પુત્રવધૂને માટે તેમની પછવાડે અનુકોશા અને વસુભૂતિ પણ ફરવા લાગ્યા. બધે અટન કરતાં પણ તેઓને પુત્ર અને પુત્રવધૂનો પત્તો લાગ્યો જ નહિ. આગળ ચાલતાં એક મુનિ તેમના જોવામાં આવ્યા, એટલે તેમણે ભક્તિથી વંદના કરી. તેમની પાસેથી ધર્મ સાંભળીને બન્ને જણાએ વ્રત ગ્રહણ કર્યું. ગુરૂની આજ્ઞાથી અનુકોશા **કમલશ્રી** નામની એક આર્યાપાસે રહી. કાળયોગે મૃત્યુ પામીને તેઓ સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવતા થયા. **એક દિવસ પણ વ્રત આરાધ્યું હોય તો સ્વર્ગ સિવાય બીજી ગતિ થતી જ નથી.** વસુભૂતિ ત્યાંથી ચ્યવીને વૈતાઢ્ય પર્વતઉપર **રથનૂપુર** નગરનો **ચંદ્રગતિ** નામે રાજા થયો. અનુકોશા પણ ત્યાંથી ચ્યવીને તે વિદ્યાધરપતિ ચંદ્રગતિની **પુષ્પવતી** નામે પવિત્ર ચરિત્રવાળી સતી સ્ત્રી થઇ પેલી સરસા કોઈ સાધ્વીને જોઇ, દીક્ષા લઈ મૃત્યુ પામીને ઇશાન દેવલોકમાં દેવીપણે ઉત્પન્ન થઈ. સરસાના વિરહથી પીડિત એવો અતિભૂતિ મૃત્યુ પામી સંસારમા ચિરકાળ ભમી અન્યદા એક હંસનો શિશુ થયો. એક વખતે બાજ પક્ષીએ તેને ભક્ષણ કરવા માટે ઉપાડ્યો. તેમાંથી સ્ખલના પામતાં તે કોઇ મુનિની પાસે પડ્યો. કંઠે શ્વાસ આવેલ હોવાથી મુનિએ તેને નમસ્કારમંત્ર સંભળાવ્યો. તે મંત્રના મહાપ્રભાવથી મૃત્યુ પામીને તે કિન્નરજાતિના વ્યંતરમાં દશ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળો દેવતા થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને **વિદગ્ધ** નામના નગરમાં **પ્રકાશસિંહ** રાજાની **પ્રવરાવળી** રાણીથી **કુંડલમંડિત** નામનો પુત્ર થયો. પેલો કયાન ભોગાસક્તપણે મરણ પામી ચિરકાળ ભવાટવીમાં ભમી **ચક્રપુર** નગરના રાજા **ચક્રધ્વજ**ના પુરોહિત **ધૂમ્રકેશની સ્વાહા** નામની સ્ત્રીના ઉદરથી **પિંગલ** નામનો પુત્ર થયો. તે પિંગલ ચક્રધ્વજ રાજાની **અતિસુંદરી** નામની પુત્રીની સાથે એક ગુરૂની પાસે ભણતો હતો. કેટલોક કાળ જતાં તે બંનેની વચ્ચે પરસ્પર અનુરાગ થયો, તેથી એક વખતે પિંગલ છળથી અતિસુંદરીનું હરણ કરીને વિદગ્ધ નગરે ચાલ્યો ગયો. કળાવિજ્ઞાન વિનાનો પિંગલ તૃણકાષ્ઠાદિ વેચીને પોતાની આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યો. "નિર્ગુણીને તે જ યોગ્ય છે." ત્યાં રહેલી અતિસુંદરી રાજપુત્ર કુંડલમંડિતના જોવામાં આવી એટલે તત્કાળ તેમને પરસ્પર અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો રાજપુત્ર કુંડલમંડિતે તેનું હરણ કર્યું; પરંતુ પિતાના ભયથી તે કોઇ દુર્ગદેશમાં એક પલ્લી (નેહડો) કરીને તેની સાથે રહ્યો.

અતિસુંદરીના વિરહથી પિંગલ ઉન્મત્ત થઇને પૃથ્વીઉપર ભમવા લાગ્યો. એક વખતે ભમતાં ભમતાં **આર્યગુપ્ત** નામના આચાર્ય તેના જોવામાં આવ્યા. તેમની પાસેથી ધર્મ સાંભળીને તેણે દીક્ષા લીધી, પણ તેણે અતિસુંદરી ઉપરનો પ્રેમ જરા પણ છોડ્યો નહિ. પેલો કુંડલમંડિત પલ્લીમાં રહ્યો સતો શ્વાનની જેમ છળ કરીને દશરથ રાજાની ભૂમિને લુંટવા લાગ્યો. **બાલચંદ્ર** નામનો એક સામંત દશરથ રાજાની આજ્ઞાથી તેને ભૂલાવો ખવરાવી, પકડી બાંધીને તેમની પાસે લઇ આવ્યો. કેટલેક કાળે દશરથ રાજાએ કુંડલમંડિતને પાછો છોડી મૂક્યો. "જ્યારે શત્રુ દીન અને ક્ષીણ થઈ જાય છે ત્યારે મોટા પુરૂષોનો કોપ શમી જાય છે." પછી કુંડલમંડિત પિતાના રાજ્યને માટે પૃથ્વીપર ભમવા લાગ્યો. અન્યદા **મુનિચંદ્ર** નામના કોઈ મુનિપાસેથી ધર્મ સાંભળીને તે શ્રાવક થયો. રાજ્યની ઇચ્છાએ મૃત્યુ પામીને તે મિથિલા નગરીમાં **જનક** રાજાની સ્ત્રી **વિદેહાના** ગર્ભમાં પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. પેલી સરસા જે ઇશાન દેવલોકમાં દેવી થઇ હતી તે એક પુરોહિતની **વેગવતી** નામે પુત્રી થઇ. તે તે ભવમાં દીક્ષા લઇ મૃત્યુ પામીને બ્રહ્મદેવલોકમાં ગઇ. ત્યાંથી ચ્યવીને વિદેહા રાણીના ઉદરમા કુંડલમંડિતના જીવની સાથે જ પુત્રીપણે ઉત્પન્ન થઇ. સમય આવતાં વિદેહાએ પુત્ર અને કન્યાના યુગલને જન્મ આપ્યો. તે જ સમયે પેલા પિંગલ મુનિ મૃત્યુ પામીને સૌધર્મકલ્પમાં દેવતા થયા. તેણે અવધિજ્ઞાનથી પોતાનો પૂર્વભવ જોયો, એટલે પોતાના પૂર્વભવના વૈરી કુંડલમંડિતને જનક રાજાના પુત્રરૂપે જન્મતો દીઠો. પૂર્વ જન્મના વૈરથી કોપ કરીને તેણે તેને જન્મતાં જ હરી લીધો. પછી તેણે વિચાર્યું કે-'આને શિલાતળ ઉપર અફળાવી હણી નાખું? પણ ના, મેં પૂર્વભવે દુષ્ટ કર્મ કરેલું તેનું ફળ મેં અનેક ભવોમાં અનુભવેલું છે. દૈવયોગે મુનિપણું પ્રાપ્ત કરી હું આટલી ભૂમિકા સુધી આવ્યો છું તો આ બાળકની હત્યા કરીને પાછો અનંતભવ પરિભ્રમણ કરનારો શામાટે થાઉં?' આ પ્રમાણે વિચારી તે દેવે કુંડલાદિક આભૂષણોવડે તે બાળકને શણગારી, પડતા નક્ષત્રની કાંતિના ભ્રમને આપતા તે બાળકને ઉપાડીને વૈતાઢ્યગિરિની દક્ષિણશ્રેણીમાં રથનૂપુર નગરના નંદનોદ્યાનમાં શય્યાપર મૂકે તેમ હળવેથી મૂક્યો. આકાશમાંથી પડતી તે બાળકની કાંતિને જોઇને 'આ શું થયું?' એમ સંભ્રમ પામેલો ચંદ્રગતિ રાજા તેના પડવાને અનુસારે નંદન વનમાં ગયો. ત્યાં દિવ્ય અલંકારથી ભૂષિત તે બાળકને તેણે દીઠો. તરત જ તે અપુત્ર વિદ્યાધરપતિ-ચંદ્રગતિએ તેને પુત્રપણે માનીને ગ્રહણ કર્યો અને રાજમહેલમાં આવીને પોતાની પ્રિયા પુષ્પવતીને અર્પણ કર્યો. પછી નગરમાં આવી આઘોષણા કરાવી કે—"આજે ગૂઢગર્ભા દેવી પુષ્પવતીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો છે." રાજાએ અને નગરજનોએ તેનો જન્મોત્સવ કર્યો. પ્રથમના ભામંડલના* સંબંધથી તેનું નામ **ભામંડળ** પાડ્યું. પુષ્પવતી અને ચંદ્રગતિના નેત્રરૂપ કુમુદમાં ચંદ્ર જેવો તે બાળક ખેચરીઓના હાથે લાલિત થતો વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.

અહીં જ્યારે પુત્રનું હરણ થયું ત્યારે રાણી વિદેહાએ કરૂણ સ્વરે રૂદન કરી પોતાના કુંટુબીને શોકસાગરમાં મગ્ન કરી દીધા. રાજા જનકે તેની શોધ કરવા માટે પ્રત્યેક દિશામાં દૂતો મોકલ્યા; પરંતુ લાંબે કાળે પણ તેના ખબર કોઈ ઠેકાણેથી મળ્યા નહિ. જનક રાજાએ

* કાંતિસમૂહ.

'આ પુત્રીમાં અનેક ગુણરૂપ ધાન્યના અંકુરો છે' એવું ધારી તે યુગલિકપણે જન્મેલી પુત્રીનું સીતા એવું નામ પાડયું. કેટલેક કાળે તેમનો શોક મંદ પડી ગયો, કારણ કે **આ સંસારમાં માણસઉપર શોક અને હર્ષ આવે છે અને જાય છે.** સીતા કુમારી રૂપલાવણ્યની સંપત્તિ સાથે વૃદ્ધિ પામવા લાગી. હળવે હળવે તે ચંદ્રલેખાની જેમ કળાપૂર્ણ થઈ ગઈ. અનુક્રમે એ કમળાક્ષી બાળા યૌવનવયને પ્રાપ્ત થતાં ઉત્તમ લાવણ્યમય લહરીઓની સરિતા થઇ સતી લક્ષ્મીની જેવી દેખાવા લાગી. તેને જોઇને 'આને યોગ્ય વર કોણ થશે ?' એમ જનક રાજા રાતદિવસ ચિંતા કરવા લાગ્યા. તેણે પોતાના મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરીને પોતાના ચક્ષુએ અનેક રાજાઓના કુમારોને જોયા; પણ તેમાંથી કોઈ પણ તેને રૂચિકર થયો નહિ.

તે સમયે અર્ધબર્બર દેશના **આતરંગતમ** વિગેરે દૈત્ય જેવા ઘણા મ્લેચ્છ રાજાઓ આવીને જનકની ભૂમિઉપર ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. કલ્પાંતકાળના સમુદ્રજળની જેમ તેમનો નિરોધ કરવાને અસમર્થ એવા જનકે દશરથ રાજાને મદદ માટે બોલાવવા એક દૂત મોકલ્યો. મોટા મનવાળા દશરથે તે આવેલા દૂતને સસંભ્રમથી બોલાવી પોતાની પાસે બેસારીને જે કાર્ય માટે આવ્યો હોય તે કહેવા કહ્યું. દૂત બોલ્યો—'હે મહાભુજ ! મારા સ્વામીને અનેક આપ્ત પુરૂષો છે, પણ આત્માની જેમ તેઓના હૃદયમિત્ર તો એક તમે જ છો. રાજા જનકને સુખદુઃખમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તમે જ છો. અધુના તેઓ વિધુર છે તેથી તેઓએ કુળદેવતાની જેમ તમારૂં સ્મરણ કર્યું છે. વૈતાઢયગિરિની દક્ષિણમાં અને કૈલાસ[1]પર્વતની ઉત્તરમાં ભયંકર પ્રજાવાળા ઘણા અનાર્ય જનપદો[2] છે. તેઓમાં બર્બરકુળના જેવો અર્ધબર્બર નામે દેશ છે. તે દારૂણ આચારવાળા પુરૂષોથી અત્યંત દારૂણ છે. તે દેશના આભૂષણરૂપ **મયૂરસાલ** નામે નગર છે, તેમાં **આતરંગતમ** નામે અતિદારૂણ મ્લેચ્છ રાજા છે. તેના હજારો પુત્રો રાજા થઇને **શુક, મંકન** અને **કાંબોજ** વિગેરે દેશોને ભોગવે છે. હમણા તે આતરંગતમ રાજાએ અક્ષય અક્ષોહિણી (સેના)વાળા તે સર્વ રાજાઓ સહિત આવીને જનક રાજાની ભૂમિને ઉપદ્રવિત કરી નાંખી છે. તે દુરાશયોએ પ્રત્યેક સ્થાને ચૈત્યોનો નાશ કર્યો છે. તેઓને જન્મપર્યંત પહોંચે તેટલી સંપત્તિ મેળવવા કરતાં પણ ધર્મમાં વિઘ્ન કરવું વિશેષ ઇષ્ટ છે; માટે અત્યંત ઇષ્ટ એવા ધર્મનું અને જનક રાજાનું રક્ષણ કરો. તે બંનેના તમે પ્રાણરૂપ છો." આ પ્રમાણેના દૂતના વચન સાંભળીને તત્કાળ દશરથ રાજાએ યાત્રાભેરી વગડાવી. **સત્પુરૂષો સત્પુરૂષોની રક્ષા કરવામાં કદિ વિલંબ કરતા નથી.** તે વખતે રામે આવીને પિતાપ્રત્યે કહ્યું કે—"હે પિતા ! મ્લેચ્છ લોકોનો ઉચ્છેદ કરવાને માટે તમે જાતે જશો, ત્યારે અનુજબંધુ સહિત આ રામ અહીં શું કરશે ? પુત્રના સ્નેહને લીધે તમે અમને અસમર્થ ગણો છો, પણ ઈક્ષ્વાકુવંશના પુરૂષોમાં જન્મથી જ પરાક્રમ સિદ્ધ છે; માટે હે પિતા ! તમે પ્રસન્ન થઇને વિરામ પામો અને મ્લેચ્છોનો ઉચ્છેદ કરવાની મને આજ્ઞા આપો. થોડા કાળમાં તમે આપના પુત્રની જયવાર્તા સાંભળશો." આ પ્રમાણે કહી મહાપ્રયત્ને રાજાની આજ્ઞા મેળવી રામ પોતાના અનુજબંધુઓસહિત

---

૧ પર્વત વિશેષ ૨ દેશો.

મોટી સેના લઇને મિથિલાપુરીએ ગયા. જેમ મોટા વનમાં ચમૂરૂ, હાથી, શાર્દૂલ અને સિંહો દેખાય તેમ તેણે નગરીના પરિસર ભાગમાં મ્લેચ્છ સુભટોને દીઠા. જેમની ભુજાઓમાં રણ કરવાની કંડુ (ખરજ) આવે છે અને જેઓ પોતાને વિજયી માને છે એવા તે મ્લેચ્છો તત્કાળ તે મહાપરાક્રમી રામને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. રજને ઉડાડનારો મહાવાયુ જેમ જગતને અંધ કરે તેમ તેઓએ ક્ષણવારમાં રામના સૈન્યને અસ્ત્રોવડે આંધળું કરી દીધું. તે વખતે શત્રુઓ અને તેમનું સૈન્ય પોતાની જીત માનવા લાગ્યું, જનક રાજા પોતાનું મરણ માનવા લાગ્યો અને લોકો પોતાનો સંહાર ધારવા લાગ્યા. એટલામાં તો હર્ષ માનતા રામે ધનુષને પણચઉપર ચડાવ્યું અને રણનાટકના વાજીત્રરૂપ તેનો ટંકાર શબ્દ કર્યો. પછી પૃથ્વીપર રહેલા દેવની જેમ ભ્રગુટીના ભંગને પણ નહિ કરતા રામે મૃગોને શીકારીની જેમ તે ધનુષ્યવડે કોટી મ્લેચ્છોને વીંધી નાંખ્યા. 'આ જનક રાજા રાંક છે, તેનું સૈન્ય એક મસલા જેવું છે અને તેની સહાય કરવાને આવેલું સૈન્ય તો પ્રથમથી જ દીનતાને પામી ગયું છે; પણ અરે! આ બાણો આકાશને પણ આચ્છાદન કરતાં ગરૂડની જેમ અહીં આવે છે તે કોનાં હશે?' તેમ પરસ્પર બોલતાં આતરંગાદિક મ્લેચ્છ રાજાઓ કોપ અને વિસ્મય પામી નજીક આવીને રામની ઉપર એક સાથે અસ્ત્રવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. દુરાપાતિ, દૃઢઘાતી અને શીઘ્રવેધી રાઘવે (રામે) હાથીઓને અષ્ટાપદની જેમ તે મ્લેચ્છોને હેલામાત્રમાં ભગ્ન કરી દીધા. ક્ષણવારમાં તે મ્લેચ્છો કાકપક્ષીની જેમ દશે દિશામાં નાસી ગયા એટલે જનકરાજા અને જનપદના લોકો સર્વ સ્વસ્થ થયા. રામનું પરાક્રમ જોઇને હર્ષ પામેલા જનકરાજાએ પોતાની પુત્રી સીતા રામને આપી. રામના આવવાથી જનકને પુત્રી માટે યોગ્ય વરની પ્રાપ્તિ અને મ્લેચ્છોનો વિજય એમ બે કામ સિદ્ધ થઇ ગયા.

એ સમયમાં લોકો પાસેથી જાનકીના રૂપનું વર્ણન સાંભળી તેને જોવા માટે નારદ ત્યાં આવ્યા અને તેણે કન્યાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. પીળાં નેત્રવાળા, પીળાકેશને ધરનારા, મોટા ઉદરવાળા, હાથમાં છત્રી અને દંડને રાખનારા, કોપીન[1] માત્રને પહેરનારા, કૃશ શરીરવાળા અને જેના માથાપર વાળ ઉડી રહ્યા છે એવા ભયંકર નારદને જોઈ સીતા ભય પામી ગઈ; તેથી કંપતી કંપતી 'હે મા!' એમ બોલતી ગર્ભાગાર[2]માં પેસી ગઇ. તે સાંભળીને તત્કાળ દોડી આવેલ દાસીઓએ અને દ્વારપાળોએ કોળાહળ કરીને કંઠ, શિખા અને બાહુવડે નારદને પકડી લીધા તેમના કલકલ શબ્દથી યમદૂતની જેવા શસ્ત્રધારી રાજપુરૂષો 'એને મારો, મારો' એમ બોલતાં દોડી આવ્યા. નારદ તે સર્વથી ક્ષોભ પામી તેમની પાસેથી માંડમાંડ છુટી ઉડીને વૈતાઢ્યગિરિપર આવ્યા. પછી તેમણે વિચાર્યું કે–'વ્યાઘ્રીઓ પાસેથી ગાયની જેમ હું તે દાસીઓ પાસેથી માંડમાંડ જીવતો છુટીને ભાગ્યબળથી જ્યાં ઘણા વિદ્યાધરોના રાજાઓ રહે છે એવા આ વૈતાઢ્યગિરિઉપર આવી પહોંચ્યો છું. આ ગિરિની દક્ષિણશ્રેણીમાં ઇંદ્રના જેવો પરાક્રમી ભામંડલ નામે ચંદ્રગતિનો યુવાન પુત્ર છે; તો એક પટઉપર સીતાને આળેખી તેને બતાવું, જેથી તે બળાત્કારે તેનું હરણ કરશે એટલે સીતાને મારી ઉપર જે કર્યું તેનો બદલો મળશે.' આવો વિચાર કરીને નારદે ત્રણ જગતમાં નહિ જોવામાં આવેલું એવું સીતાનું સ્વરૂપ પટ ઉપર આલેખીને

1 લંગોટી. 2 અંદરનો ઓરડો.

ભામંડલને બતાવ્યું. તે જોતાં જ ભૂતની જેમ કામદેવે ભામંડલના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી વિંધ્યાચલમાંથી ખેંચી લાવેલા હાથીની જેમ તેને નિદ્રા આવી નહિ. તેણે મધુર ભોજન ખાવું બંધ કર્યું, પીવા યોગ્ય પીવું બંધ કર્યું અને ધ્યાનસ્થ યોગીની જેમ મૌન ધરીને રહેવા લાગ્યો. ભામડંલને આવો વિધુર જોઇ રાજા ચંદ્રગતિએ પૂછયું કે—'હે વત્સ! તને શું માનસિક પીડા પીડે છે કે શરીરમાં કોઇ વ્યાધિ થયો છે? અથવા શું કોઇએ તારી આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો છે? અથવા બીજું કાંઇ દુઃખનું કારણ છે? જે હોય તે કહે' પિતાનો આવો પ્રશ્ન સાંભળી ભામંડલ કુમાર લજ્જાથી બન્ને પ્રકારે[1] નમ્ર મુખ ધરી રહ્યો, કેમકે 'કુલીન પુત્રો ગુરૂજનને તેવું કહેવાને કેમ સમર્થ થાય?' પછી ભામડંલના મિત્રોએ 'નારદે આલેખેલી ચિત્રલિખિત સ્ત્રીની કામના (ઇચ્છા) ભામડંલના દુઃખનું કારણ છે' એમ કહ્યું એટલે રાજાએ નારદને રાજગૃહમાં એકાંતે બોલાવીને પૂછયું કે—'તમે જે ચિત્રલિખિત સ્ત્રી બતાવી તે કોણ છે? અને કોની પુત્રી છે?' નારદે કહ્યું કે—"જે મેં ચિત્રમાં આલેખીને બતાવી છે તે કન્યા જનક રાજાની પુત્રી છે અને તેનું નામ **સીતા** છે. જેવી તે રૂપમાં છે તેવી ચિત્રમાં આલેખવાને હું કે બીજો કોઇ પણ મનુષ્ય સમર્થ નથી, કેમકે મૂર્ત્તિવડે તે લોકોત્તર સ્ત્રી છે. તે સીતાનું જેવું રૂપ છે તેવું રૂપ દેવીઓમાં, નાગકુમારીઓ કે ગંધર્વોની સ્ત્રીઓમાં પણ નથી, તો માનવી સ્ત્રીની તો વાત જ શી કરવી. તેના રૂપની જેવા યથાર્થ રૂપને વિકુર્વવાને દેવતાઓ, અનુસરવાને દેવનટો અને રચવાને પ્રજાપતિ પણ સમર્થ નથી તેવી આકૃતિમાં તથા વચનમાં જે માધુર્ય છે અને તેના કંઠમાં અને હાથપગમાં જે રક્તતા છે તે અનિર્વચનીય જ છે. જેવી રીતે તેના યથાર્થ રૂપને આલેખવાને હું સમર્થ નથી તેવી રીતે તેના રૂપનું વર્ણન કરવાને પણ હું સમર્થ નથી; તથાપિ હું તમને પરમાર્થપણે કહું છું કે 'એ સ્ત્રી ભામંડલને યોગ્ય છે' એવું મનમાં વિચારીને યથાબુદ્ધિ તેને પટમાં આલેખીને મેં તેમને બતાવેલ છે"

આ પ્રમાણેની તેની હકીકત સાંભળીને રાજા ચંદ્રગતિએ 'હે વત્સ! એ તારી પત્ની થશે' એમ ભામંડલને આશ્વાસન આપી નારદને વિદાય કર્યા પછી રાજાએ **ચપલગતિ** નામના એક વિદ્યાધરને આજ્ઞા કરી કે-'જનકરાજાનું અપહરણ કરીને સત્વર અહીં લઇ આવ' તતકાળ તેણે રાત્રિએ ત્યાં જઈ જનકરાજાને ગુપ્ત રીતે હરી લાવીને ચદ્રગતિને અર્પણ કર્યો રથનૂપુરના રાજા ચંદ્રગતિએ બંધુની જેમ જનક રાજાને આલિંગન કરી પાસે બેસારીને સ્નેહથી આ પ્રમાણે પૂછયું કે-'લોકોત્તર ગુણવાળી **સીતા** નામે તમારી પુત્રી છે અને રૂપસંપત્તિથી પરિપૂર્ણ **ભામંડલ** નામે મારો પુત્ર છે. તે બન્નેનો વધૂવરપણે ઉચિત સંયોગ થાઓ, અને આપણા બન્નેને તે સંબંધવડે સૌહૃદ થાઓ' તેની આવી માગણી સાંભળીને જનકરાજા બોલ્યો કે—'એ પુત્રી મેં દશરથના પુત્ર રામને આપી દીધેલી છે, તેથી બીજાને શી રીતે અપાય? કેમકે કન્યા એક જ વાર અપાય છે.' ચંદ્રગતિ બોલ્યો—"હે જનક! જો કે હું તે સીતાને હરવાને સમર્થ છું પણ સ્નેહવૃદ્ધિ કરવાને માટે જ તમને અહીં બોલાવીને મેં તમારી પાસે તેની યાચના કરી છે. જો કે તમે તમારી પુત્રી રામને માટે કલ્પી છે, તથાપિ તે રામ જો અમારો પરાજય કરશે તો તે તેને પરણી શકશે, માટે દુઃસહ તેજવાળા **વજ્રાવર્ત**

---

૧ અંતરથી અને બાહ્યથી.

અને અર્ણવાવર્ત નામે બે ધનુષ્ય જે કે સહસ્ર યક્ષોથી અધિષ્ઠિત છે અને દેવતાઓની આજ્ઞાથી ગોત્રદેવતાની જેમ સદા અમારા ઘરમાં પૂજાય છે તે ભાવી એવા બળદેવ અને વાસુદેવને ઉપયોગી થવાના છે તે તમે લઇ જાઓ. જો તે બે ધનુષ્યમાંથી એકને પણ તે રામ ચઢાવશે તો તેનાથી અમે પરાજિત થઇ ગયા એમ સમજવું. પછી તે તમારી પુત્રી સીતાને સુખે પરણે." આવી પ્રતિજ્ઞા બળાત્કારે જનકરાજા પાસે કબૂલ કરાવી તેણે જનકને મિથિલામાં પહોંચાડ્યો અને પોતે પણ પુત્રપરિવારસહિત ત્યાં જઇ, બંને ધનુષ્ય જનકના દરબારમાં મૂકી નગરીની બહાર ઉતર્યો. જનકે રાત્રિમાં બનેલું આ બધું વૃત્તાંત પોતાની મહારાણી વિદેહાને કહ્યું, જે તત્કાળ તેના હૃદયમાં શલ્યરૂપ થઇ ગયું. વિદેહા રૂદન કરતી બોલવા લાગી કે–"હે દૈવ! તું અત્યંત નિર્દય છે. તેં મારા એક પુત્રને હરી લીધો છે, તેથી પણ તૃપ્ત ન થતાં આ એક પુત્રીને પણ હરી લેવા ધારે છે! આ લોકમાં પુત્રીને માટે સ્વેચ્છાથી વર ગ્રહણ કરાય છે, બીજાની ઈચ્છા પ્રમાણે ગ્રહણ કરાતો નથી; પણ મારે તો દૈવયોગે બીજાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર ગ્રહણ કરવાનો વખત આવ્યો છે. બીજાની ઈચ્છાથી પ્રતિજ્ઞા કરેલ આ ધનુષ્યનું આરોપણ જો રામ કરી શકે નહિ અને બીજો કરે તો જરૂર મારી પુત્રીને અનિષ્ટ વરની પ્રાપ્તિ થાય; માટે હવે શું કરવું?" વિદેહાનો આવો વિલાપ સાંભળી જનકરાજા બોલ્યા કે–'હે દેવી! તમે ભય પામો નહિ. મેં એ રામનું બળ જોયેલું છે. આ ધનુષ્ય તેને માટે એક લતા જેવું છે.'

વિદેહાને એવી રીતે સમજાવી જનકે બીજે દિવસે પ્રભાતમાં માંચાઓથી મંડિત એવા મંડપમાં તે બંને ધનુષ્યરત્નને પૂજા કરીને સ્થાપન કર્યાં. સીતાના સ્વયંવરને માટે જનક રાજાએ બોલાવેલા વિદ્યાધરોના અને મનુષ્યોના રાજાઓ આવી આવીને માંચાઉપર બેઠા. પછી જાનકી દિવ્ય અલંકારોને ધારણ કરીને સખીઓથી પરવરી સતી જાણે ભૂમિપર ચાલતી દેવી હોય તેમ તે મંડપમાં આવી. લોકોનાં નેત્રને અમૃતની સરિતા જેવી તે જાનકી રામને મનમાં ધારી ધનુષ્યની પૂજા કરીને ત્યાં ઉભી રહી. નારદના કહેવા પ્રમાણે જ તે સીતાના રૂપને જોઇને કુમાર ભામંડલને કામદેવ પ્રહાર કરવા લાગ્યો. તે વખતે જનકના એક દ્વારપાલે ઉંચા હાથ કરીને કહ્યું કે–'સર્વ ખેચરો અને પૃથ્વીચારી રાજાઓ! તમોને જનક રાજા સૂચવે છે કે જે આ બે ધનુષ્યમાંથી એક ધનુષ્યને ચઢાવે તે મારી પુત્રીને પરણે.' આ પ્રમાણે સાંભળી પરાક્રમી ખેચરો અને ભૂચર રાજાઓ ધનુષ્ય ચઢાવવા માટે ધનુષ્યની પાસે એક પછી એક આવવા લાગ્યા; પરંતુ ભયંકર સર્પોથી વીંટાયેલા અને તીવ્ર તેજવાળા તે બંને ધનુષ્યનો સ્પર્શ કરવાને પણ કોઈ સમર્થ થઇ શક્યાં નહિ, તો ચઢાવવાની તો વાત જ શી કરવી! ધનુષ્યમાંથી નીકળતા તણખાની અનેક જ્વાળાઓથી દગ્ધ થયેલા તેઓ લજ્જાથી અધોમુખ થઇને પાછા નિવૃત્ત થતા હતા. પછી જેના કાંચનમય કુંડલ ચલાયમાન થઈ રહ્યા છે એવા દશરથકુમાર **રામ** ગજેંદ્રની લીલાએ ગમન કરતાં તે ધનુષ્યની પાસે આવ્યા. તે સમયે ચંદ્રગતિ વિગેરે રાજાઓએ ઉપહાસ્યથી અને જનકે શંકાથી જોયેલા લક્ષ્મણના જ્યેષ્ઠ બંધુ રામે નિઃશંકપણે વજ્રને ઇંદ્ર સ્પર્શ કરે તેમ જેની ઉપરથી સર્પ અને અગ્નિજ્વાળા શાંત થઇ ગયેલ છે એવા વજ્રાવર્ત્ત ધનુષ્યનો કરવડે સ્પર્શ કર્યો. પછી ધનુષ્યાધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા રામે લોઢાની પીઠ ઉપર રાખી ગરૂની જેમ નમાવીને

તે ધનુષ્યને પણચઉપર ચઢાવ્યું, અને તેને કાનસુધી ખેંચીને એવું આસ્ફાલન કર્યું કે જેથી પોતાની કીર્તિના પટહ જેવું તે ધનુષ્ય શબ્દથી ભૂમિ અને અંતરીક્ષના ઉદરને પૂર્ણ કરતું ગાજી ઉઠયું. તત્કાળ સીતાએ સ્વયમેવ રામના કંઠમાં સ્વયંવરમાળા નાંખી અને રામે ધનુષ્યઉપરથી પણચને ઉતારી નાંખી. પછી લક્ષ્મણે પણ રામની આજ્ઞાથી તત્કાળ અર્ણવાવર્ત્ત ધનુષ્ય ચઢાવ્યું, તેને લોકો વિસ્મયથી જોઇ રહ્યા. તેનું આસ્ફાલન કરતાં તેણે નાદથી દિશાઓનાં મુખને બધિર કરી નાંખ્યાં. પછી પણચને ઉતારીને તેને પાછું તેના સ્થાનપર મૂકી દીધું. તે વખતે ચકિત અને વિસ્મિત થયેલા વિદ્યાધરોએ દેવકન્યા જેવી અદ્ભૂત પોતાની અઢાર કન્યાઓ લક્ષ્મણને આપી. ચંદ્રગતિ વિગેરે વિદ્યાધરોના રાજાઓ વિલખા મુખવાળા થઇને તપી ગયેલા ભામંડલસહિત પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

જનક રાજાએ મોકલેલા સંદેશાથી તત્કાળ દશરથ રાજા ત્યાં આવ્યા અને રામ તથા સીતાનો મોટા ઉત્સવથી વિવાહ કર્યો. જનકરાજાના ભાઇ **કનકે સુપ્રભા** રાણીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી **ભદ્રા** નામની પુત્રી ભરતને આપી. પછી દશરથ, પુત્રો અને વધૂઓની સાથે નગરજનો, જેમાં ઉત્સવ કરી રહ્યા છે એવી અયોધ્યા નગરીમાં આવ્યા.

એકદા દશરથ રાજાએ મોટી સમૃદ્ધિથી ચૈત્યમહોત્સવ અને શાંતિસ્નાત્ર કરાવ્યાં. પછી રાજાએ સ્નાત્રજળ અંતઃપુરના અધિકારી વૃદ્ધ પુરૂષની સાથે પ્રથમ પોતાની પટ્ટરાણીને મોકલ્યું અને પછી દાસીઓદ્વારા બીજી રાણીઓને સ્નાત્રજળ મોકલાવ્યું. યૌવનવયને લીધે શીઘ્ર ચાલનારી દાસીઓએ ઉતાવળે આવીને બીજી રાણીઓને સ્નાત્રજળ પહોંચાડયું એટલે તેમણે તત્કાળ તેને વંદન કર્યું. પેલો અંતઃપુરનો અધિકારી વૃદ્ધપણાને લીધે શનિની જેમ મંદમંદ ચાલતો હતો તેથી પટ્ટરાણીને સ્નાત્રજળ તરત મળ્યું નહીં એટલે તે વિચારવા લાગી કે—'રાજાએ બધી રાણીઓઉપર જિનેંદ્રનું સ્નાત્રજળ મોકલીને પ્રસાદ કર્યો અને હું પટ્ટરાણી છતાં મને મોકલાવ્યું નહિ; માટે મારા જેવી મંદભાગ્યાને જીવીને શું કરવું છે ? '**માનનો ધ્વંસ થયા છતાં જીવવું તે મરણથી પણ વિશેષ દુઃખરૂપ છે.**' આ પ્રમાણે વિચારી મરવાનો નિશ્ચય કરીને એ મનસ્વિનીએ અંદરના ખંડમાં જઇ વસ્ત્રવડે ફાંસો ખાવાનો આરંભ કર્યો તેટલામાં રાજા દશરથ ત્યાં આવી ચડ્યા. તેને તેવી સ્થિતિમાં જોઈ, તેના મરણોન્મુખપણાથી ભય પામી રાજાએ તેને પોતાના ઉત્સંગમાં બેસારીને પૂછ્યું કે—' પ્રિયા ! શું અપમાન થવાથી તેં આવું દુઃસાહસ આરંભ્યું છે ? દૈવયોગે મારાથી તો કાંઇ તારૂં અપમાન નથી થયું ? ' તે ગદ્ગદ્ સ્વરે બોલી કે—' તમે બધી રાણીઓને જિનસ્નાત્રનું જળ મોકલાવ્યું અને મારે માટે મોકલાવ્યું નહિ. ' આ પ્રમાણે તે કહેતી હતી તેટલામાં પેલો વૃદ્ધ કંચુકી ' આ સ્નાત્રજળ રાજાએ મોકલાવ્યું છે ' એમ બોલતો ત્યાં આવ્યો. રાજાએ તે પવિત્ર જળથી તરત જ પટ્ટરાણીના મસ્તકપર અભિસિંચન કર્યું. પછી તે કંચુકીને રાજાએ પૂછ્યું કે—' તું આટલો મોડો કેમ આવ્યો ? ' કંચુકી બોલ્યો—' સ્વામી ! સર્વ કાર્યમાં અસમર્થ એવી મારી વૃદ્ધાવસ્થાનો જ આમાં અપરાધ છે. આપ સ્વયમેવ મારી સામું જુઓ. ' રાજાએ તેની સામે જોયું તો તે મરવાને ઇચ્છતો હોય તેમ પગલે પગલે સ્ખલિત થતો હતો,

મુખમાથી લાળ પડતી હતી, દાત પડી ગયા હતા, મુખઉપર વળીયા પડ્યા હતા, સર્વ અગમા શ્વેત રોમ થઈ ગયા હતા, ભ્રગુટીના વાળથી નેત્ર ઢકાઈ ગયા હતા, માસ અને રૂધિર સુકાઈ ગયા હતા અને સર્વ અગ ધ્રુજતા હતા આવા તે કચુકીને જોઈને રાજાને વિચાર થયો કે—'જ્યા સુધી મારી એવી સ્થિતિ થઈ નથી ત્યા સુધીમા મારે મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરી લેવો જોઇએ' આવા મનોરથવી રાજા વિષયોથી પરાઙ્મુખ થઈ ગયો અને એ પ્રમાણે સસારપર વૈરાગ્યવાળા ચિત્તથી તેણે કેટલોક કાળ નિર્ગમન કર્યો

એકદા સત્યભૂતિ નામે ચતુર્જ્ઞાની મહામુનિ સઘની સાથે તે નગરીએ સમવસર્યા. તેના ખબર સાભળી રાજા દશરથ પુત્રાદિક પરિવારસાથે ત્યા જઈ તેમને વદના કરીને દેશના સાભળવાની ઈચ્છાએ તેમની સમીપે બેઠો તે સમયે વૈતાઢ્યગિરિથી વિદ્યાધરોના અનેક રાજાઓ સહિત રાજા ચદ્રગતિ સીતાની અભિલાષાવી તપ્ત એવા ભામડલને સાથે લઈ રથાવર્ત્ત-ગિરિપરના અર્હતોને વદના કરીને પાછા ફરતા આકાશમાર્ગે ત્યા આવી ચડ્યો સત્યભૂતિ મુનિને ત્યા સમવસરેલા જોઇ તે આકાશમાથી નીચે ઉતર્યો અને તેમને વદના કરીને તે પણ દેશના સાભળવા બેઠો ભામડલને સીતાના અભિલાષનો સતાપ છે તે જ્ઞાનવડે જાણી લઈ સત્યવાદી સત્યભૂતિસૂરિએ સમયને યોગ્ય દેશના આપી, તેમા પ્રસગોપાત તેમને પાપ માથી નિવૃત્ત થવાને માટે ચદ્રગતિ અને પુષ્પવતીના તથા ભામડલ અને સીતાના પૂર્વ ભવો કહી સભળાવ્યા તેમા સીતા અને ભામડલનુ જુગલીઆપણે ઉત્પન્ન થવુ અને ભામડલનું જન્મતા જ અપહરણ થવુ ઇત્યાદિ વૃત્તાત યથાર્થપણે જણાવ્યો તે સાભળતા જ ભામડલને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયુ, એટલે તત્કાળ મૂર્છિત થઈને તે પૃથ્વીપર પડી ગયો થોડી વારે સજ્ઞા મેળવીને ભામડલે પોતાના પૂર્વભવનુ વૃત્તાત સત્યભૂતિ મુનિએ જે પ્રમાણે કહ્યુ હતુ તે પ્રમાણે બધુ પોતાની મેળે કહી આપ્યુ તત્કાળ ચદ્રગતિ વિગેરે પરમ સવેગને પ્રાપ્ત થયા અને સદ્બુદ્ધિવાળા ભામડલે સીતાને બ્હેન જાણીને નમસ્કાર કર્યો 'જન્મતા જ જેનુ હરણુ થયુ હતુ તેજ આ મારો સહોદર ભાઇ છે' એમ જાણીને હર્ષ પામતી મહાસતી સીતાએ આશીષ આપી પછી તત્કાળ સૌહૃદપણુ ઉત્પન્ન થયુ છે એવા વિનયી ભામડલે લલાટવડે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરીને રામને પણ નમસ્કાર કર્યા પછી ચદ્રગતિએ ઉત્તમ વિદ્યાધરોને મોકલીને વિદેહા અને જનકરાજાને ત્યા તેડાવ્યા અને 'જન્મતા જ જેનું હરણુ થયું હતુ તે આ ભામડલ તમારો પુત્ર છે' ઈત્યાદિ સર્વ વૃત્તાત જણાવ્યુ તે વચન સાભળીને મેઘગર્જનાથી મયૂરની જેમ જનક અને વિદેહા હર્ષ પામ્યા અને વિદેહાના સ્તનમાથી પુત્રપ્રેમને અગે દુધ ઝરવા લાગ્યુ પોતાના ખરા માતાપિતાને ઓળખીને ભામડલે નમસ્કાર કર્યો એટલે તેઓએ તેને મસ્તકપર ચુબન કરી હર્ષાશ્રુના જળથી ન્હવરાવ્યો

તે વખતે રાજા ચદ્રગતિએ સસારથી ઉદ્વેગ પામી ભામડલને રાજ્યપર સ્થાપીને સત્યભૂતિ મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી પછી ભામડલ સત્યભૂતિ અને ચદ્રગતિ મુનિ, જનક અને વિદેહા (માતાપિતા), દશરથરાજા, સીતા અને રામને નમીને પોતાના નગરમા ગયો રાજા દશરથે સત્યભૂતિ મહર્ષિને પોતાના પૂર્વભવો પૂછ્યા એટલે મુનિ કહેવા લાગ્યા કે—"**સેનાપુરમાં ભાવન** નામના કોઈ મહાત્મા વણિકને **દિપિકા** નામની પત્નીથી થયેલી

ઉપાસ્તિ નામે એક કન્યા હતી. તે ભવમાં સાધુઓની સાથે પ્રત્યનીકપણે વર્ત્તવાથી તેણે તિર્યંચ વિગેરે મહાકષ્ટકારી યોનિઓમાં ચિરકાળ પરિભ્રમણ કર્યું. અનુક્રમે વંગપુરમાં **ધન્ય** નામના વણિકની **સુંદરી** નામની પત્નીથી **વરૂણ** નામે પુત્ર થયો. તે ભવમાં પ્રકૃતિથી જ ઉદાર એવો તું નિરંતર સાધુઓને શ્રદ્ધાપૂર્વક અધિક દાન આપવા લાગ્યો. ત્યાંથી કાળધર્મ પામીને તું ધાતકીખંડ દ્વીપમાં ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રને વિષે જુગલીઆપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી દેવપણાને પ્રાપ્ત થયો ત્યાંથી ચ્યવીને પુષ્કલાવતી વિજયમાં પુષ્કલાનગરીના રાજા **નંદિઘોષ** અને **પૃથ્વી** દેવીનો તું **નંદિવર્દ્ધન** નામે પુત્ર થયો નંદિઘોષ રાજા તને–નંદિવર્દ્ધનને રાજ્યઉપર બેસારી **યશોધર** મુનિની પાસે દીક્ષા લઇ કાળધર્મ પામીને ગ્રૈવેયકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા તું–નંદિવર્દ્ધન શ્રાવકપણું પાળી મૃત્યુ પામીને બ્રહ્મ દેવલોકમાં દેવતા થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને પ્રત્યગ્ (પશ્ચિમ) વિદેહમાં વૈતાઢ્યગિરિની ઉત્તરશ્રેણીના આભૂષણરૂપ **શિશિપુર** નામના નગરમાં ખેચરપતિ **રત્નમાળીની વિદ્યુલ્લતા** નામની સ્રીથી **સૂર્યજય** નામે મહાપરાક્રમી પુત્ર થયો. એક વખતે રત્નમાળી ગર્વ પામેલા વિદ્યાધરપતિ **વજ્રનયનને** જીતવાને માટે સિંહપુર ગયો ત્યાં તેણે બાલ, વૃદ્ધ, સ્રી, પશુ અને ઉપવનસહિત આખા સિંહપુરને બાળવા માંડ્યુ. તે વખતે **ઉપમન્યુ** નામના તેના પૂર્વજન્મના પુરોહિતનો જીવ જે સહસાર દેવલોકમાં દેવ થયો હતો તેણે આવીને કહ્યું કે—"હે મહાનુભાવ ! આવું ઉગ્ર પાપ કર નહિ તું પૂર્વ જન્મમાં **ભૂરિનંદન** નામે રાજા હતો. તે વખતે તેં વિવેકથી માંસભોજન ન કરવું એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પછી ઉપમન્યુ નામના પુરોહિતના કહેવાથી તેં તે પ્રતિજ્ઞા ભાંગી હતી. એક વખતે ઉપમન્યુ પુરોહિતને **સ્કંદ** નામના એક પુરૂષે મારી નાંખ્યો. ત્યાંથી તે હાથી થયો. તે હાથીને ભૂરિનંદન રાજાએ પકડી લીધો. એકદા યુદ્ધમાં તે હાથી મૃત્યુ પામ્યો અને ભૂરિનંદન રાજાની **ગાંધારી** નામની પત્નીના ઉદરથી **અરિસદન** નામે પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાં જાતિસ્મરણજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તેણે દીક્ષા લીધી. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને આ હું સહસ્રાર[1] દેવલોકમાં દેવતા થયેલો છું. રાજા ભૂરિનંદન મૃત્યુ પામીને એક વનમાં અજગર થયો ત્યાં દાવાનળથી દગ્ધ થઈને બીજી નરકભૂમિમાં ગયો. પૂર્વના સ્નેહને લીધે મે નરકમાં જઇને તેને પ્રતિબોધ આપ્યો, જ્યાંથી નીકળીને તું રત્નમાળી રાજા થયો છે જેમ પૂર્વભવે માંસના પચ્ચખાણનો ભંગ કર્યો હતો તેમ અનંત દુઃખદાયક પરિણામવાળો આ નગરદાહ તું કર નહિ." આ પ્રમાણે પોતાનો પૂર્વભવ સાંભળી રત્નમાળી યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયો અને તારા (સૂર્યજયના) **સૂર્ય–નંદન** નામના પુત્રને રાજ્યઉપર બેસારીને તત્કાળ સૂર્યજય પુત્રસહિત **તિલકસુંદર** નામના આચાર્યની પાસે દીક્ષા લીધી. બંને જણ મુનિપણામાં મૃત્યુ પામી મહાશુક્ર[2] દેવલોકમાં દેવતા થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને સૂર્યજય તે તું દશરથ થયો અને રત્નમાળી ચ્યવીને આ જનકરાજા થયો પુરોહિત ઉપમન્યુ સહસાર દેવલોકથી ચ્યવીને આ જનકનો અનુજ બંધુ કનક થયો અને નંદિવર્દ્ધનના ભવમાં તારો પિતા નંદિઘોષ હતો તે ગ્રૈવેયકમાંથી ચ્યવીને આ હું સત્યભૂતિ થયો છું."

આ પ્રમાણે પોતાનો પૂર્વભવ સાંભળીને દશરથ રાજાને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો; તેથી તત્કાળ

---

૧ આઠમું દેવલોક. ૨ સાતમું દેવલોક.

તેમને વાંદી દીક્ષા લેવાની ઇચ્છાએ રાજ્યભાર રામને માથે મૂકવા માટે રાજમહેલમાં આવ્યો. દીક્ષા લેવામાં ઉત્સુક એવા તેણે રાણીઓ, પુત્રો અને મંત્રીઓને બોલાવી યથાયોગ્ય રીતે સૌની સાથે સુધારસસમાન વાતચીત કરીને રજા માગી. તે વખતે ભરતે નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે—"હે પ્રભુ! તમારી સાથે હું પણ સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરીશ, તમારા વિના હું ઘરમાં રહીશ નહિ. હે સ્વામિન્! અન્યથા મને અત્યંત દુઃખદાયક બે કષ્ટ થશે: એક તમારો વિરહ અને બીજો આ સંસારનો તાપ." ભરતનાં આવા વચન સાંભળીને 'જો આ પ્રમાણે નિશ્ચય થશે તો પછી મારે પતિ કે પુત્ર કાંઈ પણ રહેશે નહિ' એવા વિચારથી ભય પામીને કૈકેયી બોલી—"હે સ્વામિન્! તમને યાદ છે? મારા સ્વયંવરના ઉત્સવમાં મેં તમારૂં સારથીપણું કર્યું હતું ત્યારે તમે મને એક વરદાન માગવાને કહ્યું હતું. હે નાથ! તે વરદાન અત્યારે આપો; કેમકે તમે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા છો અને **મહાત્માઓની પ્રતિજ્ઞા પાષાણમાં કોતરેલી રેખા જેવી હોય છે.**" દશરથરાજા બોલ્યા કે—'મેં જે વચન આપ્યું છે તે મને યાદ છે, માટે એક વ્રત લેવાના નિષેધ સિવાય જે મારે આધીન હોય તે તું માગી લે' તે વખતે કૈકેયીએ યાચના કરી કે—'હે સ્વામી! જો તમે પોતે દીક્ષા લેતા હો તો આ બધી પૃથ્વી મારા પુત્ર ભરતને આપો.' તરત જ દશરથ રાજા બોલ્યા કે—'આ પૃથ્વી હમણાં જ લઈ લે.' એમ કહી લક્ષ્મણસહિત રામને બોલાવીને તેમણે રામપ્રત્યે કહ્યું—'હે વત્સ! પૂર્વે મારૂં સારથીપણું કરવાથી પ્રસન્ન થઇને મેં કૈકેયીને એક વરદાન આપેલું હતું, તે વરદાન અત્યારે ભરતને રાજ્ય આપવાને માટે તે મારી પાસેથી માગી લે છે.' રામ હર્ષ પામીને બોલ્યા—"મારી માતાએ મહાપરાક્રમી મારા ભાઈ ભરતને રાજ્ય મળવાનું વરદાન માગ્યું તે બહુ સારૂં કર્યું. હે પિતા! મારી ઉપર પ્રસાદ કરીને તમે આ વિષે મને પૂછો છો, તથાપિ લોકોમાં તે અવિનયની સૂચનાનું કારણ થાય તેથી મને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. જો તાત સંતુષ્ટ થયા હો તો આ રાજ્ય ગમે તેને આપો તેમાં હું કે જે એક તમારા પાળા જેવો છું તેને નિષેધ કરવામાં કે સંમતિ આપવામાં કાંઈપણ સત્તા નથી. ભરત છે તે હું જ છું, અમે બંને તમારે મન સરખા છીએ; માટે મોટા હર્ષથી ભરતનો રાજ્યઉપર અભિષેક કરો."

આવાં રામનાં વચન સાંભળી દશરથ રાજા પ્રીતિ અને વિસ્મય પામી ગયા. પછી તે પ્રમાણે કરવા મંત્રીઓને આજ્ઞા આપવા લાગ્યા તેવામાં ભરત બોલ્યો—"હે સ્વામી! તમારી સાથે વ્રત લેવાને માટે મેં પ્રથમ જ પ્રાર્થના કરેલી છે, તેથી તે કોઇના વચનથી અન્યથા કરવાને તમે યોગ્ય નથી.' દશરથે કહ્યું—"હે વત્સ! મારી પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ કર નહિ. તારી માતાને મેં પૂર્વે વરદાન આપ્યું હતું અને તેણે તે ચિરકાળ થાપણ તરીકે રાખ્યું હતું, તે આજે તને રાજ્યદાન આપવાને માટે તેણે માગી લીધું છે; માટે હે પુત્ર! મારી અને તારી માતાની આજ્ઞાને અન્યથા કરવાને તું યોગ્ય નથી." પછી રામે ભરતને કહ્યું કે—"હે ભ્રાતા! જો કે તમારા હૃદયમાં રાજ્યપ્રાપ્તિનો કિંચિત્ પણ ગર્વ નથી, તથાપિ પિતાનાં વચનને સત્ય કરવાને માટે તમે રાજ્ય ગ્રહણ કરો.' રામનાં આવાં વચન સાંભળી ભરતે અશ્રુવાળાં નેત્રે રામના ચરણમાં પડી અંજલિ જોડીને ગદ્‌ગદ્ અક્ષરે કહ્યું—'હે પૂજ્ય બંધુ! પિતાશ્રીને અને તમારા જેવા મહાત્માઓને મને રાજ્ય આપવું તે

યોગ્ય છે, પણ મારા જેવાએ તે ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી. શું હું રાજા દશરથને પુત્ર નથી? કે શું હું તમારા જેવા આર્યને અનુજ બંધુ નથી કે જેથી હું ગર્વ કરૂં અને ખરેખરે માતૃમુખો ગણાઉં?"

તે સાંભળી રામે દશરથ રાજાને કહ્યું—'હું અહીં છતાં ભરત રાજ્ય ગ્રહણ કરશે નહિ માટે હું વનવાસ કરવાને જાઉં છું.' આ પ્રમાણે પિતાની આજ્ઞા લઇ ભક્તિથી નમીને, રામ હાથમાં ધનુષ્ય અને ભાથા લઇને ચાલી નીકળ્યા અને ભરત ઉંચે સ્વરે રૂદન કરતા રહ્યા. વનવાસને માટે જતાં રામને જોઇ અત્યંત સ્નેહકાતર એવા દશરથ રાજા વારંવાર મૂર્છા પામવા લાગ્યા.

રામે ત્યાંથી નીકળી પોતાની માતા અપરાજિતાની પાસે આવીને કહ્યું કે—"હે માતા! જેવો હું તમારો પુત્ર છું તેવો જ તમારે ભરત છે. પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવાને મારા પિતાએ તેને રાજ્ય આપ્યું, પણ હું અહીં છતાં તે રાજ્ય લેતો નથી તેથી મારે વનમાં જવું યોગ્ય છે. મારી ગેરહાજરીમાં તમે વિશેષ પ્રસાદવાળી દૃષ્ટિથી ભરતને જોજો અને કદિ પણ મારા વિયોગથી કાયર થશો નહિ." રામની આવી વાણી સાંભળી દેવી મૂર્છા પામી પૃથ્વીપર પડી ગયા, એટલે દાસીઓએ ચંદનના જળનું સિંચન કર્યું તેથી સ્વસ્થ થઇને બોલ્યા કે—"અરે! મને સ્વસ્થ કરીને કોણે જીવાડી? મને મૂર્છા જ સુખમૃત્યુને માટે છે; કેમકે હું જીવતી રહી સતી રામનો વિરહ કેમ સહન કરીશ? અરે કૌશલ્યા! તારો પુત્ર વનમાં જશે અને પતિ દીક્ષા લેશે, તેવું સાંભળ્યા છતાં તું ફાટી પડતી નથી તેથી ખરેખર તું વજ્રમય છે." રામે ફરીથી કહ્યું—"હે માતા! તમે મારા વીર પિતાના પત્ની થઇને પામર સ્ત્રીઓને યોગ્ય એવું આ શું કરો છો? સિંહણનો પુત્ર વનમા અટન કરવાને એકલો જાય છે, તથાપિ સિંહણ સ્વસ્થ થઇને રહે છે—જરા પણ ગભરાતી નથી. હે માતા! જે પ્રતિજ્ઞા કરેલું વરદાન છે તે મારા પિતાને માથે ઋણ છે. જો હું અહીં રહું અને ભરત રાજ્ય ન લે તો પછી પિતાનું અનૃણ્ય (ઋણરહિતપણું) શી રીતે થાય?"

આ પ્રમાણે યુક્તિવાળાં વચનોવડે કૌશલ્યાને સમજાવીને અને બીજી માતાઓને નમસ્કાર કરીને રામ બહાર નીકળ્યા પછી સીતાએ દૂરથી દશરથ રાજાને નમી અપરાજિતા દેવીની પાસે આવી રામની સાથે જવાની આજ્ઞા માગી, એટલે જાનકીને ઉત્સંગમાં બેસારીને નેત્રના ઉષ્ણ અશ્રુજળવડે બાળાની જેમ ન્હવરાવતી અપરાજિતા બોલી કે—"હે વત્સે! વિનીત રામચંદ્ર પિતાની આજ્ઞાથી વનમાં જાય છે તો તે નરપુરૂષને દુષ્કર નથી; પણ તું તો જન્મથી જ ઉત્તમ વાહનોમાં લાલિત થયેલી છો તેથી પગે ચાલવાની વ્યથાને કેમ સહન કરી શકીશ? સુકુમારપણાથી કમલના ઉદર જેવું તારૂં અંગ છે, તે જ્યારે તાપ વિગેરેથી કલેશ પામશે ત્યારે રામને પણ કલેશરૂપ થઇ પડશે; માટે પતિની સાથે અનુગમન કરવામાં તેમજ અનિષ્ટ કષ્ટ સહેવામાં હું નિષેધ કે આજ્ઞા કાંઇ પણ કરવાને ઉત્સાહ ધરતી નથી.' તે સાંભળી શોકરહિત સીતા પ્રાતઃકાળના કમલની જેવું પ્રફુલ્લિત મુખ કરી અપરાજિતાને નમીને બોલી—'હે દેવી! તમારા ઉપરની મારી ભક્તિ મને માર્ગમાં સુખકારી થશે, માટે મેઘની પાછળ વિદ્યુતની જેમ હું રામની પાછળ જાઉં છું.' આ પ્રમાણે કહી કૌશલ્યાને ફરીથી નમીને

પોતાના આત્મામાં આત્મરામની જેમ રામનું જ ધ્યાન કરતી સીતા બહાર નીકળી. તે વખતે "અહો ! આવી અત્યંત પતિભક્તિથી જાનકી પતિને દેવતુલ્ય માનનારી સ્ત્રીઓમાં આજે દૃષ્ટાંતરૂપ થઇ પડી છે. એ ઉત્તમ સતી કષ્ટથી કિંચિત્ પણ ભય પામતી નથી. અહા ! તે આવા અત્યુત્તમ શીલથી પોતાના બંને કુળને પવિત્ર કરે છે." આ પ્રમાણે શોકથી ગદ્ગદ્ વાણીવડે વર્ણન કરતી નગરસ્ત્રીઓ વનમાં જતી સીતાને મહાકષ્ટે જોઇ શકી.

'રામ વનવાસ જવાને નીકળ્યા' એવા ખબર સાંભળી લક્ષ્મણનો ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો. તે હૃદયમાં આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યો કે—"મારા પિતા દશરથ પ્રકૃતિથી જ સરલ છે અને સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે સરલ હોતી જ નથી; નહિ તો કૈકેયી ચિરકાળ પર્યંત વરદાન રાખી મૂકીને આ વખતે કેમ માગી લે ? પિતા દશરથે ભરતને રાજ્ય આપ્યું અને પોતાની ઉપરથી ઋણ ઉતારી પિતૃઓનો ઋણનો ભય દૂર કર્યો હવે હું નિર્ભય થઇ મારા ક્રોધને વિરામ પમાડવા માટે એ કુળાધમ ભરતપાસેથી રાજ્ય હરી લઇને પાછું તે રામને સોંપી દઉં ? પરંતુ એ રામ મહાસત્યવાન છે, તેથી તૃણવત્ ત્યજી દીધેલા રાજ્યને તે પાછું લેશે નહિ અને તેમ કરવાથી પિતાને પણ દુઃખ થશે માટે પિતાને દુઃખ ન થવું જોઇએ; તેથી ભરત ભલે રાજા થાય. હું એક પાળાની જેમ રામની પછવાડે વનમાં જઇશ." આ પ્રમાણે વિચારી સૌમિત્રી[1] પિતાની રજા લઇને પોતાની માતા સુમિત્રાને પૂછવા ગયો. ત્યાં જઈ તેને પ્રણામ કરીને બોલ્યો કે—'હે માતા ! રામ વનમા જાય છે તેથી તેમની પછવાડે હું પણ જઇશ; કેમકે સમુદ્ર વિના મર્યાદાની જેમ રામ વિના લક્ષ્મણ રહેવાને સમર્થ નથી' આવાં પુત્રનાં વચન સાંભળી માંડમાંડ ધીરજ રાખીને સુમિત્રા બોલી—'વત્સ ! તને શાબાશ છે મારો પુત્ર હોય તે જ્યેષ્ઠ બંધુને જ અનુસરે; પણ હે વત્સ ! રામભદ્ર મને નમસ્કાર કરીને કયારના ગયા છે તેથી તારે છેટું પડી જશે માટે હવે તું વિલંબ કર નહિ" આવાં માતાના વચન સાંભળી 'માતા ! તમને ધન્ય છે, તમે જ મારા ખરેખરા માતા છો.' એમ કહી તેમને પ્રણામ કરીને લક્ષ્મણ અપરાજિતા (કૌશલ્યા) ને પ્રણામ કરવા ગયો. તેમને પ્રણામ કરીને લક્ષ્મણ બોલ્યો કે—'હે માતા ! મારા આર્યબંધુ એકાકી વનમાં ગયા છે, તેથી તેમની પછવાડે જવાને હું ઉત્સુક છું; માટે તમારી રજા લેવા આવ્યો છું.' કૌશલ્યા નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને બોલ્યા—'વત્સ ! હું મંદભાગ્યા મારી ગઇ છું, કારણ કે તું પણ મને છોડીને વનમાં જાય છે. હે લક્ષ્મણ ! રામના વિરહથી પીડિત એવી મને આશ્વાસન આપવાને તું એક તો અહીં જ રહે, પ્રયાણ કર નહિ.' લક્ષ્મણે કહ્યું—'હે માતા ! તમે રામની માતા છો. અધૈર્ય રાખો નહિ. મારા બંધુ દૂર ચાલ્યા જાય છે, માટે હું સત્વર તેમની પછવાડે જઇશ, તેથી હે દેવી ! મને વિઘ્ન કરો નહિ હું સદા રામને આધીન છું.' આ પ્રમાણે કહી પ્રણામ કરીને લક્ષ્મણ ધનુષ્ય ભાથા લઇ સત્વર રામસીતાની પછવાડે દોડી પહોંચ્યા પછી જેમનાં મુખકમળ પ્રફુલ્લિત છે એવાં એ ત્રણે વિલાસ માટે ઉપવનમાં જાય તેમ વનવાસને માટે ઉદ્યમી થઈ નગરીમાંથી બહાર નીકળ્યા જ્યારે પ્રાણની જેમ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા નગરની બહાર નીકળ્યા ત્યારે નગરીનાં નર તથા નારીઓ મહાકષ્ટકારી દશાને પામી ગયાં. નગરજનો મોટા પ્રેમથી તેઓની પછવાડે વેગવડે દોડવા લાગ્યા અને

૧ સુમિત્રાનો પુત્ર લક્ષ્મણ.

ક્રૂર કૈકેયીના અત્યંત અપવાદ બોલવા લાગ્યા. રાજા દશરથ પણ અંતઃપુરના પરિવારસહિત સ્નેહરૂપ દોરીથી ખેંચાઇને રૂદન કરતા સતા તત્કાળ રામની પછવાડે ચાલ્યા. જ્યારે રાજા અને સર્વ પ્રજાજન રામની પછવાડે બહાર નીકળ્યા ત્યારે બધી અયોધ્યાપુરી જાણે ઉજ્જડ હોય તેવી દેખાવા લાગી. રામે પિતા અને માતાઓને વિનયભરેલી વાણીવડે સમજાવીને માંડમાંડ પાછા વાળ્યા અને ઘટિત વચનોથી પુરજનોને પણ વિસર્જન કરીને સીતા, લક્ષ્મણસહિત ત્વરાથી આગળ ચાલ્યા. માર્ગમાં ગામે ગામે અને શહેરે શહેરે ગામના વૃદ્ધ પુરૂષો તેમને રહેવાની પ્રાર્થના કરતા હતા, પણ રામ કોઇ ઠેકાણે રોકાતા નહોતા.

અહીં ભરતે રાજ્ય અંગીકાર કર્યું નહિ, પણ ઉલટા બંધુના વિરહને સહન કરવામાં અસમર્થ એવા તેણે પોતાની માતા કૈકેયીની ઉપર કેટલાક આક્રોશ કર્યા, તેથી રાજા દશરથે દીક્ષા લેવાને ઉત્સુક થઇ રાજ્ય લેવાને માટે લક્ષ્મણસહિત રામને પાછા લાવવા માટે સામંતો અને મંત્રીઓને મોકલ્યા. રામ પશ્ચિમ દિશામાં જતા હતા તેમની પછવાડે તેઓ ત્વરાથી ચાલ્યા અને તેમની ભેળા થઇને રાજાની આજ્ઞાપૂર્વક તેમને પાછા આવવાની વિજ્ઞપ્તિ કરીને તે દીન થઇ ગયેલા મંત્રીઓએ અને સામંતોએ ઘણી પ્રાર્થના કરી; પરંતુ રામ પાછા વળ્યા નહિ. કેમકે **મહાન્ પુરૂષોની પ્રતિજ્ઞા પર્વતની જેમ ચલાયમાન થતી જ નથી.** રામે તેમને વારંવાર પાછા વાળવા માંડ્યાં પણ રામની પાછા વળવાની આશાએ તેઓ સાથે સાથેજ ચાલ્યા.

અનુક્રમે રામ, લક્ષ્મણ અને જાનકી આગળ ચાલતાં શિકારી પ્રાણીઓના સ્થાનરૂપ એક નિર્માનુષ્ય અને ઘાટા વૃક્ષોવાળી પારિયાત્રા[1] અટવીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં માર્ગમાં ગંભીર આવર્ત્તવડે ભયંકર અને વિશાળ પ્રવાહવાળી **ગંભીરા** નામે એક નદી આવી. તેને કાંઠે ઉભા રહીને રામે સામંતોને કહ્યું કે–' તમે આ ઠેકાણેથી પાછા ફરો, કારણ કે હવે અહીંથી આગળ ઘણો કષ્ટકારી માર્ગ આવશે. અમારા કુશળસમાચાર માતપિતાને કહેજો અને હવેથી ભરતને મારી જેમ અથવા પિતાની જેમ ગણીને તેની સેવા કરજો.' ' રામના ચરણને અયોગ્ય એવા અમોને ધિક્કાર છે ! ' એમ કહીને ઘણું રૂદન કરતા અને અશ્રુથી વસ્ત્રને ભીંજવતા તે સામંતો માંડમાંડ પાછા વળ્યા. પછી તટઉપર રહેલા સામંતોએ સાશ્રુદૃષ્ટિએ જોયેલા રામ, સીતા લક્ષ્મણસાથે તે દુસ્તર સરિતાને ઉતરી ગયા. રામ જ્યારે દૃષ્ટિમાર્ગને ઉલ્લંઘન કરી ગયા ત્યારે સામંતાદિક સર્વે હૃદયમાં મહાકષ્ટ પામતાં પાછા વળીને અયોધ્યામાં આવ્યા અને સર્વ વૃત્તાંત તેમણે દશરથ રાજાને જણાવ્યો. તે સાંભળીને રાજાએ ભરતને કહ્યું–' હે વત્સ ! રામ–લક્ષ્મણ તો પાછા આવ્યા નહિ માટે હવે તું રાજ્ય ગ્રહણ કર અને મારી દીક્ષામાં વિઘ્નરૂપ થા નહીં.' ત્યારે ભરતે કહ્યું–' હે તાત ! હું કદિ પણ રાજ્ય ગ્રહણ કરીશ નહિ, હું જાતે જઇને મારા અગ્ર બંધુને પ્રસન્ન કરી પાછા તેડી લાવીશ.' તે સમયે કૈકેયી પણ ત્યાં આવી દશરથ રાજાને કહેવા લાગી કે–"હે સ્વામી ! તમે તો તમારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ભરતને રાજ્ય આપ્યું, પણ આ તમારો વિનયી પુત્ર રાજ્યને ગ્રહણ કરતો નથી અને તેની બીજી માતાઓને તેમજ મને પણ મહદ્ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. આ બધું વગરવિચાર્યું કરનારી અને

---

૧ વિંધ્યાટવી

પાપીણી એવી મેં જ કર્યું છે. અરે ! તમે સપુત્ર છતાં આ રાજ્ય અત્યારે રાજાવગરનું થઈ ગયું છે. વળી કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને સુપ્રભાનું દુઃશ્રવ રૂદન સાંભળતાં મારૂં હૃદય પણ ફાટી જાય છે માટે હે નાથ ! હું ભરતની સાથે જઇ વત્સ રામ અને લક્ષ્મણને પાછા લઇ આવીશ, તેથી મને ત્યાં જવાની આજ્ઞા આપો. ”

રાજા દશરથે હર્ષથી આજ્ઞા આપી એટલે કૈકેયી ભરત અને મંત્રીઓની સાથે ત્વરાથી રામની પછવાડે ચાલી. કૈકેયી અને ભરત છ દિવસે જ્યાં રામ વિગેરે હતા ત્યાં પહોંચ્યા. ત્યાં એક વૃક્ષતળે જાનકી, રામ અને લક્ષ્મણને બેઠેલા જોયા. તેમને જોતાં જ કૈકેયી રથમાંથી ઉતરી પડી અને ‘ હે વત્સ ! હે વત્સ !’ એમ બોલતી પ્રણામ કરતા એવા રામના મસ્તકપર ચુંબન કરવા લાગી. સીતા અને લક્ષ્મણ પણ તેના ચરણકમળમાં નમ્યા. તેમને બાહુથી દબાવી તે ઉંચા સ્વરે રૂદન કરવા લાગી. ભરતે નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને રામના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા અને તત્કાળ મૂર્છિત થઇ ગયા; કેમકે **સ્નેહ છે તે મહાવિષ તુલ્ય છે.** પછી જ્યારે રામચંદ્રે તેને સારી રીતે સમજાવ્યો ત્યારે ભરત વિનયપૂર્વક બોલ્યો કે—“ હે આર્યબંધુ ! અભક્તની જેમ મારો ત્યાગ કરીને તમે અહીં કેમ આવ્યા ? ‘ ભરત રાજ્યના અર્થી છે ’ એવો માતાના દોષથી મને જે અપવાદ લાગ્યો છે તે તમે વનમાં મને સાથે લઇ જઇને દૂર કરો અથવા તો હે ભ્રાતા ! અહીંથી પાછા વળી અયોધ્યામાં આવો અને રાજ્યલક્ષ્મી ગ્રહણ કરો. તેમ કરવાથી મારૂં કૌલીનશલ્ય[1] દૂર થઈ જશે. આપ રાજા થશો એટલે આ જગન્મિત્ર સૌમિત્રી [લક્ષ્મણ] તમારા મંત્રી થશે. આ માણસ (હું ભરત) તમારો પ્રતિહાર થઇને રહેશે અને શત્રુઘ્ન છત્ર ધરનાર થશે. ” ભરતે આમ કહ્યા પછી કૈકેયી બોલી—“ હે વત્સ ! આ ભ્રાતાનું વચન માન્ય કરો, કેમકે તમે સદા ભ્રાતૃવત્સલ છો. આ વિષયમાં તમારા પિતાનો દોષ નથી અને ભરતનો પણ દોષ નથી. માત્ર સ્ત્રીસ્વભાવને લીધે સુલભ એવો આ કૈકેયીનો જ દોષ છે. સ્ત્રીઓમાં કુટિલતા વિગેરે જે જે જુદા જુદા દોષો હોય છે તે સર્વે દોષોની ખાણરૂપ મારામાં રહેલા છે. પતિને, પુત્રોને અને તેમની માતાઓને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારૂં જે કર્મ મેં કર્યું છે તેને માટે મને ક્ષમા કરો; કારણ કે તમે પણ મારા પુત્ર છો. ” આ પ્રમાણે આંખમાં અશ્રુ લાવીને કૈકેયીએ કહ્યું એટલે રામ બોલ્યા—“ હે માતા ! હું દશરથ જેવા પિતાનો પુત્ર થઈ પ્રતિજ્ઞાનો કેમ ભંગ કરૂં ? પિતાએ ભરતને રાજ્ય આપ્યું અને તેમાં હું સંમત થયો, તો અમે બન્ને જીવતાં એ વાણી અન્યથા કેમ થાય ? માટે અમારા બન્નેના આદેશથી ભરત રાજા થાઓ. પિતાની જેમ મારી આજ્ઞા પણ ભરતને ઉલ્લંઘન કરવા યોગ્ય નથી. ” આ પ્રમાણે કહી રામે સીતાના લાવેલા જળવડે સર્વ સામંતોની સાક્ષીએ ત્યાં જ ભરતને રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી કૈકેયીને પ્રણામ કરી, ભરતને બોલાવી, તેઓને અયોધ્યા તરફ વિદાય કરીને રામચંદ્ર દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યા.

ભરત અયોધ્યામાં આવ્યા અને પિતા તથા વડીલ ભ્રાતાની આજ્ઞાથી તેમણે અખંડ શાસનવાળા રાજ્યનો ભાર અંગીકાર કર્યો. પછી રાજા દશરથે મહામુનિ સત્યભૂતિની પાસે

---

૧ કુલિનપણાને નાશ કરનારૂં—અધમ કુળ બતાવનારૂં શલ્ય.

મોટા પરિવારસહિત દીક્ષા લીધી પોતાના પૂજ્ય બંધુના વનવાસથી હૃદયમાં દુઃખ પામતા સદ્‍બુદ્ધિવાળા ભરત અરિહંતની પૂજામાં ઉદ્યમી થઇને એક પહેરેગીરની જેમ રાજ્યરક્ષા કરવા લાગ્યા.

સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે ગમન કરતા પૃથ્વીના દેવસમાન રામચંદ્ર માર્ગમાં આવેલા ચિત્રકૂટ પર્વતને ઉલ્લંઘન કરી કેટલેક દિવસે અવંતી દેશના એક ભાગમાં આવી પહોંચ્યા.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि रामलक्ष्मणोत्पत्तिपरिणयवनगमनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥४॥

સર્ગ ૫ મો.

સીતાહરણ.

માર્ગમાં થાકી થયેલી જાનકીને વિશ્રામ આપવાને માટે યક્ષપતિ કુબેરની જેમ રામચંદ્ર એક વડની નીચે બેઠા તે પ્રદેશને સર્વ તરફ જોઇને રામે લક્ષ્મણને કહ્યુ કે–' આ પ્રદેશ કોઇના ભયથી હમણા જ ઉજ્જડ થઇ ગયેલો લાગે છે જુઓ, હજુ જેઓની નીકો સુકાઇ ગઈ નથી એવા આ ઉદ્યાનો, ઇક્ષુદંડસહિત આ ઇક્ષુના વાઢો અને અન્નથી ભરપૂર ખળાઓ આ દેશ તરતમાં જ ઉજ્જડ થયાનું કહી આપે છે.' તે સમયે કોઇ પુરૂષ ત્યાં થઇને જતો હતો તેને રામે પૂછ્યું કે–' હે ભદ્ર! આ દેશ શા કારણથી ઉજ્જડ થયો છે અને તુ કઈ તરફ જાય છે ? ' તે બોલ્યો–' આ અવંતી દેશ છે, તેમાં **અવંતી** નામે નગરીમાં શત્રુઓને સિંહની જેવો દુઃસહ **સિંહોદર** નામે રાજા છે તે રાજાના તાબાના આ દેશમા **દશાંગપુર** નગરમાં તે નગરનો નાયક **વજ્રકર્ણ** નામે એક બુદ્ધિમાન સિંહોદર રાજાનો સામંત રાજા રાજ્ય કરે છે. એક વખતે તે વજ્રકર્ણ વનમાં મૃગયા રમવાને ગયો. ત્યાં પ્રીતિ વધારનારા **પ્રીતિવર્ધન** નામના એક મહામુનિને કાયોત્સર્ગે રહેલા તેણે જોયા એટલે તેણે પૂછ્યું કે– ' આવા ઘોર અરણ્યમાં વૃક્ષની જેમ તમે કેમ રહેલા છો ? ' મુનિએ કહ્યું–' આત્મહિતને માટે. ' વજ્રકર્ણે ફરીથી પૂછ્યું કે–' ખાનપાનવર્જિત એવા આ અરણ્યમાં તમારૂં આત્મહિત શું થાય છે ? ' આવા તેના પ્રશ્નથી તેને યોગ્ય જાણી મુનિએ આત્મહિતકારક ધર્મ કહ્યો, તેથી તત્કાળ તે બુદ્ધિમાન વજ્રકર્ણે શ્રાવકપણું સ્વીકાર્યું અને એવો દૃઢ અભિગ્રહ લીધો કે–' અર્હંતદેવ અને જૈન મુનિ વિના બીજા કોઇને હું નમીશ નહીં ' પછી મુનિને વંદના કરીને વજ્રકર્ણ દશાંગપુરમાં ગયો. શ્રાવકપણું પાળતા સતા એકદા તેણે વિચાર કર્યો કે–' દેવગુરૂવિના બીજા કોઇને નમસ્કાર કરવો નહિ એવો મારે અભિગ્રહ છે, તેથી જો હું સિંહોદર રાજાને નમીશ નહીં તો તે મારો વૈરી થશે. ' આવો વિચાર કરી એ બુદ્ધિમાન સામંતે પોતાની મુદ્રિકામાં મુનિસુવ્રતસ્વામીની મણિમય પ્રતિમા સ્થાપન કરી,

પછી પોતાની અંગુલીમાં રહેલા પ્રભુના બિંબને નમન કરીને તે સિંહોદર રાજાને છેતરવા લાગ્યો. " **અતિ બલવાન્ પુરૂષની આગલ માયાનો ઉપાય જ ચાલે છે.** " વજ્રકર્ણના આવા કપટનું વૃત્તાંત કોઈ ખળ પુરૂષે સિંહોદર રાજાને કહી દીધું, કેમકે **ખળ પુરૂષો સર્વને હાનિ કરનારા હોય છે.** વજ્રકર્ણના આ કપટવૃત્તાંતને જાણીને મોટા સર્પની જેમ નિઃશ્વાસ નાખતો સિંહોદર તત્કાળ વજ્રકર્ણઉપર ગુસ્સે થયો. તે ખબર કોઈ પુરૂષે આવીને વજ્રકર્ણને જણાવ્યા. વજ્રકર્ણે તે પુરૂષને પૂછ્યું કે–' મારી ઉપર સિંહોદરનો કોપ થયો છે એવું તેં શી રીતે જાણ્યું ? ' એટલે તે પુરૂષે કહ્યું કે–" કુંદનપુર નગરમાં **સમુદ્રસંગમ** નામે એક શ્રાવક વણિક રહે છે. તેને **યમુના** નામે પત્ની છે. તેમનો **વિદ્યુદંગ** નામે હું પુત્ર છું. હું અનુક્રમે યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો એટલે કેટલાક કરીયાણાં લઈ ક્રય–વિક્રય કરવાને માટે ઉજ્જયિની નગરીએ ગયો. ત્યાં **કામલતા** નામની એક મૃગલોચના વેશ્યા મારા જોવામાં આવી. તેને જોતાં જ હું કામદેવના બાણનું સ્થાન થઇ પડ્યો. ' તેની સાથે હું એક રાત્રિ જ રહીશ ' એવા વિચારથી મેં તેનો સમાગમ કર્યો, પરંતુ પાસથી મૃગલાની જેમ હું તેના રાગથી દૃઢ બંધાઈ ગયો; તેથી જન્મથી કષ્ટ ભોગવી ભોગવીને મારા પિતાએ જે ધન ઉપાર્જન કરેલું હતું તે મેં તે વેશ્યાવશ થઈને છ માસમાં ઉડાવી દીધું. એક વખતે કામલતા વેશ્યાએ મને કહ્યું કે–' સિંહોદર રાજાની પટ્ટરાણી **શ્રીધરાને** જેવા કુંડળ છે તેવા કુંડળ મને લાવી આપ. ' આ વખતે મેં વિચાર કર્યો કે–' મારી પાસે દ્રવ્ય નથી તો તેવાં કુંડળ ક્યાંથી કરાવું ? માટે હું તેના જ કુંડળ ચોરી લાવું. ' એવો વિચાર કરીને હું રાત્રે સાહસિક થઈ ખાતર પાડીને રાજાના મહેલમાં પેઠો. તે વખતે રાણી શ્રીધરા રાજાને પૂછતી હતી તે મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે–' હે નાથ ! આજે ઉદ્વેગીની જેમ તમને નિદ્રા કેમ આવતી નથી ? ' સિંહોદર બોલ્યો કે–' હે દેવી ! જ્યાં સુધી મને પ્રણામ નહિ કરનાર વજ્રકર્ણને મારૂં નહિ ત્યાંસુધી મને નિદ્રા ક્યાંથી આવે ? હે પ્રિયા ! પ્રાતઃકાળે મિત્ર, પુત્ર અને બાંધવોસહિત એ વજ્રકર્ણને હું મારૂં નહીં ત્યાંસુધી આ રાત્રિ મારે જાગ્રતપણે જ નિર્ગમન થાઓ. ' આવાં તેનાં વચનો સાંભળી તમારી ઉપર સાધર્મીપણાની પ્રીતિને લીધે કુંડળની ચોરી છોડી દઇને તરત જ ત્યાંથી નીકળી અહીં તમને કહેવાને માટે ત્વરાથી આવ્યો છું."

આ ખબર સાંભળી વજ્રકર્ણે તરત જ પોતાની નગરી તૃણ અને અન્નથી અધિક પૂર્ણ કરી દીધી. તેવામાં તો થોડી વારે આકાશમાં પરચક્રથી ઉડતી રજ તેના જોવામાં આવી. ક્ષણવારમાં તો ચંદનનાં વૃક્ષોને સર્પો ઘેરી લે તેમ સિંહોદરે પુષ્કળ સૈન્યથી દશાંગપુરને ઘેરી લીધું. પછી એક દૂત મોકલી વજ્રકર્ણને કહેવરાવ્યું કે–' હે કપટી ! તેં પ્રણામ કરવામાં માયા રચીને મને ચીરકાળ છેતર્યો છે, માટે હવે અંગુલીમાં તે મુદ્રિકા પહેર્યાવગર આવીને મને પ્રણામ કર; નહિ તો કુટુંબસહિત તને યમસદનમાં પહોંચાડીશ. ' વજ્રકર્ણે ઉત્તર કહેવરાવ્યો કે–" મારે અર્હંત અને સાધુ વિના બીજા કોઇને પ્રણામ કરવો નહિ એવો અભિગ્રહ છે, તેથી હું એમ કરૂં છું. મને કાંઈ પરાક્રમનું અભિમાન નથી પણ ધર્મનું અભિમાન છે; માટે એક નમસ્કાર શિવાય મારૂં જે કાંઈ છે તે સર્વ યથારૂચિ આપ ગ્રહણ કરો અને મને એક ધર્મદ્વાર આપો, જેથી હું ધર્મને માટે અહીંથી બીજે ચાલ્યો જાઉં. **ધર્મ જ મારૂં ધન થાઓ.** "

વજ્રકર્ણે આ પ્રમાણે કહેવરાવ્યું તથાપિ સિંહોદરે તે માન્યું નહિ, કેમકે **માની પુરૂષો ધર્મ અને અધર્મને ગણતા નથી.** ત્યારથી સિંહોદર વજ્રકર્ણસહિત તે નગરને રૂંધીને બહાર રહ્યો છે અને તેના ભયથી સર્વ પ્રદેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો છે. એ રાજવિગ્રહ જોઇને હું પણ કુટુંબસહિત અહીં નાસી આવ્યો હતો. અહીં આજે કેટલાંક ઘરો બળી ગયા તે સાથે મારી જીર્ણ ઝુંપડી પણ બળી ગઇ, તેથી મારી ક્રૂર સ્ત્રીએ આ ધનાઢ્યોનાં શૂન્યગૃહમાંથી ઘરની સામગ્રી ચોરી લાવવાને માટે મને મોકલ્યો છે. દૈવયોગે તેનાં દુર્વચનનું પણ મને શુભ ફળ મળ્યું કે જેથી તમારી જેવા દેવસમાન પુરૂષના મને દર્શન થયા. ”

આ પ્રમાણે એ દરિદ્રી પુરૂષે રામને સર્વ વૃત્તાંત કહી બતાવ્યું, તેથી કરૂણાનિધિ રઘુવંશી રામે તેને એક રત્નસુવર્ણમય સૂત્ર આપ્યું. પછી તેને વિદાય કરીને રામ દશાંગપુરપાસે આવ્યા અને નગર બહારના ચૈત્યમાં ચંદ્રપ્રભ પ્રભુને નમસ્કાર કરીને ત્યાં રહ્યા.

પછી રામની આજ્ઞાથી લક્ષ્મણ દશાંગપુરમાં પ્રવેશ કરીને વજ્રકર્ણની પાસે ગયા '**અલક્ષ્ય પુરૂષોની સ્થિતિ એવી જ હોય છે.**' આકૃતિ ઉપરથી તેમને ઉત્તમ પુરૂષ જાણીને વજ્રકર્ણે કહ્યું—' હે મહાભાગ ! મારા ભોજન આતિથ્યને ગ્રહણ કરો ' લક્ષ્મણે કહ્યું—' મારા પ્રભુ રામ પોતાની સ્ત્રીસાથે બહારના ઉદ્યાનમાં રહેલા છે, તેથી પ્રથમ તેમને ભોજન કરાવીને પછી હું જમીશ.' વજ્રકર્ણે તરતજ લક્ષ્મણની સાથે ઘણા શાક વિગેરેવાળું મિષ્ટાન્ન ભોજન રામને માટે ઉદ્યાનમાં મોકલાવ્યું. ભોજન કર્યા પછી રામે શિક્ષા આપીને મોકલેલો લક્ષ્મણ અવંતીપતિ સિંહોદરની પાસે આવ્યો. ત્યાં આવીને મિષ્ટ વચને કહ્યું કે–' સર્વ રાજાઓને દાસ જેવા કરનાર દશરથ રાજાના પુત્ર ભરતરાજા તમને વજ્રકર્ણની સાથે વિરોધ કરવાનો નિષેધ કરે છે.' તે સાંભળી સિંહોદર બોલ્યો કે—'ભરતરાજા જે પોતાના ભક્તિમાન સેવક હોય તેમની ઉપર પ્રસાદ કરે છે, બીજાની ઉપર કરતા નથી, તેવી રીતે આ મારો દુષ્ટ સામંત વજ્રકર્ણ મને નમતો નથી તો કહો હું તેની ઉપર શી રીતે પ્રસાદ કરૂં ? ' લક્ષ્મણે ફરીથી કહ્યું– ' એ વજ્રકર્ણ તમારે વિષે અવિનયી નથી, પણ ધર્મના અનુરોધથી તેણે બીજાને પ્રણામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે; માટે તમે વજ્રકર્ણઉપર કોપ કરો નહિ. રાજા ભરતનું શાસન તમારે માન્ય કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે એ ભરતરાજા સમુદ્રાંત પૃથ્વીઉપર શાસન કરનાર છે.' આવાં લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી સિંહોદર ક્રોધથી બોલ્યો કે—' એ ભરતરાજા કોણ છે કે જે વજ્રકર્ણના પક્ષમાં રહી વાતુલ થઈને મને આ પ્રમાણે કહેવરાવે છે ? ' તે સાંભળતાં જ લક્ષ્મણનાં નેત્ર કોપથી લાલ થઇ ગયા અને હોઠ ફરકવા લાગ્યા. તે બોલ્યા–' હે મૂઢ ! તું ભરતરાજાને જાણતો નથી ? લે, હવે તને તે સત્વર ઓળખાવું. ઉઠ, યુદ્ધ કરવાને સર્વ રીતે તૈયાર થા. ચંદનઘોની જેમ તું હજુ મારી ભુજારૂપ વજ્રથી તાડિત થયો નથી. ' તે સાંભળતાં જ ભસ્મથી ઢંકાયેલા અગ્નિનો સ્પર્શ કરવાને બાળક તૈયાર થાય તેમ સિંહોદર રાજા સૈન્યસહિત લક્ષ્મણને હણવાને તૈયાર થયો લક્ષ્મણ પોતાની ભુજાથી કમળના નાળવાની જેમ હાથીનું બંધસ્થાન (ખીલો) ઉખેડીને દંડ ઉંચો કરી રહેલા યમરાજની જેમ તે આલાનસ્થંભવડે શત્રુઓને મારવા લાગ્યો. પછી એ મહાભુજે ઉછાળો મારીને

હાથીઉપર બેઠેલા સિંહોદરને પશુની જેમ તેના વસ્ત્રવડે જ કંઠમાંથી બાંધી લીધો. દશાંગપુરના લોકો આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા અને લક્ષ્મણ સિંહોદરને ગાયની જેમ ખેંચીને રામની પાસે લઇ ગયા. રામને જોઇ સિંહોદરે નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે—' હે રઘુકુળનાયક ! તમે અહીં આવ્યા છો તે મારા જાણવામાં ન હતું. અથવા હે દેવ ! મારી પરીક્ષાને માટે તમે આ કર્યું હશે, પણ જો તમે બળ બતાવવા તત્પર થાઓ તો પછી અમારે જીવવાથી સર્યું અર્થાત્ અમે જીવી શકીએ જ નહીં. હે નાથ ! મારા આ અજ્ઞાત દોષને ક્ષમા કરો અને જે કર્ત્તવ્ય હોય તે બતાવો, કેમકે શિષ્ય ઉપર ગુરૂની જેમ સેવક ઉપર સ્વામીનો કોપ માત્ર શિક્ષાને માટે જ હોય છે." એટલે રામે કહ્યું કે—" વજ્રકર્ણની સાથે સંધી કરો.' તે વાણીને સિંહોદરે તથેતિ (તેમજ) કહીને સ્વીકારી લીધી.

પછી રામચંદ્રની આજ્ઞાથી વજ્રકર્ણ ત્યાં આવ્યો અને વિનયથી રામની આગળ ઉભો રહી અંજલી જોડીને બોલ્યો—" સ્વામી શ્રી ઋષભદેવના વંશમાં તમે બલભદ્ર અને વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છો એમ અમે સાંભળ્યું હતું. આજે સારા ભાગ્યે તમારા બન્નેના દર્શન થયા છે. ચીરકાળે તમે ઓળખવામાં આવ્યા છો. તમે બંને મહાભુજ સર્વ ભરતાર્દ્ધના નાથ છો. હું અને બીજા રાજાઓ તમારા જ કિંકરો છીએ. હે નાથ ! આ મારા પ્રભુ સિંહોદરને છોડી મૂકો અને હવેથી તેને એવી શિક્ષા આપો કે જેથી તે બીજાને નહિ પ્રણામ કરવાના મારા દૃઢ અભિગ્રહને સદા સહન કરે. ' અર્હંત દેવ અને સાધુ ગુરૂ વિના બીજાને નમસ્કાર કરવો નહિ.' એવો દૃઢ અભિગ્રહ પ્રીતિવર્દ્ધન નામના મુનિપાસે મેં ગ્રહણ કરેલો છે." ભૃગુટીની સંજ્ઞાથી સિંહોદરે રામની તે વાત સ્વીકારી એટલે સૌમિત્રિએ–લક્ષ્મણે મુક્ત કરેલો સિંહોદર રાજા વજ્રકર્ણને આલિંગન દઇને મળ્યો. પછી તેણે રામની સાક્ષીએ પરસ્પરપ્રીતિથી પોતાનું અર્ધ રાજ્ય સહોદર બંધુની જેમ વજ્રકર્ણને આપ્યું. દશાંગપુરના રાજા વજ્રકર્ણે ઉજ્જયિનીના રાજા સિંહોદરપાસેથી શ્રીધરાનાં કુંડળો માગી લઇને વિદ્યુદંગને આપ્યાં. વજ્રકર્ણે પોતાની આઠ કન્યાઓ અને સામંતોસહિત સિંહોદરે ત્રણ સો કન્યાઓ લક્ષ્મણને આપી. તે વખતે લક્ષ્મણે તેમને કહ્યું કે–' હમણાં આ કન્યાઓને તમારી પાસે રાખો કારણ કે હમણા રાજ્યઉપર પિતાએ ભરતને બેસાર્યા છે, તેથી જે સમયે હું રાજ્યને ગ્રહણ કરીશ ત્યારે તમારી કન્યાઓનું પાણિગ્રહણ કરીશ. હમણાં તો અમારે મલયાચલપર જઇને રહેવું છે." ' બહુ સારૂં ' એમ કહી વજ્રકર્ણ અને સિંહોદરે તેમ કરવા કબૂલ કર્યું. પછી રામે વિદાય કરેલા તેઓ પોતપોતાને નગરે ગયા.

રામ ત્યાં રાત્રિવાસો રહીને સવારે સીતા અને લક્ષ્મણસહિત ત્યાંથી ચાલતાં કોઈ નિર્જળ પ્રદેશમાં આવી ચડ્યા. ત્યાં સીતા તૃષાતુર થવાથી તેમને કોઇ વૃક્ષની નીચે વિશ્રાંતિ લેવા બેસારીને રામની આજ્ઞાથી લક્ષ્મણ જળ લેવા ચાલ્યા. આગળ ચાલતાં અનેક કમળોથી મંડિત અને પ્રિયમિત્રની જેવું વલ્લભ તેમ જ આનંદજનક એક સરોવર તેમના જોવામાં આવ્યું. ત્યાં કુબેરપુરનો કલ્યાણમાળા નામનો રાજા ક્રીડા કરવા આવ્યો હતો તેણે લક્ષ્મણને દીઠો. તત્કાળ અતિ દુરાત્મા કામદેવના બાણોથી તે ભેદાઇ ગયો. તેણે લક્ષ્મણને નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે—' તમે મારે ઘરે ભોજનને માટે અતિથિ

થાઓ.' તેના શરીરમાં કામવિકારનાં ચિન્હો અને સ્ત્રીનાં લક્ષણો જોઇ લક્ષ્મણ વિચાર કરવા લાગ્યા કે—'આ જાતે સ્ત્રી છે, પણ કોઇ કારણને લઇને તેણે પુરૂષનો વેષ ધારણ કર્યો જણાય છે.' આવો વિચાર કરી લક્ષ્મણ બોલ્યા—'અહીંથી નજીકમાં મારા પ્રભુ સ્ત્રીસાથે છે, તેથી તેમના વિના ભોજન કરીશ નહિ.' પછી તે કલ્યાણમાળાએ પોતાના ભદ્રિક આકૃતિવાળા અને પ્રિય બોલનારા પ્રધાનપુરૂષોને મોકલી પ્રાર્થના કરાવીને સીતાસહિત રામને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા. ભદ્ર બુદ્ધિવાળા તેમણે રામભદ્રને અને સીતાને નમસ્કાર કર્યો અને તત્કાળ તેમને માટે એક પટકુટી[1] ઉભી કરાવી. રામે તેમાં રહીને સ્નાનભોજન કર્યું. પછી બીજા પરિવારને છોડી કલ્યાણમાળા સ્ત્રીનો સ્પષ્ટ વેષ લઇ એક મંત્રીની સાથે ત્યાં આવી. લજ્જાથી નમ્ર મુખવાળી તે સ્ત્રીને રામે કહ્યું—'હે ભદ્રે! પુરૂષનો વેષ લઇને તું તારા સ્ત્રીભાવને કેમ ગોપવે છે?" કુબેરપતિએ કહ્યું—"આ કુબેરપુરમાં **વાલિખિલ્ય** નામે રાજા હતો, તેને **પૃથ્વી** નામે પ્રિયા હતી. એક વખતે રાણી ગર્ભિણી થઈ તેવામાં મ્લેચ્છ લોકોએ લડાઇ કરી અને વાલિખિલ્ય રાજાને બાંધીને લઇ ગયા. ત્યારપછી પૃથ્વીદેવીને પુત્રીનો પ્રસવ થયો, પણ બુદ્ધિશાળી **સુબુદ્ધિ** નામના મંત્રીએ નગરમાં 'રાણીને પુત્રનો પ્રસવ થયો છે' એવી આઘોષણા કરાવી. પુત્રજન્મના ખબર જાણી અહીંના મુખ્ય રાજા સિંહોદરે કહેવરાવ્યું કે 'જ્યાં સુધી વાલિખિલ્ય રાજા ન આવે ત્યાં સુધી એ બાળક જ રાજા થાઓ.' અનુક્રમે હું પુરૂષનો વેષ ધારણ કરતી મોટી થઈ છું. અદ્યાપિ માતા અને મંત્રીજન વિના મને કોઇએ સ્ત્રીપણે જાણી નથી. **કલ્યાણમાળા**ના નામથી પ્રખ્યાત થઇને હું રાજ્ય કરૂં છું. "મંત્રીઓના મંત્ર- (વિચાર) સામર્થ્યથી ખોટામાં પણ સત્યતા પ્રવર્ત્તે છે." મારા પિતાને છોડાવવા માટે હું મ્લેચ્છોને ઘણું ધન આપું છું. તેઓ દ્રવ્ય લઇ જાય છે પણ મારા પિતાને છોડતા નથી, માટે હે કૃપાળુ! તમે પ્રસન્ન થાઓ અને પૂર્વે જેમ સિંહોદર રાજા પાસેથી વજ્રકર્ણને છોડાવ્યો તેમ મારા પિતાને પણ છોડાવો." રામે કહ્યું કે—'અમે તારા પિતાને મ્લેચ્છ લોકો પાસેથી છોડાવી લાવીએ ત્યાં સુધી તું પુરૂષવેષ ધારણ કરીને કાયમ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવજે.' કલ્યાણમાળાએ કહ્યું કે-"મોટી મહેરબાની" પછી તેણે પાછો પુરૂષવેષ ધારણ કર્યો. પછી સુબુદ્ધિ મંત્રી બોલ્યો કે—'આ કલ્યાણમાળાના પતિ લક્ષ્મણ થાઓ' રામે કહ્યું—'અત્યારે પિતાના આદેશથી અમે દેશાંતરમાં જઇએ છીએ; તેથી જ્યારે પાછા આવશું ત્યારે લક્ષ્મણ તેને પરણશે.'

આ પ્રમાણે કબૂલ કરી રામ ત્રણ દિવસ ત્યાં રહ્યા. પછી પાછલી રાત્રિએ જ્યારે સર્વે જનો નિદ્રામાં હતા ત્યારે સીતા, લક્ષ્મણસહિત રામચંદ્ર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. પ્રાતઃકાળે રામ, સીતા અને લક્ષ્મણને જોયા નહીં એટલે કલ્યાણમાળા કચવાતે મને પોતાના નગરમાં ગઇ અને પ્રથમની જેમ રાજ્ય કરવા લાગી અનુક્રમે રામ નર્મદા નદીપાસે આવ્યા અને તે ઉતરીને વટેમાર્ગુઓએ વાર્યા છતાં પણ વિંધ્યાટવીમાં પેઠા. ત્યાં દક્ષિણ દિશામાં એક કંટકીના વૃક્ષઉપર રહેલા પક્ષીએ વિરસ શબ્દ કર્યો. અને ક્ષીરના વૃક્ષઉપર રહેલા એક બીજા પક્ષીએ મધુર શબ્દ કર્યો; પરંતુ તે સાંભળીને રામમે હર્ષ

[1] તંબુ

કે શોક કાંઇ થયો નહિ; કારણ કે '**શકુન યા અપશકુનને દુર્બળ લોકો જ ગણે છે.**' આગળ ચાલતાં ઉંચા હથીયારવાળું, અસંખ્ય હાથી, રથ અને અશ્વોથી ભરપૂર મ્લેચ્છ લોકોનું સૈન્ય દેશનો ઘાત કરવાને માટે નીકળેલું તેમના જોવામાં આવ્યું. તે સૈન્યમાં રહેલો એક યુવાન સેનાપતિ સીતાને જોઇને કામાતુર થઇ ગયો; તેથી એ સ્વચ્છંદચારીએ તત્કાળ પોતાના તાબાના મ્લેચ્છોને ઉંચે સ્વરે આજ્ઞા કરી કે—'અરે! આ બન્ને પથિકને હાંકી કાઢીને અથવા મારી નાખીને આ સુંદર સ્ત્રીને લઇ આવો.' આજ્ઞા થતાં જ તેઓ સેનાપતિસહિત બાણ અને પ્રાસ વિગેરે તીક્ષ્ણ આયુધોથી પ્રહાર કરતાં રામઉપર દોડી આવ્યા. તે વખતે લક્ષ્મણે રામચંદ્રને કહ્યું કે—'હે આર્ય! જ્યાં સુધી શ્વાનની જેમ આ મ્લેચ્છોને હું હાંકી કાઢું નહીં ત્યાં સુધી તમે સીતા સાથે અહીં જ રહો.' આ પ્રમાણે કહી લક્ષ્મણે ધનુષ્ય ચડાવીને તેનો નાદ કર્યો. તે નાદમાત્રથી જ સિંહ-નાદથી હસ્તીઓની જેમ મ્લેચ્છો ત્રાસ પામી ગયા. 'જેના ધનુષ્યનો નાદ આવો અસહ્ય છે તેના બાણને સહન કરવાની તો વાત જ શી કરવી?' એમ વિચારતો મ્લેચ્છ રાજા તત્કાળ રામની પાસે આવ્યો. શસ્ત્રો છોડી દઇ રથમાંથી ઉતરીને તેણે દીન મુખે રામ-ભદ્રને નમસ્કાર કર્યો તે વખતે લક્ષ્મણે ક્રોધથી તેની સામું જોયું. મ્લેચ્છપતિ બોલ્યો કે—"હે દેવ! કૌશાંબીપુરીમાં **વૈશ્વાનર** નામે એક બ્રાહ્મણ રહે છે. તેને **સાવિત્રી** નામે પત્ની છે. તેમનો **રૂદ્રદેવ** નામે હું પુત્ર છું. હું જન્મથી જ ક્રૂર કર્મ કરનારો, ચોર અને પરસ્ત્રીલંપટ થયો છું. કોઇ એવું કુકર્મ નથી કે જે મેં પાપીએ નહિ કર્યું હોય! એક વખતે ખાતર પાડતાં ખાત્રમુખે જ રાજપુરૂષોએ મને પકડ્યો અને રાજાની આજ્ઞાથી મને શૂળીપર ચડાવવા લઇ ચાલ્યા. કસાઇના ઘરમાં રહેલા ઘેટાની જેમ શૂળીની પાસે દીન થઇને ઉભા રહેલા મને એક શ્રાવક વણિકે દીઠો, તેથી તેણે દંડ આપીને મને છોડાવ્યો. 'હવે ફરીવાર ચોરી કરીશ નહીં' એમ કહી એ મહાત્મા વણિકે મને વિદાય કર્યો અને ત્યારથી મેં તે દેશનો ત્યાગ કર્યો અનુક્રમે ભમતો ભમતો હું આ પલ્લીમાં આવી ચડ્યો અને કાક એવા નામથી વિખ્યાત થઈ પલ્લીપતિના પદને પામ્યો. અહીં રહીને લુંટારાઓની મદદથી હું મોટા શહેર વિગેરેને લુંટું છું અને સ્વયમેવ જઈ રાજાઓને પણ પકડી લાવું છું. હે સ્વામિન્! આજે વ્યંતરની જેમ હું તમારે વશ થયો છું; માટે મને આજ્ઞા આપો કે તમારો કિંકર હું તમારૂં શું કામ કરૂં? મારા અવિનયને ક્ષમા કરો." રામે તે કિરાતપતિને કહ્યું કે-'વાલિખિલ્ય રાજાને છોડી દે.' તત્કાળ તેણે વાલિખિલ્યને છોડી દીધો એટલે તેણે આવીને રામને પ્રણામ કર્યો. રામની આજ્ઞાથી તે કાકે વાલિખિલ્ય રાજાને તેના કુબર નગરમાં પહોંચાડ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની પુત્રી કલ્યાણમાળાને પુરૂષના વેષે જોઇ. પછી કલ્યાણમાળાએ અને વાલિખિલ્યે પરસ્પર રામ-લક્ષ્મણનો બધો વૃત્તાંત એકબીજાને કહ્યો.

કાક પોતાની પલ્લીમાં પાછો આવ્યો અને રામ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. અનુક્રમે વિંધ્યાટવીનું અતિક્રમણ કરીને તાપી નદીપાસે આવ્યા. પછી તાપીને ઉતરી આગળ ચાલતાં તે દેશના પ્રાંત ભાગ ઉપર આવેલા અરૂણ નામના એક ગ્રામમાં આવ્યા. ત્યાં સીતા તરસ્યા થયા એટલે રામ લક્ષ્મણને સાથે લઈને એક કપિલ નામના ક્રોધી અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણને ઘેર

ગયા. તેની સુશર્મા નામની સ્ત્રીએ તેમને જુદા જુદા આસનો આપ્યાં અને શીતળ તેમજ સ્વાદિષ્ટ જળનું પાન કરાવ્યું. તે સમયે પિશાચના જેવો દારૂણ કપિલ બહારથી ઘરે આવ્યો. એટલે તેમને બેઠેલાં જોઇ રોષ કરીને પોતાના સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો કે-' રે પાપિણી ! તેં આ મલીન લોકોને મારા ઘરમાં પ્રવેશ કરવા કેમ દીધો ? તેં મારો અગ્નિહોત્ર અપવિત્ર કર્યો.' આ પ્રમાણે કહીને આક્રોશ કરતા એ ક્રૂર વિપ્રને ક્રોધવડે હાથીની જેમ પકડીને લક્ષ્મણ આકાશમાં ભમાડવા લાગ્યા. રામે કહ્યું-' હે માનદ ! એક કીડા જેવા અને રાડો પાડતા આ અધમ બ્રાહ્મણ ઉપર કોપ શો કરવો ? માટે તેને છોડી દે.' આવી આજ્ઞા થતાં જ લક્ષ્મણે તે બ્રાહ્મણને ધીમે રહીને છોડી દીધો. પછી સીતા અને લક્ષ્મણસહિત રામ તેના ઘરમાંથી નીકળીને આગળ ચાલ્યા.

અનુક્રમે તેઓ એક બીજા મોટા અરણ્યમાં આવ્યા. ત્યાં કાજળના જેવા શ્યામ મેઘનો સમય (વર્ષાઋતુ) આવ્યો. વરસાદ વર્ષવાથી રામ એક વડના વૃક્ષ નીચે રહ્યા અને બોલ્યા કે—' આ વડની નીચે જ આપણે વર્ષાકાળ નિર્ગમન કરશું.' તે વચન સાંભળી તે વડઉપર રહેનારો તે વડનો અધિષ્ઠાયક ઈભિકર્ણ નામે યક્ષ ભય પામી ગયો, એટલે તે પોતાના સ્વામી ગોકર્ણ યક્ષની પાસે ગયો. તેણે પ્રણામ કરીને ગોકર્ણને કહ્યું-' હે સ્વામી! કોઇ દુઃસહ તેજવાળા પુરૂષોએ આવીને મને મારા નિવાસરૂપ વડના વૃક્ષમાંથી કાઢી મૂક્યો છે, માટે હે પ્રભુ ! શરણરહિત એવા મારૂં રક્ષણ કરો; કેમકે તેઓ મારા નિવાસવાળા વડ વૃક્ષની નીચે આખી વર્ષાઋતુ સુધી રહેવાના છે. વિચક્ષણ ગોકર્ણે અવધિજ્ઞાનથી જાણીને કહ્યું કે-' જે પુરૂષો તારે ઘેર આવેલા છે તે આઠમા બળભદ્ર અને વાસુદેવ છે, માટે તેઓ તો પૂજવાને યોગ્ય છે.' આ પ્રમાણે કહીને તે ગોકર્ણ યક્ષ રાત્રિએ તેની સાથે ત્યાં ગયો અને રાત્રમાં જ નવ યોજન વિસ્તારવાળી, બાર યોજન લાંબી, ધનધાન્યથી પૂરિત, જેનો કિલ્લો અને અંદરના પ્રાસાદો ઊંચા છે અને જેની બજારો વિવિધ વસ્તુઓથી પૂર્ણ છે એવા **રામપુરી** નામે એક નગરી ત્યાં બનાવી. પ્રાતઃકાળે મંગળશબ્દોથી બોધ પામેલા રામે તે વીણાધારી યક્ષને અને મોટી ઋદ્ધિવાળી નગરીને જોઇ. અકસ્માત્ બની ગયેલી નગરીને જોઇને વિસ્મય પામેલા રામચંદ્રને યક્ષે કહ્યું કે-' હે સ્વામી ! તમે મારા અતિથિ છો, હું ગોકર્ણ નામે યક્ષ છું અને આ નગરી મેં તમારા માટે રચેલી છે. તમે જ્યાં સુધી અહીં રહેશો ત્યાં સુધી રાતદિવસ પરિવારસહિત હું તમારી સેવા કરીશ; માટે તમે અહીં રૂચિ પ્રમાણે સુખેથી રહો.' એવી રીતનીં તેની પ્રાર્થનાથી અનેક યક્ષોથી સેવાતા રામ અને લક્ષ્મણ ત્યાં સુખેથી રહ્યા.

એક વખતે પેલો કપિલ બ્રાહ્મણ સમિધ વિગેરે લેવાને માટે હાથમાં કુહાડો લઇને ભમતો ભમતો તે મોટા અરણ્યમાં આવ્યો. ત્યાં તે નવીન નગરી જોઇને વિસ્મયથી વિચાર કરવા લાગ્યો કે-' આ તે માયા હશે ? ઇંદ્રજાળ હશે ? કે ગંધર્વપુર હશે ?' એવો વિચાર કરે છે તેવામાં ત્યાં સુંદર વેષ ધારણ કરીને માનુષીરૂપે ઉભી રહેલી એક યક્ષિણી તેના જોવામાં આવી. તેને જોઈ કપિલે પૂછ્યું કે-' આ નવીન નગરી કોની છે ?' તે બોલી-' ગોકર્ણ નામના યક્ષે રામ-લક્ષ્મણ અને સીતાને માટે આ રામપુરી નામે નવીન નગરી વસાવી છે. અહીં દયાનિધિ રામ દીનજનોને દાન આપે છે અને જે જે દુઃખી અહીં આવે છે તે સર્વ કૃતાર્થ થઇને જાય છે.' આ પ્રમાણેની હકીકત સાંભળી કપિલ સમિધનો ભારો ભૂમિપર

નાંખી તેના ચરણકમળમાં પડીને બોલ્યો–'હે ભદ્રે ! મને કહો કે તે રામના મારે શી રીતે દર્શન કરવા ?' યક્ષિણી બોલી—'આ નગરીને ચાર દ્વાર છે અને દરેક દ્વાર ઉપર યક્ષો નિત્ય રક્ષા કરવા ઉભા રહે છે, તેથી અંદર પ્રવેશ કરવો દુર્લભ છે; પરંતુ તેના પૂર્વદ્વાર પાસે એક જિનચૈત્ય છે તેમાં પ્રવેશ કરી, શ્રાવક થઈ, યથાવિધિ વંદના કરી જો નગરી તરફ જઈશ તો તારો પ્રવેશ થઈ શકશે.' તેની વાણીથી દ્રવ્યનો અર્થી કપિલ જૈન સાધુઓની પાસે ગયો અને તેમને વંદના કરીને તેમની પાસેથી જૈનધર્મ સાંભળ્યો. તે લઘુકર્મી હોવાથી તત્કાળ પ્રતિબોધ પામીને શુદ્ધ શ્રાવક થઇ ગયો અને પોતાને ઘેર આવી પોતાની પત્નીને ધર્મ સંભળાવીને તેને શ્રાવિકા કરી. પછી જન્મના દારિદ્રથી દગ્ધ થયેલાં તે દંપતી રામની પાસેથી ધન મેળવવાની ઇચ્છાએ રામપુરી આવ્યાં. ત્યાં પ્રથમ પૂર્વદ્વાર પાસે રહેલા ચૈત્યમાં દેવવંદન કરીને તેમણે રામપુરીમાં પ્રવેશ કર્યો. અનુક્રમે રાજગ્રહમાં પ્રવેશ કરતાં જ રામ, સીતા અને લક્ષ્મણને કપિલે ઓળખ્યા, એટલે પોતે તેમની ઉપર જે આક્રોશ કરેલા તેનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું; તેથી તે ભય પામીને નાસી જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેને ભયભ્રાંત થયેલ જોઇને લક્ષ્મણ દયા લાવીને બોલ્યા કે–'હે દ્વિજ ! તું ભય પામીશ નહિ. તું જો યાચક થઇને આવ્યો હોય તો અહીં આવ અને જે જોઇએ તે માગી લે.' તે સાંભળી કપિલ નિઃશંક થઇને રામની પાસે આવ્યો, અને આશીષ આપીને યક્ષોએ આપેલા આસનઉપર બેઠો. પછી 'તું ક્યાંથી આવે છે?' એમ રામે પૂછ્યું એટલે તે બોલ્યો—'હું અરુણ ગામનો નિવાસી બ્રાહ્મણ છું. શું તમે મને નથી ઓળખતા ? જ્યારે તમે મારા અતિથિ થયા હતા ત્યારે મેં તમને દુર્વચનો કહીને તમારી ઉપર આક્રોશ કર્યો હતો, તથાપિ તમે દયાળુ થઇને મને આ આર્યપુરૂષથી છોડાવ્યો હતો.'

પેલી સુશર્મા બ્રાહ્મણી પૂર્વનું વૃત્તાંત જણાવી સીતાની પાસે આવી દીન વચને આશીષ આપીને બેઠી. પછી તે બ્રાહ્મણને રામે ઘણું ધન આપી કૃતાર્થ કરીને વિદાય કર્યો એટલે તે પોતાના ગામમાં ગયો. ત્યાં તે કપિલ બ્રાહ્મણે યથારૂચિ દાન આપી **નંદાવતંસ** નામના સૂરિની પાસે દીક્ષા લીધી.

જ્યારે વર્ષાઋતુ વીતી ગઈ ત્યારે રામને ત્યાંથી જવાની ઈચ્છા થઈ, એટલે ગોકર્ણ યક્ષે વિનયથી અંજળી જોડીને કહ્યું—'હે સ્વામિન્ ! તમે અહીંથી જવાને ઇચ્છો છો, તો તમારી ભક્તિ કરતાં મારો કાંઈ પણ અપરાધ થયો હોય તો ક્ષમા કરજો અને મારી ઉપર પ્રસન્ન થજો. હે મહાભુજ ! તમારી યોગ્યતા પ્રમાણે પૂજા કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી.' એમ કહી તેણે **સ્વયંપ્રભ** નામનો એક હાર રામને અર્પણ કર્યો, લક્ષ્મણને દિવ્ય રત્નમય બે કુંડળો આપ્યાં અને સીતાને ચૂડામણિ તથા ઇચ્છા પ્રમાણે વાગતી એક વીણા આપી. પછી રામ તે યક્ષનું સન્માન કરી ત્યાંથી સ્વેચ્છાએ ચાલ્યા એટલે યક્ષે પોતે રચેલી તે નગરી સંહરી લીધી.

રામ, લક્ષ્મણ અને જાનકી પ્રતિદિન ચાલતાં, કેટલાંક અરણ્યોનું ઉલ્લંઘન કરીને એકદા સંધ્યા વખતે વિજયપુરની પાસે આવ્યાં, અને તે નગરની બહારના ઉદ્યાનમાં

દક્ષિણ દિશાએ એક ગૃહ જેવા મોટા વડના વૃક્ષની નીચે તેઓએ નિવાસ કર્યો. તે નગરનો **મહીધર** નામે રાજા હતો. **ઇંદ્રાણી** નામે તેને પત્ની હતી અને તેનાથી **વનમાળા** નામે એક પુત્રી થઈ હતી તે વનમાળાએ બાલ્યવયમાંથી જ લક્ષ્મણની ગુણસંપત્તિ અને રૂપસંપત્તિ સાંભળી હતી તેથી તેના શિવાય બીજા કોઈ વરને ઇચ્છતી નહોતી. જ્યારે રાજા દશરથે દીક્ષા લીધી અને રામ–લક્ષ્મણ વનમાં નીકળ્યા ત્યારે એ ખબર સાંભળીને મહીધર રાજા બહુ ખેદ પામ્યો. પછી ચંદ્રનગરના રાજા **વૃષભના** પુત્ર **સૂરેંદ્રરૂપ**ની સાથે તેણે વનમાળાનો સંબંધ કર્યો. તે ખબર સાંભળી વનમાળા મરવાનો નિશ્ચય કરી જે રાત્રિએ રામ–લક્ષ્મણ ત્યાં આવ્યા તે જ રાત્રિએ એકલી નગર બહાર નીકળી અને દૈવયોગે તે જ ઉદ્યાનમાં આવી ચડી. પ્રથમ તે ઉદ્યાનમાં રહેલા યક્ષાયતનમાં પ્રવેશ કરીને તેણે વનદેવતાની પૂજા કરી અને કહ્યું કે—'જન્માંતરમાં પણ લક્ષ્મણ મારા પતિ થાઓ.' ત્યારપછી ત્યાંથી નીકળીને પેલા વડની પાસે આવી. તેને સુઈ ગયેલાં રામ અને સીતાના પહેરેગીર તરીકે જાગતા એવા લક્ષ્મણે દીઠી. તેને જોઇને લક્ષ્મણ વિચારવા લાગ્યા કે—'શું આ વનદેવી હશે? વા આ વડવૃક્ષની અધિષ્ઠાત્રી હશે કે કોઈ બીજી યક્ષિણી હશે?' તેવામાં તે બોલી કે—"આ ભવમાં લક્ષ્મણ મારા પતિ થયા નહિ, તો જો મારી તેમનાપર ખરી ભક્તિ હોય તો ભવાંતરમાં પણ તે જ મારા પતિ થજો" આ પ્રમાણે કહી ઉત્તરીય વસ્ત્રવડે કંઠપાશ રચી વડની શાખાસાથે બાંધીને તે પોતાના શરીરને લટકાવવા લાગી. તે વખતે 'હે ભદ્રે! તું સાહસ કરીશ નહીં, હું પોતે જ લક્ષ્મણ છું.' એમ બોલતા લક્ષ્મણે ત્યા જઈ પાશ દૂર કરીને તેને નીચે ઉતારી રાત્રિના શેષ ભાગે જ્યારે રામસીતા જાગ્રત થયાં ત્યારે લક્ષ્મણે તે વનમાળાનો સર્વ વૃત્તાંત તેમને જણાવ્યો. તત્કાળ વનમાળાએ લજ્જાથી મુખ ઢાંકી સીતા અને રામના ચરણકમળમાં નમસ્કાર કર્યો

અહીં મહીધર રાજાની સ્ત્રી ઇંદ્રાણીએ રાજમહેલમાં જ્યારે વનમાળાને જોઈ નહિ ત્યારે કરૂણ સ્વરે પોકાર કર્યો, તેથી મહીધર રાજા વનમાળાને શોધવા માટે નીકળ્યો આમતેમ ભટકતાં તેણે તે વનમાં વનમાળાને બેઠેલી જોઈ, એટલે 'આ રાજપુત્રીના ચોરને મારો' એમ બોલતા સૈનિકો શસ્ત્રો ઉંચા કરીને દોડ્યા તેને આવતાં જોઇ લક્ષ્મણ ક્રોધથી ઉભા થયા અને લલાટપર ભ્રકુટીની જેમ તેણે પણ પણચને ધનુષ્યઉપર ચડાવી. પછી શત્રુઓના અહંકારને હરી લે તેવો ટંકાર શબ્દ કર્યો. ટંકારના નાદથી જ કેટલાક સુભટો ક્ષોભ પામી ગયા, કેટલાક ત્રાસ પામ્યા અને કેટલાક પડી ગયા. માત્ર મહીધર રાજા એકલો આગળ ઉભો રહ્યો. તેણે લક્ષ્મણને જોયા એટલે તેમને ઓળખીને તે બોલ્યો કે—'હે સૌમિત્રિ! ધનુષ્યઉપરથી પણચ ઉતારી લો મારી પુત્રીના પુણ્યથી જ તમે અહીં પ્રાપ્ત થયા છો' તત્કાળ લક્ષ્મણે ધનુષ્યઉપરથી પણચ ઉતારી નાંખી, એટલે મહીધર રાજા સ્વસ્થ થયો પછી ત્યાં રામને જોઇ રથમાંથી ઉતરીને તેણે પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે—'તમારા ભાઇ લક્ષ્મણને માટે પ્રથમથી જ તેના પર અનુરાગવાળી આ મારી પુત્રીને મેં પૂર્વે કલ્પેલી હતી મારા ભાગ્યયોગે તેમનો હમણા સમાગમ થયો છે.

લક્ષ્મણ જેવા જામાતા અને તમારા જેવા સંબંધી મળવા બહુ દુર્લભ છે.' આ પ્રમાણે કહી મોટા સન્માનપૂર્વક મહીધર રાજા જાનકી, રામ અને લક્ષ્મણને પોતાને ઘેર લઇ ગયો.

રામ વિગેરે ત્યાં રહેલા હતા તેવામાં એક દિવસ સભામાં બેઠેલા મહીધર રાજાપાસે અતિવીર્ય રાજાનો દૂત આવીને કહેવા લાગ્યો કે—'નંદ્યાવર્તપુરનો રાજા અતિવીર્ય જે વીર્યનો સાગર છે તેમણે ભરતરાજાની સાથે વિગ્રહ થવાથી તમને પોતાની સહાય કરવા બોલાવેલા છે. દશરથના પુત્ર ભરતરાજાના સૈન્યમાં ઘણા રાજાઓ આવેલા છે, તેથી મહાબળવાન અતિવીર્ય રાજાએ તમને તેડાવ્યા છે.' તે સમયે લક્ષ્મણે પૂછ્યું કે—'નંદ્યાવર્તપુરના રાજા અતિવીર્યને ભરત રાજાસાથે વિરોધ થવાનું કારણ શું છે?' દૂત બોલ્યો કે—'મારા સ્વામી અતિવીર્ય ભરતરાજા પાસેથી ભક્તિને ઇચ્છે છે. ભરત તેમની ભક્તિ કરતા નથી એ વિરોધનું કારણ છે.' તે સાંભળીને રામે દૂતને પૂછ્યું કે—'હે દૂત! અતિવીર્ય રાજાની સાથે યુદ્ધ કરવાને શું ભરત રાજા સમર્થ છે કે જેથી તે તેની સેવા કરવાને કબૂલ કરતો નથી?' દૂતે કહ્યું–'અતિવીર્ય ઘણા બળવાન છે અને ભરતરાજા પણ સામાન્ય નથી, તેથી તે બન્નેમાંથી કોનો વિજય થશે તે સંશય છે.' આ પ્રમાણે કહેતા દૂતને 'હું સત્વર આવું છું' એમ કહીને મહીધર રાજાએ વિદાય કર્યો. પછી તેણે રામચંદ્રને કહ્યું કે–'અહો! અલ્પબુદ્ધિવાળા તે અતિવીર્યની કેવી અજ્ઞાનતા છે કે જે મને ભરતની સાથે યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે, માટે હવે ભરતસાથેનું સૌહૃદપણું અને તેની સાથેનું દુશ્મનપણું જણાવ્યા વગર મોટી સેનાસાથે ત્યાં જઇ ભરતના શાસનની જેમ હું તેને હણી નાંખીશ.' રામ બોલ્યા કે–'હે રાજન્! તમે અહીં જ રહો. તમારા સૈન્ય અને પુત્રોસહિત હું ત્યાં જઇશ અને યથાયોગ્ય કરીશ.' મહીધરે તેમ કરવાને કબૂલ કર્યું એટલે તેના પુત્ર અને સૈન્યને સાથે લઇને રામચંદ્ર લક્ષ્મણ તથા સીતાસહિત નંદ્યાવર્તપુર સમીપે ગયા. રામે તે નગરના ઉદ્યાનમાં સૈન્યનો પડાવ નાંખ્યો. તે વખતે ક્ષેત્રના અધિષ્ઠાયક દેવતાએ આવી રામભદ્રને કહ્યું કે–'હે મહાભાગ! તમારી શી ઇચ્છા છે? જે હોય તે કહો. હું તે પૂર્ણ કરવાને તૈયાર છું' રામે કહ્યું–'શું કરવાનું છે?' ત્યારે દેવતા બોલ્યો–"જો કે બીજું બધું યોગ્ય છે, તથાપિ એક ઉપકાર હું કરૂં છું. તે એ કે 'શું રાજા અતિવીર્ય સ્ત્રીઓથી જીતાયો' એવી તેની અપકીર્તિ ફેલાવવાને માટે હું સૈન્યસહિત તમારૂં કામિક સ્ત્રીનું રૂપ કરી દઉં છું." આ પ્રમાણે કહીને તેણે તત્કાળ બધું સૈન્ય સ્ત્રીરાજ્ય હોય તેમ સ્ત્રીરૂપે કરી નાંખ્યું. રામ અને લક્ષ્મણ પણ સુંદર સ્ત્રી થઇ ગયા.

પછી રામ સૈન્યસહિત રાજમંદિરપાસે આવ્યા અને 'મહીધર રાજાએ તેમને સહાય કરવાને આ સૈન્ય મોકલ્યું છે.' એમ દ્વારપાળદ્વારા અતિવીર્ય રાજાને જણાવ્યું. અતિવીર્ય બોલ્યો કે–'મહીધર રાજા પોતે આવ્યો નહિ તો બહુમાની અને મરવાને ઇચ્છતા એવા તે રાજાના સૈન્યથી પણ સર્યું. હું એકલો ભરતને જીતી લઇશ. મારે સહાયની શી જરૂર છે? માટે એ અપકીર્તિ કરનારા તેના સૈન્યને સત્વર પાછું કાઢી મૂકો.' તે વખતે કોઇ માણસ બોલ્યો કે–'હે દેવ! મહીધર રાજા કેવળ પોતે આવ્યો નથી એટલું જ નહીં પણ તેણે તમારૂં હાસ્ય કરવાને સૈન્ય પણ સ્ત્રીઓનું જ મોકલ્યું છે.' તે સાંભળીને નંદ્યાવર્તપુરના રાજા અતિવીર્યને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો તેથી રામવિગેરે સર્વ સ્ત્રીરૂપે રાજદ્વારપાસે આવીને ઉભા રહ્યા

હતા તેને માટે પોતાના સેવકોને તેણે આજ્ઞા કરી કે–આ સ્ત્રીઓને દાસીઓની જેમ ચોવાએ પકડી પકડીને આપણા નગરની બહાર કાઢી મૂકો.' તત્કાળ તેના મહાપરાક્રમી સામતો સેવકોસહિત ઉઠી તે સ્ત્રીસૈન્યને ઉપદ્રવ કરવા પ્રવર્ત્યા. એટલે લક્ષ્મણે એક હાથવડે હાથીને બાંધવાનો આલાનસ્તંભ ઊખેડી તેને જ આયુધ કરી તેનાવડે સર્વને ભૂમિપર પાડી દીધા. સામતોના ભંગથી અતિવીર્યને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો તેથી એક ભયંકર ખડ્ગ ખેંચીને તે પોતે યુદ્ધ કરવા સામો ઉઠ્યો તરત જ લક્ષ્મણે તેનું ખડ્ગ ખેંચી લઇને તેને કેશ પકડીને ખેંચ્યો અને તેના જ વસ્ત્રથી તેને બાંધી લીધો પછી મૃગને વાઘ પકડે તેમ તેને પકડીને નરવ્યાઘ્ર લક્ષ્મણ, ત્રાસ પામવાથી ચપળ લોચનવાળા નગરજનોએ જોવાતા છતા લઇ ચાલ્યા તે વખતે દયાળુ સીતાએ તેને છોડાવ્યા અને લક્ષ્મણે તેની પાસે ભરતની સેવા કરવાનું કબૂલ કરાવ્યું પછી ક્ષેત્રદેવતાએ સર્વનું સ્ત્રીરૂપ સંહરી લીધું એટલે અતિવીર્યે રામ–લક્ષ્મણને ઓળખ્યા, જેથી તેમની અનેક પ્રકારે સેવાભક્તિ કરી પછી એ માની રાજાને પોતાના માનને માટે વિચાર આવ્યો અને પોતાનું માન ધ્વંસ પામેલ જાણવાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો એટલે 'હું શું બીજા કોઇની સેવા કરૂં ?' એમ હૃદયમાં અહંકાર ધરતો તે દીક્ષા લેવાની ઇચ્છાવાળો થયો તત્કાળ તેણે પોતના પુત્ર **વિજયરથને** રાજ્યપર બેસાર્યો તે વખતે 'તમે મારે બીજા ભરત જેવા છો, માટે ખુશીથી પૃથ્વીપર રાજ્ય કરો; દીક્ષા લ્યો નહિ' એમ રામે કહ્યું તો પણ એ મહામાનવાળા અતિવીર્યે તત્કાળ દીક્ષા લીધી તેના પુત્ર વિજયરથે **રતિમાળા** નામની પોતાની બેન લક્ષ્મણને આપી લક્ષ્મણે તેને ગ્રહણ કરી ત્યાંથી રામ સૈન્યસહિત વિજયપુર ગયા અને વિજયરથ ભરતની સેવા કરવાને અયોધ્યા ગયો. ગૌરવતાના ગિરિરૂપ ભરતે તે વૃત્તાંત જાણી આવેલા વિજયરથનો સત્કાર કર્યો **સત્પુરૂષો ભક્તવત્સલ હોય છે.** પછી વિજયે રતિમાળાથી નાની **વિજયસુન્દરી** નામની એક પોતાની સારભૂત બેન હતી તે ભરતને આપી તે સમયે અતિવીર્ય મુનિ વિહાર કરતા કરતા ત્યા પધાર્યા ભરતરાજાએ અનેક રાજાઓ સાથે સામા જઇ વંદના કરીને ખમાવ્યા પછી ભરતે પ્રસન્ન થઇને વિદાય કરેલો વિજયરથ આનંદથી નંદ્યાવર્તપુરે ગયો

અહીં રામચંદ્ર મહીધર રાજાની આજ્ઞા લઇને જવાને તૈયાર થયા, તે વખતે સાથે જવાની ઇચ્છાવાળા લક્ષ્મણે પણ વનમાળાની રજા માગી વનમાળા અશ્રુપૂર્ણ નયન કરીને બોલી કે— "હે પ્રાણેશ ! તે વખતે મારા પ્રાણની રક્ષા શામાટે કરી ? જો હું તે વખતે મૃત્યુ પામી હોત તો મારૂં સુખમૃત્યુ થાત, કેમકે તમારા વિરહનું આ અસહ્ય દુ:ખ મારે સહન કરવું પડત નહિ હે નાથ ! હમણા જ મને પરણીને તમે મને સાથે લ્યો, નહિ તો તમારા વિયોગનુ છળ પામીને યમરાજ મને લઇ જશે" ત્યારે લક્ષ્મણ બોલ્યા કે—"હે મનસ્વિની ! હમણાં હું મારા વડીલ બંધુ રામની સેવા કરવામાં તત્પર છુ, તેથી તમે સાથે આવીને મારી ભ્રાતૃસેવામાં વિઘ્નકારી થાઓ નહિ હે વરવર્ણિની ! મારા જ્યેષ્ઠ બંધુને ઇચ્છિત સ્થાને પહોચાડીને તરત જ તારી પાસે આવી તને લઇ જઇશ, કેમકે તારો નિવાસ મારા હૃદયમા છે હે માનીનિ ! ફરી વાર અહીં આવવાની પ્રતીતિને માટે તારે જો ઘોર શપથ આપવા હોય તો તેવા શપથ લેવાને હું તૈયાર છું' પછી વનમાળાની ઇચ્છાથી લક્ષ્મણે 'જો હું ફરીવાર અહીં ન આવું તો મને રાત્રિભોજનનુ પાપ લાગે' એવા શપથ (સોગન) લીધા.

પછી રાત્રિના શેષ ભાગે રામ સીતા અને લક્ષ્મણસહિત ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. અનુક્રમે કેટલાક વનો ઉલ્લંઘન કરીને **ક્ષેમાંજલિ** નામે નગરીની પાસે આવ્યા. બહારના ઉદ્યાનમાં લક્ષ્મણે આણેલાં અને સીતાએ સુધારેલાં વનફળ વિગેરેનો રામે આહાર કર્યો. પછી રામની આજ્ઞા લઇને લક્ષ્મણે તે નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ઉંચે સ્વરે થતી એક ઉદ્‌ઘોષણા તેના સાંભળવામાં આવી કે—'જે પુરૂષ આ નગરીના રાજાની શક્તિનો પ્રહાર સહન કરશે તેને રાજા પોતાની કન્યા પરણાવશે.' તે સાંભળી લક્ષ્મણે આવી ઉદ્‌ઘોષણા કરાવવાના હેતુ વિષે એક પુરૂષને પૂછયું એટલે તેણે કહ્યું કે—'અહીં **શત્રુદમન** નામે એક પરાક્રમી રાજા છે. તેને **કન્યકાદેવી** નામે રાણીની કુક્ષીથી ઉત્પન્ન થયેલી **જિતપદ્મા** નામે એક કન્યા છે. તે કમળલોચના બાળા લક્ષ્મીનું સ્થાન છે. તેના વરના બળની પરીક્ષા કરવા માટે રાજાએ આવો આરંભ કરેલો છે; પરંતુ તેવો વર મળતો નથી તેથી દરરોજ ઉદ્‌ઘોષણા થયા કરે છે.' આ પ્રમાણે તે પુરૂષપાસેથી હકીકત સાંભળીને લક્ષ્મણ તે રાજાની સભામાં ગયા. રાજાએ પૂછયું કે-'તમે કયાં રહો છો? અને કયાંથી આવો છો?' લક્ષ્મણ બોલ્યા કે—'હું ભરતરાજાનો દૂત છું. કોઇ કાર્યને અર્થે અહીંથી જતો હતો પણ તમારી કન્યાસંબંધી ખબર સાંભળી તેને પરણવાને માટે હું આવ્યો છું.' રાજાએ પૂછયું કે-'તમે મારી શક્તિનો પ્રહાર સહન કરશો?' લક્ષ્મણ બોલ્યા-'એક પ્રહાર તો શું પણ પાંચ પ્રહાર સહન કરીશ.' તે સમયે જિતપદ્મા રાજકન્યા ત્યાં આવી. તે લક્ષ્મણને જોતાંવેંત જ કામાતુર થઇ ગઇ તેથી તેનાપર અનુરાગી થઇને રાજાને વારવા લાગી, તથાપિ રાજાએ પાંચ દુઃસહ શક્તિઓના પ્રહાર લક્ષ્મણની ઉપર કર્યા. લક્ષ્મણે બે પ્રહાર હાથ ઉપર, બે કાખમાં અને એક દાંત ઉપર-એમ પાંચ શક્તિપ્રહાર જિતપદ્માના મનની સાથે ગ્રહણ કર્યા એટલે જિતપદ્માએ તરત જ લક્ષ્મણના કંઠમાં સ્વયંવરમાળા નાંખી. રાજાએ પણ કહ્યું કે-'આ કન્યાને ગ્રહણ કરો.' લક્ષ્મણ બોલ્યા કે-'મારા મોટાભાઈ રામચંદ્ર બહાર ઉદ્યાનમાં છે, તેથી હું સર્વદા પરતંત્ર છું.' રાજા શત્રુદમને તેઓ બંને રામ અને લક્ષ્મણ છે એમ જાણી રામની પાસે જઇને તેમને નમસ્કાર કર્યો અને પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યો. પછી ત્યાં તેમની મોટી ધામધૂમથી પૂજા કરી. "એક સામાન્ય અતિથિ પણ પૂજવા યોગ્ય છે, તો પછી ઉત્તમ પુરૂષની તો વાત જ શી કરવી?" તેમનો સત્કાર ગ્રહણ કરી રામ ત્યાંથી ચાલ્યા, તે વખતે સૌમિત્રિએ (લક્ષ્મણે) કહ્યું-"જયારે હું પાછો વળીશ ત્યારે તમારી પુત્રીની સાથે પરણીશ."

ત્યાંથી રાત્રિના પ્રાંત ભાગે નીકળેલા રામ સાયંકાળે વંશશૈલ નામના ગિરિના તટઉપર રહેલા **વંશસ્થળ** નામના નગરપાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં રાજાને અને સર્વ લોકોને તેમણે ભયભીત સ્થિતિમાં જોયા, તેથી રામે એક પુરૂષને તેમના ભયનું કારણ પૂછયું. તે પુરૂષે કહ્યું કે-'અહીંયા ત્રણ દિવસથી રાત્રે આ પર્વતપર ભયંકર ધ્વનિ થાય છે, તે ભયથી સર્વ જન બીજે સ્થળે જઇને રાત્રિ નિર્ગમન કરે છે અને પ્રાતઃકાળે પાછા અહીં આવે છે. એવી રીતે નિત્ય લોકોની મહાદુઃખદાયી સ્થિતિ વર્તે છે.' તે સાંભળી લક્ષ્મણની પ્રેરણાથી અને કૌતુકથી રામ તે ગિરિપર ચડ્યા. ત્યાં બે મુનિ કાયોત્સર્ગે રહેલા તેમના જોવામાં આવ્યા. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાએ તેમને ભક્તિથી વંદના કરી.

પછી તેમના આગળ રામે ગોકર્ણ યક્ષે આપેલી વીણા વગાડવા માંડી, લક્ષ્મણે ગ્રામ અને રાગથી મનોહર એવું ગાયન કર્યું અને સીતાદેવીએ અંગહારથી વિચિત્ર નૃત્ય કર્યું. તે સમયે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો અને રાત્રિ વૃદ્ધિ પામી તેવામાં અનેક વેતાળોને વિકુર્વીને **અનલપ્રભ** નામે એક દેવ ત્યાં આવ્યો, અને પોતે પણ વેતાળનું રૂપ લઈ અટ્ટહાસ્ય કરતો અને આકાશને ફોડી નાંખે તેવા શબ્દ કરતો તે દુરાશય તે બંને મહર્ષિઓને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો. તત્કાળ રામ-લક્ષ્મણ બંને સીતાને મુનિપાસે મૂકીને કાળરૂપ થઇ તે વેતાળને મારવાને ઉદ્યત થયા. તે જ વખતે તેમના તેજના પ્રસારને સહન કરવાને અસમર્થ થઇ તે દેવ ત્યાંથી પોતાને સ્થાનકે ચાલ્યો ગયો અને બન્ને મુનિને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તરત જ દેવતાઓએ આવી તેમના કેવળજ્ઞાનનો મહોત્સવ કર્યો. પછી રામે બંને મુનિને વંદના કરીને ઉપસર્ગ થવાનું કારણ પૂછ્યું એટલે કુળભૂષણ નામના મુનિ બોલ્યા—" પદ્મિની નામની નગરીમાં **વિજયપર્વત** રાજા હતો, તેને **અમૃતસ્વર** નામે એક દૂત હતો. તેને **ઉપયોગા** નામની પત્નીથી **ઉદિત** અને **મુદિત** નામે બે પુત્રો થયા હતા. અમૃતસ્વર દૂતને **વસુભૂતિ** નામે એક બ્રાહ્મણ મિત્ર હતો. તેની ઉપર ઉપયોગા આસક્ત થવાથી તે પોતાના પતિ અમૃતસ્વરને મારી નાંખવાને ઇચ્છતી હતી એક વખતે રાજાની આજ્ઞાથી અમૃતસ્વરને વિદેશ જવું પડયું. તેની સાથે વસુભૂતિ પણ ગયો અને માર્ગમાં કોઈ છળ કરીને તેણે અમૃતસ્વરને મારી નાંખ્યો. વસુભૂતિ પાછો નગરીમાં આવી લોકોને કહેવા લાગ્યો કે–' અમૃતસ્વરે કોઇ કાર્યને માટે મને પાછો વાળ્યો છે.' પછી તેણે ઉપયોગાને કહ્યું કે–' આપણા સંભોગમાં વિઘ્ન કરનાર અમૃતસ્વરને મેં માર્ગમાં છળથી મારી નાંખ્યો છે. ' ઉપયોગા બોલી કે–' એ કામ તમે સારૂં કર્યું. હવે આ પુત્રોને પણ મારી નાંખો. પછી આપણે નિર્મક્ષિકપણું[1] થશે.' વસુભૂતિએ તેમ કરવું કબૂલ કર્યું. દૈવયોગે તેમનો આ વિચાર વસુભૂતિની સ્ત્રીએ સાંભળ્યો; તેથી ઈર્ષ્યાને લીધે તેણે એ વૃત્તાંત અમૃતસ્વરના પુત્ર મુદિત અને ઉદિતને જણાવ્યો. તત્કાળ ઉદિતે ક્રોધથી **વસુભૂતિને** મારી નાંખ્યો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી વસુભૂતિ નલપલ્લીમાં મ્લેચ્છપણે ઉત્પન્ન થયો.

મનુષ્યભવ પામ્યો. તે ભવમાં તે તાપસ થયો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તે જ્યોતિષ્ક દેવતામાં **ધૂમકેતુ** નામે મિથ્યાદષ્ટી દુષ્ટ દેવ થયો. ઉદિત અને મુદિતના જીવ મહાશુક્ર દેવલોકમાંથી ચ્યવી આ ભરતક્ષેત્રમાં રિષ્ટપુર નામના મોટા નગરમાં **પ્રિયંવદ** નામના રાજાની **પદ્માવતી** સ્ત્રીના ઉદરથી **રત્નરથ** અને **ચિત્રરથ** નામના બે વિખ્યાત પુત્રો થયા. ધૂમકેતુ પણ જ્યોતિષીમાંથી ચ્યવી તેજ રાજાની **કનકાભા** નામની દેવીના ઉદરથી **અનુદ્ધર** નામે પુત્ર થયો. તે પોતાના સાપત્ન[1]બંધુ રત્નરથ અને ચિત્રરથની ઉપર મત્સર રાખવા લાગ્યો, પણ તેઓ તેની પર મત્સર રાખતા નહિ. રત્નરથને રાજ્યપદ અને ચિત્રરથને તથા અનુદ્ધરને યુવરાજપદ આપી પ્રિયંવદ રાજાએ દીક્ષા લીધી અને માત્ર છ દિવસ વ્રત પાળી મૃત્યુ પામીને તે દેવતા થયા. રાજ્યનું પાલન કરતા રત્નરથને એક રાજાએ **શ્રીપ્રભા** નામની પોતાની કન્યા આપી. તે કન્યાને માટે પ્રથમ અનુદ્ધરે માગણી કરી હતી, તેથી તેને ક્રોધ ચડ્યો એટલે યુવરાજપણું છોડી દઇને તે રત્નરથની ભૂમિને લુંટવા લાગ્યો. રત્નરથે તેને રણભૂમિમાં હરાવીને પકડી લીધો. પછી તેની ઘણી હેરાનગતિ કરીને છેવટે તેને છોડી મૂકયો, એટલે તે તાપસ થયો. તાપસપણામાં સ્ત્રીના સંગથી પોતાના કરેલા તપને તેણે નિષ્ફળ કરી દીધું. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી ઘણું ભવભ્રમણ કરી ચિરકાળે પાછો તે મનુષ્ય થયો. ફરીવાર તે ભવમાં પણ તાપસ થઇને તેણે અજ્ઞાન તપ કર્યું. તે ભવમાં મૃત્યુ પામીને તે અમને ઉપસર્ગ કરનાર આ **અનલપ્રભ** નામે જ્યોતિષી દેવતા થયો છે. પેલા ચિત્રરથે અને રત્નરથે અનુક્રમે દીક્ષા લીધી અને કાળ કરીને અચ્યુતકલ્પમાં **અતિબલ** અને **મહાબલ** નામે બે મહર્દ્ધિક દેવતા થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને તેઓ સિદ્ધાર્થપુરનાં ક્ષેમંકર રાજાની રાણી **વિમલાદેવીની** કુક્ષિમાં અવતર્યા. અનુક્રમે તે વિમલાદેવીથી હું કુલભૂષણ અને આ **દેશભૂષણ** નામે બે પુત્ર થયા. રાજાએ **ઘોષ** નામના ઉપાધ્યાયને અભ્યાસ માટે અમોને અર્પણ કર્યા. અમે બાર વર્ષસુધી ત્યાં રહીને સર્વ કળાનો અભ્યાસ કર્યો. તેરમે વર્ષે ઘોષ ઉપાધ્યાયની સાથે અમે રાજાની પાસે આવ્યા. માર્ગમાં રાજમંદિરના ગોખમાં બેઠેલી એક કન્યા અમારા જોવામાં આવી. તેને જોઇને તત્કાળ અમે તેની ઉપર અનુરાગી થયા; તેથી મનમાં તેના વિષે જ ચિંતા થવા લાગી. પછી અમે રાજાની પાસે આવીને બધી કળા બતાવી. રાજાએ ઉપાધ્યાયને પૂજા કરીને વિદાય કર્યા. અમે રાજાની આજ્ઞાથી અમારી માતાની પાસે આવ્યા. ત્યાં તેની પાસે પેલી કન્યા પાછી અમારા જોવામાં આવી. માતાએ કહ્યું કે–' હે વત્સો ! આ **કનકપ્રભા** નામે તમારી બેન છે. તમે ઘોષ ઉપાધ્યાયને ઘેર રહેતા હતા તે અરસામાં આ કન્યા જન્મી છે, તેથી તમે તેને ઓળખી શકતા નથી. ' તે સાંભળી અમે લજ્જા પામી ગયા અને અજ્ઞાનપણાથી જે તેની ઈચ્છા કરેલી તેથી ક્ષણવારમાં વૈરાગ્ય પામીને અમે ગુરૂની પાસે જઈ દીક્ષા લઈ લીધી. તીવ્ર તપસ્યા કરતા અમે આ મહાગિરિપર આવ્યા અને અહીં શરીરમાં પણ નિઃસ્પૃહ થઇને કાયોત્સર્ગે રહ્યા. અમારા પિતા અમારા વિયોગથી અનશન લઇ મૃત્યુ પામીને **મહાલોચન** નામે ગરૂડપતિ દેવતા થયેલ છે. આસનકંપથી અમને થતા ઉપસર્ગને જાણીને પૂર્વ જન્મના સ્નેહથી પીડિત થઈ તે પણ હાલ અહીં આવેલ છે.

---

૧ ઓરમાન.

અન્યદા પૂર્વોક્ત અનલપ્રભ દેવ કૌતુકથી કેટલાક દેવતાઓની સાથે કેવલજ્ઞાની અનંતવીર્ય મહામુનિપાસે આવ્યો. દેશના પૂર્ણ થયા પછી કોઇ શિષ્યે અનંતવીર્ય મુનિને પૂછ્યું કે–' હે સ્વામી ! મુનિસુવ્રત પ્રભુના તીર્થમાં તમારી પછવાડે કેવળજ્ઞાની કોણ થશે ?' કેવળી બોલ્યા કે–' મારા નિર્વાણ પછી કુલભૂષણ અને દેશભૂષણ નામના બે ભાઇઓ કેવલજ્ઞાની થશે. ' તે સાંભળી અનલપ્રભ દેવ પોતાને સ્થાનકે ગયો. અન્યદા તેણે વિભંગજ્ઞાનવડે અમને અહીં કાયોત્સર્ગે રહેલા જાણ્યા; તેથી મિથ્યાત્વપણાને લીધે અનંતવીર્ય મુનિનું વચન અન્યથા કરવાને અને અમારી સાથેનું પૂર્વજન્મનું વૈર વાળવાને તે અહીં આવીને અમને દારૂણ ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો. તેને ઉપદ્રવ કરતાં ચાર દિવસ થયા. આજે તમે અહીં આવ્યા એટલે તમારા ભયથી તે નાસી ગયો છે અને કર્મના ક્ષયથી અમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. એ દેવ ઉપસર્ગમાં તત્પર છતાં પણ અમને તો કર્મક્ષયમાં સહાયકારી થયો છે." તે વખતે ત્યાં બેઠેલો ગરૂડપતિ મહાલોચન દેવ બોલ્યો કે–' હે રામ ! તમે અહીં આવ્યા તે બહુ સારૂં કર્યું. હવે તમારા ઉપકારનો બદલો હું કેવી રીતે વાળું ? ' રામે કહ્યું–' અમારે કાંઈ પણ ઇચ્છા નથી. ' એટલે ' હું કોઇ રીતે તમારી ઉપર ઉપકાર કરીશ ' એમ કહીને મહાલોચન દેવ અંતર્ધાન થઈ ગયો.

આ ખબર સાભળીને વંશસ્થલનો **સુરપ્રભ** નામે રાજા પણ ત્યાં આવ્યો અને તેણે રામને નમસ્કાર કરીને તેમની ઉચ્ચ પ્રકારે પૂજા કરી. રામની આજ્ઞાથી તે પર્વતપર તેણે અર્હંતપ્રભુનાં ચૈત્યો કરાવ્યાં અને ત્યારથી એ પર્વત રામના નામથી **રામગિરિ** એવા નામે પ્રસિદ્ધ થયો. પછી રામચંદ્ર સુરપ્રભ રાજાની આજ્ઞા લઇને ત્યાંથી ચાલ્યા. આગળ ચાલતાં રામે નિર્ભય થઈને મહાપ્રચંડ એવા દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં એક મોટા પર્વતના ગુહાગૃહમાં નિવાસ કરીને તે પોતાના ઘરની જેમ સ્વસ્થપણે રહ્યા. એક દિવસ ભોજનસમયે **ત્રિગુપ્ત** અને **સુગુપ્ત** નામે બે ચારણમુનિ આકાશમાર્ગે ત્યાં આવ્યા. તેઓ બે માસના ઉપવાસી હતા અને પારણાને માટે આવ્યા હતા. તેમને રામ, સીતા અને લક્ષ્મણે ભક્તિપૂર્વક વંદના કરી. પછી સીતાએ પ્રાસુક અન્નપાનથી તે મુનિઓને પ્રતિલાભ્યા. તે વખતે દેવતાઓએ ત્યાં રત્નની તથા સુગંધી જળની વૃષ્ટિ કરી. તે સમયે કંબૂદ્વીપના વિદ્યાધરોનો રાજા રત્નજટી અને બે દેવતાઓ ત્યાં આવ્યા. તેમણે પ્રસન્ન થઇને રામને અશ્વસહિત રથ આપ્યો. સુગંધી જળની વૃષ્ટિના ગંધથી ગીધ જાતિનો કોઈ રોગી પક્ષી જે ત્યાં રહેતો હતો તે વૃક્ષ ઉપરથી ઉતરીને નીચે આવ્યો. મુનિનું દર્શન થતાં જ તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું, તેથી મૂર્ચ્છા પામીને તે પૃથ્વીઉપર પડી ગયો સીતાએ તેનીપર જળસિંચન કર્યું, એટલે થોડીવારે સંજ્ઞા મેળવીને તે મુનિઓના ચરણમાં પડ્યો. એટલે તે મુનિને પ્રાપ્ત થયેલી સ્પર્શૌષધિલબ્ધિના પ્રભાવથી મુનિચરણના સ્પર્શવડે તે તત્કાળ નિરોગી થઇ ગયો. તેની પાંખ સોના જેવી થઈ ગઇ, ચાંચ પરવાળાનો ભ્રમ કરાવવા લાગી, ચરણ પદ્મરાગમણિ જેવા થયા અને આખું શરીર અનેક પ્રકારના રત્નની પ્રભાવાળું થયું. તેના મસ્તક ઉપર રત્નાંકુરની શ્રેણી સમાન જટા દેખાવા લાગી, તેથી તે પક્ષીનું **જટાયુ** એવું નામ ત્યારથી પ્રસિદ્ધ થયું.

તે વખતે રામે તે મુનિને પૂછ્યું કે–' ગીધ પક્ષી માંસભક્ષણ કરનાર અને માઠી

બુદ્ધિવાળા હોય છે, છતાં આ ગીધપક્ષી તમારા ચરણમાં આવીને શાંત કેમ થઇ ગયો ? વળી હે ભદંત ! આ પક્ષી પ્રથમ અત્યંત વિરૂપ હતો તે ક્ષણવારમાં આવો સુવર્ણ રત્નની કાંતિવાળો કેમ થઇ ગયો ? ' સુગુપ્ત મુનિ બોલ્યા કે–' અહીં પૂર્વે કુંભકારકટ નામે એક નગર હતું, ત્યાં **દંડક** નામે આ પક્ષી રાજા હતો. તે સમયમાં શ્રાવસ્તી નગરીમાં **જિતશત્રુ** નામે રાજા હતો. તેને **ધારણી** નામે પત્ની, **સ્કંદક** નામે પુત્ર અને **પુરંદરયશા** નામે એક પુત્રી હતી. તે પુત્રીને કુંભકારકટ નગરનો પતિ દંડક રાજા પરણ્યો હતો. એક વખતે દંડક રાજાએ કોઇ કાર્યને માટે જિતશત્રુ રાજાની પાસે **પાલક** નામના એક બ્રાહ્મણ જાતિના દૂતને મોકલ્યો. પાલક ત્યાં આવ્યો તે વખતે જિતશત્રુ રાજા જૈનધર્મની ગોષ્ઠીમાં તત્પર હતો; તેથી તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો પાલક જૈનધર્મને દૂષિત કરવા લાગ્યો. તે સમયે એ દુરાશય અને મિથ્યાદષ્ટી પાલકને સ્કંદકકુમારે સભ્યસંવાદપૂર્વક યુક્તિવડે નિરૂત્તર કરી દીધો; એટલે સભ્ય જનોએ તેનું બહુ ઉપહાસ્ય કર્યું તેથી પાલકને સ્કંદકઉપર અત્યંત ક્રોધ ચડયો. અન્યદા રાજાએ વિદાય કરવાથી તે કુંભકારકટ નગરે ગયો.

અનુક્રમે સ્કંદકે વિરક્ત થઈ પાંચ સો રાજપુત્રોની સાથે **મુનિસુવ્રત** પ્રભુની પાસે દીક્ષા લીધી. એકદા તેમણે પુરંદરયશાને તથા તેના પરિવારને બોધ આપવાને માટે કુંભકારકટ નગરે જવા સારૂ પ્રભુની આજ્ઞા માગી. પ્રભુ બોલ્યા–' ત્યાં જવાથી પરિવારસહિત તમને મરણાંત ઉપસર્ગ થશે. ' સ્કંદક મુનિએ ફરીવાર મુનિસુવ્રત સ્વામીને પૂછ્યું–' હે ભગવન્ ! અમે તેમાં આરાધક થઈશું કે નહીં ? ' પ્રભુ બોલ્યા–' તમારા વિના સર્વે આરાધક થશે. ' સ્કંદકે કહ્યું કે–' તો મારે બધું પૂર્ણ થયું એમ હું માનીશ. ' આ પ્રમાણે કહી સ્કંદક મુનિએ પરિવારસાથે ત્યાંથી વિહાર કર્યો. પાંચ સો મુનિઓની સાથે વિહાર કરતાં કરતાં સ્કંદકાચાર્ય અનુક્રમે કુંભકારકટ નગરસમીપે આવ્યા. તેને દૂરથી જોતાં જ ક્રૂર પાલકે પોતાના પૂર્વ પરાભવનું સ્મરણ કરીને તત્કાળ સાધુને ઉપયોગી એવાં ઉદ્યાનોમાં જઈને પૃથ્વીમાં શસ્ત્રો દાટ્યાં. તેમાંના એક ઉદ્યાનમાં સ્કંદકાચાર્ય સમવસર્યા. દંડક રાજા પરિવારસહિત તેમને વાંદવાને આવ્યો. સ્કંદકાચાર્યે દેશના આપી. તે સાંભળી ઘણા લોકો હર્ષ પામ્યા. દેશનાને અંતે હર્ષિત થયેલો દંડક રાજા ઘરે આવ્યો.

તે અવસરે પેલા દુષ્ટ પાલકે એકાંતમાં લઈ જઈને રાજાને કહ્યું કે–' આ સ્કંદક મુનિ બગભક્ત તેમજ પાખંડી છે. એ મહાશઠ મુનિ હજાર હજાર યોદ્ધાઓની સાથે યુદ્ધ કરી શકે તેવાં સહસ્રયોદ્ધી મુનિવેષધારી ૫૦૦ પુરૂષોને સાથે લઇ તેનાવડે તમને મારીને તમારૂં રાજ્ય લેવા માટે અહીં આવેલ છે. આ ઉદ્યાનમાં એ મુનિવેષધારી સુભટોએ પોતપોતાના સ્થાનમાં ગુપ્ત રીતે શસ્ત્રો દાટેલાં છે, તે આપ જાતે જોઇને ખાત્રી કરો. ' રાજાએ પાલકના કહેવા ઉપરથી મુનિઓના સ્થાન નીચે ખોદાવ્યું એટલે ત્યાં વિચિત્ર જાતિનાં શસ્ત્રોને દાટેલાં જોયાં, તેથી તે ઘણો ખેદ પામ્યો. પછી દંડકે વિચાર કર્યાવગર પાલકને આજ્ઞા કરી કે–" હે મંત્રી ! તમે આ બહુ સારૂં જાણી લીધું કેમકે હું તો તમારાથી જ નેત્રવાળો છું. હવે આ દુર્મતિ સ્કંદકને જે યોગ્ય શિક્ષા હોય તે તમે કરો; કારણ કે તમે તે જાણો છો. હે મહામતિ ! હવે ફરી વાર મને તે વિષે પૂછવું જ નહિ. "

આ પ્રમાણે આજ્ઞા મળતાં જ પાલકે શીઘ્ર જઇને મનુષ્યને પીલવાનું એક યંત્ર કરાવ્યું અને તે ઉદ્યાનમાં લાવીને તેમાં સ્કંદકની આગળ એક પછી એક સાધુને પીલવા માંડ્યા. દરેક મુનિને પીલાતી વખતે સ્કંદકાચાર્યે દેશનાપૂર્વક સમ્યક્ પ્રકારે આરાધના કરાવી. જ્યારે સર્વ પરિવારમાં છેલ્લા રહેલા એક બાળમુનિને યંત્રની પાસે લાવવામાં આવ્યા ત્યારે સ્કંદકાચાર્યને બહુ કરૂણા આવવાથી પાલકને કહ્યું કે–" પ્રથમ મને પીલ. આ મારૂં વચન માન્ય કર કે જેથી એ બાળમુનિને પીલાતાં હુ ન જોઉં " તે બાળમુનિને પીડા કરવાથી સ્કંદક વધારે પીડાશે એમ જાણી પાલકે તેમને પીડા કરવાને માટે જ તેમનું વચન ન માનતાં પ્રથમ તેમની નજરે તે બાળમુનિને પીલી નાંખ્યા સર્વ મુનિઓ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને અવ્યય (મોક્ષ) પદને પામ્યા સ્કંદક મુનિએ અંતિમ પચ્ચખ્ખાણ લઇ એવું નિયાણું કર્યું કે–' જો આ તપસ્યાનું કાંઇ પણ ફળ હોય તો હું આ દંડક તથા પાલક અને તેના કુળ અને દેશનો નાશ કરનારો થાઉં. ' આવું નિયાણુ બાંધતા એ સ્કંદકાચાર્યને પાલકે પીલી નાંખ્યા. ત્યાંથી કાળ કરીને તેમનો ક્ષય કરવાને માટે તે કાલાગ્નિની જેમ વહ્નિકુમારનિકાયમાં દેવતા થયા.

પુરંદરયશાએ આપેલું રત્નકંબલના તંતુથી બનાવેલું સ્કંદકાચાર્યનું રજોહરણ કે જે રૂધિરથી વ્યાપ્ત થયેલું હતું તેને એક પક્ષિણી હરી ગઇ. તેને ભુજાદંડ ધારીને યત્નથી ગ્રહણ કર્યું હતું પરંતુ દૈવયોગે તે છટકી જવાથી રાણી પુરંદરયશાની આગળ જ પડ્યું. તે જોઇને તેની તપાસ કરતાં પોતાના મહર્ષિભાઈનું યંત્રમાં પીલાવાથી થયેલું મરણ તેના જાણવામાં આવ્યું. તેથી ' અરે પાપી ! તેં આ શું અઘોર પાપ કર્યું ?' એમ તે પોતાના પતિ દંડકરાજા-ઉપર આક્રોશ કરવા લાગી. તે જ વખતે તે શોકમગ્ન પુરંદરયશાને ઉપાડીને શાસનદેવીએ મુનિસુવ્રત પ્રભુની પાસે મૂકી. ત્યાં તેણે તરત જ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. અગ્નિકુમાર થયેલા સ્કંદકના જીવે અવધિજ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વજન્મનો વૃત્તાંત જાણી પાલક અને નગર-જનોસહિત દંડકરાજાને ભસ્મ કરી દીધો ત્યારથી આ દારૂણ અને ઉજ્જડ એવું દંડકારણ્ય થયેલું છે અને તે દંડકના નામથી જ પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત છે.

દંડકરાજા સંસારના કારણરૂપ અનેક યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરી પોતાના પાપકર્મથી આ ગીધ જાતિનો મહારોગી પક્ષી થયો છે. અમારા દર્શનથી તેને જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું અને અમને પ્રાપ્ત થયેલી સ્પર્શૌષધિલબ્ધિના પ્રભાવથી તેના બધા રોગો ક્ષય પામી ગયા. આ પ્રમાણેનું પોતાના પૂર્વભવનું વૃત્તાંત સાંભળીને પક્ષી ફરીવાર પણ ઘણો ખુશી થઇને મુનિના ચરણમાં પડ્યો અને ધર્મ સાંભળીને તેણે શ્રાવકપણું સ્વીકાર્યું. મહામુનિએ તેની ઇચ્છા જાણીને તેને જીવઘાત, માંસાહાર અને રાત્રિભોજનનાં પચ્ચખ્ખાણ કરાવ્યાં. પછી મુનિએ રામચંદ્રને કહ્યું કે–'આ પક્ષી તમારો સહધર્મી છે અને સાધર્મી બંધુઓપર વાત્સલ્ય કરવું તે કલ્યાણકારી છે, એમ જિનેશ્વર ભગવંતે કહેલું છે.' આવા મુનિવચન સાંભળીને 'હા, એ મારો પરમબંધુ છે ' એમ કહી રામે મુનિને વંદના કરી એટલે તે બને મુનિ આકાશમાર્ગે ઉડીને બીજે ઠેકાણે ચાલ્યા ગયા રામ, લક્ષ્મણ અને જાનકી તે જટાયુ પક્ષીને સાથે રાખી દિવ્ય રથમાં બેસીને ક્રીડા માટે અન્ય સ્થાનકે વિચરવા લાગ્યા.

એ અરસામાં પાતાળલંકામાં ખર અને ચંદ્રણખાના શંબૂક અને સુંદ નામે બે પુત્રો યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયા. એક વખતે માતાપિતાએ વાર્યા છતાં પણ શંબૂક સૂર્યહાસ ખડ્ગને સાધવા માટે દંડકારણ્યમાં આવ્યો. ત્યાં ક્રૌંચરવા નદીને તીરે એક વંશગહ્વરમાં તે રહ્યો. તે વખતે તે બોલ્યો કે-'અહીં રહેતાં જે મને વારશે તેને હું મારી નાંખીશ.' પછી એક વાર એકાંતે જમનાર, વિશુદ્ધાત્મા, બ્રહ્મચારી અને જિતેંદ્રિય એવો તે એક વડની શાખાસાથે પોતાના બન્ને પગ બાંધી અધોમુખી થઇને સૂર્યહાસ ખડ્ગને સાધનારી વિદ્યાનો જાપ કરવા લાગ્યો. એ વિદ્યા બાર વર્ષ અને સાત દિવસ સાધવાથી સિદ્ધ થાય છે. એવી રીતે વાગોળની જેમ ઉંધે મસ્તક રહેતાં તેને બાર વર્ષ ને ચાર દિવસ વીતી ગયાં, એટલે તેને સાધ્ય થવાની ઇચ્છાએ મ્યાનમાં રહેલું સૂર્યહાસ ખડ્ગ આકાશમાં તેજ અને સુગંધ ફેલાવતું સતું તે વંશગહ્વરની પાસે આવ્યું. તે સમયે કીડાથી આમતેમ ફરતાં લક્ષ્મણ ત્યાં અચાનક આવી ચઢ્યા, એટલે સૂર્યના કિરણોના સમૂહ જેવું સૂર્યહાસ ખડ્ગ તેમના જોવામાં આવ્યું. લક્ષ્મણે તે ખડ્ગ હાથમાં લીધું અને તરત જ તેને મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચ્યું; કારણ કે **"અપૂર્વ શસ્ત્ર જોવાથી ક્ષત્રિયોને કુતૂહળ થાય છે."** પછી 'તે કેવું તીક્ષ્ણ છે?' એવી પરીક્ષા કરવાને માટે લક્ષ્મણે તેનાવડે સમીપ રહેલા વંશજાળને કમળના નાળવાની જેમ છેદી નાંખ્યું, તેથી વંશજાળમાં રહેલા શંબૂકનું મસ્તકકમળ કપાઇ ગયું અને તે લક્ષ્મણની આગળ આવીને પડ્યું. પછી લક્ષ્મણે તે વંશજાળમાં પ્રવેશ કરીને જોયું, એટલે વડની શાખાસાથે લટકતું ધડ પણ તેના જોવામાં આવ્યું. તે વખતે 'અરે! આ કોઇ યુદ્ધ નહિ કરનારા અને શસ્ત્રવિનાના નિરપરાધી પુરૂષને મેં મારી નાંખ્યો. આવું કૃત્ય કરનાર મને ધિક્કાર છે!' આ પ્રમાણે લક્ષ્મણ પોતાની નિંદા કરવા લાગ્યા. પછી એ સર્વ વૃત્તાંત તેણે રામપાસે આવીને કહ્યો અને તે ખડ્ગ બતાવ્યું. રામ ખડ્ગ જોઇ બોલ્યા કે-'હે વીર! આ સૂર્યહાસ ખડ્ગ છે અને આના સાધનારને જ તમે મારી નાંખ્યો છે. એનો કોઇ ઉત્તરસાધક પણ આટલામાં જ હોવાનો સંભવ છે.'

એ સમયે પાતાળલંકામાં રાવણની બેન ચંદ્રણખાને વિચાર થયો કે-'આજે અવધિ પૂરી થઈ છે તેથી મારા પુત્રને સૂર્યહાસ ખડ્ગ જરૂર સિદ્ધ થશે, માટે ઉતાવળથી તેને માટે પૂજાના સામગ્રી અને અન્નપાન લઇને હું ત્યાં જાઉં.' એમ વિચારીને સત્વર હર્ષથી તે વંશગહ્વરપાસે આવી. ત્યાં પોતાના પુત્રનું છુટા કેશવાળું અને કુંડળો જેમાં લટકી રહેલાં છે એવું મસ્તક જોવામાં આવ્યું. એટલે 'હા વત્સ શંબૂક! હા વત્સ શંબૂક!! તું ક્યાં ગયો?' એમ પોકાર કરીને રોવા લાગી. એટલામાં જમીનપર પડેલી લક્ષ્મણના મનોહર પગલાંની પંક્તિ તેના જોવામાં આવી; તેથી જેણે મારા પુત્રને મારી નાખ્યો છે તેના પગલાંની આ પંક્તિ છે એવો નિશ્ચય કરીને ચંદ્રણખા તે પગલે પગલે વેગથી ચાલી. થોડે દૂર ચાલતાં એક વૃક્ષ નીચે સીતા અને લક્ષ્મણસાથે બેઠેલા નેત્રાભિરામ એવા રામચંદ્રને તેણે દીઠાં. સુંદર રામને જોઇને ચંદ્રણખા તત્કાળ રતિવશ થઇ ગઇ. **અહો! મહાશોકમાં પણ કામિનીઓને કેવો કામનો આવેશ થાય છે?** પછી નાગકન્યા જેવું સુંદર કન્યાનું રૂપ વિકુર્વી એ કામપીડિત ચંદ્રણખા ધ્રુજતી ધ્રુજતી રામની પાસે આવી. તેને જોઇને રામચંદ્ર બોલ્યા કે-'હે ભદ્રે! યમરાજના સ્થાન જેવા આ દારૂણ દંડકારણ્યમાં તું

એકાકી કયાંથી આવી ચડી ? ' તે બોલી કે—' હું અવંતી રાજાની કન્યા છું. રાત્રે મહેલમાં સુતી હતી ત્યાંથી રાત્રિમાં કોઇ ખેચર મારૂં હરણ કરીને આ અરણ્યમાં લઇ આવ્યો. તેવામાં કોઇ બીજા વિદ્યાધરકુમારે તેને અહીં દીઠો, એટલે હાથમાં ખડ્ગ લઇને તે બોલ્યો કે—' અરે પાપી ! હારલતાને ચિલ્લ પક્ષી લઇ જાય તેમ આ સ્ત્રીરત્નને હરીને તું કયાં જઇશ ? હું તારો કાળ થઇને અહીં આવ્યો છું. ' આવા તેનાં વચન સાંભળીને મને હરી લાવનાર ખેચરે મને અહીં પડી મૂકી અને તે બન્નેએ ચિરકાળ ખડ્ગાખડ્ગી યુદ્ધ કર્યું. પ્રાંતે ઉન્મત્ત હાથીઓની જેમ તે બન્ને મૃત્યુ પામી ગયા. પછી ' હવે મારે કયાં જવું ? ' એમ વિચારતી હું અહીંતહીં ભમ્યા કરૂં છું તેવામાં ઉજ્જડ જંગલમાં છાયાદાર વૃક્ષ મળી જાય તેમ તમે પુણ્યયોગે પ્રાપ્ત થયા છો. હે સ્વામી ! હું એક કુલીન કુમારિકા છું માટે તમે મારી સાથે વિવાહ કરો. **મહાન્ પુરૂષની પાસે કરેલી યાચકોની પ્રાર્થના વૃથા થતી નથી."** તેને જોતાં જ મહાબુદ્ધિમાન રામલક્ષ્મણ પરસ્પર પ્રફુલ્લ નેત્રે વિચારવા લાગ્યા કે—' આ કોઇ માયાવી સ્ત્રી છે અને નટની જેમ વેષ ધારણ કરી આ બધું કૂટ નાટક બતાવીને આપણને છેતરવા માગે છે. પછી હાસ્ય જ્યોત્સ્નાના પૂરથી હોઠને વિકસિત કરતા રામ બોલ્યા કે—' હું તો સ્ત્રી-સહિત છું માટે સ્ત્રીરહિત એવા લક્ષ્મણને તું ભજ.' રામનાં આવા વચનોથી ચંદ્રણખાએ લક્ષ્મણપાસે જઇને તેની પ્રાર્થનાં કરી. એટલે તે બોલ્યા કે—' તું પ્રથમ મારા પૂજ્ય બંધુ પાસે ગઇ એટલે તું પણ મારે પૂજ્ય થઇ, તેથી હવે તે વિષે મારી પાસે વાર્તા પણ કરવી નહિ.'

આ પ્રમાણે પોતાની યાચનાના ખંડનથી અને પુત્રના વધથી તેને અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો, તેથી તત્કાળ પાતાળલંકામાં જઇને પુત્રના મૃત્યુ વિષેનો બધો વૃત્તાંત પોતાના સ્વામી ખર વિદ્યાધર વિગેરેને કહ્યો એટલે તત્કાળ પર્વતને ઉપદ્રવ કરવા હસ્તીઓ જાય તેમ રામને ઉપદ્રવ કરવાને માટે ચૌદ હજાર વિદ્યાધરોનુ લશ્કર લઇને તેઓ ત્યાં આવ્યા. ' હું છતાં શું પૂજ્ય રામચંદ્ર પોતે યુદ્ધ કરે ?' એવા વિચારથી લક્ષ્મણે તેઓની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે રામચદ્રપાસે માગણી કરી રામે કહ્યું કે—' હે વત્સ ! ભલે વિજય મેળવવાને માટે તું જા; પરંતુ જો તને સંકટ પડે તો મને બોલાવવાને માટે સિંહનાદ કરજે.' લક્ષ્મણે તે વાત કબૂલ કરી અને તત્કાળ તેમની આજ્ઞા મેળવી ધનુષ્યમાત્ર લઇને ગયા પછી સર્પોને ગરૂડની જેમ તેઓને મારવાને પ્રવર્ત્યા. જ્યારે તેમનું યુદ્ધ વધવા માંડયું ત્યારે પોતાના સ્વામીનો પક્ષ વધારવાને માટે ચંદ્રણખા પોતાના ભાઈ રાવણની પાસે ત્વરાથી આવી તેણે આવીને રાવણને કહ્યું કે—" હે ભાઈ ! કોઈ રામ-લક્ષ્મણ નામે બે અજાણ્યા મનુષ્ય દંડકારણ્યમાં આવેલા છે. તેઓએ તારા ભાણેજને યમદ્વારમાં પહોંચાડ્યો છે .એ ખબર સાંભળીને તારો બનેવી ખર વિદ્યાધર પોતાના અનુજબંધુ અને સૈન્યને લઇ ત્યાં ગયેલો છે અને હાલ તે લક્ષ્મણની સાથે યુદ્ધ કરે છે. પોતાના અને અનુજબંધુના બળથી ગર્વ પામેલો રામ સીતાની સાથે વિલાસ કરતો અલગ જ બેઠો રહેલો છે અને સીતા રૂપલાવણ્યની શોભાથી સ્ત્રીઓની સીમારૂપ છે. તેના જેવી કોઈ દેવી, નાગકન્યા કે માનુષી સ્ત્રી નથી; તે કોઈ જુદી જ છે! સર્વ સુરાસુરની સ્ત્રીઓને દાસી કરે તેવું તેનું રૂપ ત્રણ લોકમાં અનુપમ અને વાણીથી ન કહી

શકાય તેવું છે. હે બંધુ ! આ સમુદ્રથી માંડીને બીજા સમુદ્રપર્યંત પૃથ્વીઉપર જે જે રત્નો છે તે સર્વ રત્નો તારે માટે જ યોગ્ય છે; માટે રૂપસંપત્તિવડે દૃષ્ટિઓને અનિમેષ થવાના કારણરૂપ એ સ્ત્રીરત્નને તું ગ્રહણ કર. તેમ છતાં જો તું તેને મેળવીશ નહીં તો તું રાવણ જ નથી." આવાં તેનાં વચનો સાંભળીને રાવણ તત્કાળ પુષ્પક વિમાનમાં બેઠો અને તેને આજ્ઞા કરી કે–'હે વિમાનરાજ ! જ્યાં જાનકી છે ત્યાં તું ત્વરાથી જા. તત્કાળ જાણે ત્યાં જવા ઇચ્છતા રાવણના મનની સ્પર્ધા કરતું હોય તેમ તે વિમાન અતિવેગથી જાનકીપાસે આવ્યું. ત્યાં ઉગ્ર તેજવાળા રામને જોતાં જ અગ્નિથી વાઘની જેમ રાવણ ભય પામીને તેનાથી દૂર જઇને ઉભો રહ્યો. તરત જ તે વિચારમાં પડ્યો કે–'અહીં આવા અતિ ઉગ્ર રામ અને તેની પાસેથી સીતાનું હરણ તે એક તરફ વાઘ અને એક તરફ નદીના જેવું મહાકષ્ટકારી છે.' આવો વિચાર કરીને તત્કાળ તેણે અવલોકની વિદ્યાનું સ્મરણ કર્યું એટલે તરતજ તે વિદ્યા દાસીની જેમ અંજલી જોડી તેની પાસે આવીને ઉભી રહી રાવણે તેને જણાવ્યું કે–'સીતાના હરણના કાર્યમાં તું મને સહાય કર.' વિદ્યાદેવી બોલી કે—'વાસુકી નાગના મસ્તકઉપરથી રત્ન લેવું તે સહેલું છે, પણ રામની સમીપેથી સીતાને લેવાનું દેવતાઓને પણ સહેલું નથી; પરંતુ પણ તેનો એક ઉપાય છે અને તે એ કે જ્યારે લક્ષ્મણ યુદ્ધ કરવા ગયા ત્યારે રામે પોતાને બોલાવવા માટે સિંહનાદ કરવાનો સંકેત કરેલો છે, માટે જો તે ઉપાય કરીએ ને રામચંદ્ર ત્યાં જાય તો સીતાનું હરણ થઇ શકે.' રાવણે તેમ કરવાની આજ્ઞા કરી એટલે તે દેવીએ ત્યાંથી દૂર જઇને સાક્ષાત્ લક્ષ્મણના જેવો સિંહનાદ કર્યો. તે સિંહનાદ સાંભળીને રામ સંભ્રમથી વિચારમાં પડ્યા કે—'હસ્તિમલ્લની જેવા મારા અનુજબંધુ લક્ષ્મણના જેવો જગતમાં કોઇ પ્રતિમલ્લ નથી. લક્ષ્મણને સંકટમાં પાડે તેવા પુરૂષને હું જોતો નથી તે છતાં આ સિંહનાદ પ્રથમ કરેલા સંકેત પ્રમાણે બરાબર સાંભળવામાં આવે છે.' આ પ્રમાણેના તર્કવિતર્કમાં મહામનવાળા રામ વ્યગ્ર થઇ ગયા તે વખતે સીતા લક્ષ્મણપરના વાત્સલ્યભાવથી આ પ્રમાણે બોલ્યા કે–'હે આર્યપુત્ર ! વત્સ લક્ષ્મણ સંકટમાં પડ્યા છતાં તમે ત્યાં જવામાં કેમ વિલંબ કરો છો ? સત્વર જઇને વત્સ લક્ષ્મણને સહાય કરો.' આવાં સીતાનાં વચનથી અને સિંહનાદથી પ્રેરાયેલા રામ અપશુકનને પણ નહિ ગણતાં ત્વરાથી ત્યાં ગયા.

પછી લાગ આવેલો જોઇ રાવણ નીચે ઉતરીને રૂદન કરતા જાનકીને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડવા લાગ્યો. જાનકીને રોતાં સાંભળીને 'હે સ્વામિની ! ભય રાખશો નહિ. હું આવી પુગ્યો છું. અરે નિશાચર ! ઉભો રહે. ઉભો રહે.' એમ રોષથી બોલતો જટાયુ પક્ષી દૂરથી રાવણ તરફ દોડ્યો અને પોતાના તીક્ષ્ણ નખોની અણીઓથી હળવડે ભૂમિની જેમ તે મોટા પક્ષીએ રાવણના ઉરસ્થલને ઉઝરડી નાંખ્યું; તેથી રાવણે ક્રોધ કરી દારૂણ ખડ્ગ ખેંચી તેનાવડે તેની પાંખો છેદી નાંખીને તેને પૃથ્વીપર પાડી નાંખ્યો. પછી રાવણ નિઃશંક થઇને સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી પોતાના મનોરથ પૂર્ણ કરી ઉતાવળો આકાશમાર્ગે ચાલ્યો. તે વખતે "શત્રુઓને મથન કરનારા હે નાથ રામભદ્ર ! હે વત્સ લક્ષ્મણ ! હે પૂજ્ય પિતા ! હે મહાવીર બંધુ ભામંડલ ! બળિને કાગડો ઉપાડી જાય તેમ આ રાવણ છળથી તમારી સીતાને હરી જાય છે." આ પ્રમાણે રૂદન કરતી સીતા ભૂમિ અને આકાશને રોવરાવવા લાગી.

માર્ગમાં અર્કજટીના પુત્ર રત્નજટી ખેચરે આ રૂદન સાંભળી વિચાર કર્યો કે—'જરૂર આ રામની પત્ની સીતાનું રૂદન જણાય છે અને આ શબ્દ સમુદ્રપર સંભળાય છે, તેથી જરૂર રાવણે રામ–લક્ષ્મણને છેતરીને એ સીતાનું હરણ કર્યું હશે એમ લાગે છે, તો આ વખતે મારા સ્વામી ભામંડલની ઉપર હું ઉપકાર કરૂં.' એવું વિચારીને તે રત્નજટી ખેચર ખડ્ગ ખેંચી રાવણને આક્ષેપ કરતો તેના તરફ દોડ્યો યુદ્ધને માટે બોલાવતા એ રત્નજટીનું કાંઈક હાસ્ય કરી રાવણે પોતાની વિદ્યાના સામર્થ્યથી તેની બધી વિદ્યાઓ હરી લીધી, તેથી તત્કાળ જેની પાંખો છેદી નાંખી હોય તેવા પક્ષીની જેમ રત્નજટી વિદ્યા હરણ થતાં કંબૂદ્વીપમાં પડ્યો અને ત્યાં આવેલા કંબૂગિરિપર રહેવા લાગ્યો.

અહીં રાવણે વિમાનમાં બેસીને આકાશમાર્ગે સમુદ્રઉપર ચાલતાં કામાતુરપણે ઘણા અનુનયથી સીતાને આ પ્રમાણે કહ્યું કે—"હે જાનકી ! સર્વ ખેચર અને ભૂચર લોકોનો હું સ્વામી છું. તેની પટ્ટરાણીના પદને તમે પ્રાપ્ત થયા છો, તે છતાં કેમ રૂદન કરો છો ? હર્ષને સ્થાને તમે શોક શામાટે કરો છો ? પૂર્વે મંદ ભાગ્યવાળા રામની સાથે તમને જોડી દીધા, એ વિધિએ યોગ્ય કર્યું નહોતુ; તેથી મેં હવે યોગ્ય કર્યું છે હે દેવી ! સેવામાં દાસ જેવા મને તમે પતિ તરીકે સ્વીકારો હું જ્યારે તમારો દાસ થઇશ ત્યારે સર્વ ખેચર અને ખેચરીઓ તમારાં દાસદાસી થઇને રહેશે." આ પ્રમાણે રાવણ કહેતો હતો તે વખતે ભક્તિથી મંત્રની જેમ 'રામ' એ બે અક્ષરનો જાપ કરતાં સીતા નીચું જોઇને જ બેસી રહ્યા, એટલે તે કામાતુર રાવણે જાનકીના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂક્યું અને પગે લાગ્યો. તે વખતે પરપુરૂષના સ્પર્શથી કાયર એવા સીતાએ પોતાના ચરણ તેનાથી દૂર લઈ લીધા. પછી સીતાએ આક્રોશથી તેને કહ્યુ કે—'અરે નિર્દય અને નિર્લજ્જ ! થોડા સમયમાં પરસ્ત્રીની કામનાના ફળરૂપ મૃત્યુ તને પ્રાપ્ત થશે.' તે સમયે સારણ વિગેરે મંત્રીઓ અને બીજા રાક્ષસસામંતો રાવણની સન્મુખ આવ્યા. પછી મોટા ઉત્સાહવાળો અને મહાસાહસ કામ કરનારો પરાક્રમી રાવણ મોટા ઉત્સવવાળી લંકાપુરીમાં આવ્યો તે સમયે સીતાએ એવો અભિગ્રહ લીધો કે—'જ્યાં સુધી રામ અને લક્ષ્મણના કુશળ સમાચાર આવશે નહિ ત્યાં સુધી હું ભોજન કરીશ નહિ' પછી લંકાનગરીની પૂર્વ દિશામાં રહેલા દેવતાને ક્રીડા કરવાના નંદનવન જેવા અને ખેચરોની સ્ત્રીઓને વિલાસના ધામરૂપ દેવરમણ નામના ઉદ્યાનમાં રક્ત અશોકવૃક્ષની નીચે ત્રિજટા અને બીજા રક્ષકોથી વીંટાએલા જાનકીને મૂકીને તેજનો નિધિ રાવણ હર્ષ પામતો પોતાના ધામમાં ગયો.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये
सप्तमे पर्वणि सीताहरणो नाम पंचमसर्गः ॥ ५ ॥

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો.

હનુમાને કરેલી સીતાની શોધ.

રામ લક્ષ્મણના જેવો સિંહનાદ સાંભળીને જ્યાં લક્ષ્મણ શત્રુઓની સાથે રણક્રીડા કરતા હતા ત્યાં ધનુષ્ય લઇને ત્વરાથી આવ્યા. રામને આવેલા જોઇ લક્ષ્મણે કહ્યું કે—'હે આર્ય! સીતાને એકલા મૂકીને તમે અહીં કેમ આવ્યા?' રામ બોલ્યા કે—'હે લક્ષ્મણ! તમે મને કષ્ટસૂચક સિંહનાદથી બોલાવ્યો તેથી હું આવ્યો છું.' લક્ષ્મણે કહ્યું કે—"મેં સિંહનાદ કર્યો નથી છતાં આપના સાંભળવામાં આવ્યો તેથી જરૂર કોઇએ આપણને છેતર્યા છે. આર્યા સીતાનું હરણ કરવાને માટે આવો ઉપાય કરી તમને ત્યાંથી ખસેડ્યા હોય એમ ખરેખર જણાય છે. આ સિંહનાદ કરવામાં બીજું જરા પણ કારણ હોય તેમ હું ધારતો નથી; માટે હે આર્ય! સત્વર સીતાના રક્ષણ માટે તમે જાઓ. હું પણ શત્રુઓને મારીને તમારી પછવાડે તરત જ આવું છું." લક્ષ્મણે આમ કહેવાથી રામચંદ્ર સત્વર પોતાના સ્થાનકે આવ્યા. ત્યાં જાનકી જોવામાં આવ્યા નહિ તેથી તત્કાળ મૂર્છા ખાઇને તે પૃથ્વીપર પડી ગયા. થોડી વારે સંજ્ઞા આવવાથી બેઠા થઇને જોયું તો ત્યાં મરણોન્મુખ થયેલા જટાયુ પક્ષીને તેમણે દીઠો. તેને જોઇને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિએ રામચંદ્રે વિચાર્યું કે–'કોઈ માયાવીએ છળ કરીને મારી પ્રિયાનું હરણ કર્યું. તેના હરણથી ક્રોધ પામીને તેની સામે થયેલા આ મહાત્મા પક્ષીને તેણે જ હણેલો લાગે છે.' પછી રામે તેનો પ્રત્યુપકાર કરવાને તે શ્રાવક જટાયુને અંતસમયે પરલોકના માર્ગમાં ભાતારૂપ નવકારમંત્ર સંભળાવ્યો. તત્કાળ મૃત્યુ પામીને તે પક્ષિરાજ મહેંદ્રકલ્પમાં દેવતા થયો, અને રામચંદ્ર સીતાની શોધ માટે અટવીમાં આમતેમ ભમવા લાગ્યા.

અહીં લક્ષ્મણ ઘણી સેનાવાળા ખરની સાથે એકલા યુદ્ધ કરતા હતા, કેમકે "યુદ્ધમાં સિંહને સહાયકારી સખા હોતો જ નથી." તે સમયે ખરના અનુજ ભાઈ **ત્રિશિરાએ** આગળ આવીને 'આવાની સાથે તમારે શું યુદ્ધ કરવું?' એમ કહી પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ ખરનું નિવારણ કર્યું અને પોતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. રામના અનુજ બંધુ લક્ષ્મણે રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરવાને ઉદ્યત થયેલા ત્રિશિરાને પતંગની જેવો ગણીને મારી નાંખ્યો. તે વખતે પાતાળલંકાના પતિ **ચંદ્રોદર** રાજાનો પુત્ર **વિરાધ** સન્નદ્ધબદ્ધ થયેલા પોતાના સર્વ સૈન્યને લઇને ત્યાં આવ્યો. શત્રુઓનો વિનાશ કરવા અને તેમની આરાધના કરવાની ઇચ્છાથી તેણે રામના સહોદર લક્ષ્મણને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે–"આ તમારા શત્રુઓ ઉપર દ્વેષ કરનાર અને તેમનો શત્રુ હું તમારો સેવક છું. આ રાવણના સેવકોએ મારા પરાક્રમી પિતા ચંદ્રોદરને કાઢી મૂકીને પાતાળલંકાને કબજે કરી છે. હે પ્રભુ! અંધકારનો નાશ કરવામાં સૂર્યનો સહાયકારી કોણ થઈ શકે છે? તથાપિ આ તમારા શત્રુઓનો નાશ કરવામાં કિંચિત્ માત્ર આ સેવક તૈયાર છે; માટે મને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપો." લક્ષ્મણે હસતાં હસતાં કહ્યું કે—'હું હમણાં જ આ

સર્વસ્વ એકઠું કર્યું હોય તેમ ચૌદ અક્ષૌહિણી સેના ત્યાં એકઠી મળી. જ્યારે સેનાઓએ તે બન્નેનો ભેદ જાણ્યો નહિ ત્યારે સાચા સુગ્રીવ અને જાર સુગ્રીવની તરફ તે બે ભાગે વહેંચાઈ ગઇ. પછી બન્ને સૈન્યમાં ભાલાઓના પડવાથી આકાશને ઉલ્કાપાતમય કરતું મોટું યુદ્ધ ચાલ્યું. સ્વારની સાથે સ્વાર, મહાવતની સાથે મહાવત, પેદળની સાથે પેદળ અને રથીની સાથે રથી એમ યુદ્ધ થવા લાગ્યું પ્રૌઢપતિના સમાગમથી મુગ્ધા સ્ત્રીની જેમ ચતુરંગ સેનાના વિમર્દથી પૃથ્વી કંપવા લાગી 'અરે પરગૃહમાં પ્રવેશ કરનારા ચોર ! તું સામો આવ' એમ બોલતા સાચા સુગ્રીવે ઉંચી ગ્રીવા કરીને જાર સુગ્રીવને યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો, એટલે તિરસ્કાર કરેલા ઉન્મત્ત હાથીની જેમ તે જાર સુગ્રીવ ઉગ્ર ગર્જના કરતો તેની સન્મુખ યુદ્ધ કરવા આવ્યો ક્રોધથી રાતાં નેત્ર કરતા બન્ને વીરો યમરાજના સહોદર હોય તેમ જગતને ત્રાસ પમાડતા સતા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. બને વીર રણમાં ચતુર હોવાથી એક બીજાનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોને પોતપોતાનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી તૃણની જેમ છેદવા લાગ્યા તે વખતે બે મહિષના યુદ્ધમાં વૃક્ષના ખંડની જેમ તેઓના યુદ્ધમાં શસ્ત્રોના ખંડ એવા ઉછળવા લાગ્યા કે જેથી આકાશમાં રહેલો ખેચરીઓનો સમૂહ પણ ભય પામવા લાગ્યો. ક્રોધી જનમાં શિરોમણિ તે બન્નેનાં જ્યારે સર્વ અસ્ત્રો છેદાઇ ગયાં ત્યારે જાણે જંગમ પર્વતો હોય તેમ તેઓએ મલ્લયુદ્ધ કરવા માંડયું. ક્ષણવારમાં આકાશમાં ઉછળતા અને ક્ષણવારમાં પૃથ્વીપર પડતા તે બન્ને વીરચૂડામણિ કુકડાની જેવા જણાવા લાગ્યા પ્રાંતે બંને સરખા બળવાન્ હોવાથી એકબીજાને જીતવાને અસમર્થ થતાં તેઓ બે વૃષભની જેમ દૂર ખસીને ઉભા રહ્યા.

પછી સાચા સુગ્રીવે પોતાની સહાયને માટે હનુમાનને બોલાવ્યા અને જાર સુગ્રીવની સાથે ફરીવાર ઉગ્ર યુદ્ધ કરવા માંડયું. હનુમાન બન્નેનો ભેદ ન જાણવાથી જોઇ જ રહ્યો; તેથી જાર સુગ્રીવે ઉગ્રપણે સાચા સુગ્રીવને કૂટી નાંખ્યો. બીજીવાર યુદ્ધ કરવાથી સુગ્રીવ મનથી અને શરીરથી ખિન્ન થઈ ગયો, તેથી કિષ્કિંધાપુરીમાથી બહાર નીકળીને કોઈ આવાસમાં જઇને રહ્યો. જાર સુગ્રીવ સ્વસ્થ મનથી રાજમહેલમાં જ રહ્યો, પણ વાલીકુમારના અટકાવવાથા અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ સાચો સુગ્રીવ ગ્રીવા નમાવીને ચિંતવવા લાગ્યો કે—"અહા ! આ મારો સ્ત્રીલંપટ શત્રુ કૂડકપટમાં ચતુર જણાય છે. તેણે માયાથી વશ કરેલા મારા પોતાના માણસો પણ તેના થઈ ગયા છે અહા ! આ તો પોતાના ઘોડાથી જ પોતાનો પરાભવ થયો છે હવે માયાના પરાક્રમથી ઉત્કૃષ્ટ એવા આ શત્રુને મારે કેવી રીતે મારવો ? અરે ! પરાક્રમવિનાના અને વાલીના નામને લજાવનારા એવા મને ધિક્કાર છે ! એ મહાબળવાન્ વાલીને ધન્ય છે કે જે અખંડ પુરૂષવ્રત રાખી રાજને તૃણની જેમ છોડી દઇ પરમપદને પામી ગયા મારો પુત્ર **ચંદ્રરશ્મિ** સર્વ જગતમાં બળવાન્ છે પણ તે શું કરી શકે ? કારણ કે બન્નેના ભેદને નહિ જાણવાથી તે કોની સહાય કરે અને કોને મારે ? પણ એ ચંદ્રરશ્મિકુમારે એક કામ બહુ સારૂં કર્યું છે કે તેણે તે પાપીને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવા દીધો નથી હવે એ બલિષ્ટ શત્રુનો વધ કરવાને માટે અતિ બળવાન્ એવા કયા વીરનો હું આશ્રય કરૂં ? કારણ કે **શત્રુ પોતાથી કે બીજાથી પણ હણવા યોગ્ય જ છે.** આ શત્રુનો ઘાત કરવાને ત્રણ લોકમાં વીર અને મરૂતના યજ્ઞનો ભંગ

કરનાર રાવણને જઈને ભજું ? પણ તે રાવણ પ્રકૃતિથી જ સ્ત્રીલંપટ અને ત્રણ લોકમાં કંટકરૂપ છે; તેથી તે તો તેને અને મને બન્નેને મારીને પોતે જ તારાને ગ્રહણ કરે. આવી આપત્તિમાં સહાય કરવાને સમર્થ તો અતિ ઉગ્ર એવો એક ખર રાક્ષસ હતો, પણ તેને તો લક્ષ્મણે મારી નાંખ્યો છે; માટે આ વખતે તો ત્યાં જઈ એ રામ-લક્ષ્મણને જ મિત્ર કરૂં; કારણ કે શરણે આવેલા વિરાધને તેઓએ તત્કાળ પાતાળલંકાનું રાજ્ય આપ્યું છે અને હાલ પૂર્ણ પરાક્રમવાળા તેઓ વિરાધના આગ્રહથી પાતાળલંકામાં રહેલા છે." આવો વિચાર કરી સુગ્રીવે પોતાના એક વિશ્વાસપાત્ર દૂતને એકાંતમાં સમજાવીને વિરાધની પાસે મોકલ્યો. દૂતે પાતાળલંકામાં જઈ વિરાધને પ્રણામ કરીને પોતાના સ્વામીને પ્રાપ્ત થયેલા કષ્ટનો બધો વૃત્તાંત જણાવ્યો અને કહ્યું કે-'મારા સ્વામી સુગ્રીવ અત્યારે મોટી આપત્તિમાં આવી પડ્યા છે, તેથી તમારી મારફત રામ-લક્ષ્મણનું શરણ ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે છે.' તે સાંભળી વિરાધે દૂતને કહ્યું કે-'તું જઈને કહે કે સુગ્રીવ સત્વર અહીં આવે; કેમકે **સત્પુરૂષોનો સંગ પુણ્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.**' આ પ્રમાણે કહેવાથી દૂત તરતજ ત્યાંથી સુગ્રીવની પાસે આવ્યો અને તે સંદેશો નિવેદન કર્યો.

પછી સુગ્રીવ અશ્વોના ગ્રીવાભરણના શબ્દોથી સર્વ દિશાઓને ગજાવતો અને વેગથી દૂરને અદૂર કરતો ચાલી નીકળ્યો અને ક્ષણવારમાં જેમ ઉપગૃહ (પાસેના ઘર) માં આવે તેમ તે પાતાળલંકામાં આવી પહોંચ્યો. વિરાધની પાસે આવતાં વિરાધ હર્ષથી સામો ઉભો થયો. પછી વિરાધે તેને સાથે લઇ જઈને દયાળુ રામભદ્રને નમસ્કાર કરાવ્યો અને તેનું બધું દુઃખ નિવેદન કર્યું. સુગ્રીવ બોલ્યો કે-"હે પ્રભુ! આ મારા દુઃખમાં તમે જ મારી ગતિ છો. જ્યારે છિંક તદ્દન બંધ થઇ જાય છે ત્યારે સૂર્યનું જ શરણ થાય છે; એટલે તેની સામું જોવાથી જ પાછી પ્રાપ્ત થાય છે." પોતે સ્ત્રીવિયોગથી દુઃખી હોવા છતાં તેના દુઃખનો ઉચ્છેદ કરવાનું રામે કબૂલ કર્યું. **મહાન્ પુરૂષો પોતાના કાર્ય કરતાં બીજાના કાર્યમાં અધિક યત્ન કરે છે.** પછી વિરાધે સીતાના હરણનું બધું વૃત્તાંત સુગ્રીવને જણાવ્યું એટલે સુગ્રીવે અંજલિ જોડી રામભદ્રને કહ્યું કે-'હે દેવ ! વિશ્વની રક્ષા કરવાને સમર્થ એવા તમારે અને વિશ્વને પ્રકાશ આપનાર સૂર્યને કાંઈ કારણની અપેક્ષા નથી; તથાપિ હું કહું છું કે તમારા પ્રસાદથી મારા શત્રુનો નાશ થશે એટલે સૈન્યસહિત હું તમારો અનુચર થઈને રહીશ અને અલ્પ સમયમાં સીતાની શોધ કરી લાવીશ.' પછી રામ સુગ્રીવની સાથે કિષ્કિંધાનગરીએ આવ્યા. વિરાધ પણ સાથે આવતો હતો તેને સમજાવીને પાછો વાળ્યો.

રામચંદ્ર કિષ્કિંધાપુરીના દ્વારપાસે આવીને સ્થિત થયા એટલે સાચા સુગ્રીવે જાર સુગ્રીવને યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો. બોલાવતાં જ જાર સુગ્રીવ ગર્જના કરતો નગરની બહાર આવ્યો. "**ભોજનને માટે બ્રાહ્મણોની જેમ રણને માટે શૂરવીરો આળસુ હોતા નથી.**" પછી દુર્ધર ચરણના ન્યાસથી પૃથ્વીને કંપાવતા તે બન્ને વીરો વનના ઉન્મત્ત હાથીની જેમ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. રામ તેઓને સમાન રૂપવાળા જોઇને પોતાનો સુગ્રીવ કયો અને બીજો સુગ્રીવ કયો ? એમ સંશય પામી ક્ષણવાર તટસ્થપણે ઉભા રહ્યા. પછી પ્રથમ તો

' આ પ્રમાણે કરવું ' એવો વિચાર કરીને રામે વજાવર્ત્ત ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો. તે ધનુષ્યના ટંકારમાત્રથી જ સાહસગતિ વિદ્યાધરની રૂપાંતર કરનારી વિદ્યા ક્ષણવારમાં હરિણીની જેમ પલાયન કરી ગઈ એટલે તેને ઓળખીને રામે કહ્યું કે-' રે પાપી ! માયાથી સર્વને મોહિત કરીને તું પરસ્ત્રીસાથે રમવા ઈચ્છે છે, પણ હવે તું ધનુષ્ય ચડાવ. ' આ પ્રમાણે રામે તેનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી એક જ બાણથી રામે તેના પ્રાણ હરી લીધા " સિંહને હરિણને મારવામાં બીજા ઝપાટાની જરૂર હોતી જ નથી. " પછી વિરાધની જેમ સુગ્રીવને કિષ્કિંધાપુરીના રાજ્યપર બેસાર્યો અને તેના પુરજનો તથા સેવકો પૂર્વની જેમ એ સાચા સુગ્રીવને નમવા લાગ્યા. પછી વાનરપતિ સુગ્રીવે અંજલિ જોડીને પોતાની અતિ સુંદર તેર કન્યાઓ આપવા માટે રામને પ્રાર્થના કરી. રામે કહ્યું કે-' હે સુગ્રીવ ! તમે સીતાની શોધને માટે પ્રયત્ન કરો આ કન્યાઓની કે બીજી કોઇ વસ્તુની મારે જરૂર નથી. ' આ પ્રમાણે કહીને રામ નગરની બહાર ઉદ્યાનમાં રહ્યા અને તેમની આજ્ઞાથી સુગ્રીવે નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ તરફ લંકાપુરીમાં મંદોદરી વિગેરે રાવણના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ ખર-દૂષણ વિગેરેના વધનો વૃત્તાંત સાંભળીને રૂદન કરવા લાગી. રાવણની બેન ચંદ્રણખા પણ સુંદની સાથે રૂદન કરતી અને બે હાથે છાતી કૂટતી રાવણને ઘરે આવી રાવણને જોઈ તેને કંઠે વળગી પડી અને તે ઉંચે સ્વરે રોતી બોલી કે-" અરે ! દૈવે મને મારી નાંખી મારો પુત્ર, મારો પતિ, મારા બે દિયર અને ચૌદ હજાર કુળપતિઓ માર્યા ગયા. હે બંધુ ! તું જીવતાં છતાં અભિમાની શત્રુઓએ તારી આપેલી પાતાળલંકાની રાજધાની પણ અમારી પાસેથી આંચકી લીધી, તેથી આ સુંદ પુત્રની સાથે હું જીવ લઈ નાસીને તારે શરણે આવી છું; માટે કહે હવે કયાં જઈને રહું ? " આ પ્રમાણે રૂદન કરતી પોતાની બેનને રાવણે સમજાવીને કહ્યું કે-' તારા પતિ-પુત્રને હણનારને હું થોડા કાળમાં મારી નાંખીશ. '

એક વખતે રાવણ આ શોકથી અને સીતાના વિરહની પીડાથી ફાળ ચૂકેલા વ્યાઘ્રની જેમ નિરાશ થઇને પોતાની શય્યાઉપર આળોટતો હતો તે સમયે મંદોદરીએ આવીને કહ્યું કે-' હે સ્વામી ! પ્રાકૃત (સાધારણ) મનુષ્યની જેમ આમ નિશ્ચેષ્ટ થઇને કેમ રહ્યા છો ? ' રાવણે કહ્યું કે-" સીતાના વિરહતાપથી હું કાંઇ પણ ચેષ્ટા કરવાને, કહેવાને કે જોવાને સમર્થ નથી; તેથી હે માનિની ! તારે જો મને જીવતો રાખવો હોય તો તું માન છોડી સીતાની પાસે જા અને તેને વિનયથી સમજાવ કે જેથી તે મારી સાથે ક્રીડા કરવાની ઈચ્છા કરે. મેં ગુરૂની સાક્ષીએ એવો નિયમ લીધો છે કે ' નહિ ઇચ્છતી એવી પરસ્ત્રીને હું કદિ પણ ભોગવીશ નહિ. ' આ નિયમ અત્યારે મારે અર્ગલારૂપ થઇ પડયો છે. " આવાં રાવણનાં વચન સાંભળી પતિની પીડાથી પીડિત થયેલી કુલીન મંદોદરી તત્કાળ દેવરમણ ઉદ્યાનમાં આવી અને તેણે સીતાને કહ્યું કે-" હું મંદોદરી નામે રાવણની પટ્ટરાણી છું, પરંતુ હું તમારી દાસી થઇને રહીશ માટે તમે રાવણને ભજો. હે સીતા ! તમને ધન્ય છે કે જેના ચરણકમળ હમેશાં સેવવાને સર્વ વિશ્વને સેવવા યોગ્ય ચરણકમળવાળા મારા બળવાન્ પતિ પણ ઈચ્છે છે જો રાવણ જેવો પતિ મળે તો પછી તેની પાસે એક રાંકમાત્ર અને પેદળ જેવા તેમજ ભૂચર અને તપસ્વી રામભદ્ર પતિ કોણ માત્ર

છે ? ” આવાં મંદોદરીનાં વચન સાંભળીને સીતા ક્રોધથી બોલ્યા કે-“ સિંહ કયાં અને શિયાળ કયાં ? ગરૂડ કયાં અને કાકપક્ષી કયાં ? તેમજ તારો પતિ રાવણ કયાં અને મારા પતિ રામ કયાં ? અહો ! તારી અને તે પાપી રાવણની વચ્ચે દંપતીપણું યોગ્ય જ થયું જણાય છે; કેમકે તે પુરૂષ (રાવણ) બીજી સ્ત્રીની સાથે રમવા ઈચ્છે છે અને તું તેની સ્ત્રી તેની કુટ્ટની (દૂતી) થાય છે. અરે પાપી સ્ત્રી ! તું મુખ જોવાને પણ યોગ્ય નથી તો ભાષણ કરવાને યોગ્ય શી રીતે હોય ? માટે શીઘ્ર આ સ્થાનમાંથી ચાલી જા. મારો દૃષ્ટિમાર્ગ છોડી દે. ” એ સમયે રાવણ પણ ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો કે-‘ હે સીતા ! તું એના ઉપર શામાટે કોપ કરે છે ? આ મંદોદરી તો તારી દાસી છે અને હે દેવી ! હું પોતે તારો દાસ છું; માટે મારીપર પ્રસન્ન થા. હે જાનકી ! તું આ માણસને (રાવણને) દૃષ્ટિથી પણ કેમ પ્રસન્ન કરતી નથી ? ’ ત્યારે મહાસતી સીતાએ વિમુખ થઈને કહ્યું કે-“ અરે દુષ્ટ ! મને-રામની સ્ત્રીને હરણ કરવાથી તારી ઉપર યમરાજે દૃષ્ટિ કરી છે. હે હતાશ અને અપ્રાર્થિત વસ્તુની પ્રાર્થના કરનાર ! તારી આશાને ધિક્કાર છે ! શત્રુઓના કાળરૂપ અનુજબંધુસહિત રામ આગળ તું કેટલું જીવવાનો છે ? ” આવી રીતે સીતાએ તેના ઉપર આક્રોશ કર્યા છતાં પણ રાવણ વારંવાર તેને પૂર્વવત્ કહેવા લાગ્યો. અહા ! **બળવતી કામાવસ્થાને ધિક્કાર છે !** એ સમયે જાણે વિપત્તિમાં મગ્ન થયેલ સીતાને જોઇ શકયો ન હોય તેમ સૂર્ય પશ્ચિમસમુદ્રમાં મગ્ન થયો (અસ્ત પામ્યો) અને ઘોર રાત્રિ પ્રવર્તી એટલે તે વખતે ઘોર બુદ્ધિવાળો રાવણ ક્રોધથી અને કામથી અંધ બનીને સીતાને ઉપસર્ગ કરવા લાગ્યો.

ઘુવડ પક્ષીઓ ઘુત્કાર કરવા લાગ્યા, ફેરૂઓ ફુંફાડા મારવા લાગ્યા, નહાર વિચિત્ર રીતે બોલવા લાગ્યા, બીલાડાઓ પરસ્પર વઢવા લાગ્યા, વ્યાઘ્ર પુંછડા પછાડવા લાગ્યા, સર્પો ફુંફાડા મારવા લાગ્યા, પિશાચ, પ્રેત, વેતાળ અને ભૂત ઉઘાડી કાતી લઈને ફરવા લાગ્યા, જાણે યમરાજના સભાસદ હોય તેવા રાવણે વિકુર્વેલા તે સર્વ ભયંકર પ્રાણીઓ ઉછળતાં અને માઠી ચેષ્ટા કરતાં સીતાની પાસે આવ્યા. મનમાં પંચપરમેષ્ઠી નમસ્કારનું ધ્યાન કરતી સીતા સ્થિર બેસી રહી, પણ ભયથી ડરીને રાવણને ભજ્યો નહિ. આ રાત્રિનું સર્વ વૃત્તાંત પ્રાત:કાળે વિભીષણના જાણવામાં આવ્યું એટલે તેણે રાવણપાસે આવતાં પહેલાં સીતાની પાસે આવીને તેને પૂછયું કે-‘ હે ભદ્રે ! તમે કોણ છો ? કોની સ્ત્રી છો ? કયાંથી આવ્યા છો ? અને અહીં તમને કોણ લાવ્યું છે ? તે સર્વ ભય પામ્યા વિના જેમ હોય તેમ જણાવો. હું પરસ્ત્રીનો સહોદર છું. ’ તેને મધ્યસ્થ જાણી સીતા નીચું મુખ રાખીને બોલ્યા કે-‘ હું જનક રાજાની પુત્રી અને ભામંડલ વિદ્યાધરની બેન છું, તેમજ રામભદ્રની પત્ની અને રાજા દશરથની પુત્રવધૂ છું. મારૂં નામ સીતા છે. અનુજબંધુસહિત પતિની સાથે હું દંડકારણ્યમાં આવી હતી. ત્યાં મારા દિયર લક્ષ્મણ ક્રીડા કરવાને આમતેમ ફરતા હતા તેવામાં આકાશમાં અધર રહેલું એક મહાશ્રેષ્ઠ ખડ્ગ તેમના જોવામાં આવ્યું. એટલે કૌતુકથી તેમણે હાથમાં લીધું. પછી નજીકમાં વંશજાળ હતી તે તેણે તેનાવતી છેદી નાંખી, જેથી તેની અંદર રહેલા તે ખડ્ગના સાધકનું મસ્તક અજાણતાં કપાઇ ગયું. ‘ આ કોઇ મારી સામે યુદ્ધ નહિ કરનારા નિરપરાધી પુરૂષને મેં મારી નાખ્યો, તે ઘણું ખોટું કર્યું ’ એવો

પશ્ચાત્તાપ કરતા મારા દિયર તેમના મોટા ભાઈપાસે આવ્યા. થોડી વારમાં મારા દિયરને પગલે પગલે તે ખડ્ગસાધકની ઉત્તરસાધિકા કોઈ સ્ત્રી કોપયુક્ત ચિત્તે અમારી પાસે આવી. અદ્‌ભુત રૂપવડે ઇંદ્ર જેવા મારા પતિને જોઈને એ કામપીડિત સ્ત્રીએ ક્રીડા કરવાને માગણી કરી, પણ મારા પતિએ તેને જાણી લઈને તેની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો. એટલે તે ત્યાંથી ચાલી ગઇ અને મોટું રાક્ષસોનું ઉગ્ર સૈન્ય લઈને પાછી આવી. પછી 'જો સંકટ પડે તો સિંહનાદ કરવો' એવો સંકેત કરીને લક્ષ્મણ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા. પછી માયાવડે ખોટો સિંહનાદ કરી, મારા પતિને મારાથી દૂર કરીને, માઠી વાંચ્છાવડે આ રાક્ષસ (રાવણ) પોતાના વધમાટે જ મને અહીં લઇ આવ્યો છે." આ પ્રમાણે તેનું સર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને વિભીષણે રાવણપાસે જઈ નમસ્કારપૂર્વક કહ્યું-'હે સ્વામી! તમે આ કામ આપણા કુળને દૂષણ લાગે તેવું કર્યું છે; પણ હવે જ્યાં સુધી રામ-લક્ષ્મણ આપણને મારવા માટે અહીં નથી આવ્યા ત્યાં સુધીમાં આ સીતાને સત્વર તેમની પાસે મૂકી આવો.' વિભીષણનાં આવાં વચન સાંભળી રાવણ ક્રોધથી રાતાં નેત્ર કરીને બોલ્યો કે-'અરે ભીરૂ! તું આવું શું બોલે છે? શું તું મારા પરાક્રમને ભૂલી ગયો? આ સીતા અનુનય કરવાથી અવશ્ય મારી સ્ત્રી થશે અને પછી જો એ બીચારા રામ-લક્ષ્મણ અહીં આવશે તો હું તેમને મારી નાંખીશ' વિભીષણે કહ્યું-"હે ભ્રાતા! જ્ઞાનીનું વચન સત્ય થવાનું જણાય છે કે રામની પત્ની સીતાને માટે આપણા કુળનો ક્ષય થવાનો છે, નહિ તો આ ભક્ત બંધુનું વચન તું શામાટે ન માને અને મેં માર્યા છતાં દશરથ રાજા કેમ જીવે? હે મહાભુજ! જે ભાવી વસ્તુ છે તે અન્યથા થવાની નથી, તથાપિ હું તને વિનવું છું કે આપણા કુળનો ઘાત કરનારી સીતાને છોડી દે." જાણે વિભીષણની વાણી સાંભળી જ ન હોય તેમ કરી સીતાપાસે જઇ તત્કાળ સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં બેસારીને રાવણ ફરવા લાગ્યો અને પોતાની સમૃદ્ધિ બતાવવા લાગ્યો કે-'હે હંસગામિની! આ રત્નમય શિખરવાળા અને સ્વાદિષ્ટ જળના નિર્ઝરણાવાળા મારા ક્રીડાપર્વતો છે, નંદનવનની જેવાં આ ઉદ્યાનો છે, આ ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગવવાયોગ્ય ધારાગૃહો છે, આ હંસસહિત ક્રીડાનદીઓ છે. હે સુંદર ભ્રુકુટીવાળી સ્ત્રી! સ્વર્ગના ખંડ જેવાં આ રતિગૃહો છે આમાં જ્યાં તારી પ્રીતિ હોય ત્યાં તું મારી સાથે ક્રીડા કર.' હંસની જેમ રામના ચરણકમળનું જ ધ્યાન કરતી સીતા રાવણની આવી વાણી સાંભળીને પૃથ્વીની જેમ ધીરજ ધરીને કિંચિત્ પણ ક્ષોભ પામી નહિ. રાવણે સર્વ રમણીય સ્થાનોમાં ભમી ભમીને છેવટે સીતાને પાછી અશોકવનમાં મૂકી.

જ્યારે રાવણને ઉન્મત્ત થઈ ગયેલ જોયો અને પોતાનાં વચનની યુક્તિમાં આવે તેમ ન લાગ્યું ત્યારે વિભીષણે તે વિષે વિચાર કરવાને માટે કુળપ્રધાનોને બોલાવ્યા. પછી વિભીષણ બોલ્યો કે-"હે કુળમંત્રીઓ! કામાદિક અંતરશત્રુઓ ભૂતની પેઠે વિષમ છે. તેઓમાંથી એક પણ પ્રમાદી જનને હેરાન કરે છે આપણો સ્વામી રાવણ અત્યંત કામાતુર થયો છે. એકલો કામદેવ જ ઘણો દુર્જય છે, તો પછી જો પરસ્ત્રીની ઇચ્છાથી તેને સહાય મળે તો પછી તેની વાત જ શી કરવી? તે કામના પ્રસંગથી લંકાપુરીનો સ્વામી અતિ બળવાન છતાં પણ તે અત્યંત દુઃખસાગરમાં જલ્દી આવી પડશે" મંત્રીઓ બોલ્યા કે-"અમે તો નામના જ મંત્રીઓ છીએ, ખરેખરા મંત્રી તો તમે જ છો કે જેની આવી દૃષ્ટિ

દૃષ્ટિ છે. જ્યારે સ્વામી કેવળ કામને વશ થયા છે ત્યારે મિથ્યાદૃષ્ટિ પુરૂષને જૈનધર્મના ઉપદેશની જેમ તેને આપણો મંત્ર (વિચાર) શું અસર કરી શકશે ? સુગ્રીવ અને હનુમાન જેવા પુરૂષો પણ તે રામને મળી ગયા છે; પરંતુ ' ન્યાયી મહાત્માના પક્ષને કોણ ગ્રહણ ન કરે ? ' સીતાના નિમિત્તે રામભદ્રને હાથે આપણા કુળનો ક્ષય જ્ઞાનીએ કહેલો છે, તથાપિ પુરૂષને આધિન હોય તેવું સમયને યોગ્ય કર્ત્તવ્ય કરવું ઘટિત છે. ”

આ પ્રમાણેનાં મંત્રીઓનાં વચન સાંભળીને વિભીષણે લંકાના કિલ્લા ઉપર યંત્ર વિગેરે ગોઠવી દીધાં, કેમકે ' મંત્રીઓ મંત્રરૂપ નેત્રથી અનાગત વસ્તુને પણ જુએ છે. '

અહીં સીતાના વિરહથી પીડિત રામ, લક્ષ્મણે આપેલા આશ્વાસનથી માંડમાંડ કાળ નિર્ગમન કરતા હતા. એક વખતે રામે લક્ષ્મણને શિક્ષા આપીને સુગ્રીવની પાસે મોકલ્યા. લક્ષ્મણ ભાથાં, ધનુષ્ય અને ખડ્ગ લઇને સુગ્રીવની પાસે ચાલ્યા ચરણન્યાસથી પૃથ્વીને ચૂર્ણ કરતા, પર્વતને કંપાવતા અને વેગના ઝપાટાથી લટકતી ભુજાવડે માર્ગનાં વૃક્ષોને પાડી નાંખતા તે કિષ્કિંધામાં આવ્યા. ઉત્કટ ભ્રગુટીથી ભયંકર લલાટવાળા અને રાતાં લોચનવાળા લક્ષ્મણને જોઇને ભય પામેલા દ્વારપાળોએ તત્કાળ માર્ગ આપ્યો, એટલે તે સુગ્રીવના મંદિરમાં આવ્યા. લક્ષ્મણને આવેલા સાંભળી કપિરાજ સુગ્રીવ અંતઃપુરમાંથી તત્કાળ બહાર નીકળ્યો અને ભયથી કંપતો કંપતો તેમની પાસે ઉભો રહ્યો. લક્ષ્મણે ક્રોધથી કહ્યું કે—' અરે વાનર ! હવે તું કૃતાર્થ થઈ ગયો ! કામ સરી રહ્યા પછી અંતઃપુરથી પરિવૃત્ત થઇ નિઃશંકપણે સુખમાં નિમગ્ન થઇ રહ્યો છે. સ્વામી રામભદ્ર વૃક્ષતળે બેસી વર્ષ જેવા દિવસો નિર્ગમન કરે છે, તે તું જાણતો નથી ? તું સ્વીકારેલી વાત પણ ભૂલી ગયો જણાય છે હવે સીતાની શોધ લેવાને ઉભો થા સાહસગતિને માર્ગે જા નહિ, તે માર્ગ હજુ સંકોચ પામી ગયો નથી. ” લક્ષ્મણનાં આવાં વચન સાંભળી સુગ્રીવ તેમના ચરણમાં પડીને બોલ્યો કે–' હે સ્વામી ! પ્રસન્ન થાઓ. મારા પ્રમાદને સહન કરો કેમકે તમે મારા પ્રભુ છો.' આવી રીતે લક્ષ્મણને પ્રસન્ન કરી, તેમને આગળ કરીને સુગ્રીવ રામભદ્રપાસે આવ્યો અને ભક્તિથી તેમને પ્રણામ કર્યા પછી સુગ્રીવે પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા કરી કે—' હે સૈનિકો ! તમે સર્વ પરાક્રમી છો અને સર્વત્ર અસ્ખલિત ગતિવાળા છો, માટે સર્વ ઠેકાણે ફરીને સીતાની શોધ કરો ' આ પ્રમાણે આજ્ઞા થતાં સર્વ સૈનિકો સર્વ બેટમાં, પર્વતોમાં, સમુદ્રમાં અને ગુફાઓમાં ત્વરાથી ફરવા લાગ્યા.

સીતાનું હરણ થયાના ખબર સાંભળી ભામંડલ રામચંદ્રની પાસે આવ્યો અને અત્યંત દુઃખી થઇને ત્યાં જ રહ્યો. પોતાના સ્વામીના દુઃખથી પીડિત થયેલો વિરાધ મોટું સૈન્ય લઇને ત્યાં આવ્યો અને ચિરકાળના પેદળની જેમ તે પણ રામની સેવા કરતો સતો ત્યાં જ રહ્યો. સુગ્રીવ પોતે શોધ કરવા નીકળ્યો. તે અનુક્રમે કંબૂદ્વીપમાં આવ્યો, એટલે તેને દૂરથી જોઇને રત્નજટી વિચારવા લાગ્યો કે—'શું રાવણે મારા અપરાધને સંભારી મારો વધ કરવા માટે આ મહાબાહુ વાનરપતિ સુગ્રીવને મોકલ્યો હશે ? એ પરાક્રમી રાવણે પૂર્વે મારી સર્વ વિદ્યા હરી લીધી છે અને હવે આ વાનરપતિ મારા પ્રાણને હરી લેશે. ' આ પ્રમાણેના વિચારમાં પડેલા રત્નજટીની પાસે સુગ્રીવ ત્વરાથી આવ્યો અને બોલ્યો કે—' હે રત્નજટી !

મને જોઇને તું ઉભો પણ કેમ થયો નહિ ? શું તું આકાશગમન કરવામાં આળસુ થઈ ગયો છે ?' રત્નજટી બોલ્યો કે—' જાનકીનું હરણ કરતાં રાવણની સાથે હું યુદ્ધ કરવા ગયો તે વખતે તેણે મારી સર્વ વિદ્યા હરી લીધી છે.' પછી સુગ્રીવ તેને ઉપાડીને તત્કાળ રામના ચરણ-પાસે લાવ્યો. રામે તેને સર્વ વાત પૂછી એટલે તે સીતાનો વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યો કે—" હે દેવ ! ક્રૂર અને દુરાત્મા એવા રાવણે સીતાને હરી લીધી છે અને કોપ કરીને મારી વિદ્યાઓ પણ હરી છે. 'હે રામ ! હા વત્સ લક્ષ્મણ ! હા ભ્રાત ભામંડલ !' એમ પોકાર કરીને રૂદન કરતા સીતાને સાંભળીને મને રાવણઉપર કોપ ચડ્યો હતો" આ પ્રમાણે સીતાનું વૃત્તાંત સાંભળીને રામ ખુશી થયા અને તેમણે સુરસંગીતપુરના પતિ રત્નજટીને આલિંગન આપ્યું. પછી રામ વારંવાર સીતાના વૃત્તાંત વિષે તેને પૂછતા હતા અને તેમના મનની પ્રીતિને માટે તે વારંવાર કહેતો હતો. પછી રામે સુગ્રીવ વિગેરે મહાસુભટોને પૂછયું કે-' અહીંથી તે રાક્ષસની લંકાપુરી કેટલી દૂર છે ?' તેઓ બોલ્યા કે-' તે પુરી દૂર હોય કે નજીક હોય તેથી શું વળ્યું ? કેમકે જગતનો વિજય કરનાર તે રાવણની આગળ અમે સર્વે તૃણ સમાન છીએ.' રામ બોલ્યા કે—' તે જીતાશે કે નહિ જીતાય એ ચિંતા તમારે કરવી નહિ માત્ર દર્શનના જામીનની પેઠે અમને તે બતાવો. પછી લક્ષ્મણે છોડેલાં બાણો જેના ગળાના રૂધિરનું પાન કરશે તેવા તે રાવણને જોવાથી તમે તેનું સામર્થ્ય થોડા સમયમાં જાણી લેશો.' લક્ષ્મણ બોલ્યા કે— ' તે રાવણ કોણ માત્ર છે કે જેણે શ્વાનની જેમ અસાર છળ કરીને આવું દુષ્ટ કામ કર્યું ? સંગ્રામરૂપ નાટકમાં સભ્ય થઈ રહેલા એવા તમો જોતાં એ છળી રાવણનું શિર હું ક્ષત્રિય આચારથી છેદી નાંખીશ.' તે સમયે જાંબવાને કહ્યું કે—' તમારામાં તે સર્વ વાત ઘટે છે; પણ જે કોટિશિલાને ઉપાડશે તે રાવણને મારશે એવું **અનલવીર્ય** નામના જ્ઞાની સાધુએ કહેલું છે, તો અમારા પ્રતીતિને માટે તમે તે શિલા ઊપાડો.' લક્ષ્મણે કહ્યું-' બહુ સારૂ.' એટલે તેઓ તત્કાળ જ્યાં કોટિશિલા હતી ત્યાં લક્ષ્મણને આકાશમાર્ગે લઈ ગયા. લક્ષ્મણે લતાની જેમ તે શિલાને ભુજાથી ઉપાડી. તત્કાળ દેવતાઓએ ' સાધુ, સાધુ ' શબ્દ બોલીને આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. તે જોઇને સર્વને પૂર્ણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો પછી તેઓ પૂર્વની જેમ લક્ષ્મણને આકાશમાર્ગે કિષ્કિંધામાં રામની પાસે લાવ્યા. ત્યાં વૃદ્ધ કપિઓ બોલ્યા કે— " જરૂર તમારાથી રાવણનો ક્ષય થશે; પણ નીતિવાન્ પુરૂષોની એવી રીતિ છે કે પ્રથમ દૂત મોકલવો જોઇએ. જો સંદેશો લઇ જનાર દૂતથી પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તો પછી રાજાઓને પોતાને ઉદ્યોગ કરવાની કાંઇ જરૂર નથી; પરંતુ કોઇ પરાક્રમી અને સમર્થ દૂતને ત્યાં મોકલવો, કારણ કે લંકાપુરીમાં પ્રવેશ કરવો અને નીકળવું તે પણ ઘણું મુશ્કેલ છે. એમ સંભળાય છે. તે દૂતે લંકામાં જઇ સીતાને પાછી અર્પણ કરવા માટે વિભીષણને કહેવું; કારણ કે રાક્ષસકુળમાં તે ઘણો નીતિમાન પુરૂષ છે. વિભીષણ સીતાને છોડી દેવા રાવણને કહેશે, અને રાવણ જો તેની અવજ્ઞા કરશે તો તે તત્કાળ તમારી પાસે આવશે." આવી વૃદ્ધ કપિઓની સલાહસાથે રામ સંમત થયા, એટલે સુગ્રીવે **શ્રીભૂતિ**ની સામુ જોઇને **હનુમાન**ને બોલાવ્યા. તેજથી સૂર્ય જેવા હનુમાને તત્કાળ ત્યાં આવી સુગ્રીવ વિગેરેથી વીંટાઇ સભામાં બેઠેલા રામને પ્રણામ કર્યો. સુગ્રીવે રામને કહ્યું કે—' આ પવનંજયના વિનયી પુત્ર હનુમાન વિપત્તિને વખતે અમારા બંધુ છે. સર્વ વિદ્યાધરોમાં તેના જેવો બીજો કોઇ નથી, તેથી હે

સ્વામી ! સીતાની શોધને માટે તેને જ આજ્ઞા આપો.' તે વખતે હનુમાન બોલ્યા કે—"મારા જેવા અનેક કપિઓ છે, પણ આ સુગ્રીવ રાજા મારી પર સ્નેહને લીધે જ આમ કહે છે. ગવ, ગવાક્ષ, ગવય, શરભ, ગંધમાદન, નીલ, દ્વિવિદ, મૈંદ, જાંબવાન, અંગદ, નલ અને બીજા ઘણા પરાક્રમી કપિઓ અહીં હાજર છે, તે સઘળામાં હું પણ તમારૂં કાર્ય સાધવાને માટે તેઓની સંખ્યાને પૂરનારો છું. કહો તો રાક્ષસદ્વીપસહિત લંકાને ઉપાડીને અહીં લાવું અને કહો તો બાંધવસહિત રાવણને બાંધીને અહીં લઇ આવું ?" રામ બોલ્યા કે—"હે વીર હનુમાન ! તારામાં એ સર્વ સંભવે છે; પરંતુ હમણાં તો લંકાપુરીએ જા અને ત્યાં સીતાની શોધ કર. આ મારી મુદ્રિકા નિશાનીને માટે લઇ જા. તે સીતાને આપજે અને તેનો ચૂડામણિ નિશાનીને માટે અહીં લાવજે. તેને મારો સંદેશો આ પ્રમાણે કહેજે કે–હે દેવી! રામભદ્ર તમારા વિયોગથી અત્યંત પીડિત થઈ તમારૂં જ ધ્યાન કરે છે હે જીવિતેશ્વરી ! મારા વિયોગથી જીવિતનો ત્યાગ કરશો નહિ; કેમકે થોડા સમયમાં તમે રાવણને લક્ષ્મણથી હણાયેલો જોશો." હનુમાને કહ્યું કે—"હે પ્રભુ ! જ્યાં સુધી તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરીને હું લંકામાંથી પાછો આવું ત્યાં સુધી તમે અહીં જ રહેશો"

આ પ્રમાણે કહી પરિવારસહિત રામને નમીને હનુમાન એક વેગવાળા વિમાનમાં બેસી લંકા તરફ ચાલ્યો. આકાશમાર્ગે ચાલતાં હનુમાન મહેંદ્રગિરિના શિખરપર આવ્યા. ત્યાં પોતાના માતામહ મહેંદ્રરાજાનું મહેંદ્રપુરપત્તન તેના જોવામાં આવ્યું. હનુમાને વિચાર્યું કે—"આ મારા માતામહનું નગર છે કે જેણે મારી નિરપરાધી માતાને કાઢી મૂકી હતી." આ પ્રમાણે પૂર્વવાર્તા સંભારી ક્રોધાયમાન થઈને તત્કાળ હનુમાને રણવાદ્ય વગાડ્યાં, જેથી બ્રહ્માંડને ફોડી નાંખે તેવો પ્રતિધ્વનિ દિશાઓમાં વ્યાપી ગયો. શત્રુનું આવું બળ જોઇને ઇંદ્રના જેવા પરાક્રમવાળો મહેંદ્ર રાજા પણ સૈન્યસહિત યુદ્ધ કરવા માટે પોતાના નગરની બહાર નીકળ્યો. મહેંદ્ર અને હનુમાનની વચ્ચે રૂધિરની વૃષ્ટિથી ભયંકર ઉત્પાત સમયનો મેઘ હોય તેવું આકાશમાં ઘોર યુદ્ધ પ્રવર્ત્યું. રણભૂમિમાં વેગથી ફરતા એવા હનુમાને વૃક્ષોને પવન ભાંગી નાંખે તેમ શત્રુના સૈન્યને ભાંગી નાખ્યું. મહેંદ્રનો પુત્ર **પ્રસન્નકીર્તિ** પોતાના ભાણેજનો સંબંધ જાણ્યા વગર નિઃશંકપણે શસ્ત્ર-પ્રહાર કરતો હનુમાનની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. બંને સરખા બળવાન અને બંને સરખા અમર્ષવાળા હોવાથી તેઓ દૃઢ યુદ્ધથી પરસ્પરને શ્રમ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરતાં હનુમાનને વિચાર થયો કે—"મને ધિક્કાર છે કે મેં સ્વામીના કાર્યમાં વિલંબ કરનારૂં આ યુદ્ધ આરંભ્યું છે ! જે ક્ષણવારમાં જીતી શકાય તે બીજા, પણ આ તો મારૂં મોસાળ છે; તથાપિ જેનો આરંભ કર્યો તેનો નિર્વાહ કરવાને માટે હવે તો અવશ્ય જીતવું જ જોઇએ.' આવો વિચાર કરીને હનુમાને ક્રોધથી શસ્ત્રપ્રહારવડે પ્રસન્નકીર્તિને મુંઝવી દીધો અને તેનાં અસ્ત્ર, રથ તથા સારથિને ભગ્ન કરી દઈને તેને પકડી લીધો. છેવટે અત્યંત યુદ્ધ કરીને મહેંદ્ર રાજાને પણ પકડી લીધા. પછી હનુમાને મહેંદ્ર રાજાને નમીને કહ્યું કે—"હું અંજનાનો પુત્ર અને તમારો ભાણેજ છું. રામની આજ્ઞાથી સીતાની શોધ કરવા માટે લંકા તરફ જતાં માર્ગમાં અહીં આવતાં મારી માતાને તમે કાઢી મૂકેલ તે મને સાંભરી આવ્યું; તેથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાને લીધે મેં તમારી સાથે યુદ્ધ કર્યું છે તે

ક્ષમા કરશો. હવે હું સ્વામીના કાર્યને માટે જાઉં છું. તમે મારા સ્વામી રામની પાસે જાઓ." મહેંદ્રે પોતાના વીરશ્રેષ્ઠ ભાણેજને આલિંગન કરીને કહ્યું કે—'પ્રથમ લોકોના મુખથી તારા પરાક્રમની વાતો સાંભળી હતી. આજે ભાગ્યયોગે તું પરાક્રમી ભાણેજ અમારા જોવામાં આવ્યો છે. હવે તું શીઘ્ર સ્વામીના કાર્યને માટે જા. તારૂં માર્ગમાં કુશળ થાઓ.' આ પ્રમાણે કહી મહેંદ્ર રાજા પોતાનું સૈન્ય લઇને રામની પાસે આવ્યા.

ત્યાંથી હનુમાન આકાશમાર્ગે ચાલતાં દધિમુખ નામના દ્વીપમાં આવ્યો. ત્યાં બે મહામુનિને કાઉસગ્ગધ્યાને રહેલા તેણે જોયા. તેમની નજીકમાં જ નિર્દોષ અંગવાળી અને વિદ્યાસાધનમાં તત્પર એવી ત્રણ કુમારિકાઓ ધ્યાન ધરતી તેના જોવામાં આવી. તે સમયે અકસ્માત્ તે બધા દ્વીપમાં દાવાનળ પ્રગટ થયો, જેથી બે મુનિઓ અને ત્રણ કુમારિકાઓ અચાનક દાવાનળના સંકટમાં આવી પડ્યાં. તેઓની ઉપરના વાત્સલ્યભાવથી હનુમાને વિદ્યાવડે સાગરમાંથી જળ લાવીને મેઘની જેમ તે દાવાનળને શમાવી દીધો. તત્કાળ વિદ્યા સિદ્ધ થવાથી ધ્યાનમાં રહેલા બન્ને મુનિને પ્રદક્ષિણા દઇને તે ત્રણ કન્યાઓ હનુમાનપ્રત્યે કહેવા લાગી કે–'હે પરમાર્હત્! તમે ઉપસર્ગથી અમને બચાવ્યા તે સારૂં કર્યું. તમારી સહાયથી સમયવિના પણ અમારી વિદ્યા સિદ્ધ થઇ છે.' હનુમાને કહ્યું–'તમે કોણ છો?' કન્યાઓ બોલી–"આ દધિમુખ દ્વીપમાં દધિમુખ નગરને વિષે **ગંધર્વરાજ** નામે રાજા છે. તેની **કુસુમમાળા** નામની રાણીના ઉદરથી અમે ત્રણે કન્યાઓ જન્મ પામેલી છીએ. અમારે માટે ઘણા ખેચરપતિઓ અમારા પિતાપાસે માગણી કરતા હતા, તેમાં એક **અંગારક** નામે ઉન્મત્ત ખેચર પણ અમારી માગણી કરતો હતો; પણ અમારા સ્વતંત્રવિચારી પિતાએ તેને કે કોઇ બીજાને અમોને આપી નહીં. એક વખત અમારા પિતાએ કોઇ મુનિને પૂછ્યું કે–'આ મારી પુત્રીઓનો પતિ કોણ થશે?' ત્યારે તેમણે કહ્યું કે–'જે સાહસગતિ વિદ્યાધરનો મારનાર થશે તે તારી પુત્રીઓનો પતિ થશે.' પછી મુનિનાં તેવાં વચનથી અમારા પિતા તેને શોધવા લાગ્યા, તથાપિ કોઇ ઠેકાણે તેનો પત્તો મળ્યો નહીં; તેથી તેને જાણવાને માટે અમે આ વિદ્યાસાધનનો આરંભ કર્યો હતો. પેલા અંગારકે અમારી વિદ્યાનો ધ્વંશ કરવા માટે આ દાવાનળ પ્રગટ કર્યો હતો, તેને નિષ્કારણ બંધુ એવા તમે સારી રીતે શમાવી દીધો અને જે **મનોગામિની** વિદ્યા છ માસે સધાય છે તે વિદ્યા તમારી સહાયથી અમને ક્ષણવારમાં સિદ્ધ થઇ ગઇ છે." પછી હનુમાને સાહસગતિનો વધ રામે કર્યો છે અને તેમના કાર્યને માટે જ પોતે લંકામાં જાય છે, એ બધી કથા મૂળથી માંડીને કહી બતાવી. તે સાંભળી ત્રણે કુમારિકાઓએ હર્ષ પામી પિતાની પાસે જઇને એ સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો રાજા ગંધર્વરાજ તે ત્રણ કન્યાઓ અને મોટું સૈન્ય લઇને રામની પાસે આવ્યો.

ત્યાંથી વીર હનુમાન ઉડીને લંકાની પાસે આવ્યો. ત્યાં કાળરાત્રિ જેવી ભયંકર **શાલિકા** નામે વિદ્યા તેના જોવામાં આવી. તે વખતે 'અરે વાનર! તું કયાં જાય છે? અનાયાસે તું મારૂં ભોજ્ય થઈ પડ્યો છે.' એમ આક્ષેપથી કહેતી તે વિદ્યાએ પોતાનું મુખ ફાડ્યું. હનુમાને હાથમાં ગદા લઇને તત્કાળ તેના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો અને પછી વાદ-

ળના મધ્યમાંથી સૂર્ય નીકળે તેમ તેના ઉદરને ફાડીને બહાર નીકળ્યો. તેણે લંકાની આસપાસ કિલ્લો કર્યો હતો, તેને હનુમાને વિદ્યાના સામર્થ્યથી એક માટીના પાત્રને ભાંગી નાંખે તેમ ક્ષણવારમાં ભાંગી નાંખ્યો. તે કિલ્લાનો **વજ્રમુખ** નામે એક રક્ષક હતો તે ધુરંધર ક્રોધથી યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યો, તેને હનુમાને યુદ્ધમાં મારી નાંખ્યો. વજ્રમુખ હણાયો એટલે **લંકાસુંદરી** નામે તેની એક વિદ્યાના બળવાળી કન્યા હતી તેણે કોપથી હનુમાનને પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો. પર્વતઉપર વીજળીની જેમ હનુમાનપર વારંવાર પ્રહાર કરતી તે રણભૂમિમાં ચતુરાઈથી ચાલી આવી. હનુમાન પોતાનાં અસ્ત્રોથી તેનાં અસ્ત્રોને છેદવા લાગ્યો. છેવટે તરતની ઉગેલી લતા જેવી તેને અસ્ત્રરહિત કરી દીધી. પછી 'આ વીર કોણ છે ?' એમ તે આશ્ચર્યથી હનુમાનને જોવાને પ્રવર્તી, એટલે તેના ઉપર કામદેવે પોતાના બાણથી તાડન કર્યું (અર્થાત્ તે કામપીડિત થઈ ગઈ.) તેણે હનુમાનને કહ્યું કે—"હે વીર! પિતાના વધથી ક્રોધ પામીને મેં તમારી સાથે વિચાર્યાવગર વ્યર્થ યુદ્ધ કર્યું છે. મને એક સાધુએ પૂર્વે કહેલું હતું કે-'જે તારા પિતાને મારશે તે તારો સ્વામી થશે.' માટે હે નાથ! આ વશ થયેલી કન્યાનું તમે પાણિગ્રહણ કરો. આ સર્વ જગતમાં તમારા જેવો બીજો કોઇ સુભટ નથી, તેથી તમારા જેવા પતિવડે હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં ગર્વ ધરીને રહીશ." આ પ્રમાણે કહેતી તે વિનયવાળી કન્યાને હનુમાન હર્ષયુક્ત ચિત્તે ગાંધર્વવિધિથી અનુરાગસહિત પરણ્યો. તે સમયે આકાશમાર્ગમાં ફરવાના શ્રમથી જાણે સ્નાન કરવાને ઇચ્છતો હોય તેમ સૂર્ય પશ્ચિમસમુદ્રમાં મગ્ન થઇ ગયો. પશ્ચિમ દિશાને ઉદ્દેશીને જતા એવા સૂર્યે સંધ્યાકાળના વાદળાના મિષથી તેનાં વસ્ત્ર ખસેડ્યાં હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. પશ્ચિમ દિશાની ઉપરે અરૂણ વાદળાની પરંપરા, જાણે અસ્તકાળે સૂર્યને છોડીને તેજ જુદું રહ્યું હોય તેવી દેખાવા લાગી. 'મારો ત્યાગ કરીને આ નવીન રાગવાળો સૂર્ય હવે નવીન રાગવાળી પશ્ચિમ દિશાને સેવે છે' એવા અપમાનથી પ્રાચી દિશા ગ્લાનિ પામી ગઈ હોય તેમ દેખાવા લાગી. ક્રીડાસ્થાનોની પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવાની પીડાને લીધે કોલાહલના મિષથી.પક્ષીઓ આક્રંદ કરવા લાગ્યા. રજસ્વલા થયેલી લલના પોતાના પ્યારા પતિથી દૂર થવાને લીધે જેમ ગ્લાનિ પામે તેમ રાંક ચક્રવાકી પતિના વિયોગથી ગ્લાનિ પામવા લાગી. પતિના જવાથી પતિવ્રતા સ્ત્રીની જેમ સૂર્યરૂપ પતિ અસ્ત થતાં પદ્મિનીએ પોતાના મુખનો સંકોચ કર્યો. વાયવ્ય સ્નાનની પ્રાપ્તિથી હર્ષ પામતા બ્રાહ્મણોએ વંદના કરેલી ગાયો પોતાના વાછડાને મળવાને ઉત્કંઠિત થઇ સત્વર વનમાંથી પાછી વળી. જેમ રાજા યુવરાજને રાજ્યસંપત્તિ આપે તેમ સૂર્યે અસ્તસમયે પોતાનું તેજ અગ્નિને આપ્યું. આકાશમાંથી ઉતરતા નક્ષત્રોની શ્રેણીની શોભાને ચોરી લેતા અર્થાત્ નક્ષત્રશ્રેણી જેવા જણાતા દીવાઓ નગરસ્ત્રીઓએ પ્રત્યેક સ્થાને સળગાવવા માંડ્યા. સૂર્ય અસ્ત થયા છતાં હજુ ચંદ્રનો ઉદય થયેલો ન હોવાથી લાગ જોઇને અંધકારે પ્રસરવા માંડ્યું, કેમકે 'ખળ પુરૂષો છળમાં ચતુર હોય છે.' અંજનગિરિના ચૂર્ણથી અથવા અંજનથી પૂર્ણ હોય તેવું ભૂમિ અને આકાશરૂપ પાત્ર અંધકારથી પૂર્ણ દેખાવા લાગ્યું. તે સમયે સ્થળ, જળ, દિશા, આકાશ કે ભૂમિ કાંઇ દેખાતાં નહિ. વધારે શું કહેવું ? પોતાનો હાથ પણ જોવામાં આવતો નહિ. અંધકારથી વ્યાપ્ત અને ખડ્ગના જેવા શ્યામ આકાશમાં

તારાઓ જાણે વિશ્વપુરૂષના કટિભાગમાં જડેલી કોડીઓ હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. કજ્જલના જેવું શ્યામ અને સ્પષ્ટ નક્ષત્રવાળું આકાશ કમળવાળા યમુના નદીના શ્યામ દ્રહ જેવું જણાવા લાગ્યું. જ્યારે એકાકાર કરતો અંધકાર ચોતરફ ફરી વળ્યો ત્યારે પ્રકાશવગરનું આખું વિશ્વ પાતાળ જેવું દેખાવા લાગ્યું. અંધકાર વૃદ્ધિ પામતાં કામીજનને મેળવવામાં ઉત્સુક દૂતીઓ દ્રહમાં માછલીઓની જેમ નિઃશંક થઇને સ્વેચ્છાએ વિહાર કરવા લાગી. જાનુપર્યંત પગમાં આભૂષણ પહેરી, તમાલ વૃક્ષ જેવા શ્યામ વસ્ત્ર ધરી અને અંગે કસ્તુરીનો લેપ કરી અભિસારિકાઓ ફરવા લાગી. એવામાં ઉદયગિરિરૂપ પ્રાસાદની ઉપર સુવર્ણકળશની જેવા કિરણોરૂપ અંકુરના મહાકંદભૂત ચંદ્ર ઉદય પામ્યો. તે વખતે સ્વાભાવિક વૈરને લીધે કલંકના મિષે જાણે ચંદ્રસાથે બાહુયુદ્ધ કરતું હોય તેમ અંધકાર જોવામાં આવ્યું. વિશાળ ગોકુળમાં ગાયોની સાથે વૃષભની જેમ વિશાળ ગગનમાં તારાઓની સાથે ચંદ્ર સ્વેચ્છાએ ક્રીડા કરવા લાગ્યો. તે વખતે કસ્તુરીના રસે ભરેલું રૂપાનું પાત્ર હોય તેવો અંદર રહેલા કલંકવાળો ચંદ્ર દેખાવા લાગ્યો. આડા હાથ ધરીને વિરહીજને સ્ખલિત કરેલાં કામદેવનાં બાણો હોય તેમ ચંદ્રકિરણો પ્રસરવા લાગ્યાં. લાંબા વખતથી ભોગવેલી પણ અત્યારે સૂર્યાસ્તથી દુર્દશાવાળી થયેલી પદ્મિનીને છોડી દઇને ભમરાઓ પોયણીને ભજવા લાગ્યા. "અહો! નીચની મૈત્રીને ધિક્કાર છે!" પોતાના પ્રિય મિત્ર કામદેવને બાણ તૈયાર કરી દેતો હોય તેમ ચંદ્ર, કિરણોના પાતથી શફાલી લતાનાં પુષ્પોને પાડવા લાગ્યો. ચંદ્રકાંતમણિઓમાંથી રસ વર્ષાવીને નવીન સરોવરને કરતો ચંદ્ર જાણે નવાં નવાં નવાણો કરવાવડે પોતાની કીર્તિ જમાવતો હોય તેમ દેખાવા લાગ્યો અને દિશાઓના મુખને નિર્મળ કરતી ચાંદની પદ્મિનીની જેમ આમતેમ ભટકતી કુલટાઓના મુખને ગ્લાનિ પમાડવા લાગી.

એ સમયે લંકાસુંદરીની સાથે ક્રીડા કરતા હનુમાને નિઃશંકપણે તે રાત્રિ નિર્ગમન કરી. પ્રાતઃકાળે ઇદ્રની પ્રિયદિશા(પૂર્વ દિશા)ને મંડન કરતો સૂર્ય સુવર્ણસૂત્ર જેવા કિરણોવડે ઉદય પામ્યો. સૂર્યના કિરણોએ અવ્યાહત રીતે પડીને વિકસિત પોયણીને સ્વપ્નવાળી કરી દીધી. જાગ્રત થયેલી રમણીઓએ છોડી દીધેલા મુગટનાં પુષ્પો કેશપાશના વિયોગને લીધે ભ્રમરના નાદના મિષથી રૂદન કરવા લાગ્યા. રાત્રિજાગરણના પ્રયાસથી રાતાં નેત્રવાળી ગણિકાઓ કામીજનના સ્થાનમાંથી નીકળવા લાગી. ભમરાઓની પંક્તિઓ ખંડિતા સ્ત્રીના મુખકમળમાંથી નિઃશ્વાસની શ્રેણી નીકળે તેમ વિકસિત થયેલાં કમળના કોશમાંથી નીકળવા લાગી. ઉદય પામેલા સૂર્યના તેજે જેના કાંતિવૈભવને લૂંટી લીધો છે એવો ચંદ્ર લતાતંતુના વસ્ત્ર જેવો દેખાવા લાગ્યો. જે અંધકાર આખા બ્રહ્માંડમાં પણ સમાતો નહોતો તેને મેઘને પ્રચંડ પવન ઉડાડી દે તેમ સૂર્યે કોઈ પણ સ્થાને ઉડાડી દીધો. રાત્રિની જેમ પ્રતિબંધ કરનાર નિદ્રાનું અપસરણ થતાં નગરજનો પોતપોતાનું કામ કરવાને પ્રવર્ત્તવા લાગ્યા.

એ સમયે પરાક્રમી હનુમાન લંકાસુંદરીની સુંદર વચનોથી રજા લઇ લંકાનગરીમાં પેઠો. પ્રથમ બળના ધામરૂપ હનુમાને શત્રુઓના સુભટોને ભયંકર એવા વિભીષણના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. વિભીષણે સત્કાર કરીને હનુમાનને આવવાનું કારણ પૂછ્યું એટલે હનુમાને આ પ્રમાણે સારરૂપ ગંભીર વચન કહ્યાં—" તમે રાવણના બંધુ છો, તેથી શુભ પરિણામનો

વિચાર કરીને તેણે હરણ કરેલી રામની પત્ની સતી સીતાને તેની પાસેથી છોડાવો. તમારા ભાઈ જો કે બળવાન્ છે, તો પણ તેમણે કરેલું રામની પત્નીનું હરણ માત્ર પરલોકમાં જ નહિ પરંતુ આ લોકમાં પણ દુઃખદાયક છે." વિભીષણ બોલ્યા કે—"હે હનુમાન ! તમે ખરાખર કહો છો. પ્રથમથી જ સીતાને છોડી દેવા માટે મેં મારા જ્યેષ્ઠ બંધુને કહ્યું હતું અને ફરીવાર પણ હું આગ્રહથી મારા બાંધવની પ્રાર્થના કરીશ કે જેથી કદા તે ફરીવાર કહેલાં મારા વચનથી પણ સીતાને છોડી દે." આ પ્રમાણે વિભીષણે કહ્યું એટલે હનુમાન ત્યાંથી આકાશમાર્ગે ઉડીને જ્યાં સીતાને રાખેલા હતા તે દેવરમણ ઉદ્યાનમાં ગયો. ત્યાં અશોક (આશોપાલવ) વૃક્ષની નીચે બેઠેલા સીતાજીને હનુમાને જોયા. તેના કપોલભાગઉપર કેશ ઉડી રહ્યા હતા. સતત પડતી અશ્રુજળની ધારાથી તેમણે ભૂમિતળને આર્દ્ર કર્યું હતું. હિમપીડિત કમલિનીની જેમ તેમનું મુખકમળ ગ્લાનિ પામેલું હતું. બીજના ચંદ્રની કળાની જેમ તેમનું શરીર અતિકૃશ થઈ ગયું હતું. ઉષ્ણ નિઃશ્વાસના સંતાપથી તેની અધરપલ્લવ વિધુર થયેલા હતા. સ્થિર યોગિનીની જેમ તે રામનું જ ધ્યાન કરતા હતા. વસ્ત્ર મલીન થઇ ગયાં હતાં અને પોતાના શરીરમાં પણ નિઃસ્પૃહ જણાતા હતા. તેમને જોતાં જ હનુમાને વિચાર્યું કે—"અહો ! આ સીતા મહાસતી છે. તેમના દર્શનમાત્રથી જ લોકો પવિત્ર થઇ જાય તેમ છે. આ મહાસતીનો વિરહ રામને પીડા આપે છે તે ઘટે જ છે, કેમકે આવી રૂપવાન્, સુશીલ અને પવિત્ર પત્ની કોઈક પુરૂષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રાંક રાવણ રામના પ્રતાપથી અને પોતાના ઘણાં પાપથી—એ બન્ને કારણોથી જરૂર પતિત થશે." પછી હનુમાને વિદ્યાથી અદ્રશ્ય થઇ સાથે લાવેલી રામચંદ્રની મુદ્રિકા સીતાના ઉત્સંગમાં નાખી. તે જોઈ સીતા હર્ષ પામ્યા. તેમને હર્ષિત થયેલા જોઇ તત્કાળ ત્રિજટાએ રાવણપાસે જઇને કહ્યું કે—"સીતા આટલો વખત ખેદ પામેલા રહેતા હતા, પરંતુ આજે આનંદમાં આવેલા છે." રાવણે મંદોદરીને કહ્યું કે—"હું માનું છું કે હવે સીતા રામને ભૂલી ગઈ છે અને જરૂર મારી સાથે ક્રીડા કરવાને ઈચ્છે છે, માટે તું જઇને તેને સમજાવ." પતિના આવાં વચનથી મંદોદરી પતિનું દૂતીપણું કરવાને માટે પાછી સીતાને લોભાવવા સારૂ ત્યાં ગઇ અને અતિ વિનીત થઇને સીતાને કહ્યું કે—"રાવણ અદ્વૈત ઐશ્વર્ય અને સૌંદર્યથી ઉત્તમ છે અને રૂપ તથા લાવણ્યની સંપત્તિથી તમે પણ તેને યોગ્ય જ છો. જો કે મૂર્ખ દૈવે તમારો યોગ્ય સંયોગ કર્યો નહિ, પણ હવે તો તેવો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે. હે જાનકી ! પાસે જઇને ભજવા યોગ્ય રાવણ ઉલટા તમને ભજવા તત્પર થાય છે માટે તમે તેને ભજો અને હે સુભ્રૂ ! હું અને તેની બીજી પત્નીઓ તમારી આજ્ઞાને ધારણ કરો." સીતા બોલ્યા કે—"રે પતિના દૂતીપણાને કરનારી પાપિણી ! રે દુર્મુખી ! તારા પતિની જેમ તારૂં મુખ પણ કોણ જુએ ! રે દુષ્ટે ! બાંધવસહિત તારા પતિને ખરપ્રમુખ રાક્ષસોની જેમ મારવા માટે લક્ષ્મણને અહીં આવેલા જ જાણજે અને મને રામની પાસે રહેલી જ જાણજે. રે પાપિષ્ટે ! અહીંથી ઉઠી જા, ઉઠી જા, હવે હું તારી સાથે બોલવા ઈચ્છતી નથી." આવી રીતે સીતાએ જ્યારે તિરસ્કાર કર્યો, ત્યારે મંદોદરી કોપ કરીને ત્યાંથી ચાલી નીકળી.

એના ગયા પછી તરતજ હનુમાન પ્રગટ થયો અને સીતાને નમસ્કાર કરી અંજલિ જોડીને તેણે કહ્યું કે—"હે દેવી ! સારે ભાગ્યે રામ, લક્ષ્મણસહિત જય પામે છે. તમારી શોધ

લેવાને માટે રામની આજ્ઞાથી હું અહીં આવેલો છું. મારા ત્યાં ગયા પછી રામ શત્રુઓને મારવાને માટે અહીં આવશે.' સીતા નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને બોલ્યા કે-"હે વીર! તમે કોણ છો? આ દુર્લંઘ્ય સમુદ્રને શી રીતે ઓળંગીને અહીં આવ્યા? મારા પ્રાણનાથ લક્ષ્મણની સાથે ખુશીમાં છે? તેને તમે ક્યાં જોયા હતા અને તે ત્યાં રહીને કેવી રીતે કાળ નિર્ગમન કરે છે?" હનુમાન બોલ્યો કે-"પવનંજય અને અંજનાનો હનુમાન નામે હું પુત્ર છું. આકાશગામિની વિદ્યાથી મેં સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. તેના શત્રુનો નાશ કરી આપવાવડે સર્વ વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવને પોતાના પાળાતુલ્ય કરી રામ લક્ષ્મણસાથે કિષ્કિંધાપુરીમાં રહેલ છે. દાવાનળવડે ગિરિની જેમ બીજાઓને તપાવતા રામ તમારા વિયોગથી રાતદિવસ પરિતાપ પામ્યા કરે છે. હે સ્વામિની! ગાયના વિરહથી વત્સ (વાછડા)ની જેમ તમારા વિરહથી પીડિત એવા લક્ષ્મણ નિરંતર દિશાઓને શૂન્ય જોતા સતા ક્યારે પણ સુખ પામતા નથી. ક્ષણવાર શોકમાં અને ક્ષણવાર ક્રોધમાં રહેતા તમારા પતિ અને દિયર જો કે સુગ્રીવ તેમને વારંવાર આશ્વાસન આપે છે તથાપિ કિંચિત્ પણ સુખ પામતા નથી. ભામંડલ, વિરાધ અને મહેંદ્ર વિગેરે ખેચરો, દેવતાઓ જેમ શક્રેંદ્ર અને ઇશાનેંદ્રની સેવા કરે તેમ તેના પેદળ થઇને તેઓની સેવા કરે છે. હે દેવી! તમારી શોધ મેળવવા માટે સુગ્રીવે મને બતાવ્યો એટલે રામભદ્રે પોતાની વીંટી તમને નિશાની તરીકે આપવા માટે આપીને મને અહીં મોકલ્યો છે અને તમારી પાસેથી ચૂડામણિનું અભિજ્ઞાન લાવવાને મને કહેલું છે. તે જોવાથી રામભદ્રને મારી અહીં આવવાની પ્રતીતિ આવશે."

આ પ્રમાણે રામનો વૃત્તાંત સાંભળવાના હર્ષથી અને હનુમાનના આગ્રહથી એકવીશ અહોરાત્રિને અંતે તે દિવસે સીતાએ ભોજન કર્યું. પછી સીતા બોલ્યા કે-'હે વત્સ! આ મારો ચૂડામણિ નિશાની તરીકે લઇને તું હવે સત્વર અહીંથી ચાલ્યો જા. અહીં વધારે વખત રહેવાથી તને ઉપદ્રવ થશે. તને અહીં આવેલો જાણશે તો તે ક્રૂર રાક્ષસ યમરાજની જેમ જરૂર તને મારી નાંખવાને માટે આવશે.' સીતાનાં આવાં વચન સાંભળી હનુમાન કિંચિત્ હસી અંજલિ જોડીને વિનયથી બોલ્યો કે-'હે માતા! તમે મારી ઉપરના વાત્સલ્યભાવથી ભય પામીને આમ બોલો છો, પરંતુ ત્રણ જગતને જીતનાર રામ-લક્ષ્મણનો હું દૂત છું. મારી આગળ સૈન્યસહિત એ બિચારો રાવણ કોણમાત્ર છે? હે સ્વામિની! કહો તો સૈન્યસહિત રાવણનો પરાભવ કરી તમને મારા સ્કંધઉપર બેસારીને હું મારા સ્વામી રામની પાસે લઇ જાઉં.' સીતા હસીને બોલ્યા-'હે ભદ્ર! તમે પોતાના સ્વામી રામભદ્રને લજાવશો નહિ, એવો મને આ તમારાં વચનથી નિશ્ચય થાય છે. રામ અને વાસુદેવ (લક્ષ્મણ)ના દૂત એવા તમારામાં તે સર્વ બાબત સંભવે છે; પરંતુ મારે જરા પણ પરપુરૂષનો પરિચય યોગ્ય નથી માટે તમે હવે સત્વર ત્યાં જાઓ. તમે અહીં સર્વ કાર્ય કર્યું છે અને તમારા જવા પછી જ આર્યપુત્ર રામ જે ઉદ્યોગ કરવા યોગ્ય હશે તે કરવા માંડશે.' હનુમાન બોલ્યા-'હે દેવી! હવે હું ત્યાં જ જાઉં છું, પણ રાક્ષસોને જરા મારૂં પરાક્રમ બતાવતો જઇશ આ રાવણ પોતાના આત્માને સર્વત્ર વિજયવંત જ માને છે, તે બીજાના પરાક્રમને માનતો નથી; તેથી તે રામના દૂતના પરાક્રમને ભલે જાણી લે.' આવાં તેનાં પરાક્રમનાં વચન સાંભળી 'બહુ સારૂં' એમ કહી સીતાએ તેને પોતાનો ચૂડામણિ આપ્યો, એટલે તે લઇને હનુમાન ચરણન્યાસથી પૃથ્વીને ધ્રુજાવતો ત્યાંથી ચાલ્યો.

પછી વનના હાથીની જેમ કરના પરાક્રમને પ્રસારતા હનુમાને દેવરમણ ઉદ્યાનને ભાંગવાનો આરંભ કર્યો. રાતાં અશોક વૃક્ષોમાં શુગરહિત, બોરસલીનાં વૃક્ષોમાં અનાકુલ, આમ્ર વૃક્ષોમાં કરૂણારહિત, ચંપક વૃક્ષોમાં નિષ્કંપ, મંદાર વૃક્ષોમાં અતિરોષી, કદલી વૃક્ષોમાં નિર્દય અને બીજાં રમણીય વૃક્ષોમાં પણ ક્રૂર થઈને હનુમાને તેના ભંગની લીલા કરવા માંડી. તે જોતાં જ તે ઉદ્યાનના ચાર દ્વારના દ્વારપાળ થઇને રહેલા રાક્ષસો હાથમાં મુદ્દગર લઈને તેને મારવામાટે દોડી આવ્યા. તીરના ગિરિઉપર મોટા સાગરના કલ્લોલ નિષ્ફળ થાય તેમ તેમનાં હથિયારો હનુમાનની ઉપર સ્ખલિત થઈ ગયાં. હનુમાને કોપ કરીને તે જ ઉદ્યાનનાં વૃક્ષોથી તેમની ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યો કેમકે "બળવાનને સર્વ અસ્ત્ર છે." પવનની જેમ અસ્ખલિત એવા હનુમાને વૃક્ષોની જેમ તે ઉદ્યાનના રક્ષક ક્ષુદ્ર રાક્ષસોને પણ તત્કાળ ભાંગી (મારી) નાંખ્યા, તે જોઈને કેટલાક રાક્ષસોએ આવી હનુમાને કરેલા ઉદ્યાનરક્ષકોના ક્ષયનો સર્વ વૃત્તાંત રાક્ષસપતિ રાવણની પાસે કહ્યો. તે સાંભળી રાવણે હનુમાનને મારવા માટે સૈન્યસહિત ત્યાં જવાની શત્રુનો ઘાત કરનાર **અક્ષકુમારને** આજ્ઞા કરી. રણને માટે ઉત્કંઠિત એવો અક્ષકુમાર ત્યાં આવીને આક્ષેપ કરવા લાગ્યો એટલે તેને હનુમાને કહ્યું કે–' ભોજનની પહેલાં ફળની જેમ તું રણની પહેલાં જ મને પ્રાપ્ત થયો છે.' આવાં હનુમાનનાં વચન સાંભળી 'અરે કપિ! તું વૃથા ગર્જના શામાટે કરે છે?' એમ તિરસ્કાર કરતા રાવણના પુત્ર અક્ષકુમારે નેત્રના પ્રસરને રોધ કરનારાં તીક્ષ્ણ બાણોની વૃષ્ટિ કરી. ઉદ્વેલ સમુદ્ર જેમ પાણીથી દ્વીપને ઢાંકી દે તેમ શ્રીશૈલે (હનુમાને) પણ બાણોના ઉત્કર્ષ વર્ષાદથી રાવણપુત્રને ઢાંકી દીધો. પછી માત્ર કૌતુકવડે ચિરકાળ શસ્ત્રાશસ્ત્રી યુદ્ધ કરીને રણનો પાર પામવાને ઈચ્છતા અંજનાપુત્રે પશુની જેમ અક્ષકુમારને મારી નાંખ્યો. પોતાના ભાઈના વધના ક્રોધથી–' અરે મારૂતિ! ઉભો રહે, ઉભો રહે.' એમ બોલતો ઈન્દ્રજિત તત્કાળ રણમાં આવ્યો. તે બન્ને મહાબાહુ વીરોનો કલ્પાંત કાળની જેવો દારૂણ અને વિશ્વને વિક્ષોભ કરનારો મોટો સંગ્રામ ઘણીવાર સુધી પ્રવર્ત્યો. જળધારાની જેમ ગાઢ શસ્ત્રશ્રેણીને વર્ષાવતા તે બન્ને આકાશમાં રહેલા પુષ્કરાવર્ત્ત મેઘની જેવા જણાવા લાગ્યા. અવિચ્છિન્ન અથડાતાં તેમનાં અસ્ત્રોથી ક્ષણવારમાં બધું આકાશ જળજંતુઓથી સમુદ્રની જેમ દુઃપ્રેક્ષ્ય થઈ પડ્યું. રાવણના દુર્વાર કુમારે જેટલાં અસ્ત્રો મૂક્યાં તેટલાં બધાં મારૂતિએ તેના કરતાં અનેકગુણાં અસ્ત્રોવડે છેદી નાંખ્યાં. હનુમાનના અસ્ત્રોથી ઘાયલ થયેલા ઇંદ્રજિતના સર્વ સુભટો જાણે રક્તદ્રવિત જંગમ પર્વતો હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. છેવટે પોતાનું સર્વ સૈન્ય નાશ પામેલું જોઈને અને પોતાનાં સર્વ આયુધોની નિષ્ફળતા જોઇને ઇંદ્રજિતે હનુમાનની ઉપર નાગપાશાસ્ત્ર છોડ્યું. દૃઢ નાગપાશથી ચંદનના વૃક્ષની જેમ હનુમાન પગથી તે મસ્તક સુધી બંધાઇ ગયો. જો કે નાગપાશને તોડીને શત્રુઓને જીતવાને તે સમર્થ હતો, તથાપિ નાગપાશના બંધનસહિત હનુમાન કૌતુક જોવાને માટે બંધાઇ રહ્યો, એટલે ઇદ્રજિત હર્ષ પામીને તેને રાવણની પાસે લઈ ગયો. વિજયને ઇચ્છનારા રાક્ષસો પ્રફુલ્લનેત્રે તેને જોવા લાગ્યા

રાવણે હનુમાનને કહ્યું–" હે દુર્મતિ! આ તેં શું કર્યું? તે રામ–લક્ષ્મણ જન્મથી મારા આશ્રિત અને રાંક છે. વનમાં રહેનારા, ફળાહાર કરનારા, મલીન શરીરવાળા અને

મલીન વસ્ત્રના પહેરનારા કિરાતની જેવા તેઓ તારાપર તુષ્ટમાન થશે તો પણ તને શી લક્ષ્મી આપી શકશે ? હે મંદબુદ્ધિ ! તે રામ–લક્ષ્મણના કહેવાથી તું શું જોઇને અહીં આવ્યો કે જેથી અહીં આવતાં જ તું પ્રાણસંશયમાં આવી પડયો ? તે ભૂચારી રામલક્ષ્મણ ઘણા ચતુર જણાય છે કે જેઓએ તારી પાસે આવું કામ કરાવ્યું; પણ ધૂતારાઓ પરહસ્તથી જ અંગારાને કઢાવે છે. અરે ! તું પ્રથમ મારો સેવક હતો અને આજે બીજાનો દૂત થઇ આવ્યો છે, તેથી અવધ્ય છે પરંતુ માત્ર શિક્ષાને માટે જ તારી આટલી વિટંબના કરવામાં આવી છે. " હનુમાન બોલ્યો કે—" અરે રાવણ ! હું તારો સેવક કયારે હતો અને તું મારો સ્વામી કયારે હતો ? આવું બોલતાં તું કેમ લજ્જા પામતો નથી ? પૂર્વે એક વખત તારો સામંત ખર પોતાને ઘણા બળવાળો માનતો હતો, તેને તેના શત્રુ વરૂણના બંદીગૃહમાંથી મારા પિતાએ છોડાવ્યો હતો. ત્યારપછી બીજી વાર તેં સહાય કરવાને માટે મને બોલાવ્યો હતો, એટલે હું આવ્યો હતો અને વરૂણના પુત્રોના સંકટમાંથી મેં તારી રક્ષા કરી હતી; પરંતુ હમણાં તો તું પાપમાં તત્પર થયેલ હોવાથી સહાય કરવાને યોગ્ય નથી એટલું જ નહીં પણ પરસ્ત્રીનું હરણ કરનાર એવા તારી સાથે ભાષણ કરવાથી પણ પાપ લાગે તેમ છે. વળી હે રાવણ ! એકલા લક્ષ્મણથી પણ તારી રક્ષા કરે તેવો કોઇ પુરૂષ તારા પરિવારમાં મારા જોવામાં આવતો નથી, તો તેના અગ્રબંધુ રામની આગળ તો કોણ જ રક્ષા કરશે ? " આવાં તેનાં વચન સાંભળી લલાટપર ચડાવેલી ભ્રુકુટીથી ભયંકર એવો રાવણ હોઠને ડસતો ડસતો આ પ્રમાણે બોલ્યો કે—"અરે કપિ ! તેં મારા શત્રુનાપક્ષનો આશ્રય કર્યો છે અને આવાં વચનોથી મને પણ તેં તારો શત્રુ કર્યો છે તેથી જરૂર જ તને મરવાની જ ઇચ્છા થઇ લાગે છે; પણ તને તેવો વૈરાગ્ય જીવિત ઉપર કેમ થયો છે ? રે વાનર ! જેનું અંગ કુષ્ટ રોગથી વિશીર્ણ થયું હોય તેવો માણસ મરવાને ઇચ્છે, તો પણ હત્યાના ભયથી કોઇ તેને મારતું નથી તો તને દૂતને કોણ મારશે ? પણ અરે અધમ ! તને ગધેડાઉપર ચડાવી પંચશિખા કરીને લંકાના પ્રત્યેક માર્ગે લોકોના સમૂહસાથે ફેરવવામાં આવશે. " રાવણનાં આવાં વચનોથી હનુમાને ક્રોધથી નાગપાશ તોડી નાખ્યો કેમકે કમળનાળથી બંધાયેલો હાથી કેટલી વાર રહે ? પછી તત્કાળ વિદ્યુતદંડની જેમ ઉછળી તેણે રાવણના મુગટને પગની પાટુથી કણશઃ ચૂર્ણ કરી નાખ્યો; એટલે 'આ નીચને મારો અને પકડો' એમ રાવણે પોકાર કર્યો; પરંતુ તેણે તો અનાથ હોય તેમ બધી નગરીને ચરણઘાતથી ભાંગી નાખી અને એ પ્રમાણે ક્રીડા કરીને ગરૂડની જેમ ઉડી શીઘ્રપણે રામની પાસે આવ્યો રામભદ્રને નમીને સીતાનો ચૂડામણિ તેણે આગળ ધર્યો, તેથી સાક્ષાત્ સીતા આવ્યા હોય તેમ તે ચૂડામણિને લઇને રામે વારંવાર સ્પર્શ કરીને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કર્યો. પછી રામે પુત્રની જેવા પ્રસાદથી હનુમાનને આલિંગન દઇને ત્યાંનું વૃત્તાંત પૂછયું, એટલે જેની ભુજાના પરાક્રમની હકીકત સાંભળવાને બીજાઓ તત્પર થઇ રહેલા હતા એવા હનુમાને રાવણનું પોતે કરેલું અપમાન અને સીતાની બધી પ્રવૃત્તિ યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવી.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि सीताप्रवृत्त्यानयनोनाम षष्ठसर्गः ॥ ६ ॥

સર્ગ ૭ મો.

—※—

રાવણવધ.

સીતાના ચોક્કસ સમાચાર આવી જવાથી સુગ્રીવ વિગેરે સુભટોથી વીંટાયેલા રામ લક્ષ્મણસહિત લંકાનો વિજય કરવામાટે આકાશમાર્ગે ચાલ્યા. ભામંડલ, નલ, નીલ, મહેંદ્ર, હનુમાન, વિરાધ, સુષેણ, જાંબવાન, અંગદ અને બીજા કોટીગમે વિદ્યાધરોના રાજાઓ પોતાના સૈન્યથી દિશાઓના મુખને આચ્છાદન કરતા સતા રામની સાથે ચાલ્યા. વિદ્યાધરો લડાઇનાં અનેક વાજિંત્રો વગાડવા લાગ્યા તેના અત્યંત ગંભીર નાદથી આકાશ બધું પૂર્ણ થઇ ગયું. પોતાના સ્વામીના કાર્યની સિદ્ધિમાં અહંકાર ધરતા ખેચરો વિમાન, રથ, અશ્વ, હાથી અને બીજાં વાહનોપર બેસીને આકાશમાં ચાલ્યા. સૈન્યસહિત સમુદ્રઉપર ચાલતાં ક્ષણવારમાં સર્વે **વેલંધર** પર્વતપર રહેલા **વેલંધરપુર**પાસે આવ્યા. તે નગરમાં **સમુદ્ર** અને **સેતુ** નામે **સમુદ્ર**ની જેવા દુર્ધર બે રાજાઓ હતા, તેઓ ઉદ્ધત થઇને રામના અગ્ર સૈન્યની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. સ્વામીના કાર્યમાં ચતુર એવા પરાક્રમી **નલે** સમુદ્ર રાજાને અને **નીલે** સેતુ રાજાને બાંધી લીધા અને તેઓને રામની પાસે લાવીને રજુ કર્યા. કૃપાળુ રામે તેમને પાછા તેના રાજ્યઉપર બેસાર્યા **મહાન્ પુરૂષો પરાભવ પામેલા શત્રુઉપર પણ કૃપાળુ હોય છે.** સમુદ્રે રૂપથી સુંદર અને સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ પોતાની ત્રણ કન્યાઓ લક્ષ્મણને આપી. તે રાત્રિ ત્યાં જ નિર્ગમન કરીને પ્રાતઃકાળે રામ સેતુ અને સમુદ્ર રાજાને સાથે લઇ ત્યાંથી ચાલ્યા. ક્ષણવારમાં **સુવેલગિરિ**પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના **સુવેલ** નામના દુર્જય રાજાને જીતીને રામ એક રાત્રિ ત્યાં રહ્યા. પ્રાતઃકાળે પાછા ત્યાંથી ચાલ્યા. ત્રીજે દિવસે લંકાની પાસે આવેલા **હંસદ્વીપના** રાજા **હંસરથને** જીતીને રામભદ્રે ત્યાં જ નિવાસ કર્યો. મીન રાશિમાં રહેલા શનિની જેમ રામ નજીક આવવાથી બધી લંકાપુરી ક્ષોભ પામી અને તેને ચારે તરફથી પ્રલયકાળની શંકા થવા લાગી.

રામભદ્ર નજીક આવ્યાના ખબર પડતાં જ હસ્ત, પ્રહસ્ત, મારીચ અને સારણ વિગેરે રાવણના હજારો સામંતો યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા. શત્રુઓને તાડન કરવામાં પંડિત એવા રાવણે ક્રોડાગમે સેવકોની પાસે રણસંબંધી મહાદારૂણ વાજિંત્રો વગડાવ્યાં. તે સમયે વિભીષણે રાવણની પાસે આવીને કહ્યું કે—"બંધુ! ક્ષણવાર પ્રસન્ન થા અને શુભ પરિણામવાળાં મારાં વચનોનો વિચાર કર. પૂર્વે બે લોકનો ઘાત કરનારૂં પરસ્ત્રીહરણનું કામ તેં વિચાર્યાવગર કરેલું છે અને તેથી તારૂં કુળ લજ્જા પામેલું છે, હવે આ રામભદ્ર પોતાની સ્ત્રીને લેવા માટે આવેલા છે તો તેની સ્ત્રી અર્પણ કરવારૂપ તેનું આતિથ્ય કર, નહિ તો એ રામ બીજી રીતે પણ તેને લેશે અને તમારી સાથે તમારા બધા કુળને પણ પકડી લેશે. સાહસગતિ વિદ્યાધરના અને ખર રાક્ષસના અંતકરૂપ એ રામલક્ષ્મણની વાર્તા તો એક તરફ રહી, પણ દૂત થઇને આવેલા હનુમાનને પણ તમે શું

નથી દીઠો ? આ ઇંદ્રથી પણ અધિક એવી તમારી સંપત્તિ એક સીતાના કારણથી છોડી દો નહિ, કેમકે એમ કરવાથી તમારે ઉભયભ્રષ્ટ થવું પડશે " વિભીષણનાં આવાં વચન સાંભળી ઇંદ્રજિત બોલ્યો કે—" અરે વિભીષણ કાકા ! તમે જન્મથી જ ભીરૂ છો, તમે આપણા બધા કુળને દૂષિત કરેલું છે, તમે મારા પિતાના સહોદર જ નથી ! રે મૂર્ખ ! ઇંદ્રને પણ જીતનાર અને સર્વ સંપત્તિના નાયક એવા મારા પિતાને માટે આવી સંભાવના કરો છો, તેથી તમે ખરેખર મરવાને જ ઇચ્છો છો. પૂર્વે પણ અસત્ય ભાષણ કરી તમે મારા પિતાને ઠગ્યા હતા, કારણ કે દશરથ રાજાના વધની પ્રતિજ્ઞા લઇને તમે તે પ્રમાણે કર્યું નહિ. હવે જ્યારે રામ અહીં આવેલ છે ત્યારે ભૂચર મનુષ્યથી નિર્લજ્જપણે ભય બતાવીને તમે મારા પિતાથી એ રામની રક્ષા કરાવવાને ઇચ્છો છો; તેથી હું એમ માનું છું કે તમે રામના જ પક્ષના છો. તેણે તમને પોતાને વશ કર્યા લાગે છે, તેથી તમે હવે વિચાર કરવામાં પણ ભળવાના અધિકારી નથી; કેમકે રાજાઓનો આપ્ત મંત્રીની સાથેનો વિચાર જ શુભ પરિણામ લાવે છે " પછી વિભીષણ બોલ્યો કે—" હું શત્રુપક્ષનો નથી, પણ તું પુત્રરૂપે કુળનો નાશ કરનાર શત્રુ અવતર્યો છે એમ જણાય છે. આ તારો પિતા જન્માંધ હોય તેમ ઐશ્વર્યથી અને કામથી અંધ થયેલો છે. અરે મુગ્ધ ! ક્ષીરકંઠ બાળક ! તું શું સમજ ? હે રાવણ ! આ ઇંદ્રજિત પુત્રથી અને તારા આવા નિંદિત આચરણથી તુ થોડા સમયમાં પતિત થઇશ એમ નક્કી સમજજે. હવે તારે માટે હું વ્યર્થ પરિતાપ કરીશ નહિ "

વિભીષણનાં આવાં વચન સાંભળીને દૈવદૂષિત એવા રાવણને અધિક ક્રોધ ચડ્યો; તેથી તત્કાળ ભયંકર ખડ્ગ ખેંચીને વિભીષણનો વધ કરવા ઉભો થયો ભ્રકુટીવડે ભયંકર એવો વિભીષણ પણ હાથીની જેમ મોટો સ્તંભ ઉપાડી રાવણની સામે યુદ્ધ કરવા ઉભો થયો, એટલે કુંભકર્ણે અને ઇંદ્રજિતે બન્નેએ વચમાં પડી તેઓને યુદ્ધ કરતાં અટકાવી એ હાથીને જેમ પોતપોતાની શાળામાં લઇ જાય તેમ તેમના પોતપોતાના સ્થાનમાં લઇ ગયા. તે વખતે રાવણે કહ્યું કે—' અરે વિભીષણ ! તું મારી નગરીમાંથી ચાલ્યો જા; કેમકે અગ્નિની જેમ તું આશ્રયને ભક્ષણ કરનારો છે ' આવા રાવણનાં વચનથી તત્કાળ વિભીષણ લંકામાંથી નીકળીને રામની પાસે જવા ચાલ્યો તેની પછવાડે રાક્ષસોની અને વિદ્યાધરોની મળીને મહા ઉત્કટ એવી ત્રીશ અક્ષૌહિણી સેના રાવણને છોડીને તેની સાથે ચાલી નીકળી. વિભીષણને આવતો જોઈ સુગ્રીવ વિગેરે સર્વે ક્ષોભ પામવા લાગ્યા, કારણ કે " ડાકણની જેમ શત્રુઓપર તરત જેમતેમ વિશ્વાસ આવતો નથી " પ્રથમ તેણે માણસ મોકલીને રામભદ્રને પોતાના આવવાના ખબર કહેવરાવ્યા, એટલે રામે પોતાના વિશ્વાસપાત્ર સુગ્રીવના મુખની સામું જોયુ સુગ્રીવ બોલ્યો કે—" હે દેવ ! જો કે સર્વ રાક્ષસો જન્મથી જ માયાવી અને પ્રકૃતિથી જ ક્ષુદ્ર હોય છે, તથાપિ આ વિભીષણ અહીં આવે છે તો ભલે આવે. અમે તેનો ગુપ્ત રીતે શુભાશુભ ભાવ જાણી લઇશું અને પછી તેના ભાવ પ્રમાણે યોગ્ય ગોઠવણ કરીશું. " એ વખતે વિભીષણને પૂર્ણ રીતે જાણનાર વિશાળ નામનો એક ખેચર બોલી ઉઠ્યો કે—" હે પ્રભુ ! રાક્ષસોમાં આ વિભીષણ એક જ મહાત્મા અને ધાર્મિક છે. સીતાને છોડી દેવા વિષે રાવણને કહેતાં અતિ ક્રોધી એવા

એના બંધુ રાવણે એને કાઢી મૂક્યો છે, તેથી તે તમારે શરણે આવેલ છે એમાં જરા પણ ફેરફાર નથી." તે સાંભળી રામે દ્વારપાળદ્વારા વિભીષણને અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો. રામના ચરણમાં મસ્તક મૂકતાં તેને રામ સંભ્રમથી ભેટી પડ્યા. પછી વિભીષણ બોલ્યો કે—"હે પ્રભુ! મારા અન્યાયી અગ્રબંધુને છોડીને હું તમારી પાસે આવ્યો છું; માટે મને પણ સુગ્રીવની જેવો જ ભક્ત ગણીને આજ્ઞા આપો." તે સમયે રામે તેને લંકાનું રાજ્ય આપવાનું કબૂલ કર્યું. **મહાત્માઓને કરેલો પ્રણિપાત ક્યારે પણ વ્યર્થ થતો નથી.**

હંસદ્વીપમાં આઠ દિવસ રહીને પછી રામચંદ્ર સર્વ સેનાસહિત કલ્પાંત કાળની જેમ લંકા તરફ ચાલ્યા. લંકાની બહાર મેદાનમાં વિશાળ સેનાવડે વીશ યોજન ભૂમિને રૂંધીને બળના પર્વતરૂપ રામ રણને માટે સજ્જ થઈ રહ્યા. જાણે બ્રહ્માંડના સ્ફોટથી ઉત્પન્ન થયો હોય તેવો રામની સેનાનો કોલાહલ સમુદ્રના ધ્વનિની જેમ બધી લંકાપુરીને બધિર કરવા લાગ્યો. જેમનું અનન્ય સાધારણ બળ છે એવા હસ્ત, પ્રહસ્ત વિગેરે રાવણના સેનાપતિઓ તત્કાળ ઉંચા હથિયાર કરી બખ્તર પહેરીને તૈયાર થઇ ગયા. કોઇ હાથીપર બેસીને, કોઇ અશ્વપર બેસીને, કોઇ સિંહપર બેસીને, કોઇ ખરપર બેસીને, કોઇ રથમાં બેસીને, કોઈ કુબેરની જેમ મનુષ્યપર ચડીને, કોઇ અગ્નિની જેમ મેષપર સ્વારી કરીને, કોઇ યમરાજની જેમ મહિષને વાહન કરીને, કોઇ રેવંતકુમારની જેમ અશ્વપર સ્વાર થઇને અને કોઈ દેવની જેમ વિમાનમાં બેસીને રણકર્મમાં ચતુર એવા અસંખ્ય વીરો એકસાથે એકઠા થઇને રાવણની ચારે તરફ ફરી વળ્યા. પછી રત્નશ્રવાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાવણ રોષથી રાતાં નેત્ર કરી તૈયાર થઇ વિવિધ આયુધોથી પૂર્ણ એવા રથમાં બેઠો. જાણે બીજો યમ હોય તેવો વીર ભાનુકર્ણ હાથમાં ત્રિશૂળ લઈ રાવણની પાસે આવીને પાર્શ્વરક્ષક થઈ ઉભો રહ્યો. ઈંદ્રજિત અને મેઘવાહન કુમાર જાણે રાવણના બીજા બે બાહુ હોય તેમ રાવણની પાસે આવીને બન્ને બાજુએ ઉભા રહ્યા. બીજા પણ મહાપરાક્રમી પુત્રો, કોટીગમે સામંતો અને શુક, સારણ, મારીચ, મય અને સુંદ વિગેરે પણ ત્યાં આવીને હાજર થયા. એ પ્રમાણે રણકર્મમાં કુશળ એવી અસંખ્ય સહસ્ર અક્ષૌહિણી સેનાઓથી દિશાઓને આચ્છાદન કરતો સતો રાવણ લંકાનગરીની બહાર નીકળ્યો.

રાવણના સૈન્યમાં કોઇ સિંહની ધ્વજાવાળા, [1]કોઇ અષ્ટાપદની ધ્વજાવાળા, કોઇ ચમૂરૂ મૃગની ધ્વજાવાળા, કોઈ હાથીની ધ્વજાવાળા, કોઇ મયૂરની ધ્વજાવાળા, કોઇ સર્પની ધ્વજાવાળા, કોઇના માર્જારની ધ્વજાવાળા અને કોઇ શ્વાનની ધ્વજાવાળા હતા, તેમજ કોઇના હાથમાં ધનુષ્ય, કોઇ હાથમાં ખડ્ગ, કોઇના હાથમાં ખંડી, કોઇના હાથમાં મુદ્‌ગર, કોઇના હાથમાં ત્રિશૂળ, કોઇના હાથમાં પરિઘ, કોઇના હાથમાં કુઠાર અને કોઇના હાથમાં પાશ હતાં. તેઓ વારંવાર નામ લઈ લઇને શત્રુઓને જણાવતા સતા રણકર્મમાં મોટી ચતુરાઇથી વિચરવા લાગ્યા. વૈતાઢ્યગિરિની જેમ પોતાની સેનાની વિશાળતાથી પચાસ યોજન પૃથ્વીમાં રાવણે રણકાર્યને માટે પડાવ નાંખ્યો. પોતપોતાના નાયકોની પ્રશંસા કરતા, પર નાયકોની નિંદા કરતા, પરસ્પર આક્ષેપ કરતા, માંહોમાંહે કથા કહેતા અને કરાસ્ફોટ-

---

૧ આવાં ચિન્હો છે જેમાં એવી તેમના રથઉપર ધ્વજા સમજવી.

પૂર્વક અસ્ત્રો વગાડતા, રામ અને રાવણના સૈનિકો કાંસીતાળ વેતાળની જેમ એકઠા મળ્યાં. 'જા જા, ઉભો રહે, ઉભો રહે, ભય પામ નહિ, આયુધ છોડી દે, આયુધ ગ્રહણ કર.' આ પ્રમાણે યુદ્ધમાં સુભટોના મુખમાંથી વાણી નીકળવા લાગી. બન્ને સેનામાં શલ્યો, શંકુઓ, બાણો, ચક્રો, પરિઘો અને ગદાઓ જંગલમાં પક્ષીઓની જેમ આવી આવીને પડવા લાગ્યા. પરસ્પર ઘાતથી ભગ્ન થયેલા, ખડ્ગથી અને વેગથી છેદાયેલા ઉછળતા મસ્તકથી બધું આકાશ જાણે વિવિધ કેતુ અને વિવિધ રાહુવાળું હોય તેવું દેખાવા લાગ્યું. મુદ્ગરોના આઘાતથી હાથીઓને પાડી દેતા સુભટો જાણે ગેડીદડાની ક્રીડા કરતા હોય તેમ શોભવા લાગ્યા બીજા સુભટોએ કુઠારના ઘાતથી છેદેલી પંચ શાખાઓ (બે હાથ, બે પગ અને મસ્તક) વૃક્ષોની શાખાની જેમ પડવા લાગ્યા. વીર સુભટો શત્રુઓનાં મસ્તકોને છેદીને જાણે ક્ષુધાતુર યમરાજના યથાયોગ્ય ગ્રાસ હોય તેમ પૃથ્વીપર ફેંકવા લાગ્યા. મહાપરાક્રમી રાક્ષસો અને વાનરોની વચ્ચેના તે યુદ્ધમાં ભાગીદાર પિત્રાઇઓને ધનની જેમ વિજય સાધ્ય થવામાં ઘણો વિલંબ થયો. જ્યારે ચિરકાળ યુદ્ધ ચાલ્યું ત્યારે મહાબળવાન્ વાનરોએ વનની જેમ રાક્ષસોનું સૈન્ય ભાંગી નાખ્યું. રાક્ષસોનું સૈન્ય ભગ્ન થતાં રાવણના જયના જામીનરૂપ **હસ્ત** અને **પ્રહસ્ત** બંને યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા. તે બંનેની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે **નલ** અને **નીલ** નામના બે મોટા કપિઓ તેની સન્મુખ આવીને ઉભા રહ્યા. પ્રથમ **નલ** અને **હસ્ત** વક્ર અવક્ર ગ્રહની જેમ એક-બીજાની સન્મુખ રથમાં આરૂઢ થઇને મળ્યા. તેમણે ધનુષ્યને પણચપર ચડાવી તેનું એવું આસ્ફાલન કર્યું કે જેથી તેઓ જાણે પરસ્પર યુદ્ધ કરવાનું આમંત્રણ કરતા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યા. પછી તે બંને પરસ્પર એવાં બાણોને વર્ષાવવા લાગ્યા કે જેથી તેઓના રથ બાણના શળથી ભરપૂર જણાવા લાગ્યા. ક્ષણવારમાં નલનો અને ક્ષણવારમાં હસ્તનો જય-પરાજય થવાથી નિપુણ પુરૂષો પણ તેમના બળનું અંતર જાણી શકયા નહીં. છેવટે બળવાન નલે સજ્ય થઇને જોનારા વીરોની આગળ લજ્જા પામીને અવ્યાકુળપણે ક્ષુરપ્ર બાણથી ક્રોધવડે હસ્તનું મસ્તક છેદી નાંખ્યું. હસ્તને જેમ નલે માર્યો તેમ તે જ વખતે નીલે પ્રહસ્તને મારી નાંખ્યો, એટલે તત્કાળ નલ અને નીલની ઉપર આકાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ. હસ્ત અને પ્રહસ્તના મરણથી રાવણના સૈન્યમાંથી મારીચ, સિંહજઘન, સ્વયંભૂ, સારણ, શુક, ચંદ્ર, ઉદ્દામ, બીભત્સ, કામાક્ષ, મકર, જ્વર, ગંભીર, સિંહરથ અને અશ્વરથ વિગેરે રાક્ષસસુભટો ક્રોધથી સામા આવ્યા. તેમની સાથે મંદનાકુર, સંતાપ, પ્રથિત, આક્રોશ, નંદન, દુરિત, અનઘ, પુષ્પાસ્ત્ર, વિઘ્ન તથા પ્રીતિકર વિગેરે વાનરો પૃથક્ પૃથક્ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અને કુર્કટની જેમ ઉંચા ઉછળવા અને પડવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે યુદ્ધ ચાલતાં સાથે કુર્કટના યુદ્ધની જેમ ઉંચા ઉછળવા અને પડવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે યુદ્ધ ચાલતાં મારીચ રાક્ષસે સંતાપ વાનરને, નંદન વાનરે જ્વર રાક્ષસને, ઉદ્દામ રાક્ષસે વિઘ્ન વાનરને, દુરિત વાનરે શુક રાક્ષસને અને સિંહજઘન રાક્ષસે પ્રથિત વાનરને યુદ્ધ કરીને સખ્ત પ્રહારો કર્યા. તે સમયે સૂર્ય અસ્ત પામી ગયો એટલે રામનું અને રાવણનું સૈન્ય યુદ્ધથી પાછું નિવર્ત્યું અને સૈનિકો પોતાપોતાના મરણ પામેલા તેમજ ઘાયલ થયેલા સુભટોને શોધવા લાગ્યા.

રાત્રિ વીતીને જ્યારે પ્રભાતકાળ થયો ત્યારે દેવપ્રત્યે દાનવોની જેમ રાક્ષસ યોદ્ધાઓ રામના સૈન્યસાથે યુદ્ધ કરવા માટે નજીક આવ્યા. રાક્ષસસૈન્યની મધ્યમાં મેરૂગિરિની જેમ

હાથીના રથમાં આરૂઢ થયેલો રાવણ યુદ્ધ કરવાને ચાલ્યો. વિવિધ અસ્ત્રો ધારણ કરતો અને તત્કાળ રક્ત દૃષ્ટિથી જાણે દિશાઓને પણ બાળતો હોય તેવો રાવણ યમરાજથી પણ ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. ઇંદ્રની જેમ પોતાના પ્રત્યેક સેનાપતિને જોતો અને શત્રુઓને તૃણસમાન ગણતો રાવણ રણભૂમિમાં આવ્યો. તેને જોતાં જ આકાશમાંથી દેવતાઓએ જોયેલા રામના પરાક્રમી સેનાપતિઓ સૈન્યસહિત યુદ્ધ કરવાને માટે રણભૂમિમાં આવ્યા. ક્ષણવારમાં કોઇ ઠેકાણે ઉછળતા રૂધિરજળથી જાણે નદીવાળું હોય, કોઇ ઠેકાણે પડેલા હાથીઓથી જાણે પર્વતવાળું હોય, કોઇ ઠેકાણે રથમાંથી ખરી પડેલી મકરમુખ ધ્વજાઓથી જાણે મગરવાળું હોય, અર્ધમગ્ન થયેલા મહારથોથી જાણે દાંતાળું હોય અને કોઈ ઠેકાણે નાચતા કબંધો (ધડ) થી જાણે નૃત્યસ્થાન હોય તેવું રણભૂમિનું આંગણું દેખાવા લાગ્યું.

પછી રાવણનાં હુંકારથી પ્રેરાયેલા સર્વ રાક્ષસોએ સર્વ બળથી વાનરોના સૈન્યને હઠાવી દીધું. પોતાના સૈન્યના ભંગથી ક્રોધ પામીને સુગ્રીવે પોતાનું ધનુષ્ય ચડાવ્યું અને પ્રબળ સેનાથી પૃથ્વીને કંપાવતો તે સામો ચાલ્યો. તે વખતે 'રાજન્! તમે અહીં જ ઉભા રહો અને મારૂં પરાક્રમ જુઓ' એમ કહી સુગ્રીવને અટકાવીને હનુમાન યુદ્ધ કરવા ચાલ્યો. અગણિત સેનાનીથી દુર્મદ એવા રાક્ષસોના દુઃખે પ્રવેશ થઇ શકે એવા સૈન્યમાં સમુદ્રમાં મંદરગિરિની જેમ હનુમાને પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે ધનુષ્ય અને ભાથાને ધારણ કરતો મહાદુર્જય **માલી** નામનો રાક્ષસ મેઘની જેમ ઉગ્ર ગર્જના કરતો હનુમાનની ઉપર ચડી આવ્યો. હનુમાન અને માલી એ બન્ને વીર ધનુષ્યના ટંકાર કરતા સતા પુચ્છને પછાડતાં સિંહની જેવા શોભતા હતા અને તેઓ પરસ્પર અસ્ત્રોથી પ્રહાર કરતા પરસ્પરના અસ્ત્રોને છેદી નાંખતા હતા અને પરસ્પર ગર્જના કરતા હતા. અનુક્રમે ગ્રીષ્મ ઋતુનો સૂર્ય નાના સરખા સરોવરને જળરહિત કરી નાંખે તેમ હનુમાને ચિરકાળ યુદ્ધ કરીને વીર્યવાન માલીને અસ્ત્રરહિત કરી દીધો. પછી 'અરે વૃદ્ધ રાક્ષસ! અહીંથી ચાલ્યો જા, તને મારવાથી શું વળવાનું છે?' આ પ્રમાણે બોલતા હનુમાનની સામે આવીને વજ્રોદર રાક્ષસ બોલ્યો– 'અરે પાપી કદ્વાદી[1]! આવું બોલતાં મરી જઈશ, અહીં આવ, મારી સાથે યુદ્ધ કર. હમણા હતો નહતો થઇ જઈશ.' આવાં વજ્રોદરનાં વચન સાંભળી કેસરીસિંહ જેમ હુંકાર કરે તેમ હનુમાને મોટા અહંકારથી ગર્જના કરી તેને બાણથી ઢાંકી દીધો વજ્રોદરે તે બાણવૃષ્ટિને દૂર કરી વર્ષાઋતુ જેમ વાદળાથી સૂર્યને ઢાંકે તેમ હનુમાનને ઢાંકી દીધો. 'અહો! વજ્રોદર વીર હનુમાનને માટે સમર્થ છે અને વીર મારૂતિ વજ્રોદરને માટે પણ સમર્થ છે.' આવી રણક્રીડા જોનારા સભ્ય એવા દેવતાઓની વાણી થવા લાગી, તેને માનના પર્વતરૂપ હનુમાન સહન કરી શક્યો નહીં; તેથી એકીસાથે ઉત્પાત મેઘની જેમ વિચિત્ર અસ્ત્રો વર્ષાવીને તેણે સર્વ રાક્ષસોના દેખતાં વજ્રોદરને મારી નાંખ્યો.

વજ્રોદરના વધથી ક્રોધ પામીને રાવણનો પુત્ર **જંબૂમાલી** સામો આવ્યો અને હાથીને મહાવતની જેમ મારૂતિને તિરસ્કારથી બોલાવ્યો. પરસ્પર વધ કરવાને ઇચ્છતા તે બન્ને મહામલ્લો સર્પવડે વાદીની જેમ બાણવડે ચિરકાળ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એકબીજાનાં

---

૧ કુત્સિત વચનો બોલનાર.

બાણોથી બમણાં બમણાં બાણોને સામા નાંખીને યુદ્ધ કરતા તે વીરો લેણદાર અને દેણદારની જેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા. પછી હનુમાને ક્રોધ કરીને જંબૂમાલીને રથ, ઘોડા અને સારથિવિનાનો કરી મોટા મુદ્‌ગરવડે તે શત્રુઉપર પુષ્કળ તાડન કર્યું, જેથી જંબૂમાલી મૂર્છિત થઇ પૃથ્વીઉપર પડી ગયો. તે જોઇ **મહોદર** નામે રાક્ષસ ક્રોધથી બાણો વર્ષાવતો હનુમાનની સામે રણમાં આવ્યો. બીજા પણ રાક્ષસો, જાતિવાન શ્વાન જેમ ડુક્કરને વીંટી લે તેમ હનુમાનને મારવાની ઇચ્છાથી તેની ફરતા ફરી વળ્યા. હનુમાને તીક્ષ્ણ બાણોથી કોઇને ભુજામાં, કોઇને મુખમાં, કોઇને ચરણમાં, કોઇને હૃદયમાં અને કોઇને કુક્ષીમાં પ્રહારો કર્યા. તે વખતે વનમાં દાવાનળની જેમ અને સમુદ્રમાં વડવાનળની જેમ રાક્ષસોના સૈન્યમાં મહાવીર મારૂતિ પ્રકાશવા લાગ્યો અને ક્ષણવારમાં પરાક્રમીઓમા ચૂડામણિસમાન પવનકુમારે અંધકારને સૂર્ય નસાડે તેમ રાક્ષસોને નષ્ટ કરી દીધા.

રાક્ષસોના ભંગથી ક્રોધ પામેલો કુંભકર્ણ જાણે ભૂમિપર આવેલ ઈશાનેંદ્ર હોય તેમ સ્વયમેવ યુદ્ધ કરવાને દોડ્યો. કોઇને ચરણના પ્રહારથી, કોઇને મુષ્ટિના ઘાતથી, કોઇને કોણીના પ્રહારથી, કોઇને લપડાકથી, કોઇને મુદ્‌ગરના ઘાથી, કોઇને ત્રિશૂળથી અને કોઇને પરસ્પર અફળાવવાથી—એમ અનેક રીતે તેણે કપિઓનો વધ કરવા માંડ્યો. કલ્પાંત કાળના સમુદ્ર જેવા રાવણના તપસ્વી બંધુ કુંભકર્ણને રણમાં આવેલો જોઈ સુગ્રીવ તેની સામે દોડ્યો, તેમજ ભામંડલ, દધિમુખ, મહેંદ્ર, કુમુદ, અંગદ અને બીજા પણ કપિવીરો અગ્નિની જેમ પ્રજ્વલિત થઇને રણભૂમિમાં દોડી આવ્યા વિચિત્ર અસ્ત્રોને એકીસાથે વર્ષાવતા શ્રેષ્ઠ વાનરોએ આવીને શીકારીઓ જેમ સિંહને રૂંધે તેમ કુંભકર્ણને રૂંધી લીધો તત્કાળ કુંભકર્ણે જાણે બીજી કાળરાત્રિ હોય તેવું અને મુનિના વાક્યની જેવું અમોઘ **પ્રસ્વાપન** નામે અસ્ત્ર તેઓની ઉપર મૂક્યું, તેથી દિવસે પોયણાના ખંડની જેમ પોતાના સૈન્યને નિદ્રા પામેલું જોઈ સુગ્રીવે **પ્રબોધિની** નામે મહાવિદ્યાનું સ્મરણ કર્યું, એટલે તેના પ્રભાવથી 'અરે કુંભકર્ણ ક્યાં છે ?' એમ બોલતા અને કોલાહલ કરતા વાનરસુભટો પ્રાતઃકાળે પક્ષીઓની જેમ નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠ્યા. પછી સારી રીતે યુદ્ધ કરનારા સુગ્રીવાધિષ્ઠિત કપિકુંજરો કાનસુધી ધનુષ્યો ખેંચીને કુંભકર્ણને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા અને રોગીને જેમ વૈદ્ય હણે તેમ સુગ્રીવે કુંભકર્ણના સારથિ, રથ અને અશ્વોને ગદાથી હણી નાંખ્યા; તેથી ભૂમિપર રહેલો કુંભકર્ણ હાથમાં મુદ્‌ગર લઇને જાણે એક શિખરવાળો ગિરિ હોય તેમ દેખાતો સતો સુગ્રીવ તરફ દોડ્યો યુદ્ધ કરવાને માટે દોડીને આવતા એવા તે કુંભકર્ણના અંગના મોટા પવનથી હાથીના સ્પર્શથી વૃક્ષની જેમ ઘણા કપિઓ પડી ગયા. સ્થળમાં નદીના વેગની જેમ કપિઓથી સ્ખલના પામ્યા શિવાય દોડતા એવા તેણે મુદ્‌ગરવડે સુગ્રીવના રથને ચૂર્ણ કરી નાંખ્યો પછી ઇંદ્ર જેમ પર્વતઉપર વજ્ર નાંખે તેમ સુગ્રીવે આકાશમાં ઉડીને કુંભકર્ણની ઉપર એક મોટી શિલા નાંખી કુંભકર્ણે મુદ્‌ગરથી તે શિલાને કણેકણ ચૂર્ણ કરી નાંખી તેથી જાણે કપિઓને ઉત્પાતકારી રજોવૃષ્ટિ બતાવતો હોય તેમ તે દેખાવા લાગ્યો પછી વાલીના અનુજ બંધુ સુગ્રીવે તડતડ શબ્દ કરતું મહાઉગ્ર વિદ્યુત્ અસ્ત્ર કુંભકર્ણની ઉપર મૂક્યું. તે મહાપ્રચંડ વિદ્યુદ્દંડ અસ્ત્રઉપર કુંભકર્ણે અનેક અસ્ત્રો નાંખ્યાં, પણ તે સર્વ નિષ્ફળ થયાં અને જગતને ભયંકર કલ્પાંતકાળે પર્વતની જેમ કુંભકર્ણ તે વિદ્યુત્ દંડાસ્ત્રના પાતથી પૃથ્વીપર પડી ગયો.

પોતાનો ભાઇ કુંભકર્ણ મૂર્ચ્છિત થતાં ભ્રકુટીથી ભયંકર મુખવાળો રાવણ જાણે પ્રત્યક્ષ યમરાજ હોય તેમ ક્રોધથી રણભૂમિ તરફ ચાલ્યો. તે સમયે ઇંદ્રજિતે આવી નમન કરીને કહ્યું કે–'હે પિતા ! તમે રણભૂમિમાં આવતાં તમારી સામે યમ, વરૂણ, કુબેર કે ઇંદ્ર પણ ઉભા રહી ન શકે તો પછી આ વાનર તો શી રીતે ઉભા રહે ? માટે હે દેવ ! હમણા તમે રહેવા દ્યો. હું પોતે જ જઇને મસલાને મુષ્ટિવડે હણે તેમ તેઓને હણી નાંખીશ.' આવી રીતે કહી રાવણને નિષેધીને મહામાની ઇંદ્રજિત મોટું પરાક્રમ બતાવતો કપિસૈન્યમાં પેઠો. તે પરાક્રમી વીર આવતાં જેમ દેડકાઓ સર્પનો પ્રવેશ થતાં સરોવરને છોડી દે તેમ કપિઓએ રણભૂમિને છોડી દીધી. વાનરોને ત્રાસ પામતાં જોઇને ઇંદ્રજિત બોલ્યો કે–'અરે વાનરો ! ઉભા રહો, ઉભા રહો. હું યુદ્ધ નહિ કરનારને હણનારો નથી. હું રાવણપુત્ર છું, મારૂતિ અને સુગ્રીવ કયાં છે ? અથવા તેમનાથી સર્યું, પણ પેલા શત્રુભાવ ધરાવનારા રામ અને લક્ષ્મણ કયાં છે ?' આ પ્રમાણે ગર્વથી બોલતા અને રોષથી રાતા નેત્રવાળા ઇંદ્રજિતને સુગ્રીવે યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવ્યો અને અષ્ટાપદસાથે અષ્ટાપદની જેમ ભામંડલે ઇંદ્રજિતના નાના ભાઈ મેઘવાહનની સાથે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો ત્રણ લોકને ભયંકર એવા તેઓ જાણે ચાર દિગ્ગજેંદ્ર કે ચાર સાગર હોય તેમ પરસ્પર અફળાતા સતા શોભવા લાગ્યા. તેમના રથોના ગમનાગમનથી પૃથ્વી કંપાયમાન થઇ, પર્વતો ડોલી ગયા અને મહાસાગર પણ ક્ષોભ પામી ગયો અતિ હસ્તલાઘવતાવાળા અને અનાકુલપણે યુદ્ધ કરનારા તેઓના ધનુષ્યનું આકર્ષણ અને બાણનો મોક્ષ તેના મધ્યમાં વખતનું કાંઇ પણ અંતર જાણવામાં આવતું નહોતું. તેઓએ લોહમય શસ્ત્રોથી અને દેવતાધિષ્ઠિત અસ્ત્રોથી ચિરકાળ યુદ્ધ કર્યું, પણ તેઓમાં કોઇએ કોઇનો વિજય કર્યો નહિ. પછી ઇંદ્રજિત અને મેઘવાહને ક્રોધવડે ભામંડલ અને સુગ્રીવની ઉપર અતિ ઉગ્ર નાગપાશાસ્ત્ર નાંખ્યાં તેનાવડે તેઓ એવા બંધાઇ ગયા કે જેથી શ્વાસ લેવાને પણ સમર્થ રહ્યા નહિ. એ સમયે કુંભકર્ણને પણ સંજ્ઞા આવી, એટલે તેણે તત્કાળ ક્રોધથી હનુમાનની ઉપર ગદાનો પ્રહાર કર્યો કે જેથી હનુમાન મૂર્ચ્છા ખાઇને પૃથ્વીપર પડી ગયો. પછી સુંઢવડે હાથીની જેમ તેણે તક્ષક નાગ જેવી ભુજાવડે તેને પકડીને કાખમાં ઉપાડ્યો અને પાછો વળ્યો. તે વખતે વિભીષણે રામચંદ્રને કહ્યું કે—"હે સ્વામી ! આ બન્ને વીર[1] તમારી સેનામાં અતિ બલવાન અને વદનમાં નેત્રની જેમ સારરૂપ છે. તેઓને રાવણના પુત્ર ઇંદ્રજિતે અને મેઘવાહને નાગપાશથી બાંધી લીધા છે; પરંતુ જ્યાંસુધીમાં તેઓ તેમને લંકામા ન લઇ જાય ત્યાંસુધીમાં હું જઇને તેમને છોડાવી લાવું. વળી હે રઘુપતિ ! કુંભકર્ણે હનુમાનને પોતાની મોટી ભુજામાં બાંધી લીધેલ છે, તેથી તેને પણ લંકાપુરીમાં લઇ ગયા અગાઉ છોડાવી લાવવાની જરૂર છે. હે પ્રભુ ! સુગ્રીવ, ભામંડલ અને હનુમાનવિના આપણું બધું સૈન્ય વીરવગરનું જ છે; માટે મને આજ્ઞા આપો જેથી હું તેમને લઇ આવું" આ પ્રમાણે વિભીષણ કહેતા હતા તેવામાં રણચતુર એવો અંગદ વીર વેગથી દોડી કુંભકર્ણ સાથે આક્ષેપથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ક્રોધાંધપણાથી કુંભકર્ણે પોતાનો હાથ ઉંચો કર્યો એટલે મારૂતિ વીર પાંજરામાંથી પક્ષીની જેમ તેના ભુજપાશમાંથી ઉડીને નીકળી ગયો. પછી ભામંડલ અને સુગ્રીવને

---

૧ સુગ્રીવ ને ભામંડલ.

છોડાવવાને માટે **વિભીષણુ** રથમાં બેસીને બન્ને કુમારોની સાથે યુદ્ધ કરવા ચાલ્યો. તે સમયે ઇન્દ્રજિત અને મેઘવાહન ચિંતવવા લાગ્યા કે—'આ વિભીષણુ આપણા પિતાનો બંધુ થઇ આપણી સાથે યુદ્ધ કરવાને આવે છે. આ કાકા આપણે પિતાસમાન છે, તેથી આપણે શી રીતે યુદ્ધ કરવું ? માટે અહીંથી ખસી જવું તે જ ઘટિત છે. **પૂજ્ય વડિલની પાસેથી ખસી જવામાં કાંઇ લજ્જા નથી.** આ પાશમાં બંધાયેલા શત્રુ જરૂર મરણુ પામશે; માટે તેમને અહીં પડ્યા મૂકીને ચાલ્યા જઇએ, જેથી કાકા આપણી પાસે આવે જ નહીં.' આ પ્રમાણે વિચારીને તે બુદ્ધિમાન્ ઇન્દ્રજિત અને મેઘવાહન રણભૂમિમાંથી ખસી ગયા, એટલે વિભીષણુ ભામંડલ અને સુગ્રીવને જોતો સતો ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. રામલક્ષ્મણુ પણુ હીમથી આચ્છાદિત શરીરવાળા સૂર્યચંદ્રની જેમ ચિંતાવડે મ્લાન મુખવાળા થઇને ત્યાં જ ઉભા રહ્યા. તે સમયે રામભદ્રે પૂર્વે જેણે પોતાને વરદાન આપ્યું હતું તેવા **મહાલોચન** નામના સુવર્ણકુમારનિકાયના દેવનું સ્મરણ કર્યું. તે દેવતાએ અવધિજ્ઞાનવડે તે વૃત્તાંત જાણી ત્યાં આવીને પદ્મ (રામચંદ્ર)ને **સિંહનિનાદા** નામની વિદ્યા, મુશલ, રથ અને હળ આપ્યા* અને લક્ષ્મણુને ગારૂડી વિદ્યા, રથ અને રણુમાં શત્રુઓનો નાશ કરનારી **વિદ્યુદ્વદના** નામની ગદા આપી. તે ઉપરાંત બન્ને વીરોને વારૂણ, આગ્નેય અને વાયવ્ય પ્રમુખ બીજાં દિવ્ય અસ્ત્રો અને બે છત્રો આપ્યાં. પછી લક્ષ્મણુ સુગ્રીવ અને ભામંડલની પાસે ગયા. તેમના આવતાં જ તેમના વાહનરૂપ ગરૂડને જોઈ સુગ્રીવ અને ભામંડલના નાગપાશના સર્પો તત્કાળ નાસી ગયા.. તે વખતે રામના સૈન્યમાં ચારે તરફ જયજય શબ્દનો ધ્વનિ થયો અને રાક્ષસોના સૈન્યની જેમ સૂર્ય અસ્ત પામી ગયો.

ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રામ અને રાવણુનાં સૈન્ય ફરીવાર સર્વ બળથી રણભૂમિનાં આંગણામાં આવ્યાં, એટલે યમરાજના દાંતની જેમ સ્ફુરાયમાન અસ્ત્રોથી મહાભયંકર અને અકાળે પ્રલયકાળનાં સંવર્ત્ત મેઘની જેવો મોટો સંગ્રામ પ્રવર્ત્યો મધ્યાન્હ કાળના તાપથી તપેલા વરાહોવડે તળાવડીની જેમ ક્રોધ પામેલા રાક્ષસોએ વાનરોની સેનાને ક્ષોભ પમાડ્યો. પોતાની બધી સેના ભગ્નપ્રાય થયેલી જોઇને બીજાં શરીરમાં યોગીઓ પ્રવેશ કરે તેમ સુગ્રીવ વિગેરે પરાક્રમી વીરોએ રાક્ષસોની સેનામાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે ગરૂડાથી સર્પોની જેમ અને જળથી કાચા ઘડાની જેમ કપીશ્વરોથી આક્રાંત થયેલા સર્વ રાક્ષસો પરાભવ પામી ગયા. રાક્ષસોનો ભંગ થતો જોઇને રાવણુ પોતે જ ક્રોધ કરીને પોતાનાં મોટા રથના પ્રચારથી જાણે પૃથ્વી ફાડી નાખતો હોય તેમ ચાલ્યો. દાવાનળની જેમ વેગથી પ્રસરતા તે રાવણુની આગળ કપિવીરોમાંથી કોઇ એક ક્ષણુવાર પણુ ટકી શક્યો નહી; તેથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને ચાલેલા રામને વિનયથી નિષેધીને વિભીષણે આવી રાવણુને રૂંધ્યો. તેને જોઇને રાવણુ બોલ્યો કે " અરે વિભીષણુ ! તું કોને આશ્રયે ગયો છે કે જેણે આ રણુવિષે ક્રોધ પામેલા મારા મુખમાં પ્રથમ ગ્રાસની પેઠે તને નાંખી દીધો ! શીકારી જેમ ડુક્કર ઉપર શ્વાનને મોકલે તેમ તને મારી ઉપર મોકલતા તે આત્મરક્ષા કરનાર રામે ઘણો સારો વિચાર કર્યો લાગે છે ! હે વત્સ ! અદ્યાપિ તારી ઉપર મારૂં વાત્સલ્ય છે, માટે તું સત્વર ચાલ્યો જા. આજે હું એ રામલક્ષ્મણુને સૈન્યસહિત મારી નાંખીશ, તેથી તે મરનારાઓની

---

* મૂશળ અને હળ એ બળદેવના મુખ્ય શસ્ત્ર છે.

અંદર તું સંખ્યા પૂરનાર થા નહિ. તું ખુશીથી સ્વસ્થાને ચાલ્યો જા. હજુ તારા પૃષ્ઠઉપર મારો હાથ છે." રાવણનાં આવાં વચન સાંભળીને વિભીષણ બોલ્યો કે—" અરે અજ્ઞ! રામ યમરાજની પેઠે ક્રોધ કરીને તારી ઉપર આવતા હતા, પણ મેં જ તેમને મિષ કરીને અટકાવ્યા છે અને યુદ્ધને મિષે તને બોધ કરવાને માટે હું અહીં આવ્યો છું; માટે હજુ પણ તું સીતાને છોડી દે, પ્રસન્ન થઇને મારૂં વચન માન, અરે દશાનન! હું મૃત્યુના ભયથી કે રાજ્યના લોભથી રામની પાસે આવ્યો નથી પણ માત્ર અપવાદના ભયથી જ આવ્યો છું, તેથી જો તું સીતાને પાછી અર્પણ કરી તે અપવાદ ટાળી નાંખ તો હું રામને છોડીને તરતજ તારો આશ્રય કરૂં." તેનાં આવાં વચન સાંભળીને રાવણ ક્રોધથી બોલ્યો—'અરે દુર્બુદ્ધિ અને કાયર વિભીષણ! શું તું અદ્યાપિ મને બીવરાવે છે? મેં તો માત્ર ભ્રાતૃહત્યાના ભયથી જ તને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું, બીજો કાંઇ હેતુ નહોતો' આવી રીતે કહીને રાવણે તરત જ ધનુષ્યનું આસ્ફાલન કર્યું. વિભીષણ બોલ્યો–' મે પણ ભ્રાતૃહત્યાના ભયથીજ આ પ્રમાણે કહેલું છે, મારો પણ બીજો કાંઈ હેતુ નથી.' એમ કહી વિભીષણે પણ ધનુષ્યનું આસ્ફાલન કર્યું. પછી વિચિત્ર પ્રકારનાં અસ્ત્રોને ખેંચતા અને નિરંતર વર્ષાવતા તે બંને ભાઇઓ ઉદ્ધતપણે યુદ્ધ કરવાને પ્રવર્ત્યા.

તે વખતે ઇંદ્રજિત, કુંભકર્ણ અને બીજા રાક્ષસો પણ જાણે યમરાજના કિંકર હોય તેમ સ્વામીભક્તિથી ત્યાં દોડી આવ્યા. કુંભકર્ણની સામે રામ, ઇંદ્રજિત સામે લક્ષ્મણ, સિંહજઘનની સામે નીલ, ઘટોદર સામે દુર્મર્ષ, દુર્મતિ સામે સ્વયંભૂ, શંભુની સામે નીલ, મય રાક્ષસની સામે અંગદ, ચંદ્રનખની સામે સ્કંદ, વિઘ્નની સામે ચંદ્રોદરનો પુત્ર, કેતુની સામે ભામંડલ, જંબૂમાલીની સામે શ્રીદત્ત, કુંભકર્ણના પુત્ર કુંભની સામે હનુમાન, સુમાલીની સામે સુગ્રીવ, ધૂમ્રાક્ષની સામે કુંદ અને સારણ રાક્ષસની સામે વાળીનો પુત્ર ચંદ્રરશ્મિ–એવી રીતે બીજા રાક્ષસોની સામે બીજા કપિઓ સમુદ્રમાં મગરની સાથે મગરની જેમ ઉંચે પ્રકારે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ભયંકરથી પણ ભયંકર એવું યુદ્ધ ચાલતાં ઇંદ્રજિતે ક્રોધ કરીને લક્ષ્મણની ઉપર તામસ અસ્ત્ર મૂક્યું. શત્રુને તાપ કરનારા લક્ષ્મણે અગ્નિ જેમ મીણના પિંડને ગાળી નાંખે તેમ પવનાસ્ત્રવડે તે અસ્ત્રને ગાળી નાંખ્યું. પછી ક્રોધથી ઇંદ્રજિતઉપર લક્ષ્મણે નાગપાશાસ્ત્ર મૂક્યું જેથી જળમાં હસ્તી જેમ તંતુથી બંધાય તેમ તેનાથી ઇંદ્રજિત બંધાઈ ગયો. નાગાસ્ત્રથી જેનાં સર્વ અંગ રૂંધાયેલાં છે એવો ઇન્દ્રજિત વજ્રની જેમ પૃથ્વીને ફાડી નાંખતો નીચે પડ્યો, એટલે લક્ષ્મણની આજ્ઞાથી વિરાધે તેને ઉપાડીને રથમાં નાંખ્યો અને કારાગ્રહના રક્ષકની જેમ સત્વર પોતાની છાવણીમાં લઇ ગયો. રામે પણ નાગપાશથી કુંભકર્ણને બાંધી લીધો અને રામની આજ્ઞાથી ભામંડલ તેને છાવણીમાં લઇ ગયો. બીજા મેઘવાહન વિગેરે યોદ્ધાઓને રામના સુભટો બાંધી બાંધીને પોતાની છાવણીમાં લઈ ગયા.

આ બનાવ જોઇ રાવણે ક્રોધ અને શોકથી આકુલ થઇ વિભીષણની ઉપર જયલક્ષ્મીના મૂળ જેવું ત્રિશૂળ નાંખ્યું. તેને લક્ષ્મણે પોતાના તીક્ષ્ણ બાણોથી કદલીખંડની જેમ અંતરાળમાંથી જ કણેકણ વિશીર્ણ કરી નાંખ્યું. પછી વિજયાર્થી એવા રાવણે ધરણેંદ્રે આપેલી **અમોઘવિજયા** નામની શક્તિને હાથમાં લીધી, અને ધગ ધગ શબ્દે પ્રજ્વલિત

થતી તેમજ તડ તડ શબ્દ કરતી શક્તિને પ્રલયકાળના મેઘની વિદ્યુત્લેખાની જેમ તેણે આકાશમાં ભમાડવા માંડી. તેને જોઇને દેવતાઓ આકાશમાંથી ખસી ગયા, સૈનિકોએ નેત્ર મીચી દીધાં અને કોઈ પણ સ્વસ્થ થઈને ઉભા રહી શકયા નહિ તે સમયે રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે–'આપણો અતિથિ એવો વિભીષણ જો આ શક્તિવડે માર્યો જશે તો આ આશ્રિતનો ઘાત કરનાર આપણને ધિક્કાર છે !' આવાં રામનાં વચન સાંભળીને મિત્રવત્સળ સૌમિત્રિ વિભીષણની આગળ જઈ રાવણનો આક્ષેપ કરીને ઉભા રહ્યા. ગરૂડપર બેઠેલા લક્ષ્મણને આગળ આવેલા જોઇ રાવણે કહ્યું કે–' અરે લક્ષ્મણ ! આ શક્તિ મેં તને મારવા માટે તૈયાર કરી નથી, તેથી તું બીજાના મૃત્યુમાં આડો મર નહિ અથવા તું પણ મરી જા, કારણ કે તું પણ મારે મારવા યોગ્ય જ છે અને તારે આશ્રયે આવેલો આ વિભીષણ રાંક થઈને મારી આગળ ઉભો રહેલો છે' આ પ્રમાણે કહીને રાવણે ઉત્પાત વજ્રના જેવી તે શક્તિ હાથમાં ભમાડીને લક્ષ્મણની ઉપર નાંખી. લક્ષ્મણની ઉપર આવતી તે શક્તિની ઉપર સુગ્રીવ, હનુમાન, નલ, ભામંડલ, વિરાધ અને બીજા વીરોએ પોતપોતાનાં અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્રોથી તાડન કર્યું; પરંતુ ઉન્મત્ત હાથી જેમ અંકુશની અવજ્ઞા કરે તેમ સર્વ અસ્ત્રોના સમૂહની અવજ્ઞા કરીને તે શક્તિ સમુદ્રમાં વડવાનળની જેમ લક્ષ્મણના ઉરસ્થળઉપર પડી. તેનાથી ભેદાઇને લક્ષ્મણ પૃથ્વીપર પડી ગયા અને તેમના સૈન્યમાં ચારે તરફ મોટો હાહાકાર વર્તી રહ્યો તત્કાળ રામને અત્યંત ક્રોધ ચડી આવ્યો, તેથી પંચાનન રથમાં બેસીને મારવાની ઇચ્છાએ રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ક્ષણવારમાં રાવણને રથવગરનો કરી દીધો, એટલે રાવણ વેગથી બીજા રથઉપર બેઠો જગતમાં અદ્વૈત પરાક્રમવાળા રામે એ પ્રમાણે પાંચ વાર તેનો રથ ભાંગી નાંખીને રાવણને વિરથ કર્યો. એ સમયે રાવણે વિચાર્યું કે–' આ રામ પોતાનો બધુ લક્ષ્મણના સ્નેહથી સ્વયમેવ મરી જશે, તો મારે હમણા વ્યર્થ શામાટે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું ?' આવો વિચાર કરીને રાવણ પાછો વળી લંકામાં આવ્યો અને આ બાજુ રામના શોકથી શોકાન્વિત થયો હોય તેમ સૂર્ય અસ્ત પામી ગયો.

રાવણ નાસી ગયો એટલે રામ પાછા ફરીને લક્ષ્મણની પાસે આવ્યા. ત્યાં તે લક્ષ્મણને મૂર્છિત જોઇને પૃથ્વીપર પડી ગયા. સુગ્રીવ વિગેરેએ આવીને રામની ઉપર ચંદનજળથી સિંચન કર્યું એટલે તેમને સંજ્ઞા આવી. પછી રામ લક્ષ્મણની પાસે બેસી રૂદન કરતા સતા આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા કે–" હે વત્સ ! તને શી પીડા થાય છે ? કહે, તેં મૌન કેમ ધર્યું છે ? સંજ્ઞાથી પણ જણાવ અને તારા અગ્રબંધુને ખુશી કર. હે પ્રિયદર્શન વીર ! આ સુગ્રીવ વિગેરે તારા અનુચરો તારા મુખ સામું જોઇ રહ્યા છે, તેમને વાણીથી કે દૃષ્ટિથી કેમ અનુગ્રહિત કરતો નથી ? ' રાવણ રણમાંથી જીવતો ગયો ' એવી લજ્જાથી જો તું ન બોલતો હોય તો બોલ, હું તારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ. અરે દુષ્ટ રાવણ ! ઉભો રહે, ઉભો રહે, તું કયાં જાય છે ? તને થોડા વખતમાં જ હું મહા(મૃત્યુ)માર્ગે મોકલાવી દઉં." આ પ્રમાણે કહીને જેવા રામ ધનુષ્યનું આસ્ફાલન કરીને ઉભા થયા કે તરત જ સુગ્રીવે આવીને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે–" હે સ્વામી ! આ રાત્રિ છે, નિશાચર રાવણ લંકામાં ચાલ્યો ગયો છે અને અમારા સ્વામી આ લક્ષ્મણ શક્તિના પ્રહારથી વિધુર થયેલા છે; માટે ધીરજ

રાખો. હવે રાવણુને હણાયેલો જ જાણી લ્યો; પરંતુ હમણાં તો લક્ષ્મણુને જાગ્રત કરવાના ઉપાય ચિંતવો.” ફરી પાછા રામ બોલ્યા કે—“ અરે ! સ્ત્રીનું હરણુ થયું અને અનુજ બંધુ લક્ષ્મણુ મરાયો, તથાપિ આ રામ હજુ સુધી જીવતો રહેલો છે, તે કેમ સેંકડો પ્રકારે વિદારણુ થતો નથી ? હે મિત્ર સુગ્રીવ ! હે હનુમાન ! હે ભામંડલ ! હે નલ ! હે અંગદ ! અને હે વિરાધ વિગેરે સર્વ વીરો ! તમે હવે પોતપોતાના સ્થાનકે ચાલ્યા જાઓ. હે મિત્ર વિભીષણુ ! તમને મેં જે કૃતાર્થ કર્યા નથી તે મારે સીતાના હરણુથી અને લક્ષ્મણુના વધથી પણુ અધિક શોકને માટે છે; તેથી હે બંધુ ! કાલે પ્રાતઃકાળે તમારા બંધુરૂપ વૈરી એવા રાવણુને મારા બાંધવ લક્ષ્મણુને માર્ગે જતો તમે જોશો. પછી તમને કૃતાર્થ કરીને હું પણુ મારા અનુજ બંધુ લક્ષ્મણુની પછવાડે જઇશ, કારણુ કે લક્ષ્મણુવિના મારે સીતા અને જીવિત શા કામનાં છે?” એટલે વિભીષણે કહ્યું કે—“ હે પ્રભુ! આવું અધૈર્ય કેમ રાખો છો ? આ શકિતથી હણાયેલો પુરૂષ એક રાત્રિ સુધી જીવે છે; માટે જ્યાં સુધી આ રાત્રિ નિર્ગમન થાય નહિ ત્યાં સુધીમાં મંત્ર-તંત્ર વિગેરેથી લક્ષ્મણુના ઘાતનો પ્રતિકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરો. ” રામે તેમ કરવાને કબૂલ કર્યું એટલે સુગ્રીવ વિગેરે કપિઓએ વિદ્યાના બળે રામ-લક્ષ્મણુની આસપાસ ચાર-ચાર દ્વારવાળા સાત કિલ્લા કરી દીધા. પછી પૂર્વ દિશાના દ્વારઉપર અનુક્રમે સુગ્રીવ, હનુમાન, તાર, કુંદ, દધિમુખ, ગવાક્ષ અને ગવય રહ્યા; ઉત્તર દિશાના દ્વારઉપર અંગદ, કૂર્મ, અંગ, મહેંદ્ર, વિહંગમ, સુષેણુ અને ચંદ્રરશ્મિ અનુક્રમે રહ્યા; પશ્ચિમ દિશાના દ્વારઉપર નીલ, સમરશીલ, દુર્ધર, મન્મથ, જય, વિજય અને સંભવ રહ્યા અને દક્ષિણુ દિશાના દ્વારઉપર ભામંડલ, વિરાધ, ગજ, ભુવનજિત્, નળ, મૈંદ અને વિભીષણુ રહ્યા. રામ અને લક્ષ્મણુને વચમાં રાખી સુગ્રીવવિગેરે રાજાઓ આત્મારામ હોય તેમ ઉદ્યમીપણે જાગ્રત થઈને રહેવા લાગ્યા.

એ અવસરે કોઈએ જઇને સીતાને કહ્યું કે—‘ રાવણુની શક્તિથી લક્ષ્મણુ મરાયા છે અને ભાઇના સ્નેહને લીધે રામભદ્ર પણુ પ્રાતઃકાળે મરણુ પામશે.’ વજ્રના નિર્ઘોષ જેવા તે ભયંકર ખબર સાંભળી પવનથી હણાયેલી લતાની જેમ સીતા મૂર્ચ્છા પામીને પૃથ્વી-ઉપર પડી ગયા. વિદ્યાધરીઓએ જળથી સિંચન કર્યું એટલે સીતા સચેતન થયા. પછી બેઠા થઈને કરૂણુ સ્વરે વિલાપ કરવા લાગ્યા કે—“ હા વત્સ લક્ષ્મણુ ! તમારા અગ્રબંધુને એકલા મૂકીને તમે કયાં ચાલ્યા ગયા ? તમારા વિના એક મુહૂર્ત્ત માત્ર રહેવાને તે સમર્થ નથી હું મંદભાગિણીને ધિક્કાર છે કે જેને માટે મારા દેવ જેવા સ્વામી અને દિયરને આવું કષ્ટ પ્રાપ્ત થયું ! હે પૃથ્વી ! મારાપર પ્રસન્ન થા અને મારા પ્રવેશને માટે તું બે ભાગે થઈને માર્ગ આપ, અથવા હે હૃદય ! પ્રાણુને નીકળવાને માટે તું બે ભાગે થઇ જા.” આ પ્રમાણે કરૂણુ સ્વરે વિલાપ કરતા સીતાને જોઇને એક કૃપાળુ વિદ્યાધરી અવલોકિની વિદ્યાવડે જોઇને બોલી કે—‘ હે દેવી ! તમારા દિયર લક્ષ્મણુ પ્રાતઃકાળે અક્ષતાંગ થશે અને રામભદ્રસહિત અહીં આવીને તમને આનંદ પમાડશે.’ તેની આવી વાણી સાંભળીને સીતા સ્વસ્થ થયા અને ચક્રવાકીની જેમ સૂર્યોદયની રાહ જોતા સતા જાગ્રત રહ્યા.

‘ આજે લક્ષ્મણુને માર્યો છે ’ એમ જાણીને રાવણુ ક્ષણુવાર હર્ષ પામ્યો. ક્ષણુવારે પાછો પોતાના ભાઇ, પુત્રો, મિત્રો અને બંધુઓને સંભારીને રૂદન કરવા લાગ્યો—“ હા વત્સ કુંભકર્ણુ ! તું મારો બીજો આત્મા જ હતો, હા પુત્ર ઇંદ્રજિત અને મેઘવાહન ! તમે મારા

બીજા બે બાહુ જ હતા. હા વત્સ જંબુમાલી વિગેરે વીરો ! તમે મારા રૂપાંતર જેવા હતા. અરે ! તમે ગજેંદ્રોની જેમ પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવા બંધનને કેમ પ્રાપ્ત થયા ?” એવી રીતે પોતાના બંધુઓનાં નવીન નવીન સ્નેહના કારણોનું વારંવાર સ્મરણ કરીને રાવણ વારંવાર મૂર્છા પામવા લાગ્યો અને રૂદન કરવા લાગ્યો.

તે સમયે રામના સૈન્યમાં પહેલા કોટના દક્ષિણદ્વારના રક્ષક ભામંડલની પાસે આવીને કોઇ વિદ્યાધર કહેવા લાગ્યો કે–‘ જો તમે રામના પૂરા હિતકારી હો તો મને રામના દર્શન કરાવો. હું લક્ષ્મણના જીવવાનો ઉપાય કહીશ; કેમકે હું તમારો હિતકારી છું.’ તે સાંભળી તત્કાલ ભામંડલ તેને ભુજાએ પકડી રામની પાસે લઈ ગયા, એટલે તેણે પ્રણામ કરી વિજ્ઞાસ કરી કે–“ હે સ્વામી ! સંગીતપુરના રાજા **શશિમંડલનો પ્રતિચંદ્ર** નામે હું પુત્ર છું. મારો જન્મ **સુપ્રભા** રાણીની કુક્ષીથી થયેલો છે. એક વખતે હું સ્રીસહિત ક્રીડા કરવાને માટે આકાશમાર્ગે જતો હતો તેવામાં **સહસ્રવિજય** નામના વિદ્યાધરે મને જોયો. તેણે સ્રીસંબંધી વૈરથી મારી સાથે ચિરકાળ યુદ્ધ કર્યું. પ્રાંતે **ચંડરવા** શક્તિ મારીને મને તેણે પૃથ્વીપર પાડી નાંખ્યો. તે વખતે અયોધ્યાપુરીના **માહેંદ્રોદય** નામના ઉદ્યાનમાં મને પૃથ્વીપર આળોટતો તમારા કૃપાળુ બંધુ ભરતે જોયો, એટલે તત્કાળ તેમણે કોઈક સુગંધી જળથી મને સિંચન કર્યું, તેથી પરગૃહમાંથી ચોર નીકળે તેમ મારા શરીરમાંથી તે શક્તિ બહાર નીકળી ગઇ અને સદ્ય મારો ઘા પણ રૂઝાઇ ગયો. મેં આશ્ચર્ય પામીને એ સુગંધી જળનું માહાત્મ્ય તમારા અનુજ બંધુને પૂછ્યું, એટલે તે બોલ્યા કે–“ એક વખતે **વિંધ્ય** નામનો સાર્થવાહ **ગજપુર**થી અહીં આવ્યો. તેની સાથે એક પાડો હતો. તે અતિભારથી માર્ગમાં તૂટી પડ્યો. નગરના લોકો તેના મસ્તકપર પગ મૂકીને ચાલવા લાગ્યા. ઉપદ્રવથી પીડાતો તે પાડો મૃત્યુ પામ્યો અને અકામનિર્જરાના યોગથી **શ્વેતંકર**[1] નગરનો રાજા **પવનપુત્રક** નામે વાયુકુમાર દેવ થયો. અવધિજ્ઞાનથી પૂર્વે થયેલું પોતાનું કષ્ટકારી મૃત્યુ જાણી તેને કોપ ચડ્યો તેથી તેણે મારા નગરમાં અને દેશમાં વિવિધ જાતના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કર્યા, પરંતુ એક **દ્રોણમેઘ** નામનો રાજા મારો મામો હતો તે મારી ભૂમિમાં રહેતો હતો છતાં તેના દેશમાં કે ગૃહમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો નહિ; તેથી મેં વ્યાધિ નહિ થવાનું તેમને કારણ પૂછ્યું એટલે દ્રોણમેઘે કહ્યું કે–‘ મારી પ્રિયંકરા નામે રાણી પૂર્વે રોગથી અત્યંત પીડાતી હતી અન્યદા તેને ગર્ભ રહ્યો. તેના પ્રભાવથી તે વ્યાધિમુક્ત થઈ ગઇ. અનુક્રમે **વિશલ્યા** નામે એક પુત્રીને તેણે જન્મ આપ્યો. અન્યદા તમારા દેશની જેમ મારા દેશમાં પણ વ્યાધિનો ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થતાં તે વિશલ્યાના સ્નાનજળથી સિંચન કરતાં લોકો નિરોગી થઈ ગયા એકદા **સત્યભૂતિ** નામે ચારણ-મુનિને મેં તેનું કારણ પૂછ્યું એટલે તેમણે વિશલ્યાના પૂર્વજન્મના તપનું એ ફળ છે એમ કહ્યું. વળી વિશેષમાં કહ્યું કે–‘ આ વિશલ્યાના સ્નાનજળથી વ્રણનું સંરોહણ, શલ્યનો અપહાર અને વ્યાધિનો ક્ષય થશે, તેમજ રામના અનુજ બંધુ લક્ષ્મણ તેના પતિ થશે. ’ તે મુનિની વાણીથી, સમ્યગ્ જ્ઞાનથી અને અનુભવથી પણ તે વિશલ્યાના સ્નાનજળના પ્રભાવ વિષે મને નિશ્ચય થયેલો છે.’ આ પ્રમાણે કહીને મારા મામા દ્રોણમેઘે મને વિશલ્યાના

૧ આ નગર ભુવનપતિસંબંધી જણાય છે.

સ્નાનનું જળ અર્પણ કર્યું, જેના સિંચનથી મારી ભૂમિ પણ નિરોગી થઇ ગઇ. તે જ સ્નાનજલથી મેં તમને સિંચન કર્યા, જેથી તમે શક્તિશલ્યરહિત થઇ ગયા તેમજ ક્ષણવારમાં તમારા વ્રણ પણ રૂઝાઇ ગયા." આ પ્રમાણે મને અને ભરતને તેની ખાત્રી થયેલી છે, માટે પ્રાતઃકાળ થયા અગાઉ તે વિશલ્યાનું સ્નાનજળ લાવો. હવે સત્વર ઉતાવળ કરો. પ્રાતઃકાળ થઇ જશે તો પછી શું કરી શકશો ? શકટ વીંખાઇ ગયા પછી ગણેશ શું કરી શકશે ?"

તે સાંભળી રામે વિશલ્યાનું સ્નાનજળ લાવવાને માટે ભામંડલ, હનુમાન અને અંગદને સત્વર ભરતની પાસે જવા આજ્ઞા કરી. તેઓ પવનની જેવા વેગથી વિમાનમાં બેસીને અયોધ્યામાં આવી પહોંચ્યા. રાજમહેલની ઉપર ભરતને સુતેલા જોયા. ભરતને જગાડવા માટે તેઓએ આકાશમાં રહી ગાયન કરવા માંડયું. "રાજકાર્ય માટે કોઇ પણ ઉપાયથી રાજાઓને ઉઠાડવા જોઇએ." ગાયનના સ્વરથી ભરત જાગી ગયા એટલે પોતાની પાસે નમસ્કાર કરતા ભામંડલ વિગેરેને દીઠા. અકસ્માત્ રાત્રિએ આવવાનું કારણ પૂછવાથી તેમણે પોતાનું કાર્ય જણાવ્યું. "આપ્ત જનની આગળ આપ્ત જનને કાંઇ છુપું રાખવાનું હોતું નથી." પછી 'મારા ત્યાં જવાથી જ તે કાર્ય સિદ્ધ થશે' એવું ધારીને ભરત તેમના વિમાનમાં બેસી કૌતુકમંગલ નગરે આવ્યા. ત્યાં ભરતે દ્રોણમેઘની પાસે વિશલ્યાની માગણી કરી, એટલે તેણે એક હજાર બીજી કન્યાઓસહિત લક્ષ્મણસાથે વિવાહ કરીને વિશલ્યાને આપી. પછી ભામંડલ વિગેરે ઘણા ઉતાવળા થઇ ભરતને અયોધ્યામાં મૂકીને પરિવારસહિત વિશલ્યાને સાથે લઇ રામપાસે પહોંચ્યા. પ્રજ્વલિત દીપકવાળા વિમાનમાં બેસીને આવતા ભામંડલને જોઇને સર્વ ક્ષણવાર તો સૂર્યોદયના ભ્રમથી ભય પામી ગયા, એવામાં તો ભામંડલે આવીને વિશલ્યાને લક્ષ્મણની પાસે મૂકી. તેણે લક્ષ્મણને કરસ્પર્શ કર્યો એટલે તત્કાળ યષ્ટિમાંથી સર્પિણી છટકીને નીકળે તેમ લક્ષ્મણના શરીરમાંથી મહાશક્તિ બહાર નીકળી. તે વખતે બાજ પક્ષી જેમ ચકલીને પકડે તેમ આકાશમાં ઉછળતી એ શક્તિને હનુમાને છલંગ મારીને પકડી લીધી શક્તિ બોલી કે-"હું દેવતારૂપી છું, મારો આમાં કાંઇ પણ દોષ નથી, હું પ્રજ્ઞપ્તિ વિદ્યાની બેન છું અને ધરણેંદ્રે મને રાવણને આપેલી છે. વિશલ્યાના પૂર્વભવના તપતેજને સહન કરવાને હું અસમર્થ છું તેથી હું ચાલી જાઉં છું. સેવકની જેમ હું નિરપરાધી છું; માટે મને છોડી મૂકો." આ પ્રમાણે શક્તિના કહેવાથી વીર હનુમાને તેને છોડી મૂકી. છોડતાં માત્રમાં જ તે શક્તિ જાણે લજ્જા પામી હોય તેમ અંતર્ધાન થઇ ગઇ. વિશલ્યાએ ફરીવાર લક્ષ્મણને કરસ્પર્શ કર્યો અને હળવે હળવે ગોશીર્ષચંદનનું વિલેપન કર્યું. તત્કાળ વ્રણ રૂઝાઇ જવાથી લક્ષ્મણ નિદ્રામાંથી ઉઠ્યા હોય તેમ બેઠા થયા. રામભદ્રે હર્ષાશ્રુ વર્ષાવતાં પોતાના અનુજબંધુને આલિંગન કર્યું. પછી રામે વિશલ્યાનો સર્વ વૃત્તાંત લક્ષ્મણને જણાવ્યો અને તેના સ્નાનજળનું પોતાના અને પારકા-સર્વે ઘવાયેલા સૈનિકોની ઉપર અભિસિંચન કર્યું. પછી રામની આજ્ઞાથી તે જ વખતે એક હજાર કન્યાસહિત વિશલ્યાને લક્ષ્મણ વિધિપૂર્વક પરણ્યા. વિદ્યાધરોએ લક્ષ્મણના નવીન જીવનનો અને વિવાહનો ઉત્સાહપૂર્વક જગતને આશ્ચર્યકારી ઉત્સવ કર્યો.

'લક્ષ્મણ સજીવન થયા' એવા ખબર બાતમીદારો પાસેથી સાંભળીને રાવણ પોતાના ઉત્તમ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો. રાવણ બોલ્યો કે-"મારો એવો

ભાવ હતો કે મારી શક્તિથી ઘાયલ થયેલો લક્ષ્મણ પ્રાતઃકાળે મરણ પામશે. તેની પછવાડે તેના સ્નેહથી પીડિત રામ પણ મરી જશે. પછી કપિઓ સર્વે નાસીને ચાલ્યા જશે અને કુંભકર્ણ, ઈંદ્રજિત વિગેરે મારા બંધુ અને પુત્રો સ્વયમેવ મારી પાસે આવશે, પણ અત્યારે દૈવની વિચિત્રતાથી લક્ષ્મણ તો સજીવન થયો; માટે હવે કુંભકર્ણ વિગેરેને મારે શી રીતે છોડાવવા ?" મંત્રીઓ બોલ્યા કે–" સીતાને છોડ્યા વગર કુંભકર્ણ વિગેરે વીરોનો છુટકારો થશે નહિ, પણ ઉલટું અશિવ થશે. હે સ્વામી ! આટલા વીરો તો ચાલ્યા ગયા તે ગયા, પણ હવે તો આપણા કુળની રક્ષા કરો. તેમાં રામનો અનુનય કર્યા સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય નથી." આવાં મંત્રીઓનાં વચન રાવણને રૂચ્યાં નહિ, તેથી તેમની અવજ્ઞા કરીને **સામંત** નામના દૂતને આજ્ઞા કરી કે–' રામની પાસે જઇ સામ, દામ અને દંડપૂર્વક તેને સમજાવી આવ.' દૂત રામની છાવણીમાં આવ્યો અને દ્વારપાળને વિજ્ઞપ્તિ કરવાવડે અંદર પ્રવેશ કરીને સુગ્રીવાદિકથી વીંટાયેલા રામને નમસ્કાર કરી ધીર વાણીથી આ પ્રમાણે બોલ્યો—" મહારાજા રાવણે કહેવરાવ્યું છે કે મારા બંધુવર્ગને છોડી મૂકો, સીતા મને આપવાને સંમત થાઓ અને મારૂં અર્દ્ધ રાજ્ય ગ્રહણ કરો. હું તમને ત્રણ હજાર કન્યા આપીશ એટલાથી સંતોષ માનો, નહિ તો પછી તમારૂં આ સર્વ સૈન્ય અને જીવિત કાંઇ પણ રહેવાનું નથી." પદ્મનાભ (રામ) બોલ્યા કે—' મારે રાજ્યસંપત્તિનું પ્રયોજન નથી તેમજ બીજી સ્ત્રીઓનું કે મોટા ભોગનું પણ પ્રયોજન નથી, માત્ર જો રાવણ સીતાને પૂજન કરીને અહીં મોકલશે, તો હું તેના બંધુ અને પુત્રોને છોડી મૂકીશ; અન્યથા છોડીશ નહિ.' સામંત બોલ્યો—" હે રામભદ્ર ! તમને આ પ્રમાણે કરવું યુક્ત નથી. માત્ર એક સ્ત્રીને માટે પ્રાણસંશયમાં શા સારૂં પડો છો ? રાવણે હણેલ લક્ષ્મણ એક વાર સજીવન થયા, પણ હવે ફરીવાર તે લક્ષ્મણ, તમે અને આ વાનરો શી રીતે જીવી શકશો ? એકલો રાવણ આ બધા વિશ્વને હણવાને સમર્થ છે, માટે તેનું વચન સર્વથા માન્ય કરવું જોઇએ. ન માનો તો તેનું પરિણામ વિચારો" સામંતનાં આવાં વચન સાંભળી લક્ષ્મણ ક્રોધથી બોલી ઉઠ્યા—" અરે અધમ દૂત ! હજુ સુધી રાવણ પોતાની અને બીજાની શક્તિને જાણતો નથી. તેનો સર્વ પરિવાર હણાયો અને બંધાયો, માત્ર તેની સ્ત્રીઓ જ અવશેષ રહી, તથાપિ તે હજુ સુધી સ્વમુખે પોતાનું પરાક્રમ બતાવ્યા કરે છે તે તેની કેવી ધીઠતા ! એક મૂળરૂપ મુશળ અવશેષ રહેલું હોય, અને અશેષ જટા (શાખા) છેદાયેલી હોય તેવા વડવૃક્ષની જેમ તે રાવણ હવે એક અંગે રહેલો છે, તો તે હવે કેટલીવાર રહી શકશે ? માટે હવે તું સત્વર જા અને રાવણને યુદ્ધ કરવા માટે મોકલ તેને મારવાને મારો ભુજ તૈયાર થઇ રહેલો છે." આ પ્રમાણે લક્ષ્મણે આક્ષેપ કર્યો એટલે તેના ઉત્તરમાં સામંત બોલવા જતો હતો તેવામાં તો વાનરોએ ઉઠી ગળે પકડીને તેને કાઢી મૂક્યો. સામંતે રામ અને લક્ષ્મણનાં બધાં વચનો રાવણને કહ્યાં. પછી રાવણે મંત્રીઓને પૂછ્યું કે—' કહો હવે શું કરવું ?' મંત્રીઓ બોલ્યા—" હવે સીતાને અર્પણ કરવા તે જ ઉચિત છે. તમે વ્યતિરેક[1] ફળ તો જોઇ લીધું. હવે અન્વય[2] ફળ જુઓ. અન્વય અને વ્યતિરેકથી સર્વ કાર્યની પરીક્ષા થાય છે; માટે હે રાજા ! તમે એકલા વ્યતિરેકમાં જ કેમ

---

૧ વિપરીત વર્ત્યાનું ફળ ૨ અનુકૂળ વર્તવાનું ફળ.

લાગ્યા રહો છો ? અદ્યાપિ તમારા ઘણા બંધુઓ અને પુત્રો અક્ષત છે, તો સીતાને અર્પણ કરીને તેમની સાથે આ રાજ્યસંપત્તિવડે વૃદ્ધિ પામો." મંત્રીઓના મુખથી આ પ્રમાણેની સીતાના અર્પણની વાણી સાંભળીને જાણે મર્મમાં હણાયો હોય તેમ રાવણ અંતરમાં બહુ જ દુભાયો અને ચિરકાળ સુધી સ્વયમેવ ચિંતન કરવા લાગ્યો. પછી બહુરૂપા વિદ્યાને સાધવાનો હૃદયમાં નિશ્ચય કરી કષાય શાંત કરી શાંતિનાથના ચૈત્યમાં ગયો. ભક્તિથી જેનું મુખ વિકાસ પામ્યું છે એવા રાવણે ઇંદ્રની જેમ જળકળશાઓથી શ્રી શાંતિનાથને સ્નાત્ર કર્યું, અને ગોશીર્ષચંદનથી વિલેપન કરીને દિવ્ય પુષ્પોવડે પૂજા કરી. પછી શ્રી શાંતિનાથની આ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા માંડી:—

"દેવાધિદેવ, જગતના ત્રાતા અને પરમાત્મરૂપ સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુને મારા નમસ્કાર હો. આ સંસારસમુદ્રથી તારનાર એવા હે શાંતિનાથ ભગવાન ! સર્વાર્થસિદ્ધિના મંત્રરૂપ તમારા નામને પણ વારંવાર નમસ્કાર છે. હે પ્રભુ ! જે તમારી અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરે છે તેઓના હાથમાં **અણિમા** વિગેરે આઠે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે નેત્રોને ધન્ય છે કે જે પ્રતિદિન તમારૂં દર્શન કરે છે. તેનાથી પણ તે હૃદયને ધન્ય છે કે જે નેત્રના જોયેલા તમને ધારણ કરી રાખે છે. હે દેવ ! તમારા ચરણસ્પર્શથી પણ પ્રાણી નિર્મળ થાય છે. શું **સ્પર્શવેધી** રસથી લોઢું પણ સુવર્ણ નથી થતું ? હે પ્રભુ ! તમારા ચરણકમળમાં પ્રણામથી અને તમારી સામે નિત્ય ભૂમિપર આળોટવાથી મારા લલાટઉપર તમારાં કિરણની પંક્તિ શૃંગારતિલકરૂપ થાઓ. હે પ્રભુ ! તમને ઉપહાર કરેલાં પુષ્પગંધાદિક પદાર્થોવડે સદા મારી રાજ્યસંપત્તિરૂપ વેલીનું ફળ મને પ્રાપ્ત થજો. હે જગત્પતિ ! તમને વારંવાર એ જ પ્રાર્થના કરૂં છું કે મને ભવોભવમાં તમારી અત્યંત ભક્તિ પ્રાપ્ત થજો."

આ પ્રમાણે શ્રી શાંતિનાથની સ્તુતિ કરીને અક્ષમાળાને ધારણ કરનારા રાવણે પ્રભુની સામે રત્નશિલાપર બેસીને તે વિદ્યા સાધવાનો આરંભ કર્યો. મંદોદરીએ યમદંડ નામના દ્વારપાળને કહ્યું કે 'સર્વ નગરજન આઠ દિવસ સુધી જૈનધર્મમાં તત્પર રહે એમ કહે અને જે એવું નહિ કરે તેનો વધ કરવામાં આવશે આ પ્રમાણે લંકાપુરીમાં પડહ વગડાવ.' મંદોદરીના આદેશથી દ્વારપાળે તે પ્રમાણે આખી લંકાનગરીમાં પડહ વગડાવીને આઘોષણા કરાવી. આ ખબર બાતમીદારોએ આવીને સુગ્રીવને કહી. સુગ્રીવે રામભદ્રને કહ્યું કે–'હે પ્રભુ ! જ્યાંસુધી રાવણ બહુરૂપા વિદ્યા સાધે નહિ ત્યાં સુધીમાં તેને સાધ્ય કરી લેવો સારો છે; કેમકે ત્યાંસુધી જ તે સાધ્ય છે.' રામે હસીને કહ્યું કે—"ધ્યાનપરાયણ અને શાંત રાવણને હું શી રીતે ગ્રહણ કરૂં ? હું તેના જેવો છળી નથી." રામનાં આવાં વચન સાંભળી તેનાથી છાના અંગદ વિગેરે કપિવીરો શાંતિનાથના ચૈત્યમાં રહેલા લંકાપતિને વિદ્યાથી ભ્રષ્ટ કરવાને માટે ત્યાં ગયા. તેઓએ ઉચ્છૃંખલપણે તેને વિવિધ પ્રકારના ઉપસર્ગો કર્યા, તથાપિ રાવણ જરા પણ ધ્યાનથી ચલિત થયો નહિ. અંગદે કહ્યું કે—'અરે રાવણ ! તેં શરણરહિત થઈ રામથી ભય પામીને આ શું પાખંડ આરંભ્યું છે ? તેં અમારા સ્વામીની પરોક્ષમાં મહાસતી સીતાનું હરણ કર્યું છે અને અમે તો આ તારી પત્ની મંદોદરીનું તારી નજરે જ હરણ કરીએ છીએ.' આ પ્રમાણે કહીને ઘણા રોષવાળા તેણે અનાથ ટીટોડીની જેમ કરૂણસ્વરે રૂદન કરતી મંદોદરીને કેશવડે ખેંચી, તથાપિ ધ્યાનમાં લીન

થયેલા રાવણે તેની સામું પણ જોયું નહિ. તે સમયે આકાશને પ્રકાશિત કરતી બહુરૂપા વિદ્યા પ્રગટ થઇ. વિદ્યા બોલી-'અરે રાવણ! હું તને સિદ્ધ થઇ છું, કહે હવે શું કાર્ય કરૂં? હું બધું વિશ્વ પણ તારે વશ કરી આપી શકું તો પછી આ રામભદ્ર અને લક્ષ્મણ તો કોણ માત્ર છે?' રાવણે કહ્યું કે-'હે વિદ્યા! તારાથી સર્વ વાત સિદ્ધ થાય તેમ છે, પણ જે કાળે હું સ્મરણ કરૂં તે વખતે તું આવજે, હાલ તો સ્વસ્થાને જા.' પછી તેનું કહેલું લક્ષમાં લઇને વિદ્યા અંતર્ધાન થઇ ગઇ અને સર્વ વાનરો પવનની જેમ ઉડીને પોતાની છાવણીમાં આવ્યા.

રાવણે મંદોદરી અને અંગદનો સર્વ વૃત્તાંત સાંભળ્યો એટલે તત્કાળ તેણે અહંકાર-ગર્ભિત હુંકાર શબ્દ કર્યો. પછી સ્નાનભોજન કરીને તે દેવરમણ ઉદ્યાનમાં ગયો અને સીતાને કહ્યું-'અરે સુંદરી! મેં લાંબો વખત તારો અનુનય કર્યો, હવે નિયમભંગની બીક છોડી દઈ, તારા પતિ અને દીયરને મારીને હું તારી સાથે બળાત્કારે ક્રીડા કરીશ.' આવી રાવણની વિષમ વાણી સાંભળીને રામની આશાની જેમ જાનકી મૂર્ચ્છા ખાઇ ભૂમિપર પડ્યા. થોડીવારે કિંચિત્ સંજ્ઞા મેળવીને સીતાએ અભિગ્રહ લીધો કે 'જો રામલક્ષ્મણનું મરણ થાય તો ત્યારથી મારે અનશન વ્રત હો.' આવો સીતાનો અભિગ્રહ સાંભળી રાવણને વિચાર થયો કે "આ સ્ત્રીનો રામની સાથે સ્વાભાવિક સ્નેહ છે, તો આની સાથે મારે રાગ કરવો તે સ્થળમાં કમળ રોપવા જેવું છે. મેં વિભીષણની અવજ્ઞા કરી તે સારૂં કર્યું નથી. વળી મેં મંત્રીઓનું અપમાન કર્યું છે અને મારા કુળને પણ કલંકિત કર્યું છે; પરંતુ જો હવે અત્યારે હું આ સીતાને છોડી દઉં તો તે વિવેક ગણાશે નહિ, પણ ઉલટું 'રામથી દબાઈને સીતાને આપી દીધી' એવો અપયશ પ્રાપ્ત થશે; માટે રામલક્ષ્મણને બાંધીને અહીં લઇ આવું અને પછી તેમને આ સીતા અર્પણ કરૂં તો તે કાર્ય ધર્મ અને યશ વધારનારૂં થશે." આવો નિશ્ચય કરીને દુર્મદ રાવણ તે રાત્રિ નિર્ગમન કરીને પ્રાતઃકાળે અપશકુનોએ વાર્યા છતાં પણ યુદ્ધ કરવાને ચાલ્યો.

રામ અને રાવણના સૈન્યમાં ઉગ્ર સુભટોની ભુજાના આસ્ફોટથી દિગ્ગજને ત્રાસ પમાડતું મોટું યુદ્ધ ફરીવાર પ્રવર્ત્યું. રૂને પવનની જેમ સર્વ રાક્ષસોને માર્ગમાંથી દૂર કરીને લક્ષ્મણ રાવણની ઉપર જ બાણ નાંખવા લાગ્યા. લક્ષ્મણનું પરાક્રમ જોઇ રાવણને પોતાના જયમાં આશંકા થઇ; તેથી તત્કાળ વિશ્વને ભયંકર એવી બહુરૂપા વિદ્યાનું તેણે સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતાં જ તે વિદ્યા આવીને ઉભી રહી, એટલે તેનાવડે રાવણે તરતજ મહાભયંકર અનેક રૂપો વિકુર્વ્યાં. ભૂમિ ઉપર, આકાશમાં, પૃષ્ઠ ભાગે, અગ્ર ભાગે અને બન્ને પડખે વિવિધ પ્રકારનાં આયુધોને વર્ષાવતા અનેક રાવણો લક્ષ્મણના જોવામાં આવ્યા. લક્ષ્મણ એકલા છતાં જાણે તેટલારૂપે થયા હોય તેમ ગરૂડપર બેસીને ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતાં બાણોથી અનેક રાવણોને મારવા લાગ્યા વાસુદેવ લક્ષ્મણના બાણોથી રાવણ અકળાઈ ગયો, એટલે તેણે અર્દ્ધચક્રીના ચિન્હરૂપ જાજ્વલ્યમાન ચક્રનું સ્મરણ કર્યું. ચક્ર પ્રગટ થતાં જ રોષથી રાતાં નેત્ર કરીને તે છેલ્લા ચક્રરૂપ શસ્ત્રને આકાશમાં ભમાડીને તેણે લક્ષ્મણઉપર છોડ્યું. તે ચક્ર લક્ષ્મણને પ્રદક્ષિણા કરીને ઉદયગિરિના શિખરઉપર સૂર્ય આવે તેમ લક્ષ્મણના જમણા હાથમાં આવીને રહ્યું. એ પ્રમાણે જોઇને રાવણ ખેદ પામી ચિંતામાં પડ્યો કે-

'મુનિનું વચન સત્ય થયું, તેમજ વિભીષણ વિગેરેના વિચારનો નિર્ણય પણ સત્ય થયો!' રાવણને ખેદયુક્ત જોઇ વિભીષણે કહ્યું–'હે ભ્રાતા! જો જીવવાની ઇચ્છા હોય તો હજુ પણ સીતાને મૂકી દે.' રાવણે ક્રોધથી કહ્યું કે–'મારે તે ચક્રની શી જરૂર છે? હું એક મુષ્ટિમાત્રથી આ શત્રુને અને ચક્રને તત્કાળ હણી નાંખીશ.' આવાં ગર્વયુક્ત વચનો બોલનારા રાવણની છાતીને લક્ષ્મણે તત્કાળ તે ચક્રથી જ કોળાના ફળની જેમ ફાડી નાંખી. તે જ વખતે જ્યેષ્ઠ માસની કૃષ્ણ એકાદશીએ દિવસના પાછલા પહોરે રાવણ મૃત્યુ પામીને ચોથા નરકમાં ગયો. તે સમયે આકાશમાં જયજય શબ્દ કરતા દેવતાઓએ લક્ષ્મણની ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી અને જેમાં મોટા હર્ષથી ઉઠેલા કિલકિલ નાદવડે ભૂમિ અને અંતરીક્ષ પૂર્ણ થયેલું છે એવું કપિઓનું તાંડવનૃત્ય થવા લાગ્યું.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि रावणवधो नाम सप्तमसर्गः समाप्तः ॥ ७ ॥

સર્ગ ૮ મો.

રામે કરેલો સીતાનો પરિત્યાગ.

રાવણ મૃત્યુ પામ્યા પછી જ્ઞાતિના સ્નેહને વશ થયેલા વિભીષણે હવે ક્યાં નાસી જવું? એવો ભયભ્રાંત થઇને વિચાર કરતા રાક્ષસોને આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું કે– "હે રાક્ષસવીરો! આ રામ અને લક્ષ્મણ (પદ્મ અને નારાયણ) આઠમા બળદેવ અને વાસુદેવ છે. તેઓ શરણ કરવાને યોગ્ય છે, માટે નિઃશંક થઈને તેમને શરણે જાઓ." વિભીષણનાં આવાં વચનથી તેઓ રામ–લક્ષ્મણને શરણે આવ્યા, એટલે પદ્મે અને નારાયણે તેમના ઉપર પ્રસાદ કર્યો. **વીર પુરૂષો પ્રજાઉપર સમદૃષ્ટિવાળા જ હોય છે.**

હવે વિભીષણે મરણ પામેલા પોતાના બંધુ રાવણને જોઇ શોકના આવેશવડે મરવાની ઇચ્છાથી પોતાની છરી ખેંચી. તે છરીવતી પોતાના ઉદરમાં ઘા કરત, પરંતુ 'હા ભ્રાત! હા ભ્રાત' એમ ઉંચા કરૂણસ્વરે રૂદન કરતા વિભીષણને રામે એકદમ પકડી લીધા. પછી મંદોદરી વિગેરેની સાથે રાવણની સમીપે રૂદન કરતા વિભીષણને રામલક્ષ્મણ સમજાવવા લાગ્યા કે–" હે વિભીષણ! તમારા આવા પરાક્રમી બંધુ રાવણને માટે કાંઈ પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી, કે જેની સાથે સંગ્રામ કરવામાં દેવતાઓ પણ દૂરથી જ શંકા પામતા હતા. આવી વીરવૃત્તિથી મૃત્યુ પામેલો તમારો બંધુ ખરેખર કીર્તિનું પાત્ર થયો છે; માટે હવે તો તેનું ઉત્તરકાર્ય સારી રીતે કરો, રૂદન કરવાથી સર્યું.' આ પ્રમાણે કહીને મહાત્મા પદ્મનાભે (રામે) બંધન પામેલા કુંભકર્ણ, ઈન્દ્રજિત અને મેઘવાહન વિગેરેને છોડી દીધા. પછી વિભીષણ, કુંભકર્ણ, ઈંદ્રજિત, મેઘવાહન અને મંદોદરીએ તેમજ બીજા સંબંધીઓએ એકઠા મળી અશ્રુપાત કરતાં કરતાં ગોશીર્ષચંદનના કાષ્ઠની ચિતા રચીને કર્પૂર તથા અગરૂ-

મિશ્ર પ્રજ્વલિત અગ્નિથી રાવણના અંગને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. રામે પદ્મસરોવરે આવી સ્નાન કરીને જરા ઉષ્ણ એવા અશ્રુજળથી રાવણને જલાંજલિ આપી. પછી મધુર વાણીથી જાણે અમૃત રસ વર્ષાવતા હોય તેમ રામ લક્ષ્મણે કુંભકર્ણવિગેરેને આ પ્રમાણે કહ્યું કે—'હે વીરો! પૂર્વની જેમ તમે તમારૂં રાજ્ય કરો, તમારી લક્ષ્મી અમારે જોઈતી નથી, તમારૂં કુશળ થાઓ.' આ પ્રમાણે રામના કહેવાથી એકસાથે શોક અને વિસ્મયને ધારણ કરતા કુંભકર્ણાદિક ગદ્‌ગદ્ સ્વરે બોલ્યા કે—'હે મહાભુજ! અમારે ઘણા મોટા એવા પણ આ રાજ્યની કાંઇ જરૂર નથી, અમે તો મોક્ષસામ્રાજ્યને સાધનારી દીક્ષા લઈશું.'

એવા સમયમાં કુસુમાયુધ ઉદ્યાનમાં **અપ્રમેયબલ** નામે એક ચતુર્જ્ઞાની મુનિ આવ્યા તેમને તે ઠેકાણે તે જ રાત્રિએ ઉજ્વળ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું દેવતાઓએ આવી તેમના કેવળજ્ઞાનનો મહિમા કર્યો પ્રાતઃકાળે રામ, લક્ષ્મણ અને કુંભકર્ણવિગેરેએ આવી તેમને વંદના કરીને ધર્મ સાંભળ્યો. દેશનાને અંતે ઇંદ્રજિત અને મેઘવાહને પરમ વૈરાગ્ય પામીને પોતાના પૂર્વભવ પૂછ્યા.

મુનિ બોલ્યા—"આ ભરતક્ષેત્રને વિષે કૌશાંબી નગરીમાં તમે **પ્રથમ** અને **પશ્ચિમ** નામે બે નિર્ધન બંધુ હતા. એક વખતે **ભવદત્ત** નામના મુનિપાસેથી ધર્મ સાંભળીને તમે વ્રત ગ્રહણ કર્યું અને કષાય શાંત કરીને વિહાર કરવા લાગ્યા એક સમયે તે બન્ને મુનિ ફરતાં ફરતાં પાછા કૌશાંબીમાં આવ્યા. ત્યાં વસંતોત્સવમાં **ઈન્દુમુખી** રાણીની સાથે ક્રીડા કરતો ત્યાંનો રાજા **નંદિઘોષ** તેમના જોવામાં આવ્યો તેને જોઈ પશ્ચિમ મુનિએ એવું નિયાણું બાંધ્યું કે 'આ તપસ્યા કરવાથી આવી ક્રીડા કરનાર આ રાજા અને રાણીનો જ હું પુત્ર થાઉં.' બીજા સાધુઓએ ઘણા વાર્યા તો પણ તે આવા નિયાણાથી નિવૃત્ત થયા નહિ; તેથી મરણ પામીને તે પશ્ચિમ મુનિ **રતિવર્દ્ધન** નામે તેમના પુત્ર થયા. અનુક્રમે યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયેલો અને રાજા થયેલો રતિવર્દ્ધન પિતાની જેમ રમણીઓથી વીંટાઇને વિવિધ પ્રકારની ક્રીડા કરવા લાગ્યો પ્રથમ નામના મુનિ મૃત્યુ પામીને નિયાણારહિત તપના બળથી પાંચમા કલ્પમાં પરમર્દ્ધિક દેવ થયા. અવધિજ્ઞાનથી પોતાના ભાઇ પશ્ચિમને કૌશાંબીનગરીમાં રાજાપણે ઉત્પન્ન થયેલો જાણી તેને બોધ કરવા માટે તે દેવ મુનિરૂપે ત્યાં આવ્યા. રતિવર્દ્ધન રાજાએ તેને આસન આપ્યું, એટલે તેની ઉપર બેસીને ભ્રાતૃસૌહૃદને[1] લીધે તેણે તેનો અને પોતાનો પૂર્વભવ કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં રતિવર્દ્ધને સંસારથી વિરક્ત થઇ તત્કાળ દીક્ષા લીધી અને ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તે પણ બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવતા થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને તમે બન્ને ભાઇ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વિબુદ્ધનગરને વિષે રાજારૂપે ભાઇ થયા અને દીક્ષા લઇ મૃત્યુ પામીને અચ્યુત દેવલોકમાં ગયા. ત્યાંથી ચ્યવીને આ પ્રતિવાસુદેવ રાવણના **ઇંદ્રજિત** અને **મેઘવાહન** નામે તમે બે પુત્ર થયા છો. રતિવર્દ્ધનની માતા જે ઇંદુમુખી હતી તે ભવભ્રમણ કરીને તમારા બન્નેની માતા આ **મંદોદરી** થયેલી છે."

---

૧ બંધુપણાનો સ્નેહ.

આ પ્રમાણે પૂર્વભવનો વૃત્તાંત સાંભળીને કુંભકર્ણ, ઇંદ્રજિત, મેઘવાહન અને મંદોદરીવિગેરેએ તત્કાળ વ્રત ગ્રહણ કર્યું. પછી રામે મુનિને નમસ્કાર કરી લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવની સાથે ઇંદ્રની જેમ મોટી સમૃદ્ધિથી લંકામાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે વિભીષણ છડીદારની જેમ નમ્ર થઈ આગળ ચાલી રામને માર્ગ બતાવતો હતો અને વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓ રામને મંગળ કરતી હતી. અનુક્રમે પુષ્પગિરિના મસ્તકઉપર આવેલા ઉદ્યાનમાં જતાં જેવા હનુમાને કહ્યા હતા તેવા જ સીતા રામના જોવામાં આવ્યા. પોતાના આત્માને તે વખતે જ જીવતો માનનારા રામે જાણે બીજું જીવિત હોય તેમ તે સીતાને લઇને પોતાના ઉત્સંગમાં ધારણ કર્યાં. તે વખતે હર્ષ પામેલા સિદ્ધ અને ગંધર્વોએ 'આ મહાસતી સીતા જય પામો' એવો આકાશમાં હર્ષનાદ કર્યો. ઘાટા હર્ષના અશ્રુજળથી જાણે તેમના ચરણને ધોતા હોય તેમ સીતાદેવીને લક્ષ્મણે હર્ષથી નમસ્કાર કર્યો. "મારી આશીષથી ચિરકાળ જીવો, ચિરકાળ આનંદ પામો અને ચિરકાળ વિજય મેળવો." એમ બોલતા સીતાએ લક્ષ્મણના મસ્તકનું આઘ્રાણ કર્યું. પછી ભામંડલે સીતાને નમસ્કાર કર્યો એટલે સીતાએ હર્ષથી મુનિવાક્યના જેવી (સફળ) આશીષ આપીને તેને આનંદ પમાડ્યો. પછી સુગ્રીવ, વિભીષણ, હનુમાન, અંગદ અને બીજાઓએ આવી આવીને પોતપોતાનું નામ કહેવાપૂર્વક સીતાને પ્રણામ કર્યા. રામવડે વિકાસ પામેલા સીતા ઘણે કાળે પૂર્ણચંદ્રવડે વિકાસ પામેલી પોયણીની જેવા શોભવા લાગ્યા. પછી સુગ્રીવવિગેરેથી પરવરેલા રામ સીતાની સાથે ભુવનાલંકાર નામના હાથીઉપર બેસીને રાવણના મંદિરમાં આવ્યા. ત્યાં હજારો મણિસ્તંભથી યુક્ત એવા શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુના ચૈત્યમાં વંદના કરવાની ઇચ્છાએ તેમણે પ્રવેશ કર્યો અને રામે લક્ષ્મણ અને સીતાસાથે વિભીષણે આપેલા પુષ્પાદિક ઉપસ્કરથી શ્રીશાંતિનાથની પૂજા કરી. પછી વિભીષણની પ્રાર્થનાથી સીતા, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવાદિક પરિવારને લઈને રામ વિભીષણને ઘેર ગયા. ત્યાં વિભીષણને માન આપતા સતા રામે બધા પરિવારસાથે દેવાર્ચન, સ્નાન અને ભોજનાદિ કર્યું. પછી રામને સિંહાસનપર બેસારી વિભીષણે બે વસ્ત્ર ધારણ કરી અંજલિ જોડીને કહ્યું કે–"હે સ્વામી! આ રત્ન સુવર્ણાદિકના ભંડાર, આ હાથી ઘોડા વિગેરે સૈન્ય અને આ રાક્ષસદ્વીપ તમે ગ્રહણ કરો. હું તમારો એક પાળો છું. તમારી આજ્ઞા મેળવીને અમે તમને રાજ્યાભિષેક કરવા ઇચ્છીએ છીએ; માટે આ લંકાપુરીને પવિત્ર કરો અને પ્રસન્ન થઇને મારા ઉપર પણ અનુગ્રહ કરો." ત્યારે રામ બોલ્યા કે—'હે મહાત્મા! પૂર્વે આ લંકાનું રાજ્ય મેં તમને જ આપેલું છે, તે હમણાં ભક્તિથી મોહ પામીને કેમ ભૂલી ગયા?' આવી રીતે કહી તેની માગણીનો નિષેધ કરી, પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાળનારા રામે પ્રસન્ન થઈને તેજ વખતે લંકાના રાજ્યઉપર વિભીષણનો અભિષેક કર્યો. પછી ઈંદ્ર જેમ સુધર્મા સભામાં આવે તેમ રામ સીતા, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવાદિકથી પરવર્યા સતા રાવણને ઘરે આવ્યા.

પછી પૂર્વે પરણવાને કબૂલ કરેલી સિંહોદર વિગેરે રાજાની કન્યાઓને રામની આજ્ઞાથી વિદ્યાધરો ત્યાં લાવ્યા અને પોતપોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે રામલક્ષ્મણ તે કુમારીઓને ખેચરની સ્ત્રીઓથી ગીતમંગળ ગવાતે વિધિપૂર્વક પરણ્યા. સુગ્રીવાદિકથી સેવાતા રામલક્ષ્મણે નિર્વિઘ્ને ભોગ ભોગવતાં લંકાનગરીમાં છ વર્ષ નિર્ગમન કર્યા. તે સમયમાં વિંધ્યસ્થલી

ઉપર ઈંદ્રજિત અને મેઘવાહન સિદ્ધિપદને પામ્યા; તેથી ત્યાં **મેઘરથ** નામે તીર્થ થયું અને નર્મદા નદીમાં કુંભકર્ણ સિદ્ધિ પામ્યા તેથી તે **પૃષ્ટરક્ષિત** નામે તીર્થ થયું.

અહીં અયોધ્યામાં રામલક્ષ્મણની માતાઓ પોતાના પુત્રોની વાર્તા પણ નહીં જાણવાથી ઘણી દુઃખી થઇ સતી રહેલી હતી, તેવામાં અકસ્માત્ ધાતકીખંડમાંથી નારદ ત્યાં આવી ચડ્યા. તેણે ભક્તિથી નમ્ર એવી તે માતાઓને પૂછ્યું કે–'તમે ચિંતાતુર કેમ છો?' અપરાજિતા બોલ્યા કે—"મારા પુત્ર રામ અને લક્ષ્મણ પિતાની આજ્ઞાથી મારી સ્નુષા[1] સીતાને સાથે લઇને વનમાં ગયા છે. ત્યાં સીતાનું હરણ થવાથી એ મહાભુજ પુત્રો લંકામાં ગયા. ત્યાં યુદ્ધમાં રાવણે શક્તિથી લક્ષ્મણને પ્રહાર કર્યો. તે શક્તિનું શલ્ય દૂર કરવા વિશલ્યાને ત્યાં લઇ ગયા. ત્યારપછી વત્સ લક્ષ્મણ જીવ્યા કે શું થયું ? તે અમે જાણતા નથી." આ પ્રમાણે કહીને 'હા વત્સ !' એમ કરૂણ સ્વરે કહેતી અને સુમિત્રાને પણ રોવરાવતી અપરાજિતા અત્યંત રૂદન કરવા લાગી. નારદ બોલ્યા કે—'તમે સ્વસ્થ થાઓ. તમારા પુત્રની પાસે હું જઈશ અને તેઓને અહીં લઇ આવીશ' તેમની પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા લઇને નારદ લોકોપાસેથી ખબર મેળવી આકાશમાર્ગે ચાલતાં લંકામાં રામની પાસે આવ્યા રામે સત્કાર કરીને નારદને પૂછ્યું કે—'તમે કેમ પધાર્યા છો ?' એટલે તેમની માતાઓના દુઃખનું સર્વ વૃત્તાંત નારદે તેઓને કહી સંભળાવ્યું, તેથી દુઃખ પામેલા રામે વિભીષણને કહ્યું કે–' તમારી ભક્તિથી માતાઓના દુઃખને પણ ભૂલી જઇને અમે અહીં ઘણો કાળ રહ્યા, પણ હવે હે મહાશય ! જ્યાં સુધી અમારા વિયોગદુઃખથી અમારી માતાઓ મૃત્યુ પામે નહિ ત્યાં સુધીમાં અમે સત્વર ત્યાં જઈશું, માટે અમને અનુમતિ આપો. ' વિભીષણ નમસ્કાર કરીને બોલ્યા કે—' હે સ્વામી ! હવે માત્ર સોળ દિવસ અહીં રહો. ત્યાં સુધીમાં હું મારા કારીગરોથી અયોધ્યાપુરીને રમણીય બનાવી આપું. ' રામે 'તથાસ્તુ' એમ કહ્યુ એટલે વિભીષણે પોતાના વિદ્યાધર કારીગરોને મોકલીને અયોધ્યાપુરીને સોળ દિવસમાં સ્વર્ગપુરી જેવી બનાવી દીધી. રામે સત્કાર કરીને વિદાય કરેલા નારદ અયોધ્યામાં આવ્યા અને તેમની માતાઓને પુત્રના આગમોત્સવના ખબર આપ્યા. પછી સોળમે દિવસે જાણે શક્રેંદ્ર ને ઈશાનેંદ્ર એકત્ર થયા હોય તેમ રામ અને લક્ષ્મણ સર્વ અંતઃપુરસહિત પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને અયોધ્યા તરફ ચાલ્યા.

વિભીષણ, સુગ્રીવ અને ભામંડલ પ્રમુખ રાજાઓથી અનુસરાયેલા રામ ક્ષણવારમાં અયોધ્યાપુરીપાસે આવ્યા. પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને આવતા બન્ને બંધુને દૂરથી જોઇને ભરત શત્રુઘ્નની સાથે ગજેંદ્રપર બેસી સામા આવ્યા. ભરત નજીક આવ્યા એટલે ઇંદ્રની આજ્ઞાથી પાલક વિમાનની જેમ રામની આજ્ઞાથી પુષ્પક વિમાન પૃથ્વીપર આવ્યું. પ્રથમ ભરત દૂરથી જ અનુજ બંધુસાથે ગજેંદ્રઉપરથી ઉતર્યા, એટલે ઉત્કંઠિત એવા રામ લક્ષ્મણ પણ પુષ્પક વિમાનમાંથી ઉતરી પડ્યા પછી પગમાં પડેલા અને અશ્રુસહિત લોચનવાળા ભરતને ઉભા કરી રામ તેમના મસ્તકપર વારંવાર ચુંબન કરતા સતા તેને આલિંગન દઇને મળ્યા અને ચરણમાં આળોટતા શત્રુઘ્નને પણ ઉઠાડી પોતાના વસ્ત્રથી તેના શરીરને લુછી આલિંગન કર્યું. ભરત ને શત્રુઘ્ન લક્ષ્મણને નમ્યા, એટલે લક્ષ્મણે ભુજા પ્રસારીને

---

૧ પુત્રવધૂ.

સંભ્રમથી ગાઢ આલિંગન કર્યું. પછી રામ ત્રણે અનુજ બંધુઓની સાથે પુષ્પક વિમાનમાં આરૂઢ થયા અને પુષ્પક વિમાનને ત્વરાથી અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા આપી. આકાશમાં અને ભૂમિમાં વાજિત્રો વાગતે સતે રામ અને લક્ષ્મણે હર્ષ સહિત પોતાની અયોધ્યાપુરીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે મેઘને મયૂર જુએ તેમ ઉત્કંઠિત અને ઉન્મુખ થયેલા પુરજનો અનિમિષ નેત્રે રામલક્ષ્મણને જોવા લાગ્યા અને નિર્ભર સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. સ્થાને સ્થાને પુરીજનો સૂર્યની જેમ જેમને અર્ઘ્ય આપતા હતા એવા અને પ્રસન્ન મુખવાળા રામલક્ષ્મણ અનુક્રમે પોતાના મહેલપાસે આવ્યા. સુહૃદ જનના હૃદયને આનંદ આપનારા રામ લક્ષ્મણ સીતાની સાથે પુષ્પક વિમાનમાંથી ઉતરી માતૃગૃહમાં ગયા. બંને ભાઇઓએ દેવી અપરાજિતાને અને બીજી માતાઓને નમસ્કાર કર્યા. માતાઓએ આશીષ આપી. પછી સીતા, વિશલ્યાવગેરેએ અપરાજિતાને અને બીજી સાસુઓને તેમના ચરણકમળમાં લલાટ મૂકી પ્રણામ કર્યા. એટલે "તમે પણ અમારી આશીષથી અમારી માફક વીરપુત્રોને જન્મ આપનારી થાઓ' એવી તેમણે વહુઓને આશીષ આપી. અપરાજિતા દેવી વારંવાર હાથવડે લક્ષ્મણને સ્પર્શ કરતાં અને મસ્તકમાં ચુંબન કરતાં બોલ્યા કે—"હે વત્સ ! સારે ભાગ્યે મને તમારા દર્શન થયા છે. હું તો તમને હમણાં જ ફરી વાર જન્મ્યા છો એમ માનું છું, કારણ કે તમે વિદેશ-ગમન કરી વિજય મેળવીને આવ્યા છો. આ રામે અને સીતાએ તમારી સેવાથી જ વનવાસના અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો ઉલ્લંઘન કર્યા છે." ત્યારે લક્ષ્મણ બોલ્યા કે—"હે માતા ! વનવાસમાં પિતાની જેમ આર્યબંધુ રામે અને તમારી જેમ સીતાએ મારૂં લાલનપાલન કરેલું છે, તેથી હું તો વનમાં પણ સુખમાં જ રહેલો હતો. મારા સ્વેચ્છાચારી દુર્લલિતથી આર્યબંધુ રામને દુશ્મનોની સાથે વૈર થયું અને તેથી જ સીતાનું હરણ થયું. હે દેવી ! તે વિષે વધારે શું કહેવું ? પરંતુ હે માતા ! તમારી આશીષથી જ શત્રુરૂપ સાગરનું ઉલ્લંઘન કરીને પરિવાર-સહિત રામભદ્ર કુશળતાપૂર્વક અહીં આવેલા છે." આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ થયા પછી રામની આગળ એક પેદલરૂપે રહેવા ઇચ્છતા ભરતે હર્ષથી અયોધ્યા નગરીમાં મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો

અન્યદા ભરતે રામભદ્રને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે—"હે આર્ય ! તમારી આજ્ઞાથી આટલો કાળ મેં રાજ્ય ધારણ કર્યું. આ રાજ્યને પાળવામાં તમારી આજ્ઞારૂપી અર્ગલા જો આડી આવી ન હોત તો હું પિતાની સાથે તે વખતે જ દીક્ષા ગ્રહણ કરત; માટે હવે મને વ્રત લેવાની આજ્ઞા આપો અને આ રાજ્ય તમે ગ્રહણ કરો. સંસારથી ઉદ્વેગ પામેલો હું હવે તમારા આવ્યા પછી આ રાજ્યમાં રહેવાને ઉત્સાહી નથી." રામ અશ્રુયુક્ત નેત્રે બોલ્યા કે—"હે વત્સ ! આવું શું બોલો છો ? જેમ કરતા હતા તેમ રાજ્ય કરો, અમે તો તમારા તેડાવવાથી જ આવ્યા છીએ, માટે રાજ્યસહિત અમારો ત્યાગ કરીને અમને વિરહવ્યથા શામાટે આપો છો ? તમે રાજ્યમાં રહો અને પૂર્વની જેમ મારી આજ્ઞા માનો." આ પ્રમાણે આગ્રહ કરતા રામને જાણી ભરત પ્રણામ કરીને ત્યાંથી ચાલ્યા જવા લાગ્યા, એટલે લક્ષ્મણે ઉઠી હાથવડે પકડી રાખ્યા. તેવી રીતે વ્રત લેવાનો નિશ્ચય કરીને આવેલા ભરતને જાણીને સીતા અને વિશલ્યા વિગેરે સસંભ્રમ થઇને ત્યાં આવ્યા, અને ભરતનો વ્રત લેવાનો આગ્રહ ભૂલાવવા માટે તેમણે જળક્રીડાનો વિનોદ કરવાને ભરતની પ્રાર્થના કરી. તેમના અતિ આગ્રહથી ભરત અંતઃપુરસહિત ક્રીડા કરવા ગયા અને પોતે

વિરક્ત છતાં ક્રીડાસરોવરમાં મુહૂર્ત્તપર્યંત તેમની સાથે ક્રીડા કરી. પછી જળમાંથી નીકળીને ભરત રાજહંસની જેમ સરોવરના તીરઉપર આવ્યા, તેવામાં ભુવનાલંકાર નામનો હાથી સ્તંભનું ઉન્મૂલન કરીને ત્યાં આવ્યો. મદાંધ છતાં પણ તે ગંજેદ્ર ભરતના દર્શનથી સદ્ય મદરહિત થઈ ગયો અને તેને જોઇને ભરત પણ હર્ષ પામ્યા. ઉપદ્રવકારક તે હાથીને છુટી ગયેલો સાંભળી રામલક્ષ્મણ સામંતોસહિત તેને બાંધવાને માટે સસંભ્રમથી તેની પછવાડે આવ્યા. રામની આજ્ઞાથી મહાવતો તે હાથીને આલાનસ્થંભે બાંધવા લઇ ગયા, એવામાં **દેશભૂષણ** અને **કુલભૂષણ** નામના બે મુનિ ત્યાં આવ્યા. તેઓના ઉદ્યાનમાં સમવસર્યાના ખબર સાંભળી તે મહામુનિઓને વાંદવા પદ્મ, લક્ષ્મણ અને ભરત પરિવારસહિત ત્યાં ગયા. તેમને વંદના કરીને રામે પૂછયું કે–"હે મહાત્મા! મારો ભુવનાલંકાર હાથી ભરતને જોવાથી મદરહિત કેમ થઈ ગયો?"

દેશભૂષણ કેવળી બોલ્યા–'પૂર્વે **શ્રીઋષભદેવ** ભગવંતની સાથે ચાર હજાર રાજાઓએ દીક્ષા લીધી હતી. પછી જ્યારે પ્રભુ નિરાહારપણે મૌન રહીને વિહાર કરવા લાગ્યા ત્યારે તે સર્વે ખેદ પામીને વનવાસી તાપસો થયા હતા. તેમાં **પ્રહ્લાદન** અને **સુપ્રભ** રાજાના **ચંદ્રોદય** અને **સુરોદય** નામે બે પુત્રો હતા. તેઓએ ત્યારપછી ચિરકાળ ભવભ્રમણ કર્યું. અનુક્રમે ચંદ્રોદય ગજપુરમાં **હરિમતી** રાજાની **ચંદ્રલેખા** રાણીની કુક્ષીથી કુલંકર નામે પુત્ર થયો, અને સુરોદય પણ તે જ નગરમાં **વિશ્વભૂતિ** બ્રાહ્મણની **અગ્નિકુંડા** સ્ત્રીથી **શ્રુતિરતિ** નામે પુત્ર થયો. અનુક્રમે કુલંકર રાજા થયો. અન્યદા તે તાપસના આશ્રમમાં જતો હતો ત્યાં અવધિજ્ઞાની **અભિનંદન** નામના સાધુએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું–'હે રાજા! તું જેની પાસે જાય છે તે તાપસ પંચાગ્નિ તપ કરે છે ત્યાં દહન કરવાને માટે લાવેલા કાષ્ઠમાં એક સર્પ રહેલો છે. તે સર્પ પૂર્વભવે **ક્ષેમંકર** નામે તમારો પિતામહ હતો, માટે તે કાષ્ઠ ફડાવી યત્નથી તેને બહાર કઢાવીને તેની રક્ષા કર.' તે વચન સાંભળી રાજા આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયો અને તત્કાળ ત્યાં જઇ તે કાષ્ઠને ફડાવ્યું તો તેની અંદર મુનિના કહેવા પ્રમાણે સર્પને રહેલો જોઇને તે અત્યંત વિસ્મય પામ્યો. તે જ વખતે કુલંકર રાજાને દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા થઇ. તેવામાં પેલો શ્રુતિરતિ બ્રાહ્મણ ત્યાં આવીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો–'આ તમારો શ્રાવકધર્મ પણ કાંઇ આમ્નાયરહિત નથી; તથાપિ જો તમારે દીક્ષા લેવાનો આગ્રહ હોય તો છેવટની વયમાં દીક્ષા લેજો. અત્યારે શામાટે ખેદ પામો છો?' આ શ્રુતિરતિ બ્રાહ્મણની વાણી સાંભળીને રાજાનો દીક્ષા લેવાનો ઉત્સાહ જરા ભગ્ન થઇ ગયો 'એટલે હવે મારે શું કરવું?' એમ તે વિચાર કરવા લાગ્યો અને સંસારમાં સ્થિત થયો. તેને **શ્રીદામા** નામે એક રાણી હતી, તે શ્રુતિરતિ પુરોહિતની સાથે સદા આસક્ત હતી. એક વખતે એ દુર્મતિ રાણીને એવી શંકા થઇ કે 'જરૂર અમારો સંબંધ રાજાએ જાણ્યો છે, માટે તે અમને મારે નહિ ત્યાં સુધીમાં હું તેને મારી નાંખું.' એમ ધારી પુરોહિતની સંમતિથી તે શ્રીદામાએ વિષ આપીને પોતાના પતિ કુલંકર રાજાને મારી નાંખ્યો. અનુક્રમે તે શ્રુતિરતિ પણ મૃત્યુ પામ્યો અને તે બંને ચિરકાળ ભવભ્રમણ કરી નાના પ્રકારની યોનિમાં પતિત થયાં

કેટલેક કાળે રાજગૃહ નગરમાં **કપિલ** નામના બ્રાહ્મણની **સાવિત્રી** નામની સ્ત્રીથી

વિનોદ અને **રમણ** નામે બે જોડલે પુત્ર થયા. રમણ વેદ ભણવાને માટે દેશાંતર ગયો. કેટલેક કાળે વેદ ભણીને રાજગૃહ નગરમાં રાત્રે આવ્યો. 'આ અકાળે આવ્યો છે' એવું ધારી દરવાને તેને નગરમાં પેસવા દીધો નહિ, એટલે સર્વને સાધારણ એવા એક યક્ષ-મંદિરમાં તે રાત્રિવાસો રહ્યો. તે સમયે વિનોદની **શાખા** નામની સ્ત્રી **દત્ત** નામના એક બ્રાહ્મણની સાથે સંકેત કરીને ત્યાં આવી. તેની પછવાડે વિનોદ પણ આવ્યો. તેણે દત્ત છે એમ જાણીને રમણને ઉઠાડ્યો અને તેની સાથે રતિક્રીડા કરી. તે જોઇ વિનોદે નિઃશંક-પણે ખડ્ગથી રમણને મારી નાંખ્યો, એટલે શાખાએ રમણની છરીવડે વિનોદને પણ મારી નાંખ્યો. તે બંને પાછા ચિરકાળ ભવભ્રમણ કરીને વિનોદ **ધન** નામે એક ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠીનો પુત્ર થયો. રમણ પણ ભવભ્રમણ કરીને તે ધનની **લક્ષ્મી** નામની સ્ત્રીની કુક્ષિથી ભૂષણ નામે પુત્ર થયો. ધનના કહેવાથી તે બત્રીશ શ્રેષ્ઠીકન્યાઓની સાથે પરણ્યો. તેઓની સાથે ક્રીડા કરતો ભૂષણ એક વખતે રાત્રે પોતાના ઘરની અગાશીમાં બેઠો હતો તેવામાં રાત્રિના ચોથા પહોરે **શ્રીધર** નામના મુનિને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં દેવતાઓએ આરંભેલો મહોત્સવ તેના જોવામાં આવ્યો. તે જોઇ ભૂષણને ધર્મના પરિણામ થયા, તેથી તત્કાળ અગાશીમાંથી નીચે ઉતરીને તે મુનિને વાંદવા ચાલ્યો. માર્ગમાં તેને સર્પ ડશ્યો એટલે શુભ પરિણા-મથી મૃત્યુ પામીને તે ચિરકાળ શુભ ગતિઓમાં ભ્રમણ કરી જંબૂદ્વીપના અપરવિદેહ ક્ષેત્રમાં રત્નપુરનગરને વિષે **અચલ** નામના ચક્રવર્તીની **હરિણી** નામની સ્ત્રીથી **પ્રિય-દર્શન** નામે ધર્મતત્પર પુત્ર થયો. તે બાલ્યાવસ્થાથી જ દીક્ષા લેવાની ઇચ્છાવાળો હતો, છતાં પિતાના આગ્રહથી તે ત્રણ હજાર કન્યાઓને પરણ્યો; તથાપિ તે સંવેગમાં લીન રહ્યો. ગૃહવાસમાં પણ ચોસઠ હજાર વર્ષપર્યંત ઉત્કૃષ્ટ તપ કરી મૃત્યુ પામીને તે બ્રહ્મ-દેવલોકમાં દેવતા થયો. પેલો ધન સંસારમાં ભમી પોતનપુરમાં **અગ્નિમુખ** બ્રાહ્મણની **શકુના** નામની સ્ત્રીથી **મૃદુમતિ** નામે પુત્ર થયો. અવિનીત થવાથી પિતાએ તેને ઘરની બહાર કાઢી મૂક્યો. તે ભમતો ભમતો સર્વ કળાઓમાં ચતુર એવો ધૂર્ત બન્યો અને ફરી-વાર ઘેર આવ્યો. દેવદ્યૂત રમવામાં તે કોઇનાથી જીતાતો નહિ, તેથી દિવસે દિવસે એ દેવસમાન મૃદુમતિએ ઘણું ધન ઉપાર્જન કર્યું. **વસંતસેના** નામની વેશ્યાની સાથે ભોગ ભોગવી છેવટે દીક્ષા લઇ તે પણ બ્રહ્મ દેવલોકમાં દેવતા થયો. ત્યાંથી ચ્યવી પૂર્વભવના કપટદોષથી તે વૈતાઢ્યગિરિ ઉપર **ભુવનાલંકાર** નામે આ હાથી થયો છે અને પ્રિયદર્શ-નનો જીવ બ્રહ્મદેવલોકમાંથી ચ્યવીને આ તમારા મહાભુજ **ભરત** થયેલ છે. ભરતના દર્શ-નથી તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તે ગજેંદ્ર સદ્ય મદરહિત થઇ ગયો, કેમકે **વિવેક ઉત્પન્ન થયા પછી રૌદ્રપણું રહેતું નથી.**" .

આ પ્રમાણે પોતાનો પૂર્વભવ સાંભળી ભરતે અધિક વિરક્ત થઇ એક હજાર રાજા-ઓની સાથે દીક્ષા લીધી અને અનુક્રમે મોક્ષે ગયા. હજાર રાજાઓ પણ ચિરકાળ વ્રત પાળી, વિવિધ પ્રકારની લબ્ધિઓ મેળવીને તેના સદૃશ પદ(મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત થયા. ભુવનાલંકાર હાથી વૈરાગ્યથી વિવિધ પ્રકારનાં તપ કરી પ્રાંતે અનશન અંગીકાર કરી મૃત્યુ પામીને બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવતા થયો. ભરતની માતા કૈકેયી પણ વ્રત લઇ નિષ્કલંકપણે પાળીને અવ્યયપદને પામી.

ભરતે જ્યારે દીક્ષા લીધી ત્યારે અનેક રાજાઓએ, પ્રજાએ, ખેચરોએ ભક્તિથી રાજ્યાભિષેકને માટે રામની પ્રાર્થના કરી. રામે તેને આજ્ઞા કરી કે–' આ લક્ષ્મણ વાસુદેવ છે, માટે તેનો રાજ્યાભિષેક કરો. ' તેઓએ તત્કાળ તેમ કર્યું અને રામને પણ બલદેવપણાનો અભિષેક કર્યો. પછી તે આઠમા બલદેવ અને વાસુદેવ ત્રણ ખંડ ભરતના રાજ્યનું પાલન કરવા લાગ્યા.

રામે વિભીષણને ક્રમાગત રાક્ષસદ્વીપ, સુગ્રીવને કપિદ્વીપ, હનુમાનને શ્રીપુર, વિરાધને પાતાળલંકા, નીલને ઋક્ષપુર, પ્રતિસૂર્યને હનુપુર, રત્નજટીને દેવોપગિતનગર અને ભામંડલને વૈતાઢ્યગિરિઉપરનું રથનૂપુર નગર આપ્યું. બીજાઓને પણ જુદા જુદા દેશ આપીને રામે શત્રુઘ્નને કહ્યું કે–' હે વત્સ ! જે દેશ તને રૂચે તે સ્વીકાર ' શત્રુઘ્ને માગણી કરી કે—' હે આર્ય ! મને મથુરાનગરી આપો.' રામ બોલ્યા કે–' હે વત્સ ! તે મથુરાપુરી દુઃસાધ્ય છે કારણ કે ત્યાં **મધુ નામે** રાજા રાજ્ય કરે છે. તેને પૂર્વે ચમરેંદ્રે એક ત્રિશૂળ આપ્યું છે તે દૂરથી જ શત્રુઓના સર્વ સૈન્યને હણીને પાછું તેના હાથમાં આવે છે. ' શત્રુઘ્ન બોલ્યા કે–' હે દેવ ! તમે રાક્ષસકુળનો નાશ કરનારા છો અને હું તમારો ભાઇ છું, તો મારી સાથે યુદ્ધ કરતાં તે મધુનું રક્ષણ કરનાર કોણ છે ? માટે મને મથુરા આપો. હું મારી જાતે ઉત્તમ વૈદ્ય જેમ વ્યાધિનો ઉપાય કરે તેમ તે મધુરાજાનો ઉપાય કરીશ. ' શત્રુઘ્નનો આવો અતિ આગ્રહ જાણી રામે કહ્યું–' ભાઈ ! જ્યારે તે ત્રિશૂળરહિત થઇ પ્રમાદમાં પડ્યો હોય ત્યારે તેની સાથે તારે યુદ્ધ કરવું. ' આવી સૂચના કરીને રામે તેને અક્ષય બાણવાળાં બે ભાથાં આપ્યાં અને **કૃતાંતવદન** નામના સેનાપતિને સાથે જવાની આજ્ઞા કરી. પરમવિજયની આશા રાખનારા લક્ષ્મણે અગ્નિમુખ બાણો અને પોતાનું અર્ણવાવર્ત્ત ધનુષ્ય આપ્યું. પછી શત્રુઘ્ન નિરંતર પ્રયાણ કરતાં મથુરા તરફ ચાલ્યા. કેટલેક દિવસે મથુરાનગરીપાસે આવીને નદીને કાંઠે આવાસ કર્યો. ત્યાં રહીને પ્રથમ ગુપ્તપણે ચાર* પુરૂષોને મોકલ્યા. તેઓએ પાછા આવી શત્રુઘ્નને કહ્યું કે–' મથુરાની પૂર્વે દિશામાં એક કુબેરોદ્યાન છે ત્યાં અત્યારે મધુરાજા ગયેલ છે. અત્યારે ત્યાં પોતાની જયંતી રાણીની સાથે ક્રીડા કરે છે. તેનું ત્રિશૂળ હાલ શસ્ત્રાગારમાં છે, તેથી આ સમય યુદ્ધ કરવાનો છે. પછી છળ જાણનાર શત્રુઘ્ને રાત્રે મથુરામાં પ્રવેશ કર્યો અને ઉદ્યાનમાંથી પાછા વળીને નગરમાં પ્રવેશ કરવા આવતા મધુરાજાને પોતાના લશ્કરવડે માર્ગમાં રૂંધ્યો. પછી રામાયણના રણના આરંભમાં જેમ ખરને લક્ષ્મણે માર્યો હતો તેમ શત્રુઘ્ને મધુના **લવણ** નામના પુત્રને રણના આરંભમાં જ મારી નાંખ્યો. મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો મધુ, પુત્રના વધથી ક્રોધ પામી ધનુષ્યનું આસ્ફાલન કરતો શત્રુઘ્નની સાથે યુદ્ધ કરવા દોડ્યો. પરસ્પરનાં અસ્ત્રોને અસ્ત્રોથી છેદતા તે બંનેએ દેવ અને દૈત્યની જેમ ઘણીવાર સુધી શસ્ત્રાશસ્ત્રી યુદ્ધ કર્યું. પછી દશરથના ચોથા પુત્ર શત્રુઘ્ને લક્ષ્મણે આપેલા સમુદ્રાવર્ત્ત ધનુષ્યનું અને અગ્નિમુખ બાણોનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણમાત્રથી જ તે ધનુષ્ય અને બાણ પ્રાપ્ત થયાં, એટલે તે ધનુષ્ય ચઢાવીને અગ્નિમુખ બાણવડે શિકારી જેમ સિંહને મારે તેમ વીર શત્રુઘ્ને મધુને પ્રહાર કરવા માંડ્યો. તે બાણના ઘાતથી વિધુર થયેલો મધુ ચિંતવવા લાગ્યો કે—' આ વખતે ત્રિશૂળ મારા

* છાની ખબર લાવનારા સેવકે.

હાથમાં આવ્યું નહિ અને મેં શત્રુઘ્નને માર્યો નહિ. વળી મારો આ જન્મ પણ નિષ્ફળ ચાલ્યો ગયો, કેમકે મેં શ્રી જિનેંદ્રની પૂજા કરી નહિ, ચૈત્યો કરાવ્યાં નહિ અને દાન પણ આપ્યું નહિ.' આવું ચિંતવન કરતો મધુ ભાવચારિત્ર અંગીકાર કરી, નમસ્કારમંત્રના સ્મરણમાં તત્પર થઇ મૃત્યુ પામીને સનત્કુમાર દેવલોકમાં મહર્દ્ધિક દેવતા થયો. તે સમયે મધુના શરીરઉપર તેના વિમાનવાસી દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને 'મધુદેવ જય પામો' એવી આઘોષણા કરી.

પેલું દેવતારૂપ ત્રિશૂળ ચમરેંદ્રની પાસે ગયું અને શત્રુઘ્ને છળથી મધુને માર્યો તે વાર્તા કહી. પોતાના મિત્રના વધથી ક્રોધ પામેલ ચમરેંદ્ર પોતે શત્રુઘ્નને મારવા માટે ચાલ્યા, એટલે વેણુદારી નામના ગરૂડપતિ ઇન્દ્રે પૂછયું કે—'તમે કયાં જાઓ છો?' ચમરેંદ્રે કહ્યું કે–'મારા મિત્ર મધુને હણનાર શત્રુઘ્ન મથુરામાં રહેલ છે તેને મારવા માટે જાઉં છું.' એટલે વેણુદારી ઇંદ્ર બોલ્યા કે—'રાવણે ધરણેંદ્ર પાસેથી અમોઘવિજયા શક્તિ મેળવી હતી, તે શક્તિને પણ ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યવાળા લક્ષ્મણ વાસુદેવે જીતી લીધી છે અને તેણે રાવણને પણ મારી નાખ્યો છે, તો તેની આગળ તેનો સેવક મધુ તે કોણ માત્ર છે? તે લક્ષ્મણની આજ્ઞાથી શત્રુઘ્ને રણમાં મધુને મારી નાખ્યો છે.' ચમરેંદ્ર બોલ્યા—'તે શક્તિને જે લક્ષ્મણે જીતી તે વિશલ્યા કન્યાના પ્રભાવથી જીતેલી છે અને હવે તો તે વિશલ્યા પરણેલી છે તેથી તેનો પ્રભાવ ચાલ્યો ગયો છે, માટે તેનાથી શું થવાનું છે? તેથી હું અવશ્ય એ મિત્રઘાતકને મારવા જઇશ.' આ પ્રમાણે કહીને ચમરેંદ્ર રોષથી શત્રુઘ્નના દેશમાં ગયા. ત્યાં તેના શુભ રાજ્યમાં તેણે સર્વ લોકોને સ્વસ્થ જોયા એટલે ચમરેંદ્રે વિચાર કર્યો કે–'પ્રથમ પ્રજામાં ઉપદ્રવ કરીને આ મધુના રિપુને અકળાવી દઉં એવી બુદ્ધિથી તેણે શત્રુઘ્નની પ્રજામાં વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કર્યા. કુળદેવતાએ આવીને શત્રુઘ્નને આ વ્યાધિઓ થવાનું કારણ જણાવ્યું, એટલે તે અયોધ્યામાં રામલક્ષ્મણની પાસે ગયો.

એવા સમયમાં દેશભૂષણ અને કુલભૂષણ મુનિ વિહાર કરતાં કરતાં ત્યાં આવ્યા. રામ, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ને તેમની સમીપે જઇને વંદના કરી. પછી રામે પૂછયું કે–"આ શત્રુઘ્નને મથુરા લેવાનો આગ્રહ કેમ થયો?" દેશભૂષણ મુનિ બોલ્યા—"શત્રુઘ્નનો જીવ. મથુરામાં અનેકવાર ઉત્પન્ન થયેલો છે. એક વખતે તે **શ્રીધર** નામે બ્રાહ્મણ થયો હતો. તે રૂપવાન અને સાધુઓનો સેવક હતો. અન્યદા તે માર્ગે ચાલ્યો જતો હતો તેવામાં રાજાની મુખ્ય રાણી લલિતાએ તેને દીઠો, એટલે તેની ઉપર રાગ ઉત્પન્ન થતાં તેણે તેને કામક્રીડાની ઇચ્છાથી પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તે સમયે અકસ્માત્ રાજા આવી ચડ્યા. તેને જોઇ લલિતા ક્ષોભ પામી એટલે તત્કાળ તેણે 'આ ચોર, આ ચોર' એવો પોકાર કર્યો. રાજાએ તેને પકડી લીધો. રાજાના આદેશથી તેને રાજસેવકો વધસ્થાને લઈ ગયા. તે વખતે તેણે વ્રત લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલે કલ્યાણ નામના મુનિએ તેને છોડાવ્યો. મુકત થયા પછી તરત જ તેણે દીક્ષા લીધી અને તપસ્યા કરીને દેવલોકમાં ગયો. ત્યાંથી ચ્યવીને મથુરાપુરીમાં **ચંદ્રપ્રભ** રાજાની રાણી **કાંચનપ્રભાની** કુક્ષીથી તે **અચલ** નામે પુત્ર થયો. તે ચંદ્રપ્રભ રાજાને ઘણો પ્રિય થયો. તેને **ભાનુપ્રભ** વિગેરે બીજા આઠ અગ્રજ સપત્ન બંધુઓ* હતા. તેઓએ

* ઓરમાન માતાથી થયેલા મોટા ભાઇઓ.

જાણ્યું કે આ રાજાને પ્રિય છે માટે એ જ રાજા થશે, તેથી તેમ ન થવા દેવા માટે તેને મારવાનો તેઓએ વિચાર કર્યો તે વિચાર મંત્રીના જાણવામાં આવતાં તેણે અચલને ખબર આપ્યા એટલે અચલ ત્યાંથી નાસી ગયો. વનમાં ભમતાં તેને એક મોટો કાંટો વાગ્યો. તેની પીડાથી તે આક્રંદ કરવા લાગ્યો. હવે શ્રાવસ્તી નગરીનો રહેનારો અને પિતાના કાઢી મૂકવાથી વનમાં આવેલો અંક નામે કોઇ પુરૂષ માથે ઇંધણાનો ભારો લઇને જતો હતો તેણે તે અચલને દીઠો, એટલે કાષ્ઠનો ભારો નીચે મૂકી તેણે તેના પગમાંથી કાંટો કાઢ્યો. અચલ હર્ષ પામી તેના હાથમાં કાંટો આપી બોલ્યો કે—'હે ભદ્ર ! તમે બહુ સારૂં કર્યું. હવે જ્યારે તમે સાંભળો કે મથુરાપુરીમા અચલ રાજા થયેલ છે ત્યારે તમે ત્યાં આવજો. તમે મારા પરમ ઉપકારી છો' પછી અચલ ત્યાંથી કૌશાંબી નગરી ગયો. ત્યાં **ઈન્દ્રદત્ત** રાજાને સિંહગુરૂની પાસે ધનુષ્યનો અભ્યાસ કરતાં તેણે દીઠા. પછી તેણે સિંહાચાર્ય અને ઈન્દ્રદત્તને પોતાનું ધનુષ્યચાતુર્ય બતાવ્યું, તેથી હર્ષ પામેલા ઈન્દ્રદત્તે તેને કેટલીક પૃથ્વી સાથે પોતાની **દત્તા** નામની પુત્રી અર્પણ કરી. પછી સૈન્યનું બળ પ્રાપ્ત થતાં તે અચલે અંગ વિગેરે કેટલાક દેશો સાધી લીધા.

એક વખતે તે સૈન્ય લઈને મથુરાપુરી આવ્યો. ત્યાં પોતાના સપત્ન બંધુઓની સાથે તેણે યુદ્ધ કર્યું અને છેવટે ભાનુપ્રભ વિગેરે આઠે બંધુઓને પકડીને બાંધી લીધા. તેમને છોડાવવાને માટે ચંદ્રપ્રભ રાજાએ મંત્રીઓને મોકલ્યા એટલે અચલે મંત્રીઓની આગળ પોતાનો બધો વૃત્તાંત કહ્યો. મંત્રીઓએ સત્વર જઇને તે ચંદ્રપ્રભ રાજાને કહ્યો. તે સાંભળી હર્ષ પામેલા ચંદ્રપ્રભે મહોત્સવપૂર્વક અચલને નગરીમા પ્રવેશ કરાવ્યો. અનુક્રમે તે સૌથી નાનો છતાં રાજાએ તેને રાજ્યઉપર બેસાર્યો અને ભાનુપ્રભ વિગેરેને કાઢી મૂકવા માંડ્યા ત્યારે અચલે તેમને માંડમાંડ રખાવ્યા અને પોતાના અદષ્ટ સેવકો કર્યા. એક વખતે નાટ્યશાળામાં રહેલા અંકને પ્રતિહારોથી ધક્કા ખાતો દીઠો, એટલે અચલે પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યો અને તેની જન્મભૂમિ શ્રાવસ્તી નગરી તેને આપી. અદ્વૈત મૈત્રીવાળા તે બન્ને સાથે રહીને રાજ્ય કરવા લાગ્યા છેવટે તેમણે **સમુદ્રાચાર્યની** પાસે દીક્ષા લીધી, અને કાળયોગે મૃત્યુ પામીને બન્ને બ્રહ્મદેવલોકમા દેવતા થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને હે રામ ! અચલનો જીવ આ તમારો અનુજ બંધુ શત્રુઘ્ન થયેલો છે પૂર્વજન્મના મોહથી તેને મથુરા ઉપર આગ્રહ રહેલો છે અને અંકનો જીવ ત્યાંથી ચ્યવીને કૃતાંતવદન નામે આ તમારો સેનાપતિ થયો છે." આ પ્રમાણે કહીને મુનિએ ત્યાથી વિહાર કર્યો અને રામચંદ્ર વિગેરે અયોધ્યામાં આવ્યા

પ્રભાપુરના રાજા **શ્રીનંદનની ધારણી** નામની **સ્ત્રીને** અનુક્રમે સાત પુત્રો થયા. તેમના સુરનંદ, શ્રીનંદ, શ્રીતિલક, સર્વસુંદર, જયંત, ચામર અને જયમિત્ર એવા નામ પાડ્યા. ત્યારપછી આઠમો પુત્ર એક માસનો થયો, એટલે તેને રાજ્યપર બેસારીને શ્રીનંદને પોતાના સાતે પુત્રોસહિત **પ્રીતિકર** ગુરૂની પાસે દીક્ષા લીધી શ્રીનંદન વ્રત પાળીને મોક્ષે ગયા અને સુરનંદાદિક સાતે પુત્રો તપની શક્તિથી જંઘાચારણ લબ્ધિવાળા થયા. તે મહર્ષિઓ એક વખતે વિહાર કરતાં કરતાં મથુરાપુરીમાં આવ્યા તે વખતે વર્ષાઋતુ આવવાથી તેઓ

એક પર્વત ઉપરના ગુહાગૃહમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં તે મુનિઓ છઠ્ઠ અઠ્ઠમ વિગેરે અનેક પ્રકારની તપસ્યા કરવા લાગ્યા, ત્યાંથી ઉડી દૂર દેશમાં જઈને પારણું કરવા લાગ્યા અને પાછા મથુરાપાસેની .ગિરિની ગુહામાં આવીને રહેવા લાગ્યા. તેઓના પ્રભાવથી ચમરેંદ્રે ઉત્પન્ન કરેલો બધો વ્યાધિ સર્વ ભૂમિમાંથી નાશ પામી ગયો.

એક વખતે તે મુનિઓ પારણું કરવાને અયોધ્યાપુરીમાં ગયા. ત્યાં અર્હદ્દત્ત શેઠને ઘેર ભિક્ષા અર્થે આવ્યા. શેઠ તેમને અવજ્ઞાપૂર્વક વંદના કરીને વિચાર કરવા લાગ્યા કે—'આવા સાધુઓ કોણ હશે કે જેઓ વર્ષાઋતુમાં પણ વિહાર કરે છે? હું તેમને પૂછું અથવા પાખંડીની સાથે ભાષણ કરવું યોગ્ય નથી.' શેઠ આવો વિચાર કરતા હતા તેવામાં તેની સ્ત્રીએ આવીને તેમને આહાર વહોરાવ્યો. પછી તેઓ દ્યુતિ નામના આચાર્યના ઉપાશ્રયમાં ગયા. આચાર્યે ગૌરવતાથી તેમને વંદના કરી, પરંતુ તેમના સાધુઓએ 'આ અકાળવિહારી છે' એવું ધારી વંદના કરી નહિ. દ્યુતિ આચાર્યે આસન આપ્યાં, તેપર બેસીને તેઓએ ત્યાંજ પારણું કર્યું. પછી 'અમે મથુરાપુરીથી આવ્યા છીએ અને પાછા ત્યાં જ જઈશું.' એમ કહી તેઓ ત્યાંથી ઉડીને પોતાના સ્થાનકે ગયા. તેઓના ગયા પછી દ્યુતિ આચાર્યે એ જંઘાચારણ મુનિઓની ગુણસ્તુતિ કરી, એટલે તેમના સાધુઓએ અવજ્ઞા કરી હતી તેથી તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો. આ વૃત્તાંત સાંભળી અર્હદ્દત શ્રાવકને પણ પશ્ચાત્તાપ થયો. પછી તે શેઠ કાર્તિક માસની શુક્લ સપ્તમીએ મથુરાપુરી ગયો. ત્યાં ચૈત્યપૂજા કરી સપ્તર્ષિને વંદના કરીને પોતે કરેલો અવજ્ઞાદોષ તેમની આગળ પ્રગટ કરીને ખમાવ્યો.

સપ્તર્ષિઓના પ્રભાવથી પોતાનો દેશ નિરોગી થયો છે, એવા ખબર સાંભળી શત્રુઘ્ન પણ કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ મથુરામાં આવ્યો. શત્રુઘ્ને તેમની પાસે આવી વંદના કરીને કહ્યું કે—'હે મહાત્મા! તમે મારે ઘરેથી ભિક્ષા ગ્રહણ કરો.' મુનિ બોલ્યા કે—'સાધુઓને રાજપિંડ કલ્પતો નથી.' શત્રુઘ્ને ફરીથી કહ્યું—"હે સ્વામી! તમે મારા અત્યંત ઉપકારી છો. તમારા પ્રભાવથી મારા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો દેવકૃત રોગ શાંત થયો છે. હવે લોકોના અનુગ્રહને માટે હજુ અહીં થોડો વખત રહો, કેમકે આપની બધી પ્રવૃત્તિ પરોપકારને માટે જ છે." મુનિઓ બોલ્યા કે—"વર્ષાકાળ નિર્ગમન થયો છે, માટે હવે તો અમે તીર્થયાત્રા નિમિત્તે વિહાર કરીશું. **મુનિઓ એક ઠેકાણે સ્થિર રહેતા જ નથી.** તમે આ નગરીમાં ઘરે ઘરે આર્હતબિંબ કરાવો એટલે પછી કદિ પણ કોઈને વ્યાધિ થશે નહિ." આ પ્રમાણે કહી સપ્તર્ષિઓ ત્યાંથી ઉડી અન્યત્ર ગયા શત્રુઘ્ને પ્રતિગૃહે જિનબિંબો કરાવ્યાં, જેથી સર્વ લોકો નિરોગી થયા. વળી મથુરાપુરીની ચારે દિશાઓમાં તેણે તે સપ્તર્ષિઓની રત્નમય પ્રતિમાઓ કરાવીને સ્થાપન કરી.

એ સમયમાં વૈતાઢ્યગિરિની દક્ષિણશ્રેણિના આભૂષણરૂપ રત્નપુર નામના નગરમાં **રત્નરથ** નામે રાજા હતો. તેને **ચંદ્રમુખી** નામે રાણી હતી. તેની કુક્ષિથી **મનોરમા** નામે એક પુત્રી થઇ. રૂપથી પણ મનોરમા એવી તે કન્યા અનુક્રમે યૌવનવતી થઇ એટલે 'આ કન્યા કોને આપવી' એવો રાજા વિચાર કરતા હતા, તેવામાં અકસ્માત્ નારદ ત્યાં આવી ચડયા. તેમણે કહ્યું કે—'આ કન્યા લક્ષ્મણને યોગ્ય છે. તે સાંભળી ગોત્રવૈરના કારણથી રત્ન-

રથના પુત્રોને કોપ ચડ્યો; એટલે તેમણે ભ્રકુટીની સંજ્ઞાથી સેવકોને આજ્ઞા કરી કે-'આ વિટ પુરૂષને મારો.' મારવાની ઈચ્છાએ ઉઠતા સેવકોને જાણીને બુદ્ધિમાન નારદ પક્ષીની જેમ ત્યાંથી ઉડીને લક્ષ્મણની પાસે આવ્યા અને તે કન્યાને પટમાં આળેખી લક્ષ્મણને બતાવી. પછી પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત વિશેષ રીતે તેમણે લક્ષ્મણને જણાવ્યો કન્યાનું રૂપ જોઇ લક્ષ્મણને અનુરાગ થયો, એટલે ક્ષણવારમાં રાક્ષસો અને વિદ્યાધરોથી પરવરેલા લક્ષ્મણ રામને લઇને ત્યાં આવ્યા. લક્ષ્મણે ક્ષણવારમાં રત્નરથને જીતી લીધો એટલે તેણે રામને **શ્રીદામા** અને લક્ષ્મણને **મનોરમા** કન્યા આપી પછી રામલક્ષ્મણ વૈતાઢ્યગિરિની આખી દક્ષિણ-શ્રેણીને જીતી લઇને અયોધ્યામાં આવ્યા અને સુખેથી રાજ્યને પાળવા લાગ્યા.

લક્ષ્મણને સોળ હજાર સ્ત્રીઓ થઇ, તેમાં વિશલ્યા, રૂપવતી, વનમાળા, કલ્યાણમાળા, રત્નમાળા, જિતપદ્મા, અભયમતી અને મનોરમા એ આઠ પટ્ટરાણીઓ થઇ. તેને અઢીસો પુત્રો થયા, તેમાં આઠ પટ્ટરાણીના આઠ પુત્રો મુખ્ય હતા તે આ પ્રમાણે-વિશલ્યાનો પુત્ર **શ્રીધર**, રૂપવતીનો પુત્ર **પૃથિવીતિલક**, વનમાળાનો પુત્ર **અર્જુન**, જિતપદ્માનો પુત્ર **શ્રીકેશી**, કલ્યાણમાળાનો પુત્ર **મંગળ**, મનોરમાનો પુત્ર **સુપાર્શ્વકીર્તિ**, રતિમાળાનો પુત્ર **વિમળ** અને અભયવતીનો પુત્ર **સત્યકાર્તિક** નામે હતો. રામને ચાર રાણીઓ હતી તેમનાં **સીતા, પ્રભાવતી, રતિનિભા** અને **શ્રીદામા** એવા નામ હતા.

એક વખતે સીતા ઋતુસ્નાન કરીને સુતા હતા, એ સમયે રાત્રિને અંતે સ્વપ્નમાં બે અષ્ટાપદ પ્રાણીને વિમાનમાંથી ચ્યવીને પોતાના મુખમાં પ્રવેશ કરતાં તેણે જોયા. તેણે તે સ્વપ્ન રામને કહ્યું, એટલે રામ બોલ્યા કે—'દેવી! તમારે બે વીર પુત્ર થશે, પણ વિમાનમાંથી બે અષ્ટાપદ પ્રાણી ચ્યવ્યા એવું જે તમે દીઠું છે તેથી મને હર્ષ થતો નથી.' જાનકી બોલ્યા—'હે પ્રભુ! ધર્મના અને તમારા માહાત્મ્યથી બધું શુભ જ થશે' તે દિવસથી સીતાએ ગર્ભ ધારણ કર્યો સીતા પ્રથમ પણ રામને અતિ પ્રિય હતા, તે ગર્ભધારણ કર્યા પછી વિશેષ પ્રિય થયા અને રામના નેત્રને આનંદકારક ચંદ્રિકાતુલ્ય જણાવા લાગ્યા.

સીતાને સગર્ભા જાણી તેની સપત્નીઓને ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઇ; તેથી તે કપટી સ્ત્રીઓએ સીતાને કહ્યું કે 'રાવણનું રૂપ કેવું હતું તે આળેખીને બતાવો.' સીતા બોલ્યા કે—'મેં રાવણનાં સર્વ અંગ જોયાં નથી, માત્ર તેના ચરણ જોયેલા છે તેથી હું તેને શી રીતે આળેખી બતાવું?' સપત્નીઓ બોલી—'તેના ચરણ પણ આળેખી બતાવો, અમને તે જોવાનું ઘણું કૌતુક છે.' સપત્નીઓના આગ્રહથી પ્રકૃતિએ સરલ એવા સીતાએ રાવણના ચરણ આળેખ્યા તે સમયે અકસ્માત્ રામ ત્યાં આવી ચડ્યા, એટલે તત્કાળ તેઓ બોલી ઉઠી-'સ્વામી! જુઓ, તમારી પ્રિયા સીતા અદ્યાપિ રાવણને સંભારે છે. હે નાથ! જુઓ આ સીતાએ પોતે રાવણના બે ચરણ આળેખ્યા છે. હજુ સીતા તેની જ ઇચ્છા કર્યા કરે છે તે આપ ધ્યાનમાં રાખજો.' તે જોઇ તેમજ સાંભળી રામે ગંભીરપણાથી મોટું મન રાખ્યું અને સીતાદેવીથી ન જણાય તેમ ત્યાંથી તત્કાળ પાછા વળી ગયા. સીતાના દોષને સપત્નીઓએ પોતાની દાસીઓ દ્વારા લોકોમાં પ્રકાશ કર્યો, તેથી લોકો પણ પ્રાયે તેનો અપવાદ બોલવા લાગ્યા

અન્યદા વસંતઋતુ આવી એટલે રામે સીતા પાસે આવીને કહ્યું કે—'હે ભદ્રે ! તમે ગર્ભથી ખેદિત છો, તેથી તમને વિનોદ કરાવવાને ઈચ્છતી હોય તેમ આ વસંતલક્ષ્મી આવેલી છે. બકુલ વિગેરે વૃક્ષો સ્ત્રીઓના દોહદથી જ વિકાસ પામે છે, માટે ચાલો આપણે **મહેંદ્રોદય** ઉદ્યાનમાં ક્રીડા કરવા જઇએ.' સીતા બોલ્યા–'સ્વામી ! મને દેવાર્ચન કરવાનો દોહદ થયો છે, તે ઉદ્યાનના વિવિધ પ્રકારના સુગંધી પુષ્પોથી પૂર્ણ કરો.' રામે તત્કાળ અતિ શ્રેષ્ઠ પ્રકારે દેવાર્ચન કરાવ્યું. પછી પરિવારસહિત સીતાને લઇને મહેંદ્રોદય ઉદ્યાનમાં ગયા. ત્યાં રામે સુખે બેસીને જેમાં અનેક નગરજનો વિચિત્ર ક્રીડા કરે છે અને જે અર્હંતની પૂજાથી વ્યાપ્ત છે એવા વસંતોત્સવને જોયો. એ સમયે સીતાનું જમણું નેત્ર ફરક્યું, એટલે સીતાએ શંકાથી રામને જણાવ્યું. 'આ ચિન્હ સારૂં નથી' એવું રામે કહ્યું તેથી સીતા બોલ્યા—'શું મારા રાક્ષસદ્વીપના નિવાસથી હજુ દૈવને સંતોષ થયો નથી ? શું હજુ નિર્દય દૈવ મને તમારા વિયોગના દુઃખથી પણ અધિક દુઃખ આપશે ? અન્યથા આવું માઠું નિમિત્ત શામાટે થાય ?' રામ બોલ્યા–'હે દેવી ! ખેદ ન પામો. **કર્મને આધીન એવાં સુખ ને દુઃખ સર્વ પ્રાણીને અવશ્ય ભોગવવાં જ પડે છે.** માટે તમે આપણા મંદિરમાં ચાલો, દેવતાનું અર્ચન કરો અને સત્પાત્રને દાન આપો. કેમકે **આપત્તિમાં એક ધર્મનું જ શરણ છે.**" પછી સીતા ઘરે જઇને મોટા સંચયપૂર્વક અર્હંતની પૂજા કરવા લાગ્યા અને સત્પાત્રમાં ઉજ્વળ દાન આપવા લાગ્યા.

એ સમયે નગરીના યથાર્થ વૃત્તાંત જાણીને કહેવા માટે ખાસ નીમેલા રાજધાનીના મોટા અધિકારીઓ રામની પાસે આવ્યા. **વિજય, સૂરદેવ, મધુમાન, પિંગલ, શૂળધર, કાશ્યપ,** કાળ અને **ક્ષેમ** એવાં તેઓનાં નામ હતાં. તેઓ રામની આગળ આવી વૃક્ષનાં પત્રની જેમ કંપવા લાગ્યા. તેઓ રામને કાંઇપણ જણાવી શકયા નહિ; કેમકે **રાજતેજ મહાદુઃસહ છે.** તેઓને રામે કહ્યું—'હે નગરીના મહાન્ અધિકારીઓ ! તમારે જે કહેવાનું હોય તે કહો. એકાંત હિતવાદી એવા તમને અભય છે.' રામનાં અભયવચનથી જરા અવષ્ટંભ પામીને **વિજય** નામનો અધિકારી જે તેઓમાં મુખ્ય હતો તે સર્વ પ્રકારની સાવધાનીથી આ પ્રમાણે બોલ્યો–"હે સ્વામિન્ ! તમને એક વાત અવશ્ય જણાવવાની છે. જો હું ન જણાવું તો મેં સ્વામીને ઠગ્યા કહેવાય; પણ જે જણાવવાનું છે તે ઘણું દુઃશ્રવ છે. હે દેવ ! દેવી સીતા ઉપર એક અપવાદ આવ્યો છે. તે દુર્ઘટ છતાં લોકો ઘટાવે છે, અને જે યુક્તિથી ઘટતું હોય તે દુર્ઘટ છતાં વિદ્વાને તેની પર શ્રદ્ધા કરવી એવું નીતિનું વચન છે. લોકો કહે છે કે 'રતિક્રીડા કરવાની ઈચ્છાવાળા રાવણે સીતાનું હરણ કરીને તેને પોતાના ઘરમાં એકલાં રાખ્યા. સીતા તેના ઘરમાં લાંબો કાળ સુધી રહ્યા. સીતા રક્ત હોય કે વિરક્ત હોય, પણ સ્ત્રીમાં લોલુપ એવો રાવણ તેને સમજાવીને અથવા બળાત્કારે ભોગથી દૂષિત કર્યા વગર રહે નહિ.' આ પ્રમાણે લોકો અપવાદ બોલે છે, તે પ્રમાણે અમે આપને કહીએ છીએ; માટે હે રામ ! તેવો યુક્તિવાળો અપવાદ તમે સહન કરશો નહિ. હે દેવ ! તમે જન્મથીજ પોતાના કુળના જેવી નિર્મળ કીર્ત્તિ મેળવી છે તો આવા અપવાદને સહન કરવાવડે તમારા યશને મલીન કરશો નહિ." 'સીતા કલંકના અતિથિ થયા.' એવો નિશ્ચય કરીને રામ દુઃખથી મૌન ધરી રહ્યા. પ્રાયઃ પ્રેમ છોડવો તે ઘણો અશકય છે. પછી રામે ધૈર્ય

પકડીને તેમને કહ્યું—"હે મહાપુરૂષો ! તમે મને ઠીક જણાવ્યું. રાજભક્ત પુરૂષો કોઇ બાબતમાં ઉપેક્ષા કરતા જ નથી. હું માત્ર સ્ત્રીને માટે આવો અપયશ સહન કરી શકીશ નહિ." આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને રામે તે અધિકારીઓને વિદાય કર્યા. તે રાત્રે રામ છાની રીતે ઘરની બહાર નીકળ્યા. તે વખતે સ્થાને સ્થાને આ પ્રમાણે લોકોના મુખથી તે અપવાદ સાંભળવા લાગ્યા કે—"રાવણ સીતાને લઇ ગયો. સીતા ચિરકાળ તેના ઘરમાં રહ્યા તથાપિ રામ તેને પાછી લાવ્યા અને હજુ તેને સતી માને છે. એ રાગી રાવણ તેને લઇ ગયો હતો, છતાં તેણે તેનો ઉપભોગ કર્યો ન હોય એ કેમ બને ? રામે એટલું પણ વિચાર્યું નહિ; પણ રાગી માણસ દોષને જોતા જ નથી." આ પ્રમાણે સીતાનો અપવાદ સાંભળીને રામ ઘેર ગયા. ફરીને પાછી તે સંબંધી વાત સાંભળી લાવવા બાતમીદારોને આજ્ઞા કરી.

રામ વિચારવા લાગ્યા કે—'જેને માટે મેં રાક્ષસકુળનો ભયંકર રીતે નાશ કર્યો તે સીતાને માથે આ કેવું કલંક આવ્યું ? હું જાણું છું કે સીતા મહાસતી છે, રાવણ સ્ત્રીલોલુપ છે અને મારૂં કુળ નિષ્કલંક છે. હવે મારે શું કરવું ?' પેલા બાતમીદારો સીતાનો અપવાદ સાંભળી આવીને લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ અને વિભીષણસહિત બેઠેલા રામની પાસે સ્ફુટ રીતે કહેવા લાગ્યા. તે સાંભળી લક્ષ્મણે ક્રોધથી કહ્યું કે—'જેઓ ખોટાં કારણોથી દોષને કલ્પીને સતી સીતાની નિંદા કરે છે તેમનો હું કાળરૂપ છું.' રામ બોલ્યા—'ભાઈ ! પ્રથમ આપણે નીમેલા ગામના મહત્તર પુરૂષોએ આવીને આ અપવાદ મને કહ્યો હતો, મારી જાતે પણ મેં સાંભળ્યો છે અને હમણાં આ બાતમીદારો પણ કહે છે. આ લોકો મારા કહેવાથી પ્રત્યક્ષ સાંભળીને આવ્યા છે. લોકો સીતાના સ્વીકારની જેમ જ જો તેનો ત્યાગ કરશું તો પછી આપણો અપવાદ બોલશે નહિ.' લક્ષ્મણ બોલ્યા કે—'હે આર્ય ! લોકોના કહેવા ઉપરથી સીતાનો ત્યાગ કરશો નહિ; કેમકે લોકો તો જેમતેમ બોલે, કાંઈ તેમના મુખ બંધાતાં નથી. લોકો સારા રાજ્યથી સ્વસ્થ હોય તો પણ રાજાના દોષ કહ્યા કરે છે, તેથી રાજાએ તેમને શિક્ષા કરવી, નહિ તો ઉપેક્ષા કરવી.' રામ બોલ્યા—'લોકો એવા હોય એ વાત ખરી છે, પણ જે વાત સર્વ લોકને વિરૂદ્ધ લાગે તેનો યશસ્વી પુરૂષે સદા ત્યાગ કરવો.' આ પ્રમાણે કહી રામે **કૃતાંતવદન** નામના સેનાપતિને આજ્ઞા કરી કે—'સીતા ગર્ભવતી છે તે છતાં તેને અરણ્યમાં મૂકી આવો.' તે સાંભળી લક્ષ્મણે રૂદન કરતા સતા રામના ચરણમાં પડીને કહ્યું—'હે આર્ય ! આ મહાસતી સીતાનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી.' રામે કહ્યું કે—'હવે તે વિષે તમારે મને કાંઈ પણ કહેવુ નહિ.' તે સાંભળી વસ્ત્રવડે મુખને ઢાંકી રૂદન કરતા લક્ષ્મણ ઘરમાં ગયા. પછી રામે કૃતાંતવદનને કહ્યુ કે—'સમેતશિખરની યાત્રાના મિષથી સીતાને વનમા લઇ જા, કારણ કે તેનો એવો દોહદ (મનોરથ) પણ છે.' પછી સેનાપતિએ આવીને સમેતશિખરની યાત્રા સંબંધી રામની આજ્ઞા સીતાને જણાવી અને તેને રથમાં બેસાડીને ચાલ્યો

સીતા રથમાં બેસીને ચાલ્યા તે વખતે ઘણા અપશુકનો થવા લાગ્યા, તથાપિ સરળતાને લીધે તે શંકારહિત બેસી રહ્યા. અનુક્રમે ઘણે દૂર નીકળી ગયા. પછી ગંગા-

હવે કૃતાંતવદન સેનાની પાછો વળીને અયોધ્યામાં આવ્યો. તેણે રામભદ્ર પાસે જઇને કહ્યું કે-" હું **સિંહનિનાદ** નામના વનમાં સીતાને છોડી આવ્યો છું. ત્યાં વારંવાર મૂર્છા પામતા અને વારંવાર સચેત થતા સીતાએ માંડમાંડ કાંઇક ધૈર્યનું અવલંબન કરીને તમને આ પ્રમાણે સંદેશો કહેવરાવ્યો છે કે ' નીતિશાસ્ત્રમાં, સ્મૃતિમાં કે કોઈ દેશમાં એવો આચાર હશે કે એક પક્ષના કહેલા દોષથી બીજા પક્ષને (પૂછ્યા સિવાય) શિક્ષા થાય ? તમે સદા વિચારીને કાર્ય કરનારા છો, છતાં આ કાર્ય વિચાર્યા વગર કર્યું છે, પણ તેમાં હું મારા ભાગ્યનો જ દોષ માનું છું. તમે તો સદા નિર્દોષ જ છો; પરંતુ હે પ્રભુ ! જેવી રીતે દુર્જનનાં વચનથી નિર્દોષ છતાં પણ તમે મારો ત્યાગ કર્યો તેવી રીતે હવે મિથ્યાદષ્ટિનાં વચનથી જૈનધર્મનો ત્યાગ કરશો નહિ.' આ પ્રમાણે કહી સીતા મૂર્છા પામી પડી ગયા. વળી પાછા ક્ષણવારે બેઠા થઇને બોલ્યા-' અરે ! રામ મારા વિના કેમ જીવશે ? હું મરી ગઇ.' આ પ્રમાણેનાં કૃતાંતવદનનાં મુખદ્વારા સીતાનાં વચન સાંભળી રામ મૂર્છા ખાઈ પૃથ્વી-પર પડી ગયા. તત્કાળ લક્ષ્મણે સંભ્રમથી ત્યાં આવી ચંદનજળનું સિંચન કર્યું. રામ સચેત થઇને બોલ્યા કે-' તે મહાસતી સીતા ક્યાં છે ? કે જેનો ખળ લોકોનાં વચનોથી મેં ત્યાગ કર્યો છે ? ' લક્ષ્મણ બોલ્યા-' હે સ્વામિન્ ! હજુ એ મહાસતી પોતાના પ્રભાવથી એ વનમાં રક્ષિત થયા હશે, માટે જ્યાં સુધીમાં તમારા વિરહવડે તે મૃત્યુ પામે નહિ ત્યાં સુધીમાં તમે સ્વયમેવ જઇ શોધીને તેને પાછા લઇ આવો.' લક્ષ્મણનાં આવાં વચન સાંભળી રામ કૃતાંતવદન સેનાની અને બીજા ખેચરોને સાથે લઇ વિમાનમાં બેસીને તે દારૂણ અરણ્યમાં ગયા. ત્યાં સ્થળે સ્થળે, જળે જળે, પર્વતે પર્વતે અને વૃક્ષે વૃક્ષે રામે સીતાને શોધ્યા, પણ કોઇ ઠેકાણે જોવામાં આવ્યા નહિ. રામ અતિ દુ:ખી થઈ બહુ દૂર સુધી ફરી વિચાર કરવા લાગ્યા કે ' જરૂર કોઈ વાઘે, સિંહે કે બીજા શિકારી પ્રાણીએ સીતાનું ભક્ષણ કર્યું હશે ! ' છેવટે સીતાની પ્રાપ્તિસંબંધી આશા મૂકીને રામ પાછા ફરી અયોધ્યામાં આવ્યા. પુરજનો વારંવાર સીતાના ગુણ વખાણતા સતા રામની નિંદા કરવા લાગ્યા. રામે અશ્રુવાળાં નેત્રથી સર્વ સીતામય અથવા સર્વ સીતાશૂન્ય ધારી તેનું પ્રેતકાર્ય કર્યું. તેમના હૃદયમાં, દૃષ્ટિની આગળ અને વાણીમાં એક સીતા જ હતા. સીતા કોઇ ઠેકાણે રહેલા હતા, તથાપિ રામના જાણવામાં તે આવ્યું નહિ.

અહીં વજ્રજંઘ રાજાને ઘેર સીતાએ યુગલપુત્રને જન્મ આપ્યો. તેમના **અનંગલવણ** અને **મદનાંકુશ** એવાં નામ પાડ્યાં. મોટા મનવાળો વજ્રજંઘ રાજા પોતાને ત્યાં પુત્ર જન્મ થાય તે કરતાં પણ અધિક હર્ષ પામ્યો અને તેણે તેમના જન્મ ને નામના મહોત્સવો કર્યા. ધાત્રાઓથી લાલિત કરાતા અને લીલાથી દુર્લલિત એવા તે બંને ભાઇઓ ભૂચર અશ્વિનીકુ-મારોની જેમ અનુક્રમે વધવા લાગ્યા. એમ કરતાં કરતાં એ મહાભુજ બાળ કળાગ્રહણને અને હાથીનાં બચ્ચાંની જેમ શિક્ષાને યોગ્ય થઇ રાજા વજ્રજંઘનાં નેત્રને ઉત્સવરૂપ થઈ પડ્યા. તે સમયે એક **સિદ્ધાર્થ** નામે અણુવ્રતધારી સિદ્ધપુત્ર જે વિદ્યાબળની સમૃદ્ધિથી સંપૂર્ણ અને કળામાં તેમજ આગમમાં વિચક્ષણ હતો અને આકાશગામી હોવાથી ત્રિકાળ મેરૂગિરિઉપરનાં ચૈત્યોની યાત્રા કરતો હતો તે ભિક્ષાને માટે સીતાને ઘેર આવ્યો. સીતાએ શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાતપાણીથી તેનો સત્કાર કર્યો. પછી તેને સુખવિહાર પૂછ્યો. તે

કહીને તેણે સીતાને તેનું સ્વરૂપ પૂછયું, એટલે સીતાએ ભાઇની જેમ તેની પાસે મૂળથી માંડીને પુત્રજન્મ સુધીનો પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળી અષ્ટાંગનિમિત્તને જાણનાર તે દયાનિધિ સિદ્ધાર્થે કહ્યું કે—" તમે વૃથા શોક શામાટે કરો છો ? કારણ કે તમારે લવણ અને અંકુશ જેવા બે પુત્રો છે. શ્રેષ્ઠ લક્ષણવાળા આ તમારા પુત્રો સાક્ષાત્ રામલક્ષ્મણ જેવા છે, તે થોડા સમયમાં તમારો મનોરથ પૂર્ણ કરશે. " આ પ્રમાણે તેણે સીતાને આશ્વાસન આપ્યું. પછી સીતાએ આગ્રહથી તેની પ્રાર્થના કરીને પોતાના પુત્રોને અધ્યાપન કરાવવા માટે તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા. સિદ્ધાર્થે સીતાના ભવ્ય પુત્રોને સર્વ કળા એવી રીતે શીખવી કે જેથી તેઓ દેવતાઓને પણ દુર્જય થઈ પડ્યા. સર્વ કળા શિખી રહ્યા એટલે તેઓ યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયા. તે વખતે જાણે નવીન કામદેવ અને વસંત સહચારી થયેલા ન હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા.

વજ્રજંઘે પોતાની રાણી લક્ષ્મીવતીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી **શશિચૂલા** નામે પુત્રી અને બીજી બત્રીશ કન્યાઓ લવણને પરણાવી અને પૃથ્વીપુરના રાજા પૃથુની **અમૃતવતી** રાણીથી ઉત્પન્ન થયેલી **કનકમાલા** નામે કન્યાની અંકુશને માટે માગણી કરી. મોટા પરાક્રમી પૃથુરાજાએ કહેવરાવ્યું કે–' જેનો વંશ જાણવામાં ન હોય તેવાને શી રીતે પુત્રી અપાય ? ' તે સાંભળી વજ્રજંઘે ક્રોધથી તેનાપર ચઢાઈ કરી. તેની સાથેના યુદ્ધમાં પ્રથમ **વ્યાઘ્રરથ** નામના પૃથુરાજાના મિત્રરાજાને બાંધી લીધો, એટલે પૃથુરાજાએ પોતાના મિત્ર પોતનપુરના પતિને પોતાને સહાય કરવાને બોલાવ્યો; "કેમકે વિપત્તિ વખતે મંત્રની જેમ મિત્રો સંભારવા યોગ્ય છે." વજ્રજંઘે માણસો મોકલીને પોતાના પુત્રોને યુદ્ધમાં બોલાવ્યા. તે વખતે ઘણા વાર્યા તો પણ લવણ અને અંકુશ તેઓની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યા.

બીજે દિવસે બંને સેના વચ્ચે મોટું યુદ્ધ શરૂ થયું. તેમાં બળવાન શત્રુઓએ વજ્રજંઘના સૈન્યને ભાંગી નાખ્યું, એટલે પોતાના માતુલના સૈન્યનો ભંગ જોઈ લવણ અને અંકુશ ક્રોધ પામ્યા, તેથી તત્કાળ નિરંકુશ હાથીની જેમ તેઓ બન્ને અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોના પ્રહાર કરતાં દોડ્યા. વર્ષાઋતુના પ્રવાહના પૂરને વૃક્ષો સહન કરી ન શકે તેમ તે બળવાન વીરોના વેગને શત્રુઓ લગાર માત્ર પણ સહન કરી શક્યા નહિ; તેથી પૃથુરાજા સૈન્યસહિત પાછો ભાગવા લાગ્યો. એટલે રામના પુત્રોએ હસતાં હસતાં તેને કહ્યું કે—' તમે જાણીતા વંશવાળા છતાં અમો કે જે અજ્ઞાત વંશવાળા છીએ તેનાથી રણમાંથી કેમ પલાયન કરો છો ? ' તેઓનાં આવાં વચન સાંભળી પૃથુરાજા પાછો વળીને બોલ્યો—' તમારા આવા પરાક્રમથી મેં તમારો વંશ હવે જાણી લીધો છે. વજ્રજંઘ રાજાએ અંકુશને માટે જે મારી કન્યાની માગણી કરી તે ખરેખર મારા હિતની જ વાર્ત્તા છે, કેમકે આવો વર શોધ્યો ક્યાંથી મળે ? ' આવી રીતે નમ્રતાપૂર્વક કહીને પૃથુરાજાએ પ્રથમ યાચેલી પોતાની **કનકમાળા** નામની કન્યા તે જ વખતે અંકુશને આપી અને પોતાની પુત્રીનો વર અંકુશ થાય તો ઠીક એવી ઇચ્છા રાખનારા પૃથુરાજાએ સર્વ રાજાઓની સમક્ષ તે જ વખતે વજ્રજંઘ રાજાની સાથે સંધિ કરી. વજ્રજંઘ રાજા ત્યાં જ છાવણી નાખીને કેટલાક દિવસ રહ્યો.

એક દિવસ ત્યાં નારદ મુનિ આવી ચડ્યા. વજ્રજંઘ રાજાએ તેનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો. પછી સર્વ રાજાઓ બેઠા હતા તેમની સમક્ષ વજ્રજંઘે નારદને કહ્યું કે—' હે મુનિ !

આ પૃથુરાજા પોતાની કન્યા અંકુશને આપવાના છે, તો આ લવણુ અને અંકુશનો જે વંશ હોય તે આ અમારા સંબંધી પૃથુરાજાને જણાવો કે જેથી તે પોતાના જમાઇનો વંશ જાણીને સંતોષ પામે.' નારદ હસીને બોલ્યા—"આ બંને કુમારનો વંશ કોણ ન જાણે? જેની ઉત્પત્તિનો પ્રથમ અંકુર ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ છે. આ કુમારોના વંશમાં પ્રથમ થઈ ગયેલા ભરત વિગેરે ચક્રવર્તી રાજાઓ કથામાં વિખ્યાત થઈ ગયા છે અને તેમના અત્યારે પ્રત્યક્ષ રાજકર્તા પિતા રામલક્ષ્મણને કોણ નથી જાણતું? જ્યારે આ કુમારો ગર્ભમાં હતા ત્યારે અયોધ્યાના લોકો અપવાદ બોલવા લાગ્યા, તેથી ભય પામીને રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો." તે સમયે અંકુશે હાસ્ય કરી કહ્યું કે–' હે મુનિ! રામે દારૂણ વનમાં સીતાનો ત્યાગ કર્યો, તે સારૂં કામ કર્યું નહિ. અપવાદની નિરાકૃતિ ઘણા કારણોથી બને છે; તથાપિ રામે વિદ્વાન થઇને આવું કાર્ય કેમ કર્યું હશે?' લવણે પૂછ્યું કે–' તે અયોધ્યાપુરી અહીંથી કેટલે દૂર છે કે જ્યાં અમારા પિતા અનુજબંધુ સાથે પરિવારસહિત રહેલા છે?' નારદ મુનિ બોલ્યા કે–' વિશ્વમાં નિર્મળ એવા તમારા પિતા જ્યાં રહે છે તે અયોધ્યાપુરી અહીંથી એક સો ને સાઠ યોજન દૂર છે.' પછી લવણે નમ્રતાપૂર્વક વજ્રજંઘ રાજાને કહ્યું કે–' અમે ત્યાં જઇને રામલક્ષ્મણને જોવા ઈચ્છીએ છીએ.' વજ્રજંઘે તેની માગણી સ્વીકારી, એટલે ત્યાંથી જવાનું નક્કી થવાથી પૃથુરાજાએ પોતાની પુત્રી કનકમાલાને મોટા ઉત્સવપૂર્વક તરતજ અંકુશને પરણાવી. પછી વજ્રજંઘ અને પૃથુરાજાસહિત લવણુ અને અંકુશ માર્ગમાં ઘણા દેશોને સાધતાં સાધતાં **લોકપુર** નામના નગરપાસે આવ્યા. ત્યાં ધૈર્ય અને શૌર્યથી શોભિત એવો **કુબેરકાંત** નામે અભિમાની રાજા હતો, તેને રણભૂમિમાં તેઓએ જીતી લીધો. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં લંપાક દેશમાં **એકકર્ણ** નામના રાજાને જીતી લીધો અને વિજયસ્થળીમાં **ભ્રાતૃશત** નામના રાજાને જીત્યો. ત્યાંથી ગંગાનદી ઉતરીને કૈલાશપર્વતની ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યા. ત્યાં **નંદનચારૂ** રાજાના દેશોનો વિજય કર્યો આગળ ચાલતાં રૂષ, કુંતલ, કાલાંબુ, નંદિનંદન, સિંહલ, શલભ, અનલ, શૂલ, ભીમ અને ભૂતરવાદિ દેશના રાજાઓને જીતતાં જીતતાં તેઓ સિંધુનદીને સામે કાંઠે આવ્યા. ત્યાં આર્ય અને અનાર્ય અનેક રાજાઓને તેઓએ સાધી લીધા. એવી રીતે ઘણા દેશોના રાજાઓને સાધી લઇને તે સર્વ રાજાઓની સાથે તેઓ પાછા ફરીને પુંડરીકપુરમાં આવ્યા. ત્યાં ' અહો! વજ્રજંઘને ધન્ય છે કે જેના ભાણેજો આવા પરાક્રમી છે' એમ બોલતા નગરજનોએ જોયેલા અને વીરરાજાઓથી વીંટાયેલા તે બન્ને વીર પોતાને ઘેર આવ્યા, અને વિશ્વપાવની સીતાના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો. સીતાએ હર્ષાશ્રુથી ન્હવરાવી તેમના મસ્તકપર ચુંબન કર્યું અને 'તમે રામલક્ષ્મણની જેવા થાઓ' એવી આશીષ આપી. પછી બન્ને ભાઈઓએ વજ્રજંઘને કહ્યું–' હે માતુલ! તમે પ્રથમ અમોને અયોધ્યા જવાની સંમતિ આપી છે, તો હવે તે અમલમાં લાવો. આ લંપાક, રૂષ, કાલાંબુ, કુંતલ, શલભ, અનલ, શૂલ અને બીજા દેશના રાજાઓને સાથે આવવા આજ્ઞા કરો, પ્રયાણભંભા વગડાવો અને સેનાઓથી દિશાઓને ઢાંકી દો કે જેથી અમારી માતાનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે રામનું પરાક્રમ અમે જોઈએ.' તે સાંભળી સીતા રૂદન કરતાં ગદ્‌ગદ્ સ્વરે બોલ્યા—"હે વત્સો! આવો વિચાર કરવાવડે તમે અનર્થની ઇચ્છા કેમ કરો છો? તમારા પિતા અને કાકા દેવતાઓને પણ દુર્જય છે. તેઓએ ત્રણ લોકના કંટકરૂપ રાક્ષસપતિ રાવણને પણ મારી નાખ્યો છે. હે

બાળકો ! જો તમારા પિતાને જોવાની તમને ઉત્કંઠા હોય તો નમ્ર થઇને ત્યાં જાઓ. " " **પૂજ્ય જનની પાસે વિનય કરવો યોગ્ય છે.** " કુમારો બોલ્યા કે-" હે માતા ! તમારો ત્યાગ કરનાર તે પિતા શત્રુપદને પ્રાપ્ત થયેલ છે, તો તેનો અમારે શી રીતે વિનય કરવો ? અમે બંને તમારા પુત્રો અહીં આવ્યા છીએ એવું વચન તેમની પાસે જઇને અમારાથી શી રીતે કહેવાય ? કે જે વચન તેમને પણ લજ્જાકારી લાગે. તે અમારા પરાક્રમી પિતાને યુદ્ધ કરવા માટે કરેલું આહ્વાન આનંદજનક થઇ પડશે; કારણ કે તે વચન બંને કુળને યશકારક છે. " આ પ્રમાણે કહીને સીતા રૂદન કરતાં રહ્યા છતાં તે બંને કુમાર મોટા ઉત્સાહથી મોટું સૈન્ય લઇને અયોધ્યાતરફ ચાલ્યા. કુઠાર અને કોદાળીને ધારણ કરનાર દશ હજાર મનુષ્યો તેમની આગળ ચાલવા લાગ્યા કે જેઓએ માર્ગમાંથી વૃક્ષાદિક છેદી નાખ્યાં અને પૃથ્વીને સરખી કરી દીધી. યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા તે બંને વીરો અનુક્રમે સેનાવડે સર્વ દિશાઓને રૂંધતાં અયોધ્યાની નજીક આવી પહોંચ્યા. પોતાની નગરીની બહાર શત્રુનું ઘણું સૈન્ય આવેલું સાંભળી રામલક્ષ્મણ વિસ્મય પામ્યા અને હાસ્ય કરવા લાગ્યા. લક્ષ્મણ બોલ્યા કે-' આર્યબંધુ રામના પરાક્રમરૂપી અગ્નિમાં પતંગિયાની જેમ પડીને મરવા માટે આ કોણ આવેલા હશે ? ' આ પ્રમાણે કહી શત્રુરૂપ અંધકારમાં સૂર્ય જેવા લક્ષ્મણ રામ અને સુગ્રીવાદિકથી પરવરીને યુદ્ધ કરવા ચાલ્યા

આ સમયમાં ભામંડલ રાજા નારદ પાસેથી સીતાસંબંધી સર્વ ખબર સાંભળી સંભ્રમસહિત તત્કાળ પુંડરીકપુરમાં સીતાની પાસે આવ્યા. સીતાએ રૂદન કરતાં કહ્યું-' હે ભ્રાતા ! રામે મારો ત્યાગ કર્યો છે અને મારા ત્યાગને નહિ સહન કરવાથી તારા બંને ભાણેજ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા છે. ' ભામંડલ બોલ્યો કે-' રામે રભસવૃત્તિથી તમારો ત્યાગ કરીને એક સાહસ તો કર્યું છે, હવે પુત્રોનો વધ કરીને બીજું સાહસ કરે નહિ. એ રામ આ પોતાના પુત્રો છે એમ જાણતા નથી, તેથી જ્યાં સુધીમાં તે તેમને મારે નહિ ત્યાં સુધીમાં ચાલો આપણે વિલંબરહિત ત્યાં જઇએ. ' આ પ્રમાણે કહી ભામંડલ જાનકીને પોતાના વિમાનમાં બેસાડીને લવણ અને અંકુશની છાવણીમાં આવ્યો. લવણાંકુશે સીતાને નમસ્કાર કર્યો. પછી સીતાએ જણાવ્યું કે-' આ ભામંડલ તમારા મામા થાય. ' એટલે લવણ અને અંકુશે ભામંડલને પણ પ્રણામ કર્યો. ભામંડલ તેમને મસ્તકપર ચુંબન કરી ઉત્સંગમાં બેસાડી, હર્ષથી રોમાંચિત અંગવાળો થઇ ગદગદ્ અક્ષરે બોલ્યો-' મારી બેન સીતા પ્રથમ **વીરપત્ની** તો હતા, હવે સારે ભાગ્યે **વીરમાતા** પણ થયા છે. તમારી જેવા વીરપુત્રોથી તે ચંદ્રની જેવા ખરેખર નિર્મળ છે. હે માન આપનારા ભાણેજો ! જો કે તમે વીરપુત્રો છો અને વીર પણ છો, તથાપિ પિતા અને કાકાની સાથે યુદ્ધ કરશો નહિ. રાવણ જેવો યોદ્ધો પણ તેમની સામે યુદ્ધમાં સમર્થ થયો નથી, તો તમે ભુજાની કંડુમાત્રથી સાહસવડે તેવા મહાવીરોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કેમ કરો છો ? ' ત્યારે લવણ અને અંકુશ બોલ્યા કે-' માતુલ ! તમે સ્નેહથી આવું ભીરૂપણું રાખો નહિ. તમારી બેન અને અમારી માતા પણ આવાં જ કાયર વચન બોલે છે. અમે જાણીએ છીએ કે રામલક્ષ્મણની સામે યુદ્ધમાં કોઇ સમર્થ નથી; પણ હવે યુદ્ધ છોડી દઇને શામાટે અમે તેમને લજ્જા ઉત્પન્ન કરાવીએ ? " આ પ્રમાણે તેઓ કહેતા હતા તેવામાં તો તેઓના

સૈનિકોને રામના સૈનિકોની સાથે પ્રલયકાળના મેઘની જેવું યુદ્ધ પ્રવર્ત્યું. એટલે 'સુગ્રીવાદિક ખેચરો આ મહીચર સૈન્યને રખે મારે નહિ.' એવી શંકાથી ભામંડલ યુદ્ધમાં આવ્યો. પછી અતિશય રોમાંચથી જેમના કવચ પણ ઉચ્છ્વાસ પામી ગયા છે એવા તે મહાબળ કુમારો યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયા. નિઃશંકપણે યુદ્ધ કરતાં સુગ્રીવાદિકે યુદ્ધમાં સામી બાજુ ભામંડલને જોઈને તેને પૂછ્યું કે-' આ બંને કુમારો કોણ છે ? ' ભામંડલે કહ્યું-' આ રામના પુત્રો છે.' એટલે તે ખબર જાણી સુગ્રિવાદિ ખેચરો તત્કાળ સીતાપાસે આવી પ્રણામ કરીને તેમની પાસે ભૂમિઉપર બેઠા.

એ સમયે પ્રલયકાળમાં ઉદ્ભ્રાંત થયેલા સમુદ્રની જેવા દુર્ધર અને મહાપરાક્રમી લવણ અને અંકુશે ક્ષણવારમાં રામના સૈન્યને ભગ્ન કરી દીધું. વનમાં સિંહની જેમ તેઓ જ્યાં જ્યાં ફર્યા ત્યાં ત્યાં રથી, ઘોડેસ્વાર કે હસ્તિસ્વાર કોઇ પણ આયુધ હાથમાં લઇને ઉભું રહી શક્યું નહીં. એવી રીતે રામના સર્વ સૈન્યને ભગ્ન કરીને કોઇનાથી પણ અસ્ખલિત એવા એ વીરો રામ અને લક્ષ્મણની સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યા. તેમને જોઇને રામલક્ષ્મણ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા-' આપણા શત્રુરૂપ આ સુંદર કુમારો કોણ હશે ? ' રામે કહ્યું—'આ કુમારોની ઉપર જે મન સ્વાભાવિક સ્નેહ ધરે છે તે મન તેની ઉપર બળાત્કારે પણ શી રીતે દ્રોહ કરી શકે ? તેમને આલિંગન કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તો તેમની સાથે શી રીતે વર્તવું ?' આ પ્રમાણે રથમાં બેસીને બોલતા એવા રામપ્રત્યે લવણે અને નમ્ર થયેલા લક્ષ્મણ પ્રત્યે અંકુશે કહ્યું કે-" વીરયુદ્ધમાં શ્રદ્ધાવાળા એવા અમોએ જગતમાં અજેય એવા પરાક્રમી રાવણને પણ જીતનારા તમોને અવલોક્યા તે બહુ સારૂં થયું. તમારી જે યુદ્ધશ્રદ્ધાને રાવણે પણ પૂરી કરી નથી તે શ્રદ્ધાને અમે પૂરી કરશું અને તમે અમારી શ્રદ્ધાને પૂરી કરશો. "

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી રામલક્ષ્મણે અને લવણઅંકુશે પોતપોતાના ધનુષ્યનું ભયંકર ધ્વનિયુક્ત આસ્ફાલન કર્યું. કૃતાંત સારથિએ રામના રથને અને વજ્રજંઘ રાજાએ અંનગલવણનાં રથને સામસામા જોડી દીધા, તેમજ લક્ષ્મણના રથને વિરાધે અને અંકુશના રથને પૃથુરાજાએ સામસામા જોડી દીધા. પછી તે ચારેનું પરસ્પર યુદ્ધ પ્રવર્ત્યું. તેમના અગ્ર સારથિઓ રથને ચતુરપણે ભમાવવા લાગ્યા અને ચારે વીરો દ્વંદ્વ યુદ્ધથી વિવિધ શસ્ત્રોના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. તેમાં લવણ અને અંકુશ રામ-લક્ષ્મણ સાથેનો પોતાનો સંબંધ જાણે છે, તેથી તેઓ સાપેક્ષપણે-વિચારીને યુદ્ધ કરતા હતા અને રામલક્ષ્મણ તે સંબંધથી અજ્ઞાત હોવાને લીધે નિરપેક્ષપણે ભયંકર યુદ્ધ કરતા હતા. વિવિધ આયુધવડે યુદ્ધ કર્યા પછી યુદ્ધનો અંત લાવવાને ઇચ્છતા રામે કૃતાંતને કહ્યું કે-' રથને બરાબર શત્રુ સામે રાખ.' કૃતાંત બોલ્યો-'હું શું કરૂં ? આપણા રથના અશ્વો થાકી ગયા છે. આ શત્રુએ બાણોથી તેમનાં અંગેઅંગ વીંધી નાખ્યાં છે. હું ચાબુકના માર મારૂં છું તથાપિ અશ્વ ત્વરા કરતા નથી અને શત્રુના બાણોથી બધો રથ પણ જર્જર થઇ ગયો છે, એટલુંજ નહીં પણ આ મારા ભુજદંડ પણ શત્રુના બાણના આઘાતથી જર્જર થયા છે, તેથી ઘોડાની લગામને અને ચાબુકને હલાવવાની મારામાં બીલકુલ શક્તિ રહી નથી.' રામ બોલ્યા-"મારૂં વજ્રાવર્ત્ત ધનુષ્ય પણ જાણે ચિત્રસ્થ હોય તેમ શિથિલ થઈ ગયું છે. તે કાંઇપણ કાર્ય કરી

શકતું નથી. આ મુશલરત્ન શત્રુનો નાશ કરવાને અસમર્થ થઇ ગયું છે, અત્યારે તો તે માત્ર અન્નને ખાંડવાની યોગ્યતાવાળું રહ્યું છે. આ હલરત્ન જે દુષ્ટ રાજાઓરૂપી હાથીઓને વશ કરવામાં અનેકવાર અંકુશરૂપ થયેલું છે તે પણ અત્યારે માત્ર પૃથ્વીને ખેડવા યોગ્ય થયું છે. જે અસ્ત્રો હંમેશા યક્ષોએ રક્ષિત અને શત્રુઓનો ક્ષય કરનારાં છે તે અસ્ત્રોની આ શી અવસ્થા થઇ ?" આ પ્રમાણે રામનાં અસ્ત્રો નિષ્ફળ થયાં તેમ મદનાંકુશની સાથે યુદ્ધ કરતાં લક્ષ્મણનાં અસ્ત્રો પણ નિષ્ફળ થયાં. આ સમયે અંકુશે લક્ષ્મણના હૃદયમાં વજ્ર જેવું બાણ માર્યું, જેથી લક્ષ્મણ મૂર્છા ખાઇને રથમાં પડી ગયા. લક્ષ્મણની મૂર્છા જોઇને વિધુર થયેલા વિરાધે રથને રણભૂમિમાંથી અયોધ્યા તરફ ચલાવ્યો, એટલામાં તો લક્ષ્મણને સંજ્ઞા આવી એટલે તે આક્ષેપપૂર્વક બોલ્યા કે-'અરે વિરાધ! આ તેં નવીન શું કર્યું ? રામના ભાઇ અને દશરથના પુત્રને આ અનુચિત છે, માટે જ્યાં મારો શત્રુ હોય ત્યાં રથને સત્વર લઈ જા, જેથી હવે અમોઘ વેગવાળા ચક્રવડે હું તેનું મસ્તક છેદી નાંખું.' લક્ષ્મણનાં આવા વચન સાંભળી વિરાધે અંકુશની તરફ રથને ચલાવ્યો એટલે 'ઉભો રહે, ઉભો રહે.' એમ કહી લક્ષ્મણે હાથમાં ચક્ર લીધું. ભમતા સૂર્યનો ભ્રમ કરાવતું અને અસ્ખલિત વેગવાળું તે ચક્ર આકાશમાં ભમાડીને લક્ષ્મણે ક્રોધથી અંકુશની ઉપર છોડયું તે આવતા ચક્રને રોકવા માટે અંકુશે અને લવણે તેની ઉપર અનેક શસ્ત્રો નાખ્યાં, તથાપિ તે સ્ખલિત થયું નહિ અને વેગથી આવી અંકુશને પ્રદક્ષિણા કરી જેમ પક્ષી પાછું પોતાના માળામાં આવે તેમ લક્ષ્મણના હાથમાં પાછું આવ્યું. લક્ષ્મણે ફરીવાર છોડયું તે વખતે પણ જેમ ભાગી ગયેલો હાથી પાછો ગજશાળામાં આવે તેમ તે પાછું લક્ષ્મણના હાથમાં આવ્યું. તે જોઇ ખેદ પામેલા રામલક્ષ્મણ ચિંતવવા લાગ્યા કે-'શું આ ભરતમાં આ બંને કુમાર જ બળભદ્ર અને વાસુદેવ હશે, અમે નહિ હોઇએ ?' તેઓ આવો વિચાર કરે છે તેવામાં અકસ્માત્ નારદમુનિ સિદ્ધાર્થસહિત ત્યાં આવ્યા. તેમણે ખેદ પામેલા રામલક્ષ્મણને આ પ્રમાણે કહ્યું—"અરે રઘુપતિ ! આ હર્ષને સ્થાને તમે ખેદ કેમ કરો છો ? પુત્રથી થયેલો પરાભવ કોને વંશના ઉદ્યોતને માટે થતો નથી ? આ બંને કુમારો લવણ અને અંકુશ નામના સીતાની કુક્ષિથી ઉત્પન્ન થયેલા તમારા પુત્રો છે, તે યુદ્ધને મિષે તમને જોવાને આવેલા છે. એ તમારા શત્રુ નથી. તમારૂં ચક્ર જે તેમના ઉપર ચાલ્યું નહિ, તે જ તેની નીશાની છે. પૂર્વે પણ ભરતનું ચક્ર બાહુબલી ઉપર ચાલ્યું નહોતું." પછી સીતાના ત્યાગથી માંડીને પુત્રોના યુદ્ધ સુધી વિશ્વને વિસ્મયકારી સર્વ વૃત્તાંત નારદે કહી બતાવ્યું. તે સાંભળી વિસ્મય, લજ્જા, ખેદ અને હર્ષથી[1] સમકાળે આકુળવ્યાકુળ થયેલા રામ મૂર્છા પામી ગયા. પાછા થોડીવારે ચંદનજળના સિંચનથી સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થયા, એટલે પુત્રવાત્સલ્યથી પૂર્ણ હૃદયવાળા રામ લક્ષ્મણને સાથે લઇને તરતજ અશ્રુસહિત લવણાંકુશની પાસે જવા ચાલ્યા તેમને આવતા જોઇને વિનયવાન લવણાંકુશ તત્કાળ રથમાંથી ઉતરી સર્વ અસ્ત્રો તજી દઇને રામલક્ષ્મણના ચરણમાં પડયા. તેમને આલિંગન કરી ઉત્સંગમાં બેસાડીને રામે તેના મસ્તકપર ચુંબન કર્યું. પછી શોક અને સ્નેહથી આકુળ થઇને તે ઉંચે સ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યા. રામના ઉત્સંગમાંથી પોતાના ઉત્સંગમાં લઇને લક્ષ્મણ

૧ પુત્રોનું પરાક્રમ જોઇને વિસ્મય, તેનાથી થયેલી પોતાની હારથી લજ્જા, સીતાત્યાગની વાત તાજી થવાથી તેના વિયોગજન્ય ખેદ અને પુત્રના સમાગમથી હર્ષ.

કૃથી નેત્રને પણ દુ:પ્રેક્ષ્ય એવો અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો. જ્વાળાઓથી વિકરાળ અગ્નિને જોઈને રામે હૃદયમાં વિચાર્યું કે—'અહો ! આ તો અતિ વિષમ કાર્ય થઈ પડ્યું ! આ મહાસતી તો નિ:શંક અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે, પરંતુ પ્રાય: દૈવની અને દિવ્યની વિષમ ગતિ છે. મારી સાથે આ સીતા વનવાસમાં નીકળ્યા, રાવણે તેનું હરણ કર્યું, પાછો મેં તેનો ત્યાગ કર્યો અને છેવટે વળી આ મહાકષ્ટ ઉપસ્થિત કર્યું—એ બધું મારાથી જ થયેલું છે.' આ પ્રમાણે રામ વિચાર કરતા હતા તેવામાં તો સીતા ખાડા પાસે આવીને ઉભા રહ્યા અને સર્વજ્ઞનું સ્મરણ કરી આ પ્રમાણે બોલ્યા કે–'હે લોકપાળો ! હે લોકો ! સર્વે સાંભળો. જો મેં રામ વિના બીજા કોઇ પુરૂષની અભિલાષા કરી હોય તો આ અગ્નિ મને બાળી નાખો અને નહિ તો જળની માફક શીતળ સ્પર્શવાન્ થાઓ.' આ પ્રમાણે કહી નમસ્કાર મંત્રનું સ્મરણ કરીને સીતાએ અગ્નિકુંડમાં ઝંપાપાત કર્યો. જેવા સીતા તેમાં પડ્યા તેવો જ તત્કાળ અગ્નિ બુઝાઇ ગયો અને તે ખાડો સ્વચ્છ જળથી પૂરાઇને વાપીરૂપ થઇ ગયો, તેના સતીપણાથી સંતુષ્ટ થયેલા દેવના પ્રભાવથી સીતા લક્ષ્મીની જેમ તે જળની ઉપર કમળપર રચેલા સિંહાસનમાં બિરાજમાન થયા. કોઇ ઠેકાણે હુંકાર ધ્વનિ, કોઇ ઠેકાણે ગુલગુલ અવાજ, કોઇ ઠેકાણે ભંભા જેવો નાદ, કોઇ ઠેકાણે ઢોલની જેવો ધ્વનિ, કોઈ ઠેકાણે દિલિ દિલિ શબ્દ અને કોઈ ઠેકાણે ખલ ખલ નાદ કરતું તે જળ સમુદ્રજળની પેઠે આવર્ત્તયુક્ત જોવામાં આવ્યું. પછી ઉદ્વેલ સમુદ્રની જેમ તે વાપીમાંથી જળ ઉછળવા માંડ્યું અને તેણે મોટા માંચડાઓને પણ ડુબાવવા માંડ્યા. વિદ્યાધરો તો તેનાથી ભયભ્રાંત થઇ ઉડીને આકાશમાં જતા રહ્યા; પરંતુ ભૂચર મનુષ્યો 'હે મહા સતી સીતા ! અમારૂં રક્ષણ કરો.' એમ પોકાર કરવા લાગ્યા. પછી સીતાએ ઉંચા આવતા તે જળને બે હાથવડે દબાવ્યું, એટલે તેના પ્રભાવથી તે જળ પાછું વાપીના પ્રમાણ જેટલું થઇ ગયું. ઉત્પલ, કુમુદ અને પુંડરિક જાતિનાં કમળોથી પૂર્ણ, હંસોથી શોભિત, કમળોની સુગંધથી ઉદ્ભ્રાંત થયેલા ભ્રમરાઓ જેમાં સંગીત કરી રહ્યા છે એવી, જેની સાથે તરંગો અથડાય છે તેવા મણિમય સોપાનથી સુંદર અને બન્ને બાજુ રત્નમય પાપાણોથી બાંધેલી તે વાપી ઘણી સુંદર દેખાવા લાગી. સીતાના શીલની પ્રશંસા કરતા નારદાદિક આકાશમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યા સંતુષ્ટ થયેલા દેવતાઓએ સીતાની ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. 'અહો ! રામની પત્ની સીતાનું કેવું યશસ્વી શીલ છે !'

એ પ્રમાણે અંતરીક્ષ અને ભૂમિમાં વ્યાપ્ત એવી લોકોની આઘોષણા થવા લાગી. પોતાની માતાનો પ્રભાવ જોઈ લવણાંકુશ ઘણો હર્ષ પામ્યા. પછી હંસની જેમ તરતા તરતા તે બન્ને તેની પાસે ગયા. સીતાએ મસ્તકપર સુંઘીને તેને પોતાને બે પડખે બેસાર્યા. તે કુમારો નદીના બે તીરપર રહેલા હાથીના બે બચ્ચાંની જેવા શોભવા લાગ્યા. તે વખતે લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન, ભામંડલ, વિભીષણ અને સુગ્રીવ વિગેરે વીરોએ આવી સીતાને ભક્તિથી નમસ્કાર કર્યો. પછી અતિ મનોહર કાંતિવાળા રામ સીતાની પાસે આવ્યા અને પશ્ચાત્તાપ તથા લજ્જાથી પૂર્ણ એવા તેમણે અંજલિ જોડીને આ પ્રમાણે કહ્યું–"હે દેવી ! સ્વભાવથી જ અસત્ દોષને ગ્રહણ કરનારા નગરવાસીઓના છંદને અનુસરીને મેં તમારો ત્યાગ કર્યો હતો તે ક્ષમા કરજો જેમાં મહા ઉગ્ર શિકારી પ્રાણીઓ રહેલા છે એવા અરણ્યમાં તમે તમારા પ્રભાવથી જીવતા રહ્યા તે પણ એક દિવ્ય જ હતું, તથાપિ તે મારા

જાણવામાં આવ્યું નહીં, પણ હવે તે સર્વ ક્ષમા કરીને આ પુષ્પક વિમાનમાં બેસો અને મારી સાથે ઘેર ચાલો અને પૂર્વની જેમ પાછા મારી સાથે વર્તો." ત્યારે સીતા બોલ્યા કે–"તેમાં તમારો, લોકોનો કે બીજા કોઈનો દોષ નથી પણ મારા પૂર્વકર્મનો જ દોષ છે, તેથી આવા દુઃખના આવર્ત્તને આપનારા કર્મથી નિર્વેદ પામીને હું તો હવે તેનો ઉચ્છેદ કરનારી દીક્ષા જ ગ્રહણ કરીશ.' આ પ્રમાણે કહીને તે જ વખતે સીતાએ પોતાની મુષ્ટિથી જ કેશનો લોચ કર્યો અને પ્રભુ જેમ પોતાના કેશ ઇંદ્રને આપે છે તેમ તેણે તે કેશ રામને અર્પણ કર્યા. તે જોઈને તત્કાળ રામને મૂર્ચ્છા આવી. તેમાંથી તેઓ સ્વસ્થ થયા નહિ તેવામાં તો સીતા જયભૂષણ મુનિની પાસે ચાલ્યા ગયા. જયભૂષણ કેવળીએ તે જ વખતે વિધિપૂર્વક તેને દીક્ષા આપી અને પછી તપમાં પરાયણ તે સાધ્વીને સુપ્રભા ગણિનીના પરિવારમાં સોંપી.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि सीताशुद्धिव्रतग्रहणो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

સર્ગ ૧૦ મો.

રામનું નિર્વાણગમન.

મૂર્ચ્છિત થયેલા રામને ચંદનના જળથી સિંચન કર્યું એટલે તે સ્વસ્થ થઈને બોલ્યા કે–'એ મનસ્વિની સીતાદેવી ક્યાં છે? અરે ભૂચરો અને ખેચરો! જો તમારે મરવાની ઈચ્છા ન હોય તો તે લોચ કરેલી પણ મારી પ્રિયા સીતા મને સત્વર બતાવો. હે વત્સ લક્ષ્મણ! ભાથા અને ધનુષ્ય લાવ. હું આવો દુઃખી છતાં આ બધા ઉદાસીન અને સુસ્થિત કેમ છે?' આ પ્રમાણે કહીને ધનુષ્યને ગ્રહણ કરતા રામને લક્ષ્મણે કહ્યું કે–"હે આર્ય! આ શું કરો છો? આ સર્વ લોક તમારા સેવક છે. ન્યાયનિષ્ઠ એવા તમે દોષના ભયથી જેમ સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમ સ્વાર્થનિષ્ઠ સીતાએ સંસારના ભયથી આપણા સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. તમારી પ્રિયા સીતાએ અહીં પ્રત્યક્ષ પોતાની મેળે પોતાના કેશનો લોચ કરી જયભૂષણ મુનિની પાસે જઈ દીક્ષા લીધી છે. એ મહર્ષિને હમણાં જ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે જ્ઞાનનો મહિમા કરવો એ તમારૂં પણ કૃત્ય છે. વળી હે સ્વામી! મહાવ્રતધારી સીતા સ્વામિની પણ ત્યાં રહેલા છે અને એ નિર્દોષ સાધ્વી શુદ્ધ સતીમાર્ગની જેમ હમણા મોક્ષમાર્ગને બતાવે છે." લક્ષ્મણનાં આવા વચન સાંભળી રામ સ્વભાવમાં સ્થિત થઈને બોલ્યા–'હે બંધુ! તે કેવળીની પાસે મારી પ્રિયાએ વ્રત ધારણ કર્યું તે બહુ સારૂં કર્યું.' આ પ્રમાણે કહીને રામચંદ્ર પરિવારસહિત જયભૂષણ મુનિપાસે ગયા અને તેમને નમસ્કાર કરીને રામે દેશના સાંભળી. દેશનાને અંતે રામે મુનિને પૂછ્યું કે–'હે સ્વામિન્! હું આત્માને

જાણતો નથી, તો હું ભવ્ય છું કે અભવ્ય છું ? તે મને કહો અને મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.' કેવળી બોલ્યા કે—" હે રામ! તમે કેવળ ભવ્ય છો એટલું જ નહિ પણ આ જન્મમાં જ કેવળજ્ઞાન પામીને સિદ્ધિને પણ પામનારા છો." રામે ફરીવાર પૂછ્યું કે—'હે સ્વામિન્! મોક્ષ તો દીક્ષા લીધાથી થાય છે અને દીક્ષા સર્વનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે, પણ આ બંધુ લક્ષ્મણ મારાથી દુસ્ત્યાજ્ય છે.' ત્યારે મુનિ બોલ્યા કે-' તમારે હજુ બળદેવપણાની સંપત્તિ ભોગવવાની છે, તેને અંતે નિ:સંગ થઈ, દીક્ષા લઇને તમે શિવસુખ પામશો.'

વિભીષણે નમસ્કાર કરી મુનિને પૂછ્યું કે—" હે સ્વામી! રાવણે પૂર્વજન્મના કયા કર્મથી સીતાનું હરણ કર્યું ? અને કયા કર્મથી લક્ષ્મણે તેને યુદ્ધમાં માર્યો ? વળી આ સુગ્રીવ, ભામંડલ, લવણ, અંકુશ અને હું કયા કયા કર્મથી આ રામના ઉપર અત્યંત રક્ત થયા છીએ ?" એટલે મુનિ બોલ્યા કે—' આ દક્ષિણ ભરતાર્ધમાં **ક્ષેમપુર** નામના નગરમાં **નયદત્ત** નામે એક વણિક હતો. તેને **સુનંદા** નામની સ્રીથી **ધનદત્ત** અને **વસુદત્ત** નામે બે પુત્રો થયા. તે બંનેને **યાજ્ઞવલ્કય** નામના એક બ્રાહ્મણની સાથે મિત્રાઈ થઈ. તે નગરમાં **સાગરદત્ત** નામે એક વણિક રહેતો હતો. તેને **ગુણધર** નામે પુત્ર અને **ગુણવતી** નામની કન્યા હતી. સાગરદત્તે નયદત્તના યોગ્ય ગુણવાળા પુત્ર ધનદત્તને ગુણવતી કન્યા આપી, અને કન્યાની માતા **રત્નપ્રભાએ** ધનના લોભથી **શ્રીકાંત** નામના એક ત્યાંના ધનાઢ્યને ગુપ્ત રીતે ગુણવતીને આપી. આ ખબર યાજ્ઞવલ્કયના જાણવામાં આવી એટલે મિત્રની વંચનાને નહિ સહન કરનાર યાજ્ઞવલ્કયે પોતાના મિત્ર નયદત્તના પુત્રોને ખબર આપ્યા. તે સાંભળી વસુદત્તે રાત્રે જઇને શ્રીકાંતને મારી નાખ્યો અને શ્રીકાંતે પણ ખડ્ગવડે વસુદત્તને મારી નાખ્યો. તે બન્ને ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને વિંધ્યાટવીમાં મૃગલા થયા. ગુણવતી કુંવારી જ મૃત્યુ પામીને તે જ વનમાં મૃગલી થઈ. ત્યાં પણ તેણીને માટે યુદ્ધ કરીને તે બન્ને મૃત્યુ પામ્યા. એવી રીતે પરસ્પર વૈરથી તેઓએ ચિરકાળ ભવભ્રમણ કર્યું.

હવે અહીં ધનદત્ત પોતાના ભાઇના વધથી પીડિત થઇ ધર્મરહિતપણે ભટકવા લાગ્યો. એક વખતે રાત્રે ક્ષુધાતુર થયેલા તેણે કોઈ સાધુઓને જોયા, એટલે તેમની પાસે તેણે ભોજન માગ્યું. તેઓમાંથી એક મુનિ બોલ્યા કે-" હે ભાઇ ! મુનિઓ દિવસે પણ ભાતપાણીનો સંગ્રહ રાખતા નથી તો રાત્રે તો ક્યાંથી જ હોય ? વળી હે ભદ્ર ! તારે પણ રાત્રે ભોજન કે પાન કરવું યોગ્ય નથી, કેમકે આવા અંધકારમાં અન્નાદિકમાં રહેલા જીવોને કોણ જાણી શકે ?' આ પ્રમાણે મુનિએ આપેલા બોધથી તેના હૃદયમાં જાણે અમૃત સિંચન થયું હોય તેમ લાગ્યું. પછી તે શ્રાવક થઇ મૃત્યુ પામીને સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવતા થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને તે મહાપુરનગરમાં **ધારિણી** અને **મેરૂ** શેઠનો **પદ્મરૂચિ** નામે પરમ શ્રાવક પુત્ર થયો. એક વખતે પદ્મરૂચિ અશ્વારૂઢ થઇ દૈવયોગે ગોકુલમાં જતો હતો ત્યાં માર્ગમાં એક વૃદ્ધ વૃષભને પડીને મરણ પામતો તેણે જોયો, એટલે તે કૃપાળુ શેઠે અશ્વઉપરથી ઉતરી તેની નજીક આવીને તેના કાનમાં પંચપરમેષ્ઠી નમસ્કાર મહામંત્ર સંભળાવ્યો. તેના પ્રભાવથી મૃત્યુ પામીને તે તે જ નગરમાં **છત્રચ્છાય** રાજાની **શ્રીદત્તા** રાણીના ઉદરથી **વૃષભધ્વજ** નામે પુત્ર થયો. તે કુમાર સ્વેચ્છાએ ફરતો ફરતો એક વખતે તે વૃદ્ધ વૃષભની મૃત્યુભૂમિપાસે આવ્યો. ત્યાં પૂર્વજન્મના સ્થાનના દર્શનથી તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન

ઉત્પન્ન થયું, તેથી ત્યાં તેણે એક ચૈત્ય કરાવ્યું અને ચૈત્યની એક તરફની ભીંત ઉપર તેણે મરણસ્થિતિપર આવેલા વૃદ્ધ વૃષભનું ચિત્ર આળેખ્યું; તેમજ તેની પાસે તેના કાનમાં નમસ્કાર મંત્ર આપતા તે પુરૂષને અને તેની પાસે પલાણસહિત તેના અશ્વને આળેખ્યા પછી ચૈત્યના રક્ષકોને આજ્ઞા કરી કે-' જે કોઇ આ ચિત્રને પરમાર્થરૂપે જાણી લે તે પુરૂષના મને તત્કાળ ખબર આપવા. ' આ પ્રમાણે કહી કુમાર વૃષભધ્વજ પોતાના મંદિરે ગયો.

એક વખતે પેલો પદ્મરૂચિ શેઠ તે ચૈત્યમાં વંદન કરવાને માટે આવ્યો. ત્યાં અર્હંતને વંદના કરીને તેણે તે ભીંતપર કરેલાં ચિત્ર જોયાં, તેથી વિસ્મય પામીને બોલ્યો કે—" આ ચિત્રનું વૃત્તાંત તો બધું મનેજ લાગુ પડે છે ' રક્ષકોએ જઇને તત્કાળ રાજકુમાર વૃષભધ્વજને તે ખબર આપ્યા, એટલે તરતજ તે ત્યાં આવ્યો અને તેણે પદ્મરૂચિને પૂછ્યું કે—' શું તમે આ ચિત્રનો વૃત્તાંત જાણો છો ? ' તેણે કહ્યું કે—' આ મરણ પામતા વૃષભને નમસ્કાર મંત્ર આપતા એવા મને કોઈ જાણીતા પુરૂષે અહીં આળેખ્યો છે. ' તે સાંભળી વૃષભધ્વજ તેને નમસ્કાર કરીને બોલ્યો—' હે ભદ્ર ! જે આ વૃદ્ધ વૃષભ હતો તે નમસ્કાર મંત્રના પ્રભાવથી હું આ રાજપુત્ર થયેલો છું. જો તમે કૃપાળુએ તે સમયે મને નમસ્કાર મંત્ર ન આપ્યો હોત તો હું તિર્યંચ યોનિમાં અથવા કોઇ અધમ યોનિમાં ગયો હોત. તમે સર્વથા મારા ગુરૂ, સ્વામી અને દેવ છો; માટે તમોએ આપેલું આ વિશાળ રાજ્ય તમેજ ભોગવો ' એ પ્રમાણે કહીને વૃષભધ્વજ શ્રાવકવ્રતને પાળતો સતો પદ્મરૂચિની સાથે અભેદપણે રહેવા લાગ્યો. પછી ચિરકાળ પર્યંત સમ્યક્ પ્રકારે શ્રાવકપણું પાળી મૃત્યુ પામીને તે બંને ઇશાનકલ્પમાં પરમર્દ્ધિક દેવતા થયા પદ્મરૂચિ ત્યાંથી ચ્યવીને મેરૂગિરિની પશ્ચિમ બાજુએ વૈતાઢ્યગિરિઉપર નંદાવર્ત્ત નામના નગરમા **નંદીશ્વર** નામે રાજા અને **કનકાભા** નામે રાણીનો **નયનાનંદ** નામે પુત્ર થયો. ત્યાં રાજ્ય ભોગવી દીક્ષા લઇને માહેંદ્ર નામના ચોથા દેવલોકમાં દેવતા થયો ત્યાંથી ચ્યવી પૂર્વવિદેહમાં ક્ષેમાપુરીના રાજા **વિપુલવાહનની** **પદ્માવતી** રાણીથી **શ્રીચંદ્ર** કુમાર થયો તે રાજ્ય ભોગવી **સમાધિગુપ્ત** મુનિપાસે દીક્ષા લઇ, કાળ કરીને બ્રહ્મ નામના પાંચમા દેવલોકમાં ઇંદ્ર થયો ત્યાંથી ચ્યવીને તેનો જીવ આ મહાબલવાન બલભદ્ર રામચંદ્ર થયેલ છે અને વૃષભધ્વજનો જીવ અનુક્રમે આ સુગ્રીવ થયેલ છે

પેલા શ્રીકાંતનો જીવ ભવભ્રમણ કરી મૃણાલકંદ નગરમાં **શંભુ** રાજા અને **હેમવતી** રાણીનો **વજ્રકંઠ** નામે પુત્ર થયો. વસુદત્ત ભવમાં ભમી તે શંભુ રાજાના પુરોહિત **વિજય** અને તેની સ્ત્રી **રત્નચૂડા**નો **શ્રીભૂતિ** નામે પુત્ર થયો પેલી ગુણવતી ભવભ્રમણ કરી તે શ્રીભૂતિની **સરસ્વતી** નામની સ્ત્રીથી **વેગવતી** નામે પુત્રી થઇ. તે યૌવનવતી થતાં એક વખતે એક **સુદર્શન** નામના પ્રતિમાધારી મુનિને લોકો વંદન કરતા હતા. તે જોઇ તેણે હાસ્યથી કહ્યું કે-' હે લોકો ! આ સાધુને મેં પૂર્વે સ્ત્રીની સાથે ક્રીડા કરતાં જોયા છે, તે સ્ત્રીને તેણે હમણા બીજે ઠેકાણે મોકલી દીધી છે; માટે તેવા સાધુને તમે કેમ વંદના કરો છો ? ' તે સાંભળીને તત્કાળ સર્વ લોકો વિષમ પરિણામી થઇ જઇ તે કલંકની ઉદ્‌ઘોષણા કરતા સતા તે મુનિને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા એટલે ' જ્યાં સુધી આ કલંક મારા ઉપરથી

ઉતરશે નહિ ત્યાં સુધી હું કાઉસગ્ગ પારીશ નહિ.' એવો તે મુનિએ અભિગ્રહ કર્યો. પછી શાસનદેવતાના રોષથી વેગવતીનું મુખ તત્કાળ વ્યાધિગ્રસ્ત થઇ ગયું અને સાધુઉપર તેણે મૂકેલા કલંકનું વૃત્તાંત સાંભળી તેના પિતાએ વેગવતીનો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો. પિતાના રોષથી અને રોગથી ભય પામીને વેગવતીએ સુદર્શન મુનિપાસે આવી સર્વ લોકોની સમક્ષ ઉંચે સ્વરે આ પ્રમાણે કહ્યું કે—' હે સ્વામી ! તમે સર્વથા નિર્દોષ છો. મેં તમારી ઉપર આ ખોટો દોષ આરોપણ કરેલો છે, માટે હે ક્ષમાનિધિ ! મારો એ અપરાધ ક્ષમા કરો ' તે વચન સાંભળી લોકો પાછા ફરીથી તે મુનિને પૂજવા લાગ્યા. ત્યારથી તે વેગવતી પરમ શ્રદ્ધાળુ શ્રાવિકા થઇ. તેને રૂપવતી જોઇને શંભુરાજાએ તેની માગણી કરી. શ્રીભૂતિએ પ્રત્યુત્તર દીધો કે—' મારી કન્યા હું કોઇ મિથ્યાદૃષ્ટને આપીશ નહિ. ' તે સાંભળી શંભુરાજાએ શ્રીભૂતિને મારી નાખીને વેગવતીની સાથે બળાત્કારે ભોગ કર્યો. તે સમયે વેગવતીએ શાપ આપ્યો કે-' હું ભવાંતરે તારા વધને માટે થઇશ. ' પછી શંભુરાજાએ તેને છોડી દીધી, એટલે **હરિકાંતા** આર્યાની પાસે દીક્ષા લઇ આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને તે વેગવતી બ્રહ્મ દેવલોકમાં ગઇ. ત્યાંથી ચ્યવીને તે જનકરાજાની પુત્રી સીતા થઇ અને પૂર્વના શાપના વશથી શંભુરાજાના જીવ રાક્ષસપતિ રાવણના મૃત્યુને માટે તે થઇ પડી. પૂર્વે સુદર્શન મુનિપર ખોટો દોષ આરોપણ કરવાથી આ ભવમાં તેના ઉપર લોકોએ ખોટું કલંક મૂક્યું.

શંભુરાજાનો જીવ ભવભ્રમણ કરી **કુશધ્વજ** નામના બ્રાહ્મણની **સાવિત્રી** નામની સ્રીથી **પ્રભાસ** નામે પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. અન્યદા તેણે **વિજયસેન** નામના મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી અને પરીષહો સહન કરતા સતા તેણે મોટું તપ આચર્યું. એક સમયે **કનકપ્રભ** નામના ઇંદ્રની જેવી મોટી સમૃદ્ધિવાળા વિદ્યાધરોના રાજાને સમેતશિખર યાત્રા કરવા જતાં પ્રભાસ મુનિએ દીઠો, એટલે તેણે 'આ તપના ફળવડે હું આ વિદ્યાધરના રાજા જેવી સમૃદ્ધિવાળો થાઉં ' એવું નિયાણું બાંધ્યું. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તે ત્રીજા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો. હે વિભીષણ ! ત્યાંથી ચ્યવીને તે તમારો મોટો ભાઈ રાવણ થયો. તે વખતે કનકપ્રભની સમૃદ્ધિ જોઇને નિયાણું બાંધવાથી તે સર્વ ખેચરોનો અધિપતિ થયો. ધનદત્ત અને વસુદત્તનો મિત્ર જે યાજ્ઞવલ્કય બ્રાહ્મણ હતો તે કેટલાક ભવમાં ભમીને તું વિભીષણ થયો. રાજાએ મારી નાખેલો પેલો શ્રીભૂતિ સ્વર્ગમાં ગયો ત્યાંથી ચ્યવીને સુપ્રતિષ્ઠપુરમાં **પુનર્વસુ** નામે વિદ્યાધર થયો. એક વખતે કામાતુર થયેલા તેણે પુંડરીક વિજયમાંથી **ત્રિભુવનાનંદ** નામે ચક્રવર્ત્તીની **અનંગસુંદરી** નામની કન્યાનું હરણ કર્યું. ચક્રવર્ત્તીએ તેની પછવાડે વિદ્યાધરો મોકલ્યા. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામાં આકુળવ્યાકુળ થયેલા તે પુનર્વસુના વિમાનમાંથી અનંગસુંદરી એક લતાગૃહઉપર પડી ગઈ. તેની પ્રાપ્તિને માટે નિયાણું બાંધી પુનર્વસુએ દીક્ષા લીધી અને ત્યાંથી મૃત્યુ પામી દેવલોકમાં જઇ ત્યાંથી ચ્યવીને તેનો જીવ આ લક્ષ્મણ થયો.

પેલી અનંગસુંદરી વનમાં રહી સતી ઉગ્ર તપ કરવા લાગી. અંતે તેણે અનશન કર્યું. પ્રભા[illegible]માં તેને કોઇ અજગર ગળી ગયો. સમાધિથી મૃત્યુ પામીને તે દેવલોકમાં દેવી [illegible]
વૃષભધ્વજ [illegible] આ લક્ષ્મણની નિ[illegible]લ્યા નામે પત્ની [illegible] જે પેલો ગુણધર નામે
ભની મૃત્યુભૂમિપાસ

ગુણવતીનો ભાઇ હતો તે ભવભ્રમણ કરી **કુંડલમંડિત** નામે રાજપુત્ર થયો તે ભવમાં ચિરકાળ શ્રાવકપણું પાળી મૃત્યુ પામીને તે આ સીતાનો સહોદર **ભામંડલ** થયો છે.

કાકંદી નામની નગરીમાં **વામદેવ** નામે બ્રાહ્મણ ને **શ્યામલા** નામની સ્ત્રીથી **વસુનંદ** અને **સુનંદ** નામે બે પુત્રો થયા. એક વખતે તે બન્ને ઘેર હતા તેવામાં એક માસોપવાસી મુનિ પધાર્યા. તેમને તેમણે ભક્તિથી પ્રતિલાભ્યા. તે દાનધર્મના પ્રભાવથી બન્ને મૃત્યુ પામીને ઉત્તરકુરૂમાં જુગલીઆ થયા. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવતા થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને પાછા કાકંદીપુરીમાં જ **વામદેવ** રાજાની **સુદર્શના** નામની સ્ત્રીથી **પ્રિયંકર** અને **શુભંકર** નામે બે પુત્રો થયા. ત્યાં ચિરકાળ રાજ્ય પાળી દીક્ષા લઇ મૃત્યુ પામીને ગ્રૈવેયકમાં દેવતા થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને તે આ **લવણ** અને **અંકુશ** થયેલા છે. તેઓના પૂર્વભવની માતા સુદર્શના ચિરકાળ ભવભ્રમણ કરીને આ સિદ્ધાર્થ થયેલ છે. જેણે આ રામના બન્ને પુત્રોનું અધ્યાપકપણું કર્યું છે.”

આ પ્રમાણે જયભૂષણ મુનિપાસેથી સર્વના પૂર્વભવ સાંભળીને ઘણા લોકો સંવેગ પામ્યા. રામના સેનાપતિ **કૃતાંતે** તત્કાળ દીક્ષા લીધી. રામલક્ષ્મણ જયભૂષણ મુનિને વંદના કરી ત્યાંથી ઉઠીને સીતાની પાસે આવ્યા સીતાને જોઈ રામને ચિંતા થઈ કે— ‘ આ સીતા શીરીષના પુષ્પ જેવી કોમળ રાજપુત્રી છે, તે શીત અને આતપના કલેશને કેમ સહન કરી શકશે ? વળી આ કોમળ સ્ત્રી સર્વ ભારથી અધિક અને હૃદયથી પણ દુર્વહ એવા સંયમભારને કેવી રીતે વહન કરશે ? અથવા જેના સતીવ્રતને રાવણ પણ ભગ્ન કરી શકયો નહિ એવી આ સતી સંયમમાં પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરનારી થશે. ’ આવો વિચાર કરી રામે સીતાને વંદના કરી, એટલે શ્રદ્ધાથી શુદ્ધ હૃદયવાળા લક્ષ્મણે અને બીજા રાજાઓએ પણ વંદના કરી પછી રામ પરિવારસાથે અયોધ્યામાં આવ્યા.

સીતાએ અને કૃતાંતવદને ઉગ્ર તપ કરવા માંડ્યું. કૃતાંતવદન તપ કરી મૃત્યુ પામીને બ્રહ્મદેવલોકમાં ગયો. સીતાએ સાઠ વર્ષ સુધી વિવિધ તપ આચર્યું અને ત્રીશ અહોરાત્રી અનશન આરાધી મૃત્યુ પામીને તે બાવીશ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા અચ્યુતેંદ્ર થયા.

વૈતાઢ્યગિરિપર આવેલા કાંચનપુરમાં **કનકરથ** નામે વિદ્યાધરનો રાજા હતો. તેને **મંદાકિની** અને **ચંદ્રમુખી** નામે બે કન્યા હતી તેના સ્વયંવરમાં તેણે રામલક્ષ્મણાદિક રાજાઓને પુત્રસહિત બોલાવ્યા. સર્વ રાજાઓ આવીને સ્વયંવરમંડપમાં બેઠા. મંદાકિની સ્વેચ્છાએ અનંગલવણને અને ચંદ્રમુખી મદનાંકુશને વરી. તે જોઈ **શ્રીધર** વિગેરે લક્ષ્મણના અઢીસો પુત્રો ક્રોધ કરીને એક સાથે યુદ્ધ કરવા ઉઠ્યા તેમને યુદ્ધ માટે તૈયાર થતા સાંભળી લવણ અને અંકુશ બોલ્યા કે–‘ તેઓની સાથે કોણ યુદ્ધ કરે ? કારણ કે ભાઇઓ અવધ્ય છે જેમ મારા પિતામાં મોટાનો કે નાનાનો કશો ભેદ નથી તેમ તેઓના પુત્રો શ્રીધરાદિ અને અમે તેમાં પણ ભેદ થાઓ નહીં ’ આવાં તેમનાં વચન બાતમીદારો પાસેથી જાણીને લક્ષ્મણના પુત્રો પોતે આવાં અકૃત્યનો આરંભ કર્યો તેને માટે પોતાના આત્માને નિંદવા લાગ્યા અને તત્કાળ વૈરાગ્ય પામી માતાપિતાની આજ્ઞા લઈ તેઓએ

મહાબલ મુનિના ચરણકમળમાં જઇને દીક્ષા લીધી. પછી અનંગલવણ અને મદનાંકુશ તે કન્યાઓને પરણી બલભદ્ર અને વાસુદેવની સાથે અયોધ્યાપુરીમાં આવ્યા.

એક સમયે ભામંડલ રાજા પોતાના નગરમાં રાજમહેલની ઉપર બેઠો હતો તે વખતે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો તે પોતાના મનમાં આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યો કે—'વૈતાઢ્યની બંને શ્રેણીને વશ કરી સર્વ ઠેકાણે અસ્ખલિતપણે લીલાપૂર્વક વિહાર કરી મેં સંસારસંબંધી પૂર્ણ સુખ મેળવ્યું છે. હવે અંતે દીક્ષા લઈ પૂર્ણ વાંછાવાળો થાઉં.' આવો વિચાર કરતો હતો તેવામાં તેના મસ્તકપર આકાશમાંથી વિજળી પડી, તેથી તત્કાળ મૃત્યુ પામીને તે દેવકુરૂમાં જુગલીઆપણે ઉત્પન્ન થયો.

અન્યદા ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ હનુમાન શાશ્વતા ચૈત્યની વંદના કરવા માટે મેરૂપર્વતે ગયો હતો. ત્યાં તેણે સૂર્યને અસ્ત થતો જોયો તે જોઈ તેને વિચાર થયો કે—'અહો! આ જગતમાં સર્વનો ઉદય અને અસ્ત થયા કરે છે. જે બાબતમાં આ સૂર્યનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત છે માટે જેમા સર્વ નાશવંત છે એવા આ જગતને ધિક્કાર છે!' આવો વિચાર કરી હનુમાને પોતાના નગરમાં જઈ પુત્રને રાજ્ય આપીને ધર્મરત્ન આચાર્યની પાસે દીક્ષા લીધી. તેની સાથે સાડાસાતસો રાજાઓએ દીક્ષા લીધી અને તેની પત્નીઓએ લક્ષ્મીવતી આર્યાની પાસે ચારિત્ર લીધું. અનુક્રમે હનુમાન મુનિ ધ્યાનરૂપ અગ્નિથી સર્વ કર્મોને મૂળમાંથી બાળી નાખી શૈલેશી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરીને અવ્યયપદ(મોક્ષ)ને પામ્યા.

હનુમાને દીક્ષા લીધી એ ખબર જાણી રામ વિચારવા લાગ્યા કે—'ભોગસુખનો ત્યાગ કરીને હનુમાને કષ્ટકારી દીક્ષા કેમ લીધી હશે?' આવી રામની વિચારણા અવધિજ્ઞાનવડે જાણીને સૌધર્મ ઇંદ્રે સભા વચ્ચે કહ્યું કે—"અહો કર્મની ગતિ વિષમ છે! રામ જેવા ચરમદેહી પુરૂષ અત્યારે ધર્મને હસે છે, એટલું જ નહિ પણ ઉલટા વિષયસુખની પ્રશંસા કરે છે. આ તે કેવી વાત! પણ તે મારા જાણવામાં આવ્યું. એ રામ અને લક્ષ્મણને પરસ્પર એવો ગાઢ સ્નેહ છે કે રામચંદ્રને સંસારપર વૈરાગ્ય આવવા દેતો નથી." ઇંદ્રનાં આવાં વચન સાંભળી સુધર્મા સભામાંથી બે દેવતાઓ કૌતુકથી તેમના સ્નેહની પરીક્ષા માટે અયોધ્યામાં લક્ષ્મણને ઘેર આવ્યા. તેઓએ તત્કાળ માયા રચીને અંતઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓને કરૂણસ્વરે આક્રંદ કરતી લક્ષ્મણને બતાવી. તેઓ એવો વિલાપ કરવા લાગી કે—'હા પદ્મ! હા પદ્મનયન! હા બંધુરૂપ કમળમાં સૂર્યસમાન! સર્વ વિશ્વને ભયંકર એવું આ તમારૂં અકાળ મૃત્યુ કેમ થયું?' આ પ્રમાણે રૂદન કરતી અને છુટા કેશ મૂકીને છાતી કુટતી અંતઃપુરની સ્ત્રીઓને જોઇ લક્ષ્મણ અતિ ખેદ પામીને બોલ્યા—'અરે! શું મારા જીવિતનું પણ જીવિતવ્ય એવા મારા બંધુ રામ મૃત્યુ પામ્યા! છળથી ઘાત કરનારા દુષ્ટ યમરાજે આ શું કર્યું?' આ પ્રમાણે બોલતા લક્ષ્મણનાં તે વચનની સાથે જ પ્રાણ નીકળી ગયા **અહો! કર્મનો વિપાક દુરતિક્રમ*** છે.

---

* ઉલ્લંઘન થઇ ન શકે તેવો.

પછી તેનું શરીર સુવર્ણસ્તંભના ટેકાથી સિંહાસનઉપર સ્થિત થતાં ઉઘાડા મુખે અને લેપ્યમય મૂર્તિની જેવું નિષ્ક્રિય–સ્થિર થઇ ગયું. આ પ્રમાણે સહજમાં લક્ષ્મણને મૃત્યુ પામેલ જોઇ બન્ને દેવતા ખેદ પામ્યા અને ‘ આપણે આ શું કર્યું ? ’ એમ માંહો-માંહી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક કહેવા લાગ્યા. વળી ‘ અરે ! આ વિશ્વાધાર પુરૂષને આપણે મારી નાખ્યા.’ એમ પોતાના આત્માની નિંદા કરતા તેઓ પોતાના દેવલોકમાં ચાલ્યા ગયા.

લક્ષ્મણને મૃત્યુ પામેલા જોઇ અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ કેશ છુટા મૂકી પરિવારસહિત મહાઆક્રંદ કરવા લાગી. તેમનું આક્રંદ સાંભળી રામચંદ્ર ત્યાં દોડી આવ્યા અને બોલ્યા— “અરે ! કાંઇ પણ અમંગળ જાણ્યા વગર તમે આ શું આરંભ્યું છે ? આ હું જીવું છું અને મારો આ અનુજબંધુ લક્ષ્મણ પણ જીવે છે. કોઇ રોગ તેને પીડે છે તો તેનો ઉપાય હમણાં ઔષધોથી કરીએ છીએ.” આ પ્રમાણે કહી રામે વૈદ્યોને અને જ્યોતિષીઓને બોલાવ્યા, તેમજ મંત્રતંત્રના અનેક પ્રયોગો કરાવ્યા. મંત્રતંત્રના સર્વ પ્રયોગો નિષ્ફળ થતાં રામને મૂર્ચ્છા આવી. ક્ષણવારમાં કાંઇક સંજ્ઞા મેળવી ઉંચે સ્વરે તે વિલાપ કરવા લાગ્યા. તે સાંભળી વિભીષણ, સુગ્રીવ અને શત્રુઘ્ન વિગેરે પણ અશ્રુપાત કરતા અને ‘ અમે માર્યા ગયા ’ એમ બોલતા મુક્તકંઠે રૂદન કરવા લાગ્યા કૌશલ્યાદિક માતાઓ પુત્રવધૂઓની સાથે અશ્રુ પાડતી સતી વારંવાર મૂર્ચ્છા પામીને કરૂણસ્વરે આક્રંદ કરવા લાગી. પ્રત્યેક માર્ગે, પ્રત્યેક ગૃહે અને પ્રત્યેક દુકાને આક્રંદ પ્રવર્તવાથી સર્વ રસને હરનાર શોકાદ્વૈત થઈ રહ્યું. તે વખતે લવણે અને અંકુશે નમસ્કાર કરી રામભદ્રને કહ્યું કે–‘ અમારા આ લઘુપિતાનું મૃત્યુ થતાં અમે અત્યારે સંસારથી અત્યંત ભય પામ્યા છીએ. આ મૃત્યુ સર્વને અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય છે, માટે સર્વ પુરૂષોએ મૂળથી પરલોકને માટે તત્પર રહેવું જોઇએ; તેથી હે પિતા ! અમને દીક્ષા લેવાની આજ્ઞા આપો. આ લઘુપિતા લક્ષ્મણવિના હવે અમારે ઘરમાં રહેવું જરાપણ યુક્ત નથી. ’ આ પ્રમાણે કહી લવણે અને અંકુશે રામને નમીને **અમૃતઘોષ** મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી અને અનુક્રમે તે બંને મોક્ષે ગયા.

ભાઇના મરણથી અને પુત્રના વિયોગથી રામ વારંવાર મૂર્ચ્છા ખાઈ મોહથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા–“ હે બાંધવ ! મેં હમણાં તમારૂં કાંઇપણ અપમાન કર્યું નથી, તે છતાં તમે અકસ્માત આવું મૌન કેમ ધારણ કર્યું છે ? હે ભાઇ ! તમે આમ કર્યું એટલે મને મારા પુત્રોએ પણ છોડી દીધો. માણસોને સો છિદ્રો પડવાથી તેમાં સેંકડો ભૂત પેસે છે.” આ પ્રમાણે ઉન્મત્તની જેમ બોલતા રામને જોઈ વિભીષણાદિક એકઠા મળી તેમની પાસે આવી ગદ્ગદ્ સ્વરે કહેવા લાગ્યા–“ હે પ્રભુ ! તમે જેમ વીર પુરૂષોમાં વીર છો તેમ ધીર પુરૂષોમાં પણ ધીર કહેવાઓ છો, તેથી આવું લજ્જાકારી અધૈર્ય છોડી દ્યો. હવે તો લોકપ્રસિદ્ધ અને સમયને યોગ્ય એવું લક્ષ્મણનું જે ઔર્દ્ધ્વદેહિક કૃત્ય તે અંગસંસ્કારપૂર્વક કરવું જોઇએ.” તેમનાં આવાં વચન સાંભળી રામ કોપથી હોઠને ફરકાવતા બોલ્યા— “ અરે દુર્જનો ! હજુ મારો ભાઇ લક્ષ્મણ તો જીવે છે, તે છતાં તમે આવું વચન કેમ બોલો છો ? બંધુસહિત તમારા સર્વેનું અગ્નિદાહપૂર્વક મૃતકાર્ય કરવું જોઇએ. આ મારો ભાઈ તો દીર્ઘાયુષ્ય થાઓ. હે ભાઇ ! હે વત્સ ! હે લક્ષ્મણ ! હવે શીઘ્ર બોલો. તમારા ન બોલવાથી આ દુર્જનો પ્રવેશ કરે છે. તમે બહુ વખતથી મને શામાટે ખેદ ઉપજાવો

છો ? અથવા હે ભાઈ ! આ દુર્જનોની સમક્ષ તમારે કોપ કરવો ઉચિત નથી.” આ પ્રમાણે કહી લક્ષ્મણને ખભાઉપર લઈ રામ ત્યાંથી બીજે ચાલ્યા. કોઈવાર લક્ષ્મણના શબને સ્નાનગૃહમાં લાવી રામ પોતાની મેળે સ્નાન કરાવતા, પછી સ્વહસ્તે ચંદનનું વિલેપન કરતા, કોઈવાર દિવ્ય ભોજન મંગાવી, ભોજનથી પાત્ર પૂરીને તે લક્ષ્મણના શબની પાસે મૂકતા, કોઈવાર પોતાના ઉત્સંગમાં લઇ તેના મુખપર વારંવાર ચુંબન કરતા, કોઇવાર વસ્ત્ર ઓઢાડી શય્યાઉપર સુવાડતા, કોઇવાર પોતે બોલાવીને પોતે જ પ્રત્યુત્તર આપતા અને કોઈવાર પોતે જ સંવાહક થઇ તેના અંગને મર્દન કરતા આ પ્રમાણે સ્નેહમાં ઉન્મત્તપણે બીજું સર્વ કામ ભૂલી જઇને વિકળપણાથી ચેષ્ટા કરતા રામને છ માસ નીકળી ગયા. રામ આવા ઉન્મત્ત થઈ ગયા છે એ ખબર સાંભળી ઇંદ્રજિતના તથા સુંદ રાક્ષસના પુત્રો અને બીજા ખેચર શત્રુઓ પણ રામને મારવાની ઇચ્છાથી રામની પાસે આવ્યા અને જેમાં સિંહ સૂતેલ હોય તેવી ગિરિગુહાને જેમ છળબળવાળા શિકારીઓ રૂંધે તેમ જેમાં ઉન્મત્ત થયેલા રામ રહેલા છે એવી અયોધ્યાપુરીને તેમણે પુષ્કળ સેનાવડે આવીને રૂંધી દીધી; તે જોઇ રામે લક્ષ્મણને ખોળામાં લઇ પોતાના ધનુષ્યનુ આસ્ફાલન કર્યું કે જે વજાવર્ત્ત ધનુષ્ય અકાળે પણ સંવર્ત્તનું પ્રવર્ત્તક થાય તેવુ હતુ. તે વખતે રામની સાથેના પૂર્વના દૃઢ સ્નેહથી આસનનો કંપ થતાં જટાયુ દેવ માહેંદ્ર દેવલોકમાંથી કેટલાએક દેવતાઓની સાથે ત્યાં આવ્યો. તેમને જોઇને ‘ અદ્યાપિ દેવતાઓ રામના પક્ષમાં છે. ’ એમ જાણી ઈંદ્રજિતના પુત્ર વિગેરે ખેચરો ત્યાંથી ભય પામીને સત્વર નાસી ગયા. પછી જેના દેવતાઓ મિત્ર છે અને જેની પાસે તેઓનો કાકો વિભીષણ છે તેવા રામથી ભય અને લજ્જા પામીને તેઓ પરમ સંવેગને પ્રાપ્ત થયા અને વૈરાગ્યવડે ગૃહવાસથી પરાઙ્મુખ થઇને તેઓએ **અતિવેગ** નામના મુનિની પાસે જઈ દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

જટાયુ દેવે રામપાસે આવી તેમને બોધ દેવા માટે એક સુકા વૃક્ષને વારંવાર જળ સિંચવા માંડ્યું, પાષાણઉપર ખાતર નાંખીને કમળ વાવવા માંડ્યાં, મરેલા વૃષભને હળમાં જોડી તેનાવડે જમીન ખેડીને અકાળે બીજ વાવવા માંડ્યાં અને યંત્રમાં રેતી નાખીને તેમાંથી તેલ કાઢવા માટે તેને પીલવા માંડી. આ પ્રમાણે બધાં અસાધ્ય કાર્યો રામની આગળ સાધવા માંડ્યાં. તે જોઇને રામ બોલ્યા—“અરે મુગ્ધ ! આ સુકા વૃક્ષપર વૃથા જળસિંચન શું કામ કરે છે ? તેને ફળ થવા અતિ દૂર છે કેમકે કોઈ ઠેકાણે કદિ પણ મુશળ ફળતું નથી. વળી અરે મૂર્ખ ! આ પાષાણઉપર કમળના ખંડને કેમ રોપે છે ? વળી આ નિર્જળ પ્રદેશમાં મરેલા વૃષભવડે બીજને કેમ વાવે છે ? તેમ જ રેતીમાંથી કદિ પણ તેલ નીકળતું નથી, છતાં તેને કેમ પીલે છે ? ઉપાયને નહિ જાણતા એવા તારો આ સર્વ પ્રયાસ વૃથા છે.” તે સાંભળી જટાયુ દેવ હસીને બોલ્યો—‘હે ભદ્ર ! જો તમે આટલું જાણો છો તો અજ્ઞાનના ચિન્હરૂપ આ શબને સ્કંધ ઉપર કેમ વહન કરો છો ?’ તે સાંભળી લક્ષ્મણના શરીરને આલિંગન કરી રામ તેના પ્રત્યે બોલ્યા—“ અરે ! મારા બંધુને માટે આવું અમંગળ કેમ બોલે છે ? તું મારી નજરેથી દૂર થા.” -

આ પ્રમાણે રામે જટાયુને કહ્યું, તે સમયે કૃતાંતવદન સારથિ જે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો છે, તે પણ અવધિજ્ઞાનથી આ વાત જાણીને રામને બોધ કરવા માટે ત્યાં આવ્યો.

તે દેવ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરી પોતાના સ્કંધઉપર એક સ્ત્રીનું શબ લઈ રામની પાસે થઈને નીકળ્યો. તે જોઇ રામ બોલ્યા કે—' અરે મુગ્ધ ! આ સ્ત્રીના શબને સ્કંધઉપર વહન કરવાથી તું ઉન્મત્ત થયેલો લાગે છે.' કૃતાંતદેવ બોલ્યો—'અરે ! તમે આવું અમંગળ કેમ બોલો છો ? આ મારી પ્યારી સ્ત્રી તો જીવતી છે અને વળી તમે પોતે આ શબને કેમ વહન કરો છો ? અરે બુદ્ધિમાન્ ! જો મેં વહન કરેલી આ મારી સ્ત્રીને તમે મરેલી ધારો છો તો આ તમારા સ્કંધપર રાખેલા મૃતક પુરૂષને મરેલો કેમ નથી જાણતા ? ' આવા બીજા પણ કેટલાક હેતુઓ તેણે બતાવ્યા, તેથી રામને ચેતના પ્રાપ્ત થઇ એટલે તત્કાળ તેણે વિચાર્યું કે-' ખરેખર આ મારો અનુજ બંધુ લક્ષ્મણ જીવતો નથી; મરણ જ પામ્યો જણાય છે. ' જ્યારે રામને આ પ્રમાણે બોધ થયો ત્યારે જટાયુ અને કૃતાંતદેવ પોતાને ઓળખાવીને પોતપોતાના સ્થાનકે ગયા.

પછી રામે અનુજ બંધુ લક્ષ્મણનું મૃતકાર્ય કર્યું અને દીક્ષા લેવાની ઇચ્છાથી શત્રુઘ્નને રાજ્ય લેવાની આજ્ઞા કરી; પરંતુ ' હું પણ તમારી સાથે જ દીક્ષા લઇશ. ' એમ બોલતા શત્રુઘ્નને રાજ્યથી અને સંસારથી વિમુખ થઇને રાજ્ય લેવાની ના પાડી. એટલે રામે લવણના પુત્ર **અનંગદેવને** રાજ્ય આપ્યું અને પોતે ચોથા પુરૂષાર્થ (મોક્ષ)ને
સાધવા માટે તત્પર થયા. પછી **અર્હદ્દાસ** શ્રાવકે બતાવેલા અને મુનિસુવ્રતસ્વામીની અવિચ્છિન્ન
પરંપરામાં થયેલા સુવ્રત નામના મહામુનિની પાસે તેઓ ગયા તેમની સમીપે શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ,
વિભીષણ અને વિરાધ વિગેરે અનેક રાજાઓની સાથે રામે દીક્ષા લીધી. જ્યારે રામભદ્ર સંસારમાંથી
નીકળ્યા ત્યારે તેમની સાથે સોળ હજાર રાજાઓ વૈરાગ્ય પામીને સંસારમાંથી નીકળ્યા, તેમજ
સાડત્રીશ હજાર સ્ત્રીઓએ પણ દીક્ષા લીધી તે સર્વે **શ્રીમતી** સાધ્વીના પરિવારમાં રહી.

ગુરૂના ચરણ પાસે ચૌદપૂર્વ અને દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતનો અભ્યાસ કરતા રામભદ્ર મુનિએ
વિવિધ પ્રકારના અભિગ્રહસહિત સાઠ વર્ષ તપસ્યા કરી પછી ગુરૂની આજ્ઞાથી રામે
એકલવિહારીપણું અંગીકાર કર્યું અને નિર્ભયપણે કોઈ અટવીમાં રહેલી ગિરિગુહામાં
જઇને રહ્યા. તે જ રાત્રિએ ધ્યાનમાં સ્થિત રહેલા રામભદ્ર મુનિને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું,
તેથી તેઓ ચૌદરાજલોકપ્રમાણ બધું વિશ્વ કરસ્થવત્ જોવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે જોતાં એ
દેવતાઓના માયાકપટવડે હણાયેલા પોતાના અનુજ બંધુ લક્ષ્મણને નરકમાં પડેલો દીઠો.
તે જોઇ રામમુનિ આ પ્રમાણે ચિંતવન કરવા લાગ્યા કે—" હું પૂર્વજન્મમાં ધનદત્ત નામે
વણિકપુત્ર હતો અને આ લક્ષ્મણ તે ભવમાં પણ મારો અનુજ બંધુ વસુદત્ત નામે હતો. તે
ભવમાં તે વસુદત્ત કાંઇપણ સુકૃત્ય કર્યા વગર મૃત્યુ પામ્યો હતો અને અનેક ભવમાં પરિ
ભ્રમણ કરીને મારો અનુજ બંધુ લક્ષ્મણ થયો હતો. અહીં પણ તેના સો વર્ષ કુમારવયમાં
વૃથા ચાલ્યા ગયા, બાકી ત્રણ સો વર્ષ માંડળિકપણામાં. ચાલીશ વર્ષ દિગ્વિજયમાં અને
અગ્યાર હજાર પાંચ સો ને સાઠ વર્ષ રાજ્યમાં—એમ બાર હજાર વર્ષનું સર્વ આયુષ્ય અનુ-
ક્રમે કાંઇપણ સત્કર્મ કર્યા વગર છેવટે નરકને આપનારૂં થઈ પડ્યું. માયા વિકુર્વનારા પેલા
બે દેવતાઓનો એમાં કાંઈપણ દોષ નથી, કેમકે પ્રાણીઓને કર્મનો વિપાક એવો જ હોય
છે. " આવું ચિંતવતા રામ કર્મનો ઉચ્છેદ કરવામાં અધિક ઉદ્યમી થઇ વિશેષે કરીને તપ-
સમાધિનિષ્ઠ અને મમતારહિત થયા. એક વખતે છઠ્ઠા ઉપવાસને અંતે યુગમાત્ર દૃષ્ટિ નાખતાં

રામ **સ્યંદનસ્થળ** નામના નગરમાં પારણું કરવા માટે પેઠા. ચંદ્રની જેવા નયનોત્સવરૂપ રામને પૃથ્વીપર ચાલીને આવતા જોઇ નગરજનો અતિ હર્ષથી તેમની સન્મુખ આવ્યા. નગરની સ્ત્રીઓ તેમને ભિક્ષા આપવા માટે પોતપોતાના ગૃહદ્વારે વિચિત્ર ભોજનથી પૂર્ણ એવાં પાત્રો હાથમાં લઇને ઉભી રહી. તે વખતે નગરજનોનો હર્ષ-કોળાહળ એવો થયો કે જેથી હાથીઓ ખીલા ઉખેડીને નાઠા અને ઘોડાઓ ઉંચા કાન કરીને ભડકયા રામ [1]ઉજ્ઝિત-ધર્મવાળો આહાર લેવાના ખપી હોવાથી નગરજનોએ આપવા માંડેલો આહાર લીધા વગર રાજગૃહમાં ગયા. ત્યાં પ્રતિનંદી રાજાએ ઉજ્ઝિતધર્મવાળા આહારવડે રામને પ્રતિલાભ્યા. રામે વિધિપૂર્વક આહાર કર્યો. દેવતાઓએ ત્યાં વસુધારાદિ પાંચ દિવ્ય કર્યા. પછી રામભદ્ર પાછા તે જ અરણ્યમાં ચાલ્યા ગયા. 'હવે ફરીથી નગરમાં ક્ષોભ ન થાઓ અને કોઇને મારો સંઘટ્ટ ન થાઓ' એવી બુદ્ધિથી શુદ્ધ વિચારવાળા રામે આ પ્રમાણે અભિગ્રહ ધારણ કર્યો કે-'જો અરણ્યમાં જ ભિક્ષાને અવસરે ભિક્ષા મળે તો મારે પારણું કરવું; નહિ તો કરવું નહિ.' આવો અભિગ્રહ ધારણ કરી શરીરઉપર પણ અપેક્ષારહિત એવા રામ પરમ સમાધિને પ્રાપ્ત થઇ પ્રતિમાધર થઇને રહ્યા.

એક વખતે વિપરીત શિક્ષા આપેલા વેગવાળા અશ્વે આકર્ષણ કરેલો **પ્રતિનંદી** રાજા તે તરફ આવ્યો. ત્યાં આવેલા **નંદનપુણ્ય** નામના સરોવરમાં કાદવની અંદર તેનો અશ્વ ખુંચી ગયો. તેની પછવાડે શોધતું શોધતું તેનું સૈન્ય પણ આવ્યું. પછી પંકમાંથી અશ્વને કાઢી પ્રતિનંદી રાજાએ ત્યાં જ છાવણી નાંખી અને સ્નાન કરીને ત્યાં જ પરિવારસાથે ભોજન કર્યું. તે સમયે ધ્યાન પારીને રામમુનિ પારણું કરવાની ઇચ્છાએ ત્યાં આવ્યા. પ્રતિનંદી રાજા તેમને જોઇને ઉભો થયો અને અવશેષ રહેલા ભાતપાણીથી તેણે રામને પ્રતિલાભિત કર્યા એટલે રામર્ષિએ પારણું કર્યું અને આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ. પછી રામમુનિએ દેશના આપી. તે સાંભળી પ્રતિનંદ્યાદિક રાજાઓ સમકિતયુક્ત દ્વાદશવ્રતધારી શ્રાવક થયા. ત્યારથી મહાતપસ્વી રામ વનવાસી દેવતાઓએ પૂજાતા સતા તે વનમાં ચિરકાળ રહ્યા. રામમુનિ ભવનો પાર પામવાની ઇચ્છાએ એક માસે, બે માસે, ત્રણ માસે અને ચાર માસે પારણું કરવા લાગ્યા. કોઈવાર પર્યંકાસને રહેતા, કોઇવાર ભુજા પ્રલંબિત કરીને ઉભા રહેતા, કોઇવાર ઉત્કટિક આસને રહેતા, કોઇવાર ઉંચા બાહુ કરીને રહેતા, કોઇવાર અંગુઠાઉપર રહેતા, કોઇવાર પગની એડીઉપર રહેતા-એમ વિવિધ પ્રકારનાં આસનવડે ધ્યાન કરતા રામ દુસ્તપ તપ તપવા લાગ્યા.

એક વખતે રામમુનિ વિહાર કરતાં કરતાં **કોટિશિલા** નામની શિલાઉપર આવ્યા. જે શિલા પૂર્વે લક્ષ્મણે વિદ્યાધરોની સમક્ષ ઉપાડી હતી તે શિલાપર રહીને રાત્રે પ્રતિમા ધારણ કરતા રામ ક્ષપકશ્રેણિનો આશ્રય કરી [2]શુકલધ્યાનાંતરદશાને પ્રાપ્ત થયા. તે વખતે અવધિજ્ઞાનથી રામની આ પ્રમાણેની સ્થિતિ જાણી ઇંદ્ર થયેલા સીતાએ ચિંતવ્યું કે-'જો આ રામ પુનઃ ભવી[3] થાય તો હું પાછી તેની સાથે જોડાઉં; માટે ક્ષપકશ્રેણિમાં વર્તતા આ રામમુનિને અનુકુળ ઉપસર્ગવડે એવા ઉપદ્રવિત કરૂં કે જેથી તે મરણ પામીને મારા

---

૧ તજી દીધેલો, ભિક્ષાચરોને આપવા માટે કાઢેલો, સૌના જમી રહ્યા પછી વધેલો આહાર.

૨ શુકલધ્યાનના પ્રથમના બે પાયા ધ્યાયા પછીની અને કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછીની દશા. ૩ સંસારી ગૃહસ્થી.

મિત્રરૂપ દેવ થાય. ' આવું ચિંતવન કરીને સીતેંદ્ર રામની પાસે આવ્યા અને ત્યાં વસંતઋતુથી વિભૂષિત એવું એક મોટું ઉદ્યાન વિકુર્વ્યું. તેમાં કોકિલાઓ કૂજિત કરવા લાગી, મલયાનિલ વાવા લાગ્યો, પુષ્પોની સુગંધથી હર્ષ પામતા ભમરાઓ ગુંજારવ કરતાં ભમવા લાગ્યા અને આમ્ર, ચંપક, કંકીલ્લિ, ગુલાબ અને બોરસલીનાં વૃક્ષોએ સદ્ય કામદેવના નવીન અસ્ત્રરૂપ પુષ્પોને ધારણ કર્યાં. પછી સીતેદ્રે સીતાનું રૂપ વિકુર્વી બીજી સ્ત્રીઓને સાથે લઇ રામની પાસે આવીને કહ્યું–" હે પ્રિય ! હું તમારી પ્રિયા સીતા છું અને તમારી પાસે આવી છું. હે નાથ ! તે વખતે પોતાને પીડિત માનનારી મે તમારા જેવા રાગી પતિને છોડી દઈ દીક્ષા લીધી પણ પછવાડે મને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો છે. આ વિદ્યાધરોની કુમારીઓએ આજે મારી પ્રાર્થના કરી કે ' તમારા પતિ રામને પ્રાર્થના કરી અમારા પતિ કરો, તમે દીક્ષા છોડી દો અને પાછા રામના પટ્ટરાણી થાઓ. તમારી આજ્ઞાથી અમે પણ રામની પત્નીઓ થઇશું. ' તેથી હે રામ ! આ વિદ્યાધરોની કન્યાઓને પરણો. હું પૂર્વની જેમ તમારી સાથે રમીશ. મેં કરેલા તે અપમાનને ક્ષમા કરો. " આ પ્રમાણે સીતેદ્રે કહ્યા પછી તે વિકુર્વેલી ખેચરકુમારીઓએ કામદેવને સજીવન કરવામાં ઔષધરૂપ વિવિધ પ્રકારનું સંગીત કરવા માંડ્યું. સીતેંદ્રનાં તેવાં વચનોથી, વિદ્યાધરીઓના સંગીતથી અને વિકુર્વેલા વસંતઋતુથી રામભદ્ર મહામુનિ જરાપણ ક્ષોભ પામ્યા નહિ, જેથી માઘ માસની શુકલ દ્વાદશીએ રાત્રિના છેલ્લા પહોરે રામમુનિને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. સીતેંદ્રે અને બીજા દેવતાઓએ વિધિપૂર્વક ભક્તિથી કેવળજ્ઞાનનો મહિમા કર્યો પછી દિવ્ય સુવર્ણકમળપર બેસી દિવ્ય ચામર અને દિવ્ય છત્રથી શોભિત રામર્ષિએ ધર્મદેશના આપી.

દેશનાને અંતે સીતેંદ્રે પોતાનો અપરાધ ખમાવી પ્રણામ કરીને લક્ષ્મણની અને રાવણની ગતિ પૂછી. એટલે રામર્ષિ બોલ્યા—" હમણા શંબુકસહિત રાવણ અને લક્ષ્મણ ચોથી નરકમાં છે; કેમકે **પ્રાણીઓની ગતિ કર્મને આધીન છે.** નરકના આયુષ્યને અનુભવીને તે રાવણ અને લક્ષ્મણ પૂર્વવિદેહના આભૂષણરૂપ **વિજયાવતી** નગરીને વિષે **સુનંદ** અને **રોહિણી**ના પુત્ર **જિનદાસ** અને **સુદર્શન** નામે થશે. ત્યાં નિરંતર જિનધર્મને પાળશે. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવતા થશે. ત્યાંથી ચ્યવીને પાછા વિજયાપુરીમાં જ શ્રાવક થશે. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી હરિવર્ષક્ષેત્રમાં બંને યુગલિક પુરૂષો થશે. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને દેવલોકમાં જશે. ત્યાંથી ચ્યવી :પાછા વિજયાપુરીમાં **કુમારવર્તી** રાજા અને **લક્ષ્મી**રાણીના **જયકાંત** અને **જયપ્રભ** નામે કુમારો થશે ત્યાં જિનોક્ત સંયમને પાળી મૃત્યુ પામીને બંને લાંતક નામના છઠ્ઠા કલ્પમાં દેવતા થશે. તે સમયે તું અચ્યુત દેવલોકમાંથી ચ્યવી આ ભરતક્ષેત્રમાં **સર્વરત્નમતિ** નામે ચક્રવર્તી થઇશ અને તે બન્ને લાંતક દેવલોકમાંથી ચ્યવીને **ઇંદ્રાયુધ** અને **મેઘરથ** નામે તારા પુત્રો થશે. પછી તું દીક્ષા લઇને વૈજયંત નામના બીજા અનુત્તર વિમાનમાં જઇશ. ઇંદ્રાયુધ જે રાવણનો જીવ તે શુભ ત્રણ ભવ કરી તીર્થંકરગોત્રને ઉપાર્જન કરશે અને તીર્થંકર થશે. તે વખતે તું વૈજયંત વિમાનથી ચ્યવીને તેનો ગણધર થઇશ પ્રાંતે તમે બન્ને મોક્ષને પામશો. લક્ષ્મણનો જીવ જે તારો પુત્ર મેઘરથ તે શુભ ગતિઓને પામશે. પછી પુષ્કરવરદ્વીપના પૂર્વવિદેહના આભૂષણ રૂપ **રત્નચિત્રા** નગરીમાં તે ચક્રવર્તી થશે. ચક્રવર્તીની સંપત્તિ ભોગવી અને દીક્ષા લઇ અનુક્રમે તે તીર્થંકર થશે અને છેવટે નિર્વાણને પામશે. "

આ પ્રમાણે સાંભળી સીતેંદ્ર રામર્ષિને નમીને પૂર્વના સ્નેહને લીધે જ્યાં લક્ષ્મણ દુઃખ ભોગવતા હતા ત્યાં આવ્યા. ત્યાં શંબુકને અને રાવણને સિંહાદિક રૂપો વિકુર્વીને લક્ષ્મણની સાથે ક્રોધથી યુદ્ધ કરતા જોયા. તે વખતે 'તમને પરસ્પર યુદ્ધ કરનારાઓને કાંઇ આમાં દુઃખ થશે નહીં' એમ બોલતા પરમાધાર્મિકોએ ક્રોધથી તેમને અગ્નિકુંડમાં નાખ્યા. ત્યાં તે ત્રણે જણ બળવા લાગ્યા. તેની અંદર અંગ ગલિત થવાથી ઉંચે સ્વરે પોકાર કરતા તેઓને ખેંચી લઈ પાછા પરમાધામીઓએ બળાત્કારે તપાવેલા તેલની કુંભીમાં નાખ્યા. ત્યાં પણ દેહ વિલીન થયા પછી તેમને ભઠ્ઠીમાં નાખ્યા. ત્યાં તડતડાટ શબ્દે ફુટી જતા તેઓ અત્યંત દુઃખી થયા.

આ પ્રમાણે તેમનું દુઃખ જોઇ સીતેંદ્રે પરમાધાર્મિકોને કહ્યું—'અરે દુષ્ટો ! શું તમે જાણતા નથી કે આ ત્રણે ઉત્તમ પુરૂષો છે. હે અસુરો ! તમે દૂર ખસી જાઓ અને એ મહાત્માઓને છોડી દો.' આ પ્રમાણે અસુરોને વારી તેણે શંબૂક અને રાવણને કહ્યું—"તમે પૂર્વે એવું દુષ્કૃત્ય કર્યું છે કે જેથી આવા નરકમાં આવ્યા છો આ પ્રમાણે તેનું પરિણામ જોયા છતાં પણ હજુ સુધી તમે વૈરને કેમ છોડતા નથી ?' આવી રીતે તેમને યુદ્ધ કરતા નિષેધીને સીતેદ્રે કેવળજ્ઞાની રામે જે તેમનો આગામી ભવસંબંધ કહ્યો હતો તે સર્વ લક્ષ્મણને અને રાવણને બોધ થવા માટે કહી સંભળાવ્યો. એટલે તેઓ બોલ્યા—'હે કૃપાનિધિ ! તમે બહુ સારૂં કર્યું. તમારા શુભ ઉપદેશથી અમે અમારાં અત્યારસુધીનાં દુઃખને ભૂલી ગયા છીએ, પણ પૂર્વજન્મોપાર્જિત ક્રૂર કર્મોએ અમને આ લાંબા કાળનો નરકાવાસ આપેલો છે, તેનું વિષમ દુઃખ હવે કોણ મટાડશે ?' આવાં તેમનાં વચન સાંભળી સીતેંદ્ર કરુણા લાવીને બોલ્યા કે—'હું તમને ત્રણેને આ નરકમાંથી દેવલોકમાં લઈ જઇશ.' એમ કહી તેણે પોતાના હાથવતી ત્રણેનો ઉદ્ધાર કર્યો (ઉપાડ્યા); પરંતુ તત્કાળ તેઓ પારાની જેમ કણુકણ થઇને તેના હાથમાંથી સરી ગયા અને તેઓનાં અંગ મળી ગયાં. એટલે ફરીવાર પાછા સીતેદ્રે ઉપાડ્યા, તે વખતે પણ પૂર્વની જેમ વેરણશીરણ થઈ ગયા અને મળી ગયા. પછી તેઓએ સીતેંદ્રને કહ્યું કે—"હે ભદ્ર ! તમારા ઉદ્ધાર કરવાથી ઉલટું અમને અધિક દુઃખ થાય છે, માટે હવે અમને છોડી દ્યો અને તમે દેવલોકમાં જાઓ.' પછી તેમને મૂકી દઇને સીતેંદ્ર રામની પાસે આવ્યા અને રામને નમીને શાશ્વત અર્હંતની તીર્થયાત્રા કરવા માટે નંદીશ્વરાદિક તીર્થોએ ગયા. પાછા વળતાં માર્ગમાં દેવકુરૂક્ષેત્રમાં ભામંડલ રાજાના જીવને યુગળિકપણે દીઠો પૂર્વના સ્નેહથી તેને સારી રીતે પ્રતિબોધ કરીને સીતેંદ્ર પોતાના કલ્પમાં ગયા

ભગવાન રામર્ષિ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી પચીશ વર્ષ સુધી પૃથ્વીપર વિચરી, ભવી જીવોને બોધ કરી, પંદર હજાર વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી, છેવટે કૃતાર્થ થઈ શૈલેશીપણાને અંગીકાર કરીને શાશ્વત સુખવાળા આનંદમય પદ(મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત થયા

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिपष्टिशलाकापुरुपचरिते महाकाव्ये
सप्तमे पर्वणि रामनिर्वाणगमनो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

समाप्तं चेदं रामायणम्

સર્ગ ૧૧ મો.

શ્રી નમિનાથજી ચરિત્ર.

દેવતાઓએ જેમના ચરણને પૂજેલા છે, જે કર્મરૂપી વૃક્ષોમાં ગજેંદ્રરૂપ છે અને પૃથ્વીમાં કલ્પવૃક્ષરૂપ છે એવા શ્રી નમિજિનેંદ્રને નમસ્કાર થાઓ. હવે આ વિશ્વના આ લોક અને પરલોકના ઉપકારને માટે એ પ્રભુનું પવિત્ર ચરિત્ર કહેવામાં આવશે

આ જંબૂદ્વીપના પશ્ચિમ વિદેહને વિષે ભરત નામના વિજયમા સંપત્તિના ભંડારરૂપ **કૌશાંબી** નામે નગરી છે. તે નગરીમા ઇંદ્રની જેવા અખંડ શાસનવાળો અને સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનાર **સિદ્ધાર્થ** નામે રાજા હતો. તેનામાં ગાંભીર્ય, ધૈર્ય, ઔદાર્ય, વીર્ય અને બુદ્ધિ વિગેરે સર્વ અદ્ભુત ગુણો પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા હોય તેમ આવીને રહેલા હતા અતિ ઉન્નતિવાળા તે રાજાની વિસ્તાર પામેલી સંપત્તિ માર્ગવૃક્ષની છાયાની જેમ વિશ્વના ઉપકાર માટે હતી. કમળમાં રાજહંસની જેમ તેના અત્યંત નિર્મળ મનમાં નિરંતર એક ધર્મ જ નિવાસ કરી રહ્યો હતો.

અન્યદા એ સિદ્ધાર્થ રાજાએ ભવથી વિરક્ત થઈ તૃણની જેમ સર્વ લક્ષ્મીને છોડી દઈ **સુદર્શન** મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી. તે રાજર્ષિ વીશ સ્થાનકોમાહેનાં કેટલાંક સ્થાનકોના આરાધનવડે તીર્થંકરનામકર્મ ઉપાર્જન કરી સમ્યક્ પ્રકારે વ્રત પાળી, મૃત્યુ પામીને અપરાજિત વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા

આ જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રને વિષે જેમાં ધર્મમાં આદરવંત લોકો રહેલા છે એવી **મિથિલા** નામે નગરી છે. રત્નસુવર્ણમય હવેલીઓ અને દુકાનોથી ગર્વિત એવો તે નગરીનો કીલ્લો જાણે પૃથ્વીના સર્વસ્વનો ઢાળલો હોય તેવો શોભે છે. ચારે તરફ રત્નોથી જડિત એવી તે નગરીના ઉદ્યાનની વાપિકાઓ તેના તીરપર રહેલાં વૃક્ષોના પરાગવડે પાંકલ થઈ રહેલી છે. તે નગરીમાં સર્વ શત્રુઓનો વિજય કરનાર અને પરમ લક્ષ્મીવડે પૃથ્વીના ઇંદ્રપદને ધારણ કરનાર **વિજય** નામે રાજા હતો. યુવાન પુરૂષોને કામદેવ જીતે તેમ ભ્રકુટી ચલાવ્યા વગર અને સેનાને સજ્જ કર્યા વગર તે લીલામાત્રમાં શત્રુઓને જીતી લેતો હતો. વળી તે રાજા સમુદ્રની જેવો અગાધ, ચંદ્રની જેવો આહ્લાદક, પવનની જેવો બળવાન અને સૂર્યની જેવો તેજસ્વી હતો. જાણે અંગવતી ભૂમિ હોય તેવી, સર્વ અંતઃપુરના મંડનરૂપ અને શીલરૂપ મંડનથી શોભિત **વપ્રા** નામે તે રાજાને મુખ્ય રાણી હતી તે રાણી ગંગાની જેવી સ્વચ્છ, ગભીર, જગતને પાવન કરનારી અને ચંદ્રિકાની જેવી નયનને આનંદ આપનારી હતી. તેમજ સત્ય વચન અને શીલાદિક જે જે ઉત્તમ ગુણો જોવામાં આવે છે તે તે ઉજ્વલ ગુણોથી તે વપ્રાદેવી સ્ત્રીઓમા એક દૃષ્ટાંતરૂપ હતી

અહીં સિદ્ધાર્થ રાજાના જીવે અપરાજિત વિમાનમાં તેત્રીશ સાગરોપમનું આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું. ત્યાંથી ચ્યવી આશ્વિન માસની પૂર્ણિમાએ અશ્વિની નક્ષત્રમાં વપ્રાદેવીના ઉદરમાં

આવીને અવતર્યો. તે સમયે ત્રણ જગતમાં ઉદ્યોત થઇ રહ્યો. રાત્રિના અવશેષ ભાગે તીર્થંકરના જન્મને સૂચવનારા ચૌદ સ્વપ્નો વપ્રાદેવીએ જોયાં. પિતાના મનોરથની જેમ તે ગર્ભ અનુક્રમે વધવા લાગ્યો અને માતાને અતિ લાવણ્ય આપનાર તેમજ સુખી કરનાર થયો. ગર્ભસમય પૂર્ણ થતાં શ્રાવણ માસની કૃષ્ણ અષ્ટમીએ અશ્વિની નક્ષત્રમાં નીલ કમલથી લાંછિત અને સુવર્ણ કાંતિવાળા કુમારને દેવીએ જન્મ આપ્યો. આસનકંપથી તે હકીકત જાણી દિક્કુમારીએ ત્યાં આવીને દેવીનું અને કુમારનું વિધિપૂર્વક સૂતીકર્મ કર્યું. પછી શક્રેંદ્ર પ્રભુને મેરૂગિરિના મસ્તકપર લઇ ગયા. ત્યાં અચ્યુતાદિ ચોસઠ ઈંદ્રોએ તીર્થજળથી પ્રભુને સ્નાત્ર કરાવ્યું. સ્નાત્ર કરી રહ્યા પછી શક્રેંદ્રે પુષ્પાદિવડે પ્રભુનું અર્ચન કરી આરતી ઉતારીને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કર્યો.

"હે પરમેશ્વર ! મોક્ષમાર્ગના કહેનાર, સર્વ કર્મનો સંહાર કરનાર, અનેક કષાયોને "પ્રહાર કરનાર એવા તમે જય પામો. હે જગદ્‌ગુરુ ! કુમતિને ટાળનાર, જગતને દોરનાર (નાયક) અને સદ્‌બોધને પ્રવર્તાવનાર એવા તમને નમસ્કાર કરૂં છું. સર્વ વિશ્વને "ઐશ્વર્ય આપનાર, વિશ્વનાં પાપનો તિરસ્કાર કરનાર, અવિકારી અને ઉપકારી એવા તમારાથી આ બધું જગત સનાથ છે. ધર્મના બીજને વાવનાર, અતિશય સંપત્તિને ધરનાર "અને શ્રુતસ્કંધના રચનાર એવા તમને નમસ્કાર છે. કુમાર્ગથી નિવૃત્ત કરનાર, મુક્તિમાર્ગને બતાવનાર અને સર્વને ઉપદેશ કરનાર એવા તમારાથી હવે ધર્મની ઉત્પત્તિ થશે. "નવીન તીર્થની પ્રતિષ્ઠા કરનાર, તપસંપત્તિને આચરનાર અને જગતના અધિષ્ઠાતા એવા "તમારા અમે કિંકર છીએ. હે ત્રૈલોક્યશરણ પ્રભુ ! મોક્ષસુખને આપનાર અને વિશ્વને "અભય દેનાર એવા તમારે શરણે હું પ્રાપ્ત થયો છું. રે જગત્પતિ ! જેવા તમે આ ભવમાં "મારા સ્વામી થયા છો, તેવી રીતે ભવાંતરમાં પણ મારા સ્વામી થાઓ, એ શિવાય "બીજો કાંઇ મને મનોરથ નથી."

આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને ઈંદ્રે પ્રભુને લઈ વપ્રાદેવીના પડખામાં જેમ હતા તેમ પાછા મૂકી દીધા. પ્રાતઃકાળે વિજય રાજાએ કારાગૃહમાંથી કેદીઓને છોડી મૂકી મોટા હર્ષવડે પુત્રજન્મનો મહોત્સવ કર્યો. પ્રભુ જ્યારે ગર્ભમાં હતા ત્યારે શત્રુઓએ મિથિલા નગરી રૂંધેલી હતી, તે વખતે વપ્રાદેવી મહેલઉપર ચડયા હતા તેમને જોઈને ગર્ભના પ્રભાવથી સર્વ શત્રુઓ આવી વિજયરાજાને નમી પડયા હતા, તે ઉપરથી રાજાએ પ્રભુનું નમિ એવું નામ પાડયું. ઈંદ્રે આદેશ કરેલી ધાત્રીઓએ હંમેશાં પાલન કરેલા શ્રી નમિનાથ બીજા ચંદ્ર હોય તેમ વધવા લાગ્યા. બાલ્યવય નિર્ગમન થતાં પ્રભુ પંદર ધનુષ ઉંચી કાયાવાળા થયા અને પિતાની આજ્ઞાથી રાજકન્યાસાથે પરણ્યા. જન્મથી અઢી હજાર વર્ષ ગયા પછી ભોગફળકર્મને જાણનારા પ્રભુએ પિતાએ આપેલું રાજ્ય સ્વીકાર્યું. રાજ્યાવસ્થામાં પાંચ હજાર વર્ષ ગયાં એટલે લોકાંતિક દેવતાઓએ આવીને પ્રભુને કહ્યું 'તીર્થ પ્રવર્ત્તાવો.' પછી નમિનાથપ્રભુ સુપ્રભ નામના પુત્રને રાજ્યઉપર બેસારી તિર્યગ્જૃંભક દેવતાઓએ પૂરેલા દ્રવ્યવડે વાર્ષિકદાન આપવા લાગ્યા. વાર્ષિકદાન અપાઇ રહ્યા પછી સુપ્રભ વિગેરે રાજાઓથી અને ઇંદ્રાદિક દેવોથી પરવરેલા પ્રભુ દેવકુરૂ નામની શિબિકામાં બેસીને સહસ્રાભ્રવન તરફ ચાલ્યા.

અનુક્રમે જ્યાં ભ્રમરાઓનો સમૂહ કદંબ વૃક્ષોને ચુંબન કરવામાં આસક્ત હતો, ઉદ્યા
નપાળો મલ્લિકાનાં પુષ્પો ચુંટવામાં વ્યાકુળ હતા, ખરતા ગુલાબના પુષ્પોથી જેનું ભુમિતળ
ગુલાબી રંગનું થયેલું હતું, જ્યાં શિરીષ પુષ્પોના સમૂહવડે કામીજનો સંથારો કરતા હતા
અને વહેતા રેંટમાંથી ઉછળતા જળબિંદુઓવડે જ્યાં ગ્રીષ્મઋતુ છતા પણ વર્ષાઋતુ દેખાતી
હતી એવા સહસ્રામ્ર વનમાં પ્રભુએ પ્રવેશ કર્યો અને અષાઢ માસની કૃષ્ણ નવમીએ
અશ્વિની નક્ષત્રમાં દિવસને પાછલે પહોરે પ્રભુએ છઠ્ઠ તપ કરીને એક હજાર રાજાઓની સાથે
દીક્ષા લીધી. તત્કાળ પ્રભુને મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. બીજે દિવસે વીરપુરમાં દત્ત
રાજાને ઘેર પ્રભુએ ક્ષીરવડે પારણું કર્યું. દેવતાઓએ ત્યાં વસુધારાદિ પાંચ દિવ્ય કર્યાં.
દત્ત રાજાએ તે ઠેકાણે પીઠ કરી અને પ્રભુએ ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કર્યો. નવ માસ
પર્યંત વિહાર કરીને પાછા પોતાના દીક્ષાસ્થાનવાળા સહસ્રામ્ર વનમા પ્રભુ પધાર્યા અને
છઠ્ઠ તપ કરીને બોરસલીના વૃક્ષની નીચે પ્રતિમાપણે રહ્યા માગશર માસની શુક્લ એકા-
દશીને દિવસે અશ્વિની નક્ષત્રમાં ઘાતીકર્મનો ક્ષય થવાથી પ્રભુને ઉજ્વળ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન
થયું. દેવતાઓએ તત્કાળ ત્યાં આવીને સમવસરણ રચ્યું. જે એક સો ને એંશી ધનુષ્ય ઉંચા
આસોપાલવના વૃક્ષથી શોભિત હતું, તે આસોપાલવના વૃક્ષને પ્રદક્ષિણા કરી, તીર્થને નમ-
સ્કાર કરીને પ્રભુ પૂર્વાભિમુખે રત્ન સિંહાસનપર બિરાજમાન થયા. તત્કાળ વ્યંતર દેવતા-
ઓએ બીજી ત્રણ દિશાઓમાં રત્ન સિંહાસનની ઉપર પ્રભુનાં પ્રતિબિંબો વિકુર્વ્યાં. શ્રીમાન્
ચતુર્વિધ સંઘ આવીને યોગ્ય સ્થાને બેઠો. પછી સૌધર્મેન્દ્ર ભગવંતને નમસ્કાર કરી આ
પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યાઃ—

"હે પ્રભુ! તમે કેવળજ્ઞાનરૂપ નેત્રથી આ બધા જગતને જુઓ છો, જેથી ત્રણ
નેત્રવાળા તમને નમસ્કાર છે. પાંત્રીશ અતિશયસહિત વચનવાળા અને ચોત્રીશ અતિશયવાળા
પરમેષ્ઠીસ્વરૂપ તમને નમસ્કાર છે. હે નાથ! માલવકૈશિકી છે મુખ્ય જેમાં એવા ગ્રામ અને
રાગથી મનોહર અને સર્વ ભાષાને અનુસરનારી તમારી વાણીની અમે ઉપાસના કરીએ
છીએ. ગરૂડના દર્શનથી જેમ દૃઢ નાગપાશ પણ તુટી જાય તેમ તમારા દર્શનથી પ્રાણી-
ઓના દૃઢ કર્મપાશ પણ તૂટી જાય છે. તમારા દર્શનથી પ્રાણીઓ જાણે મોક્ષની
નિઃશ્રેણી હોય તેવી ગુણઠાણાની શ્રેણીપર શનૈઃ શનૈઃ ચડે છે. હે સ્વામિન્! સાંભળેલા,
સંભારેલા, સ્તુતિ કરેલા, ધ્યાન ધરેલા, જોયેલા, સ્પર્શેલા અને નમસ્કાર કરેલા
તમે જે તે પ્રકારે સુખને માટે જ થાઓ છો. હે સ્વામી! અમારા પૂર્વના પુણ્યાનુબંધી
પુણ્ય જ છે કે જેથી અસાધારણ સુખને આપનારા તમે આજે દૃષ્ટિગોચર થયા છો.
હે નાથ! અમારા સ્વર્ગરાજ્ય વિગેરે સુખનું ગમે તે ભલે થાઓ; પણ તમારી દેશનાની
વાણી કદિ પણ અમારા હૃદયમાંથી જશો નહિ"

આ પ્રમાણે ઈંદ્ર પ્રભુના ગુણની સ્તુતિ કરી વિરામ પામ્યા પછી ત્રણ જગતના ગુરૂ
પ્રભુએ આ પ્રમાણે ધર્મદેશના આપી—

"આ સંસાર અસાર છે, ધન નદીના તરંગ જેવું ચંચળ છે અને શરીર વિજ-
"ળીના વિલાસ જેવું નાશવંત છે, તેથી ચતુર જને તે ત્રણેમાં સર્વથા અનાસ્થા રાખી
"મુમુક્ષુ થઈ મોક્ષમાર્ગરૂપ યતિધર્મને વિષે પ્રયત્ન કરવો. જો તેમ કરવાને અશક્ત હોય

"તો તેની આકાંક્ષા રાખી સમકિતયુક્ત બાર પ્રકારના શ્રાવકધર્મને માટે તત્પર થવું.
"શ્રાવકે પ્રમાદ છોડી મન-વચન-કાયાએ કરી ધર્મસંબંધી ચેષ્ટાવડે જ અહોરાત્રિ નિર્ગ-
"મન કરવાં. શ્રાવકે બ્રાહ્મમુહૂર્ત્તમાં ઉઠી પરમેષ્ઠી મંત્રનું સ્મરણ કરીને વિચારવું કે મારો
"શો ધર્મ છે? હું કેવા કુળના છું? અને મારે શું વ્રત છે? પછી પવિત્ર થઇ પુષ્પ, નૈવેદ્ય
"અને સ્તોત્રવડે ગૃહચૈત્યમાં દેવપૂજા કરી, યથાશક્તિ પચ્ચખ્ખાણ કરીને પછી મોટે
"દેરાસરે જવું. ત્યાં વિધિવડે પ્રવેશ કરી પ્રભુને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરવી અને પુષ્પાદિક-
"વડે પ્રભુને પૂજીને ઉત્તમ સ્તોત્રવડે સ્તુતિ કરવી. પછી ગુરૂની પાસે જઈ વંદનાપૂર્વક
"વિશુદ્ધાત્માવાળા પ્રાણીએ પચ્ચખ્ખાણને પ્રકાશિત કરવું. (પચ્ચખ્ખાણ લેવું) ગુરૂના
"દર્શન થતાં જ ઉભા થવું, તેમના આગમનને વખતે સામું જવું, મસ્તકપર અંજળી
"જોડવી, પોતે આસન નાખી દેવું અને ગુરૂ આસનપર બેસે એટલે ભક્તિપૂર્વક પર્યુ-
"પાસના કરવી; તેમ જ જ્યારે ગુરૂ જાય ત્યારે પાછળ જવું. આ પ્રમાણે કરવાથી ગુરૂ
"મહારાજની પ્રતિપત્તિ થાય છે. પછી ગુરૂ પાસેથી પાછા ફરીને પોતાને ઘરે જવું
"અને પછી સદ્બુદ્ધિપૂર્વક ધર્મના અવિરોધપણે અર્થચિંતન (વ્યાપારઉદ્યોગ) કરવું.
"પછી મધ્યાન્હ કાળે ફરી જિનપૂજા કરીને ભોજન કરવું. ત્યારબાદ શાસ્ત્રવેત્તાઓની
"સાથે શાસ્ત્રોનું રહસ્ય વિચારવું. પછી સંધ્યા વખતે ફરીવાર દેવાર્ચન કરી, આવશ્યક
"કર્મ (પ્રતિક્રમણ) આચરવું અને પછી ઉત્તમ પ્રકારે સ્વાધ્યાય ધ્યાન કરવું. રાત્રે યોગ્ય
"સમયે દેવગુરૂના સ્મરણથી પવિત્ર થઈ અલ્પ નિદ્રા કરવી અને પ્રાયઃ અબ્રહ્મપણાને વર્જવું.
"વચમાં જો નિદ્રાનો છેદ થાય (નિદ્રા ઉડી જાય) તો સ્ત્રીના અંગની અશુચિ વિષે ચિંત-
"વન કરવું અને મહાત્મા મુનિઓએ જેનાથી નિવૃત્તિ કરી છે તેનો વિચાર કરવો. સ્ત્રીનું
"શરીર ગ્રંથીઓ, વિષ્ટા, મૂત્ર, મલ, શ્લેષ્મ, મજ્જા અને અસ્થિથી ભરપૂર છે, તેમ જ સ્ના-
"યુથી સીવેલી ચર્મની કોથળીરૂપ છે. જો સ્ત્રીના શરીરનું અંદરના અને બહારના ભાગનું
"વિપર્યયપણું કરવામાં આવે અર્થાત્ અંદરના ભાગને બહાર લાવવામાં આવે તો દરેક
"કામી પુરૂષને ગીધ અને શિયાળથકી તેના શરીરનું રક્ષણ કરવું પડે. જો કામદેવ સ્ત્રીરૂપ
"શસ્ત્રથી આ જગતને જીતવાને ઇચ્છતો હોય તો તે મૂઢ બુદ્ધિવાળો હલકા પીંછાનું શસ્ત્ર
"શા માટે લેતો નથી? અહો! સંકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થનારા કામદેવે આ વિશ્વને બહુ
"વિડંબિત કર્યું છે, પણ તે દુઃખનું મૂળ સંકલ્પ જ છે એવું ચિંતવન કરવું, જે જે
"બાધકકારી દોષ હોય તેનો પ્રતિકાર ચિંતવવો અને તેવા દોષથી મુક્ત એવા મુનિઓને
"જોઇને હર્ષ પામવો. સર્વ જીવોને વિષે રહેલી મહાદુઃખકારક ભવસ્થિતિ વિષે વિચાર કરી
"સ્વભાવથી જ સુખદાયક એવા મોક્ષમાર્ગનો શોધ કરવો. જેમાં જિનેશ્વર દેવ, દયા ધર્મ
"અને મુનિઓ ગુરૂ છે એવા શ્રાવકપણાની કયો અમૂઢ (પંડિત) જન શ્લાઘા ન કરે?
"વળી ઉત્તમ પ્રાણીએ તે સમયે આવા મનોરથ કરવા કે ' હું જિનધર્મરહિત ચક્રવર્તી
"થવાને પણ ઇચ્છતો નથી, પરંતુ જૈનધર્મવાસિત કિંકર કે દરિદ્રી થવાને ઈચ્છું છું. વળી
"સર્વ સંગ છોડી દઇ, જીર્ણ વસ્ત્ર પહેરી, મલીન શરીર રાખી અને માધુકરી વૃત્તિ
"અંગીકાર કરી હું મુનિચર્યાને કયારે આચરીશ? દુઃશીલ જનોનો સંસર્ગ છોડી, ગુરૂના
"ચરણરજનો સ્પર્શ કરી, યોગનો અભ્યાસ કરતો સતો હું આ સંસાર છેદવાને કયારે
"સમર્થ થઇશ? અર્ધ રાત્રે નગરની બહાર કાયોત્સર્ગ કરીને સ્તંભવત્ થયેલા મારા

"શરીરસાથે વૃષભો ક્યારે પોતાના સ્કંધને ઘસ્યા કરશે? વનમાં પદ્માસન કરી અને "મૃગના બચ્ચાંને ઉત્સંગમાં રાખીને રહેલા એવા મારા મુખને વૃદ્ધ મૃગો ક્યારે આવીને "સુંઘશે? શત્રુ અને મિત્રમાં, તૃણ અને સ્ત્રીમાં, સુવર્ણ અને પાષાણમાં, મણિ અને "મૃત્તિકામાં તેમ જ મોક્ષ અને સંસારમાં મારી બુદ્ધિ સમાન ક્યારે થશે?' આ પ્રમાણે "મુક્તિગૃહની નિસરણીરૂપ ગુણશ્રેણીઉપર ચડવાને માટે પરમ આનંદરૂપ લતાના મૂળભૂત "મનોરથો હમેશાં કર્યા કરવા. આવી રીતે અહોરાત્રિની ચર્યા પ્રમાદરહિતપણે આચરતો અને "યથાર્થ રીતે કહેલા વ્રતોને વિષે સ્થિત રહેતો શ્રાવક ગૃહસ્થપણામાં પણ વિશુદ્ધ થાય છે."

આ પ્રમાણે પ્રભુએ દેશના આપી, તે સાંભળીને ઘણા મનુષ્યોએ દીક્ષા લીધી તેમાં કુંભ વિગેરે સત્તર ગણધરો થયા. પ્રભુની દેશનાને અંતે કુંભ નામના ગણધરે દેશના આપી તે દેશના પૂર્ણ થયા પછી ઇંદ્રાદિક દેવો પ્રભુને નમસ્કાર કરીને પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

શ્રી નમિનાથ પ્રભુના તીર્થમાં ત્રણ નેત્રવાળો, ચાર મુખવાળો, સુવર્ણ જેવા વર્ણવાળો, વૃષભના વાહનપર બેસનારો, ચાર દક્ષિણ ભુજામાં બીજોરૂં, શક્તિ, મુદ્ગર અને અભય તથા ચાર વામ ભુજામાં નકુલ, પરશુ, વજ્ર અને અક્ષમાળાને ધારણ કરનારો ભૃકુટિ નામે યક્ષ થયો; તેમ જ શ્વેત અંગવાળી, હંસના વાહનપર બેસનારી, બે દક્ષિણ ભુજામાં વરદ અને ખડ્ગ તથા બે વામ ભુજામાં બીજોરૂં ને કુંતને ધારણ કરનારી **ગાંધારી** નામે શાસનદેવી થઇ. આ બન્ને દેવતા નમિનાથ પ્રભુના શાસનદેવતા થયા. એ બન્ને યક્ષ ને યક્ષણી નિરંતર જેમની સમીપે રહેતા હતા એવા પ્રભુએ નવ માસે ઊણા અઢી હજાર વર્ષ સુધી પૃથ્વીપર વિહાર કર્યો. તેટલા વિહારમાં પ્રભુને વીશ હજાર સાધુઓ, એકતાલીશ હજાર સાધ્વીઓ, સાડાચારસો ચૌદપૂર્વધારી, એક હજાર ને છસો અવધિજ્ઞાની, બાર સો ને આઠ મનઃપર્યવજ્ઞાની, સોળ સો કેવળજ્ઞાની, પાંચ હજાર વૈક્રિયલબ્ધિવાળા, એક હજાર વાદલબ્ધિવાળા, એક લાખ ને સીત્તેર હજાર શ્રાવકો અને ત્રણ લાખ ને અડતાળીશ હજાર શ્રાવિકા—એટલો પરિવાર થયો.

પોતાનો મોક્ષકાળ નજીક જાણી પ્રભુ સમેતગિરિએ પધાર્યા ત્યાં એક હજાર મુનિઓની સાથે પ્રભુએ અનશન ગ્રહણ કર્યું. એક માસને અંતે વૈશાખ માસની કૃષ્ણ દશમીએ અશ્વિની નક્ષત્રમાં શ્રી નમિનાથ પ્રભુ તે મુનિઓની સાથે અવ્યયપદ(મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત થયા. કુમારપણામાં અઢી હજાર વર્ષ, રાજ્યમાં પાંચ હજાર વર્ષ અને વ્રતમાં અઢી હજાર વર્ષ—એમ સર્વ મળી દશ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય શ્રી નમિનાથ પ્રભુનું પૂર્ણ થયું. મુનિસુવ્રતપ્રભુના નિર્વાણ પછી છ લાખ વર્ષ નિર્ગમન થયાં ત્યારે શ્રી નમિનાથનું નિર્વાણ થયું. પ્રભુના નિર્વાણના ખબર અવધિજ્ઞાનવડે જાણી સર્વ ઇદ્રોએ દેવતાઓસહિત ત્યાં આવી પરિવારસહિત શ્રી નમિનાથ ભગવાનનો શરીરસંસ્કારપૂર્વક નિર્વાણોત્સવ કર્યો.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकाचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि
नमिनाथचरितवर्णनोनाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

સર્ગ ૧૨ મો.

શ્રી હરિષેણ ચક્રવર્ત્તીનું ચરિત્ર.

શ્રી નમિનાથ પ્રભુ વિહાર કરતા હતા તે સમયમાં હરિષેણ નામે ચક્રવર્ત્તી થયા છે, તેનું ચરિત્ર હવે કહેવામાં આવે છે.

આ ભરતક્ષેત્રમાં શ્રી **અનંતનાથ** પ્રભુના તીર્થમાં નરપુર નામના નગરમાં નરમાં અભિરામ એવો **નરાભિરામ** નામે રાજા થયો હતો. તે રાજા અનુક્રમે સંસારથી ઉદ્વેગ પામી દીક્ષા લઇ મૃત્યુ પામીને સનત્કુમાર દેવલોકમાં પરમર્દ્ધિક દેવતા થયો.

શ્રી પાંચાલ દેશના આભૂષણ જેવું, સમૃદ્ધિથી સ્વર્ગ જેવું અને શત્રુઓથી પણ અકંપ્ય એવું **કાંપિલ્યપુર** નામે એક ઉત્તમ નગર છે. તે નગરમાં સિંહના જેવો પરાક્રમી અને ઈક્ષ્વાકુ વંશમાં તિલકરૂપ **મહાહરિ** નામે પૃથ્વીમાં વિખ્યાત રાજા થયો. તે રાજાને જેનું મુખકમળ સદા પ્રફુલ્લિત રહેતું હતું, એવી શીલરૂપી અલંકારને ધારણ કરનારી અને રૂપથી પૃથ્વીને અલંકૃત કરનારી **મહિષી** નામે પટ્ટરાણી હતી. નરાભિરામ રાજાનો જીવ સ્વર્ગમાંથી ચ્યવીને તેના ઉદરમાં અવતર્યો. તે રાત્રિએ રાણીને ચૌદ મહાસ્વપ્નો આવવાથી તે પુત્ર ચક્રવર્ત્તીની સમૃદ્ધિવાળો થશે એમ પ્રસિદ્ધિ થઇ. સમય આવતાં તેણે હરિષેણ નામના સુવર્ણસમાન કાંતિવાળા પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેની પંદર ધનુષ ઉંચી કાયા થઇ અને પિતાએ યુવરાજ પદઉપર તેનો અભિષેક કર્યો.

પિતાનું રાજ્ય પાળતા સતા એ મહા પરાક્રમી હરિષેણને અન્યદા આયુધશાળામાં ચક્રરત્ન પ્રગટ થયું. પછી અનુક્રમે પુરોહિત, વર્દ્ધકી, ગૃહપતિ અને સેનાની વિગેરે તેર રત્નો પણ પ્રગટ થયાં. પછી પ્રથમ પૂર્વ દિશા તરફ ચક્રની પાછળ ચાલતાં માગધ તીર્થે ગયા. ત્યાં દિગ્વિજયની આદ્યમાં **માગધકુમાર** દેવને સાધ્યો. ત્યાંથી દક્ષિણ દિશા તરફ જઇ દક્ષિણ સમુદ્રમાં રહેલા **વરદામપતિને** તે મહાભુજે ક્ષણવારમાં વશ કર્યો. પછી પૃથ્વીપર રહેલો ઇંદ્ર હોય તેમ અખંડ પરાક્રમી એવા હરિષેણે પશ્ચિમ દિશામાં જઇ **પ્રભાસદેવને** સાધ્યો. ત્યાંથી દિગ્ગજ જેવા પરાક્રમી તે દશમા ચક્રીએ મહાનદી સિંધુ સમીપે જઈ **સિંધુદેવીને** વશ કરી. પછી દિશાઓને સાધવામાં પંડિત એવા તેણે ત્યાંથી વૈતાઢ્ય સમિપે આવી **વૈતાઢ્યાદ્રિકુમાર** દેવને વિધિપૂર્વક સાધ્ય કર્યો અને ત્યાંજ એ કૃતાર્થ વીરે તમિસ્રા ગુફાના અધિષ્ઠાયિક દેવને પણ સાધ્યો. પછી સેનાપતિની પાસે સિંધુનદીનું પશ્ચિમ નિષ્કૂટ જીતાવી લીધું. પછી જેના દક્ષિણ કુંભસ્થળ ઉપર મણિરત્ન મૂકેલું છે એવા હાથીપર બેસી સેનાપતિએ જેના દ્વાર ઉઘાડ્યાં છે એવી તમિસ્રા ગુફામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. કાંકિણી રત્નથી કરેલા માંડલાવડે જેમાં ઉદ્યોત થયેલો છે એવી તે તમિસ્રા ગુફાનું ઉન્મગ્ના અને નિમગ્ના નદીને તેની ઉપર બાંધેલા પુલવડે ઉતરીને ઉલ્લંઘન કર્યું. પછી જેનું ઉત્તર દ્વાર પોતાની મેળે ઉઘડી ગયું છે એવી તે ગુફામાંથી નીકળીને આપાત

જાતિના સ્વચ્છંદી મ્લેચ્છોને તેણે જીતી લીધા અને સેનાપતિ પાસે સિંધુનું ઉપરનું પશ્ચિમ નિષ્કૂટ સધાવી ક્ષુદ્રહિમાલયપાસે આવીને તેના અધિષ્ઠાયિક દેવને જીતી લીધો. પછી કાંકિણીરત્નવડે ઋષભકૂટઉપર પોતાનુ નામ લખીને આગળ ચાલતાં ગંગાનદીપાસે આવી **ગંગાદેવીને** સાધી લીધી અને સેનાપતિ પાસે તેનું ઉપરનું પૂર્વ નિષ્કૂટ સધાવ્યું. પછી વૈતાઢ્યઉપરની બંને શ્રેણિના વિદ્યાધરોએ જેને ભેટ આપી છે એવા ચક્રવર્તીએ ખંડપ્રપાતા ગુફાના સ્વામી **નાટ્યમાલ** દેવને સાધી લીધો અને સેનાપતિએ ઉઘાડેલી તે ખંડપ્રપાતા ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો તે ગુફામાં ચક્રને અનુસરીને ચાલતા પ્રથમની જેમ બહાર નીકળ્યા. પછી સેનાપતિ પાસે ગંગાનું પૂર્વ નિષ્કૂટ સધાવી ગંગાના કિનારા ઉપર પડાવ કર્યો ત્યા તેમના ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યપ્રભાવથી ગંગાના મુખ પાસે વસનારા નવે નિધિઓ તેમને સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થયા.

આ પ્રમાણે ચક્રવર્ત્તીની સંપૂર્ણ લક્ષ્મી મેળવી, ષટ્ખંડ ભરતનો વિજય કરી સંપત્તિવડે ઇંદ્ર જેવા હરિષેણ ચક્રવર્ત્તી કાંપિલ્યપુરમાં પાછા આવ્યા. ત્યાં દેવોએ અને માનવોએ તેમને ચક્રવર્ત્તીપણાનો અભિષેક કર્યો તે સબંધી નગરમાં બાર વર્ષ સુધી મહોત્સવ પ્રવર્ત્યો પછી ભારતવર્ષના સર્વ રાજાઓ જેમની આજ્ઞા માને છે એવા એ મહાભુજ ચક્રવર્ત્તી ધર્મની અબાધાએ અનેક પ્રકારના સુખભોગ ભોગવવા લાગ્યા. છેવટે મોક્ષગમનમાં ઉત્સુક એવા તે ચક્રવર્ત્તીએ સંસારથી વિરક્ત થઇ, એક લીલામાત્રમાં રાજ્ય છોડી દઇને દીક્ષા ગ્રહણ કરી એ હરિષેણ ચક્રવર્ત્તી સવાત્રણસો વર્ષ કુમારપણામાં, તેટલાં જ વર્ષ મંડલિકપણામાં, દોઢસો વર્ષ વિજય કરવામા, આઠ હજાર આઠ સો ને પચાશ વર્ષ ચક્રવર્ત્તીપણામાં અને સાડા ત્રણસો વર્ષ દીક્ષાના આરાધનમાં—એમ સર્વ મળી દશ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય પાળી તીવ્ર વ્રતના આરાધનવડે ઘાતીકર્મનો નાશ કરી કેવળજ્ઞાન પામીને નિત્યસુખવાળા પદ (મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત થયા.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि हरिषेणचक्रवर्त्तिचरितवर्णनो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી સં. ૧૯૫૯ પછી પ્રસિદ્ધ થયેલા સાહિત્યમાંથી મળતા ગ્રંથો ને બુકોનું લીષ્ટ.

૧	શ્રી વિજયચંદ્ર કેવળી ચરિત્ર (માગધી ગાથાબંધ)	૦-૮-૦
૨	શ્રી ઉપદેશપ્રાસાદ મૂળ. ભાગ ૪ થો. સ્થંભ ૧૯ થી ૨૪	૪-૦-૦
૩	શ્રી બૃહત્ ક્ષેત્રસમાસ. મોટી ટીકા સહિત.	૩-૪-૦
૪	શ્રી કર્પૂરપ્રકર. મોટી ટીકા સહિત.	૩-૪-૦
૫	શ્રી હૈમલઘુપ્રક્રિયા વ્યાકરણ. (શ્રી વિનયવિજયોપાધ્યાયકૃત)	૦-૧૨-૦
૬	શ્રી ધર્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ. મૂળ. સંસ્કૃત...	૧-૮-૦
૭	શ્રી વર્ધમાનદેશના. પ્રાકૃત-સંસ્કૃત છાયા સાથે પ્રકાશ ૩ વિભાગ ૧ લો.	૩-૦-૦
૮	,, ,, ,, પ્રકાશ ૭ વિભાગ ૨ જો. (સંપૂર્ણ)	૨-૦-૦
૯	શ્રી જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્ર-મૂળ. મૂળ ને ટીકાના અર્થ સાથે. ભાગ ૧-૨ ...	૮-૦-૦
૧૦	શ્રી વિપાકસૂત્ર મૂળ. મૂળ ને ટીકાના અર્થ સાથે	૨-૦-૦
૧૧	શ્રી ઉપદેશસપ્તતિકા. નવ્યા. ક્ષેમરાજમુનિવિરચિત. સ્વોપજ્ઞ ટીકા યુક્ત. ...	૪-૦-૦
૧૨	શ્રી સપ્તતિકા ભાષ્ય. અભયદેવસૂરિકૃત. મેરૂતુંગાચાર્યકૃત. ટીકા યુક્ત. ...	૨-૦-૦
૧૩	શ્રી રત્નસંચય ગ્રંથ. અર્થ, વિવેચન, વિસ્તરાર્થ સહિત...	૧-૦-૦
૧૪	શ્રી પરિશિષ્ટ પર્વ. સંસ્કૃત. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત.	૧-૦-૦
૧૫	શ્રી ગુણસ્થાનક્રમારોહ. ભાષાંતર સાથે	૦-૮-૦
૧૬ થી ૧૯.	શ્રી ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષ ચરિત્ર ભાષાંતર (મૂળકર્ત્તા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય)	
૧૬	પર્વ ૧ લું. ૨ જું. (શ્રી ઋષભદેવ-અજિતનાથ વિગેરેના ચરિત્રો)...	૩-૪-૦
૧૭	પર્વ ૩-૪-૫-૬ (શ્રી સંભવનાથથી મુનિસુવ્રતસ્વામી સુધીના ચરિત્રો) ...	૩-૪-૦
૧૮	પર્વ ૭ મું. (જૈન રામાયણ ને શ્રીનમિનાથ વિગેરેના ચરિત્રો) ...	૧ ૮ ૦
૧૯	પર્વ ૧૦ મું. (શ્રી મહાવીરસ્વામી ચરિત્ર)	૨-૮-૦
	ચારે બુક ભેગી લેનારના રૂા. ૯)	
૨૦ થી ૨૩.	શ્રી ઉપદેશપ્રાસાદ ગ્રંથ ભાષાંતર. (મૂળકર્ત્તા શ્રી વિજયલક્ષ્મીસૂરિ)	
૨૦	ભાગ ૧ લો (સ્થંભ ૧ થી ૪)...	૨-૮-૦
૨૧	ભાગ ૨ જો (સ્થંભ ૫ થી ૯)...	૨-૦-૦
૨૨	ભાગ ૪ થો (સ્થંભ ૧૫ થી ૧૯)	૨-૮-૦
૨૩	ભાગ ૫ મો (સ્થંભ ૨૦ થી ૨૪)	૨-૮-૦
	ભાગ ૪ ભેગા લેનારના રૂા. ૮)	
૨૪	શ્રી શત્રુંજય માહાત્મ્ય ભાષાંતર (મૂળકર્ત્તા શ્રી ધનેશ્વરસૂરિ)	૨-૮-૦
૨૫	શ્રી ગૌતમકુલક બાલાવબોધ (અનેક કથાઓનો સંગ્રહ)	૩-૮-૦
૨૬	શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના પીઠબંધનું ભાષાંતર.	૦-૧૨-૦

૨૭ શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ભાષાંતર. વિવેચન સાથે	૨-૦-૦
૨૮ શ્રી વિજયચંદ્ર કેવળીચરિત્ર. ભાષાંતર....	૦-૬-૦
૨૯ શ્રી પ્રતિક્રમણ હેતુ ગ્રંથનું ભાષાંતર	૦-૮-૦
૩૦ શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાંતર. ભાગ ૧ લો. (પ્રસ્તાવ ૧-૨-૩) ...	૩-૦-૦
૩૧ " ભાગ ૨ જો. (પ્રસ્તાવ ૪-૫) ...	૩-૦-૦
૩૨ " ભાગ ૩ જો. (પ્રસ્તાવ ૬-૭-૮) ...	૩-૮-૦
(મૂળકર્ત્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ) ત્રણે ભાગ લેનારના રૂા. ૮-૦-૦	
૩૩ શ્રી અધ્યાત્મસાર ભાષાંતર. વિવેચન સાથે.	૨-૦-૦
૩૪ શ્રી પરિશિષ્ટ પર્વ ભાષાંતર.	૧-૮-૦
૩૫ શ્રી ઉપદેશકલ્પવલ્લી [મન્નહ જિણાણું આણું ની ટીકા] નું ભાષાંતર. કથાઓ સહિત.	૧-૮-૦
૩૬ શ્રી ભોજપ્રબંધ ભાષાંતર.	૧-૮-૦
૩૭ શ્રી હિતશિક્ષાના રાસનું રહસ્ય. (ખાસ વાંચવા લાયક)	૧-૮-૦
૩૮ શ્રી વિનોદાત્મક કથાસંગ્રહનું ભાષાંતર. શ્રી રાજશેખરસૂરિ વિરચિત. (કથા ૮૭)	૦-૮-૦
૩૯ શ્રી યુગાદિ દેશના ભાષાંતર.	૦-૮-૦
૪૦ શ્રી ભુવનભાનુ કેવળી ચરિત્ર ભાષાંતર....	૦-૬-૦
૪૧ શ્રી પ્રિયંકર નૃપચરિત્ર ભાષાંતર.	૦-૬-૦
૪૨ શ્રી ઉપદેશસપ્તતિકા મૂળનું ભાષાંતર....	૦-૬-૦
૪૩ શ્રી જયાનંદ કેવળીચરિત્ર ભાષાંતર. (ખાસ વાંચવા લાયક)	૩-૦-૦
૪૪ શ્રી ધમ્મિલ ચરિત્ર ભાષાંતર (ખાસ વાંચવા લાયક)	૨-૦-૦
૪૫ શ્રી શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય ભાષાંતર	૦-૮-૦
૪૬ શ્રી જૈન ધર્મ (જૈનીઝમનું ભાષાંતર)	૨-૦-૦
૪૭ શ્રી ધર્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથનું ભાષાંતર.	૧-૦-૦
૪૮ શ્રી આનંદઘનજીકૃત ચોવીશી સાર્થ તથા વીશસ્થાનક સંબંધી સર્વ સંગ્રહ.	૨-૮-૦
૪૯ શ્રી આનંદઘનજીકૃત ચોવીશી. સાર્થ.	૧-૦-૦
૫૦ શ્રી વીશસ્થાનક સંબંધી સર્વ સંગ્રહ....	૧-૮-૦
૫૧ શ્રી પંચપ્રતિક્રમણ મૂળ ગુજરાતી.	૦-૮-૦
૫૨ " " શાસ્ત્રી....	૦-૮-૦
૫૩ બે પ્રતિક્રમણ મૂળ. શાસ્ત્રી	૦-૩-૦
૫૪ " " ગુજરાતી.	૦-૩-૦
૫૫ શ્રી સામાયિક ચૈત્યવંદન સૂત્રાર્થ.	૦-૦-૯
૫૬ તત્ત્વવાર્ત્તા-લક્ષ્મી સરસ્વતી સંવાદ (ગુજરાતી)	૦-૪-૦
૫૭ શ્રી પર્વતિથિ વિગેરે સ્તવનાદિનો સંગ્રહ.	૧-૦-૦
૫૮ શ્રી ચૈત્યવંદન ચોવીશી (ચાર ચોવીશી)	૦-૭-૦

૫૯ શ્રી ચૈત્યવંદન ચોવીસી (ત્રણ ચોવીશી) ૦-૬-૦
૬૦ શ્રી પંચકલ્યાણક તથા પંચજ્ઞાનની પૂજા. (શ્રી રૂપવિજયજીકૃત) ... ૦-૧-૦
૬૧ સ્નાત્ર, સત્તરભેદી તથા વીશ સ્થાનકની પૂજા (શ્રી આત્મારામજીકૃત) ... ૦-૨-૦
૬૨ શ્રી ધનપાળ પંચાશિકા મૂળ. ટીકા અર્થયુક્ત... ... ... ૦-૪-૦
૬૩ પાંચ પદની અનાનુપૂર્વી. ... ... ભેટ
૬૪ નવ પદની અનાનુપૂર્વી. ... ... ભેટ.
૬૫ શ્રી પાર્શ્વનાથનો વિવાહલો વધારાવાળો ૦-૨-૦
૬૬ શ્રી ગૌતમસ્વામીનો રાસ સાર્થ ૦-૧-૦
૬૭ મનુષ્યભવની દુર્લભતાના દશ દષ્ટાંતો ૦-૧-૦
૬૮ નવાણુ યાત્રાનો અનુભવ. ૦-૪-૦
૬૯ આઠ દષ્ટિની સજ્ઝાય સાર્થ.... ... ... ૦-૬-૦
૭૦ શ્રી સંબોધસત્તરી પ્રકરણ મૂળ તથા ભાષાતર ૦-૩-૦
૭૧ અઢાર પાપસ્થાનક અને બાર ભાવનાની સજ્ઝાય. અર્થ સહિત ૦-૮-૦
૭૨ શ્રી ક્ષમાકુલકાદિ સંગ્રહ ૦-૩-૦
૭૩ શ્રી નવકાર માહાત્મ્ય તથા કૂર્માપુત્ર ચરિત્ર ભાષાંતર ૦-૨-૦
૭૪ શ્રી તત્ત્વામૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર. ૦-૨-૦
૭૫ શ્રી રત્નાકર પચ્ચીશી અનુવાદ સાથે ૦-૧-૦
૭૬ શ્રી શબ્દભેદપ્રકાશ. એકાક્ષરી કોષ ૦-૨-૦
૭૭ શ્રી ચારે દિશાના તીર્થોની તીર્થમાળ અર્થયુક્ત. ૦-૪-૦
૭૮ માબાપોને.... ... ... ૦-૧-૦
૭૯ કરીયાવર. (વધારાવાળી) ૦-૬-૦
૮૦ ગુજરાતી દુહા સંગ્રહ ૦-૪-૦
૮૧ શ્રી ગૌતમકુળક વિગેરે સંગ્રહ. ૦-૨-૦
૮૨ શ્રી કામદેવ અને દેવકુમાર ચરિત્ર ભાષાંતર ૦-૪-૦
૮૩ શ્રી સતી શિયળવતી ૦-૧-૦
૮૪ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાનો જ્યુબીલી અંક ૦-૮-૦
૮૫ જ્ઞાનપંચમી આવૃત્તિ ૨ જી (જ્ઞાનપંચમીને લગતો સર્વ સંગ્રહ) ... ૦-૮-૦
૮૬ સાદા પ્રશ્નોત્તર (૩૩૦ પ્રશ્નો ઉત્તર સાથે) ૦-૫-૦
૮૭ ચરિતાવળીમાંની કથા ૮ [સુશીલ] ૦-૩-૦
૮૮ શ્રી રતિસાર કુમારની કથા ૦-૨-૦
૮૯ શ્રી સુમિત્ર ચરિત્ર ભાષાંતર ૦-૨-૦
૯૦ શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી (જીવન) ચરિત્ર ૦-૩-૦

